

ВАЛЕР'ЯН
ПІДМОГИЛЬНИЙ

Невеличка ДРАМА

ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

Певелична ДРАМА

**ВАЛЕР'ЯН
ПІДМОГИЛЬНИЙ**

Невеличка ДРАМА

РОМАН, ПОВІСТІ

Дніпропетровськ
«Промінь»
1990

Текст друкується за виданнями:

Підмогильний В. П. Невеличка драма // Життя і революція. — 1930. — № 3-6; Остап Шаптала. — Харків: Всеукраїтком, 1922. — 118 с.; Повесть без назви // Вітчизна. — 1988. — № 2. — с. 106-144.

До книги увійшли різножанрові твори видатного українського радянського письменника, котрий народився на Катеринославщині. Творчість В. Підмогильного (1901—1941) після довгого і несправедливого забуття повертається до читача.

Твори відбивають складні соціальні та культурні процеси, притаманні пореволюційній Україні, — утвердження нових морально-етичних цінностей, що ґрунтувалося на ідеалах і традиціях українського народу, та боротьбу духовності з ерозією прагматизму.

Книгу составляют разножанровые произведения выдающегося украинского советского писателя, родившегося на Екатеринославщине. Творчество В. Подмогильного (1901—1941) после долгого и несправедливого забвения возвращается к читателю.

Произведения отражают сложные социальные и культурные процессы, присущие послереволюционной Украине, — утверждение новых морально-этических ценностей, которое основывалось на идеалах и традициях украинского народа, и борьбу высокой духовности с эрозией прагматизма.

Вступна стаття
К. П. Фролової

П 4702640201-046
M219(04)-90 БЗ-7-49-90

ISBN 5-7775-0342-X

© Хворост В. І.,
художнє оформлення, 1990

ОДУХОТВОРЕНЕ ЖИТТЯ

Це життя вмістилось у сорок років, а можливо,— в тридцять шість. Сказати точно не можемо, хоч жив Валер'ян Підмогильний у нашому столітті. Знаємо точно місце народження і місце смерті: народився в селі Чаплі на Катеринославщині, помер на Соловках. Точно зафіксована дата народження: 2 лютого 1901 р. А офіційно зафіксованій даті смерті не можна вірити беззастережно, бо відомо, що дати смерті знищених у беріівських таборах і помертвих реабілітованих не відповідають дійсності. Вони були «розкидані» на різні роки, щоб не бив у око, скажімо, вказаний у багатьох повідомленнях 1937 рік — рік масового знищення «ворогів народу». До того ж у повідомленнях вказувалось, що причиною була не насильницька смерть, а якась хвороба (виразка шлунку, серцева недостатність і т. д.). Останній лист від Валер'яна Підмогильного з Соловків датований 21 червня 1937 р. Можливо, саме цього року письменника й не стало.

Що ж він встиг зробити за це своє коротке життя?

У 1918 р. закінчив Катеринославське реальне училище і в цьому ж році виступив як зрілий прозаїк. Перша його книжечка «Твори», т. I, вийшла у Катеринославі, який на той час називали Січеславом. Авторіві 17 років. І не можна не дивуватись, звідки у хлопчика із сільської родини така незвичайна тонкість відчуття, такий високий політ мислі, стільки варіацій її психічного побутування. З яких глибин? З якого природного духовного прагнення? З якого напруження внутрішнього життя?

1921 р., коли Валер'яну Підмогильному було 20 років, у журналі «Шляхи мистецтва» надрукували його повість «Остап Шаптала», яка через рік видана окремою книжкою. Його збірка новел «Проблема хліба» була на рівні кращих новел української радянської літератури 20-х років.

Назва збірки—свідчила про те, що автор добре знав проблему, про яку писав,— саме проблема хліба змусила юнака залишити Київський університет, повернутися на Катеринославщину і вчителювати у Павлограді.

І все ж, мабуть, близькість до Києва для молодого літератора була необхідною, знову він повертається туди, вчителює у Ворзелі, відновлює навчання в університеті, але скоро переходить на

суто літературну роботу. Його твори друкуються в рівних журналах і виходять окремо. На ті часи було чимало літературних організацій. Валер'ян Підмогильний був у організації «Ланка», яка потім перейменувалась у «Марс» («Майстерня революційного слова»). До «Марсу» входили Євген Плужник, Григорій Косинка, Тодось Осмачка, Борис Автопенко-Давидович, Борис Тенета і Марія Галіч.

Найвизначнішим твором Підмогильного на ті часи став роман «Місто» (1927), у якому письменник зобразив тип такого собі радянського Растіньяка, який прийшов з села завоювати місто, не шкодуючи своїх діктів. Його егоїстичні бажання, пристрасті, настрої і честолюбство цілком заміняють йому моральні принципи. Цей роман перевидавався у 1929 р., а в 1930 р. був виданий російською мовою у серії «Творчество народов СССР».

Роман «Невеличка драма» вийшов у журналі «Життя і революція», в редакції якого працював письменник.

На ті часи були видані окремі твори і збірки оповідань: «Син» (1923), «Військовий літун» (1924), «Третя революція» (1926).

Валер'ян Підмогильний добре знав французьку мову і переклав на українську вісім томів А. Франса, Д. Дідро, Ж. Верна, В. Гюго, А. Доде, брав участь у підготовці багатотомних видань Бальзака та Мопассана. У 30—50-х роках переклади Підмогильного перевидавались без зазначення імені перекладача.

Крім того, він перекладав твори М. Гоголя, А. Чехова, Ф. Достоевського.

Такий був обсяг його творчості за 34 роки життя.

У 1933 р. в «Літературній газеті» було надруковане оповідання «З життя будинку», письменник енергійно працював над «Повістю без назви», закінчити яку не довелося.

Не встиг... У 1934 році Валер'ян Підмогильний був заарештований і, як багато інших українських письменників, потрапив на Соловки.

Кілька слів слід сказати про специфіку Соловків. Порівнюючи з Воркутою, Магаданом, про які ми знаємо з творів Олександра Солженіцина, Льва Розгона та безпосередніх розповідей інших, хто повернувся з таборів, на Соловках умови були більш-менш терпимі. А головне, в Соловецькому монастирі була унікальна бібліотека, про скарби якої нещодавно писалось у журналі «Наука и жизнь». Це створювало мінімальні творчі умови. Щоправда, Валер'яну Підмогильному «пощастило» особливо: він сидів у ізольованій камері. І ми не можемо зараз встановити, чи знали один про одного там, скажімо, В. Підмогильний і Г. Епік — обидва а Катеринославщини, чи знав Підмогильний, що поряд — Лесь Курбас...

На Соловках в ізольованій тюремній камері він вивчав англійську мову і перекладав свої улюблені твори — «Портрет Доріана Грея» Оскара Уайльда та «Генріха IV» Шекспіра...

Про напружену творчу працю Підмогильного в тюрмі можна дізнатися з листів до дружини, в яких він досить детально повідомляє про свої творчі задуми, їх здійснення, зміни, переробки і т. д. (Вітчизна.— 1988.— № 2.— С. 94-111).

На жаль, все зроблене письменником на Соловках, не дійшло до нас, як і книжка новел Григорія Епіка.

Як же була оцінена творчість прозаїка Підмогильного критикою і читачами?

Читачі, безумовно, оцінювали його по-різному. В той час панувала атмосфера революційного максималізму, а разом з тим і примітивізація підходу до складних явищ суспільного життя. Факт здійснення соціалістичної революції сприймався як незаперечна запорака майже механічного здійснення всіх світлих мрій народу. К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті Комуністичної партії» писали, що спочатку пролетаріат бачить своє майбутнє романтично. Це закономірно. Але далі потрібна вдумлива, зважена конкретизація романтичних уявлень. Перемоги на фронтах громадянської війни породили фетишизацію вольових прийомів, вольових рішень.

Революційний максималізм породжував з одного боку готовність до жертвості, а з іншого — знецінення людського життя. Тичина, який закликав: «Одчиняйте двері — Наречена йде!» вжахнувся, коли побачив: «Одчинились двері — всі шляхи в крові!» Але в часом у циклі «Живем комуною» він напише: «Ну що ж з того, що всесвіт кров залаяла? Майбутні встануть покоління — єднання тіл і душ» (чи не було це початком корозії таланту?)

Щирий і самовідданий комуніст Василь Блакитний проголошував, що кров «жадібним язиком обів'є світові bastioni» — так він бачив революційність, непримиренність, готовність до самопожертви.

З поетів лише Євген Плужник, який також став жертвою сталінських репресій, всім своїм серцем звертався до поцінування життя, окремої людини і саме цю рису творчості відзначав він і у В. Підмогильного, саме це зближувало їх як людей.

Це був час, коли В. Сосюра в одному із своїх віршів висміював «Рибальські сонети» М. Рильського, а І. Микитенко у відповідь на «Сині етюди» Миколи Хвильового написав «Етюди червоні», А. Головка у відповідь на «Блакитний роман» Гната Михайличенка написав «Червоний роман», а у відповідь на повість «Остап Шаптала» В. Підмогильного — повість «Можу».

Література, зокрема українська, була у пошуках, у процесі пізнання грандіозного процесу сотворення нового світу. М. Хвильовий попереджав про небезпеку денационалізації України, переродження партійців, які поселились на віллах і дачах, про жорстокість, яка зароджувалась в ЧК. А. Головка говорив про безконтрольне зловживання владою на місцях, Григорій Епик в оповіданні «Надзвичайна кар'єра Остапа Святюка» намалював зародження культу особи і малих культів.

Такий це був час. Ну що ж, і плюралізм думок, і літературні дискусії, і полеміка в процесі пошуків істини — все це діло нормальне.

А що ж було ненормальним? А ненормальним було те, що «істина» на рівні примітивно-масового і партійно-адміністративного розуміння нав'язувалась зверху, фактично знецінюючи і відкидаючи дослідження певних процесів і того, як вони проходили через психіку окремої людини.

Валер'ян Підмогильний — один із тих, хто намагався дослідити найтонші духовні переживання.

Підмогильного в критиці визначали як декадента, індивідуаліста, міщанина, наклепника на радянську країну. Тому навіть після реабілітації письменника до його творчості ставилися дуже стримано, твори його як були, так і лишилися фактично недоступними для читача. Зараз дуже важко встановити, чи були видання 20—30-х років тиражем по 2—3 тисячі під час «відлиги» передані із спецкранів у загальний фонд, чи ні. Ще в 60-х роках у передмові до чотиритомної «Антології українського оповідання» П. Колесник писав: «Твори, присвячені художньому відображенню нашого побуту, завжди мали і мають широку читачу аудиторію. Особливо в 20-х роках на проблемі нового побуту сходилися найрізноманітніші ідейно-естетичні програми, серед них були і одверто реакційні. Характерні з цього погляду ранні оповідання В. Підмогильного, зібрані в двох книжках «Твори», т. I, «Проблема хліба». В його оповіданнях 20-х років головним героєм виступає міщанин, що наплював на усвячені традиції старого побуту, а на новий побут, народжений соціалістичною революцією, дивиться очима зарозумілого блазня. Причём це не просто собі обиватель, ні, це інтелектуальний міщанин, який начитався Ніцше, Гартмана, Шопенгауера, Фрейда, із «високостей» філософського буржуазного індивідуалізму глумиться над радянською дійсністю»¹.

Не будемо, як то кажуть, кидати каміння в постать одного лише П. Й. Колесника, який зробив для літератури і чимало корисного. Такий на той час був рівень літературознавчої свідомості, яка складалася, ясна річ, під тиском певних директивних ідеологічних установ. Редагував цей том високошановний академік О. І. Білецький.

Що залишалося читачеві, який в очі не бачив творів В. Підмогильного? Йому залишалося лише вірити на слово критикові.

Тепер читач може ознайомитись з об'ємною книжкою «Місто»², куди увійшли однойменний роман і низка оповідань і новел, в тому числі і «реакційних». Передмова одного з упорядників Валерія Шевчука допоможе розібратися в творчості письменника.

¹ Колесник П. Й. Українське оповідання // Антологія українського оповідання. — К., 1960. — С. 43—44.

² Підмогильний В. П. Місто. — К., 1989.

Пропонована книжка включає в себе твори, які не звійшли до названої вище, тому про них і окрема розмова.

Задамо собі питання: що є пафосом усієї творчості В. Підмогильного?

Його творча пристрасть — утвердження високої духовності в людині. І тут слово «високої» не постійний епітет для «годиться». Так, саме високої, а ще точніше — найвищої, кришталевої, доведеної до абсолюту, безкомпромісної у своїй чесності, у людській гідності.

Духовність, незраджувана чистота загальнолюдських цінностей. Зупинимось на одну мить. Хіба світ не розколовся на біле й чорвоне? Хіба все, що некласово-пролетарське, є буржуазним, а аначить і ворожим?

І в ті кров'ю заюшені роки люди наче забули, що людство існує мільйони років, а класове суспільство — кілька тисячоліть і що воно в історії — явище тимчасове, бо людство прямує до суспільства безкласового. І тому загальнолюдські цінності — вічні й найвищі: життя, любов, милосердя, добро, яке твориться для людей, взаємна духовна зобов'язаність. В суєті суєт ми забули про останнє. А коли Сент-Екзюпері нагадав нам про це у «Маленькому принці», ми сприйняли це як маніфест гуманізму. А В. Підмогильний ще тоді, у 1922 р., двадцятилітнім юнаком мучився цією проблемою.

Бути на високому рівні духовності складно: не у кожного є таке непереможне прагнення, та й людина сама не лише дух, а й тіло.

Так, певне, що В. Підмогильний читав тих філософів, яких називає у своїй статті П. Й. Колесник. Але не лише їх. Він ще читав Талмуд і Анатолія Франса. Епіграфи, які він обирає до роману «Місто», на наш погляд, багато чого відкривають у творчості письменника. «Шість прикмет має людина, — цитує він «Трактат Авота» із Талмуда, — трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина — людина їсть і п'є, як тварина вона множить, і як тварина — викидає, як янгол вона має розум, як янгол ходить просто і як янгол — священною мовою розмовляє». А далі: «Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?» (А. Франс, «Таїс»). Ось у чому проблема, виходить.

В уві головного героя — Остапа Шаптали лишається світлий образ покійної сестри з одухотвореним лицем, красивими очима, повитої живими квітами. Разом з цим образом у ньому сформувалось і заповнило всю його істоту почуття духовного обов'язку перед людьми, потреба віддати комусь своє життя так само, як сестра віддала своє життя заради брата. Рефлексії героя на цю тему посідають значну частину твору, а це вже само по собі оцінювалось у критиці як явище негативне: герой мусив бути діючим, а не рефлектуючим — таке було протиставлення дії і рефлексів. До то-

го ж, герої сприймався як буквальный приклад для наслідування. Поряд з головним героєм були персонажі невисокої духовності, а то й зовсім бездуховні.

Остап Шаптала — внутрішньо екзальтована людина, надзвичайно чутлива, але саме такий герой потрібен був автору, щоб дати відчутти читачеві найвищий рівень духовності. І саме такий герой протистояв увяленим про людину революційної доби, коли проголошувалось: «Нам треба нервів, наче з дроту, бажань, як залізобетон». Ми не маємо на меті протиставляти В. Підмогильного і В. Блакитного як зачинателів радянської літератури, перед нами факт, як тепер би сказали, художнього плюралізму, але провідною думкою на ті часи була думка Блакитного. Це був час, коли по суті починав панувати утрируваний у різних лівих теоріях образ революціонера, який в ім'я ідеї мусить зректись батьків, рідних, сім'ї. У той час витончені натури сприймалися як антигерої.

В. Підмогильний був непримиренним противником утилітарного раціоналізму. У суворі роки відбудови всього нашого життя він захищає у повісті «Невеличка драма» любов як загальнолюдську цінність, як джерело натхнення.

Сюжет, на перший погляд, банальний, в центрі його — маленька людина міста, Марта, працівник канцелярії Махортресту. Історію її кохання автор так і назвав: «Невеличка драма», взявши до неї епіграф, один — з дуже «сентиментального романсу», другий — з «дуже гарного роману», тим самим з одного боку оцінюючи серйозність твору, а з іншого — доброзичливо іронізуючи над деякою сентиментальністю його.. На сторінках, присвячених коханням, письменник творить справжню «пісню пісней». Для Марти кохання — це така казка, мрія, якої, хвилюючись, вона чекала. Для молодого професора Славенка таке кохання — повне приголомшення, він не знав, що можуть бути такі щасливі дні і тяжкі. Він, прагматик і раціоналіст, вважає, що кохання принесе в собі руйнівну силу, порушить зручний ритм життя, заняття наукою і позбавить комфорту, який може принести одруження з професорською донькою.

Носієм духовності у цьому творі є передусім Марта — дівчина з неусвідомленим, але стійким потягом до краси, до високості, до мрії. На рівні вищої духовності ще один персонаж — колишній фельдшер, а тепер продавець м'яса Льова. Зовні незграбний, він — людина високого інтелекту, духовно піднесена, ніжна, добра, ладна до будь-якої самопожертви..

Критики дорікали письменникові, що у нього немає позитивних образів. А хіба Марта, Льова, Остап Шаптала не позитивні?! Дорікали йому також за тенденційне принижуюче зображення радянського побуту. Проте люди, якої б високості духу вони не сягали, живуть не в безповітряному просторі, і письменник зображує досить реально середовище, у якому перебувають його герої.

Справжня полеміка на духовному рівні розгортається між двома персонажами в «Повісті без назви».

Головний герой — Городовський, носій, ми б сказали, принципів романтичних, які підносять людину. Пашенко зневажає людину, зневажає життя — він вживає гашиш і, знаючи, коли вмире, підготував собі вже могилу. Городовський шукає на вулицях міста і в установах жінку, яку лише один раз бачив на вулиці. Для нього вона єдина. Для Пашенка будь-яка жінка — це лише об'єкт, який допомагає пізнати себе як тварину. Городовський говорить йому: «Ви безсилий злобитель, безсилий невдаха. Ви не виродок, а викидень життя. Ви потвора. Якраз ви бундючна тварина. Але свою несамовиту гордість ви прикриваєте брехливим викриттям гордості інших. Це підло. Так. Людині в чим гордиться... Ви намагастесь забруднити все велике в людині — її розум, натхнення, її пориви і любов».

Можна говорити про певну умовність деяких сюжетів, перевантаженість науковою інформацією у «Маленькій драмі», хоч у ті роки проза виконувала ще й просвітительські функції. Але як можна говорити про те, що Підмогильний декадент? На якій підставі? Лише тому, що в нього була невеличка символічна замальовка «Смерть»? А скільки ж в усіх його творах, зокрема пропонованих і в цій книжці, світла, віри в людину, у високість її духу, красу! Його називали міщанином, але ж міщанин нічого далі свого корита не бачить і, головне, нічого й бачити не хоче. А які загальнолюдські проблеми хвилювали В. Підмогильного! Як прагнув він дійти до глибини людської суті! Письменника звинувачували в індивідуалізмі, а його герої сповнені готовності служити людям, жити в ім'я людей. І сьогодні, коли стала відчутною агресивна небезпека аморальності й бездуховності, слово Підмогильного буде схвильовано торкатись людських сердець, бо воно звернене не лише до людства взагалі, а й до людини зокрема.

*Клавдія Фролова,
доктор філологічних наук*

НЕВЕЛИЧКА ДРАМА

РОМАН НА ОДНУ ЧАСТИНУ

В чарах кохання має дівування,
вільною пташкою хотіла б прожити,—
вільне кохання і вільне обрання,
серденьку воля, як хоче любить...

З дуже сентиментального романсу

...Прийде час, коли ця жінка буде відчувати себе дівчиною, звичність і знання любовних утіх валишатся в ній, як згадка про давно читану, недозволену книгу. Вона відродиться для нового життя.

З дуже гарного роману

НА СВІТІ ІВА ЗОВСІМ САМА...

В густому лісі, де вона вступила з гострим щемінням у серці, з напруженням свіжого тіла й бажань, стояла тиша і вогкість. Жодного шелесту, свисту чи шарудіння — важкий ліс цей був мертвий, бездушний за серпанком ранкового повітря. Вона не чула своїх кроків по землі, так ніби пливла все вперед, далі, в глиб гущавини, і суворі стовбури, здавалось, розступались перед нею нескінченною алеєю, стелили їй шлях туди, де прагнула вона в своєму легкому поході.

Вона вийшла на узлісся. Невидиме сонце, десь із-за її спини, поклало широкий промінь на степи, і от на пагорку побіч себе вона побачила церкву. Вона спинилась, і її серце пристрасно закипіло в передчуттях, кожним ударом припинаючи її до місця. Бо від церкви з горба врочисто сховався чернець. Ось підвів він заросле обличчя і, малий віддалік, щокроку зростав, заступаючи церкву і обрій. Вона чекала з надією й страхом, його наближення почувавши, як грозу... Ось він підніс руку до її грудей, і ту ж мить позад його жахливого тіла повстали тисячі нестерпних давонів, витягуючись у безкінечний колючий звук, що в болісній коливанні його вона впала у безвість.

Марта раптом розплющила очі й машинально схопила рукою будило, що потрясало кімнату гострим, знайомим і бридким дзвоном. Хапливо ворушила пальцями, силкуючись спіймати жорстокий бійчик вранішнього гвалтівника свого молодого сну. Годі, годі! Вона й так знає, що половина на восьму, що час уставати, вмиватись, свідати й бігти на посаду! Але запал будильний сам з себе вже вичерпався, і блідість лютневого ранку спокійно глянула на дівчину з-за прозорої завіски вікна.

В ту мить Марта невимовно відчула холод, бо лежала горілиць розкрита, зібгавши в ногах ковдру й підпокривало. Вона ще з хвилину полежала, шулячись, потім поволі сіла на ліжку й міцно стиснула руками обличчя, щоб відігнати рештки сну. Тоді затремтіла, дізнавши холоду вже явно, й хутко почала одягатись.

Вчора ввечері вона не топила в хаті, хоч чотири поліна дров, щоденна порція палива, були привесені й лежали купкою коло груби. Вернулась пізно з театру, не який гарний настрої був, то ж ліньки було підпалювати, і спати вклалася хапливо від якогось невдоволення, від невимовної ваги на серці, що настирливо, хоч і ніжно, її гнітила. Щось таке, як душевна нудота — легке й неприємне чуття розлагодженості всередині, як ніби в трибки душі потрапило стороннє твориво, чіплялось зубців і гальмувало їх поправний ритм. Але заснула швидко — і це завжди їй було, що хвилинами смутку чи прикрості сон приходив до неї лагідно й охоче.

Льову вона не запросила навіть до хати. Але він не образиться. Взагалі їй обридло його дворічне нудне впадання, мовчазне служіння, безбарвна мова й покора, непопулярна покора! Подумати тільки — вона вигонила його з хати, прилюдно дурнем узивала, забороняла місяцями на очі навертатись, і він терпів. Він ні разу не розгнівався! Один тільки раз, дуже давно, сказав, що любить її, і це неприпущення помилка була з її боку, що вона дозволила йому говорити про це в пориві жалю й самотності. Неприпущенна помилка.

Тепер вона була вже в черевиках і хатній байковій сукні, що правила їй за халата. Енергійно розчинивши двері, вийшла до кухні, де від геть замерзлих шибок було ще похмуріш і холодніше. Тут на мить дівчина спинилась, наслуховуючи, хоч і знала, що в цей час кухня буває порожня; з її сусідів фрау Гольц, німкеня, півгодини раніше рушає на базар, а родина кооператора Іванчука розпочинає життя півгодини пізніше. Це, власне, й примусило Марту ставити своє будило на пів до восьмої, дарма що й о вось-

мій вставши, вона вчасно б на посаду потрапила. Бо була на вдачу моторна, і всі життєві дії робила на диво швидко — за хвилину прибиралась, їла ніби похашцем, ходила прудко, а капелюх і пальто мов самі на неї надягались, коли вона рушала з хати. Така сама була й на посаді, так що безпосереднє начальство її, завідувач статчастиною Махортресту, на що вже похмурий та неговіркий, а й то ялось, щоправда, наодинці назвав її «добірною робітницею».

А все ж вона мусила щодня уривати непотрібні їй півгодини від свого власного сну, маючи на це поважні, хоч і зовнішні причини. Справа в тому, що Марта любила вмиватись, власне обтиратись холодною водою, а потім шерстким рушником до червоного тіла. Це давало їй бадьорості на цілий день, інакше почувала себе мов невиспаною, млявою і неприємною, як людина, що віддавна звикла вранці зуби чистити й один раз цю звичку зрадила. Вода була найбільша пристрасть її життя, бо виростає вона коло Дніпра, в Каневі, де річка широка й повновода. Батько її, вчитель сільський, до рибальства був дуже здібний, і сама вона, хлоп'ячий ухил у вдачі маючи, була за дитинства йому вірною і невтомною помічницею. Там виробився в неї несвідомий погляд на воду, як на виключну, питому стихію життя, і відчуття води, як невичерпного джерела прагнення й сили. Тому зима, коли спиняється рух великої рідини, завжди здавалась дівчині мертвою й лихою.

Отож до цього вранішнього процесу, такого звичайного й загальнообов'язкового, вона потай додавала ту внутрішню, непомітну на чуже око любосність, що часто становить глибоке підґрунтя людських звичок, ту любосність, що народжується із давніх забутих дій, із юнацьких нерозвинених прагнень, обертаючи звичку в неодмінний ритуал життя, підносячи її, щоденну й непомітну, до високої ролі основ особистості. І воду вона уявляла завжди холоднуватою, як вода вечірньої річки, коли в перших сутінках ночі юрбою йдуть дівчата з хлопцями на берег і купаються там нарізно, на кілька кроків віддалік. Підлітком вона зазнавала радісного почуття сорому й визивності, біжучи від скинутої одежі до води, де рятувалась від гострих у п'ятні хлоп'ячих поглядів. І в цьому був цілий клубок заборонності, бо батько не схвалював її вечірніх купань з дівчатами.

Все це було страшенно давно чи здавалося страшенно давнім, бо молодість у шаленім розгоні своїм значить минуле горами й прірвами. Після того помер її батько, але помер по-батьківськи чесно, коли вона закінчила вже 1927 року кнївську комерційну профшколу та влаштувалась досить випадково й дуже щасливо в загальній канце-

жарії Махортресту. Щасливо — бо після двох місяців марудної праці реєстраторкою вона, через здібності свої, очевидно, потрапила діловодкою до статчастини цієї розлогої установи з платнею шістдесят карбованців місячно.

Це помешкання на Жилинській вулиці вона знайшла місяців з вісім тому й була, загалом, вдоволена з нього, бо кімната трапилась тепла, і комірного за неї було тільки п'ять карбованців місячно. За таку помірковану ставку Марта мусила б подякувати сусідові своєму, кооператору Іванчуківі, що виговорив для неї цю ціну в орендаря, колишнього власника, що жив у окремому будинку на подвір'ї. Єдина, та й то відносна хибка цієї кімнати полягала в тому, що вона була завелика про одну особу, і той самий кооператор, у день її входу, жартома зауважив:

— Це кімната з запасом: вийдете заміж, то й мужа буде де помістити!

Взагалі, з Давидом Семеновичем у Марти встановились приятельські стосунки, і він часто заходив до неї ввечері на дозвіллі, коли, вклавши свою чотирирічну дочку спати, лишався самотній, бо дружина його працювала вечірньої зміни в Нархарчі. Давид Семенович уважав за обов'язок свій завжди на це скаржитись, але й зарадити нічим не міг, бо няньки, щоб дитину вдень доглядала, вони не спроможні були найняти, а відмовитись від дружининою платні й погодитись.

Річ у тім, що Давид Семенович хоч і був кооператор, але деградований. Півтора роки тому він підпав під скорочення штатів і відтоді ніяк не міг потрапити під їх поповнення. Спочатку він був поставився до своєї пригоди бадьоро, бо не міг припустити, що його безробіття буде довго тривати — це здавалось йому надто неприродним, — але в міру вмирання його надії дедали більше він визвірявся. Тоді в механічному діянні відповідного декрета йому почала вбачатись присутність глибших причин, що їх викривати було йому за жорстоку розраду. Передусім, він був скорочений за те, що чесний, за те, що не тільки сам не крав, але й іншим красти не дозволив би.

— Я многим мішав, — тасмничо приказував він.

По-друге, він вважав, що потерпів через незалежність своєї вдачі.

— Не гнущся і гнутися не буду! — гордо казав він. — Не буду рабом!

Казав він це досить тихо, і то тільки в товаристві людей, йому добре знайомих. А загалом кооператор доходив висновку, що ніякої кооперації в нас немає, тим більш коли скорочують її найкращих представників, і що радянська

влада належить до найсумніших явищ у природі. Останнє він сказав Марті на самоті й під великим секретом.

Йому, щоправда, іноді траплялись різні дрібні доручення, завдяки колишнім зв'язкам, випадкові комісійні виїзди на периферію, здебільшого спекулятивного характеру, але все це не могло, звісно, розрадити його після улюбленої кооперативної праці та сталої платні. Але минав час, палке обурення екс-кооператора вщухало, лишилась сама роздратованість, образа, якась глуха ненависть до всього, що навкруги діялось, і до людей так само. Коли б не дружина, що заробляла, Давид Семенович сидів би вже в БУІР, і за шахрайство; коли б до його вдачі додати розуму, скорочення штатів зробило б із нього видатного песиміста, а так він був просто жовчний бурчун, нецікавий і примітивний у своїх висловах.

Проте Марту розважало його буркотіння, на його злостивість вона часом і радо сміялася, і він невдовзі зробився вечірнім завсідником у її кімнаті. А дівчині приємно було мати коло себе цього хатнього злобителя, що нагадував лиху, але немічну тварину з завжди вищиреним, тільки що беззубим ротом. Почуваючи до себе цікавість, Давид Семенович, звісно, подвоював своє старання, але сміливості зловати йому рідко коли ставало й перед сторонніми, бо маловнайомих він трохи побоювався. Зате, потрапивши Марту знову на самоті, він надолужував свою мовчанку якнайбрутальнішими дотепами на адресу її відвідувачів, яких він сукупно охрестив «лизунами».

Все це Марту розважало ще краще, але вона помітила, що Давид Семенович надто часто випадково виходить вранці до кухні саме в той час, коли вона в чималому дезабільє проробляла там процедуру вмивання. То ж дівчина й вирішила зрештою пересунути на півгодини раніше своє користування кухонним грантом.

В своїй кімнаті Марта хутко прибралася й зовсім непомітно, між ділом, випила півпляшки молока з хлібом, свій щоденний свіданок, якщо не лічити чаю, питого в установі. Конечна потреба пристойно вдягатись примушувала, цілком природно, дівчину заощаджувати на їжі, добираючи харчів простих, дешевих, але заразом і поживних. Тепер вона була вже зовсім готова для громадськи корисної праці, але будило ще не показувало належного для цього часу. Тому дівчина сіла до столу й розгорнула книжку.

Та, як це часто буває людям чи то надто романтичним, чи просто невдоволеним на певній ділянці свого існування, книжка на цей раз стала дівчині тільки за зовнішню точку опертя для сторонніх думок. Її очі — синяво-сірі й

великі, насичені елегійним чаром юності, що криє в собі таємницю любовного гіпнозу — поволі, навіть ніби врочисто підвелися від перших рядків і втопили в просторіні кімнати. Так вона сиділа п'ять, десять хвилин — не мріючи ще, але почувавши млосний, пестливий біль, немов ніжний жаль за неопінною втратою чи невиразне передчуття її. Це був той сум, що заворожує своєю тихістю, лагідністю свого першого дотику, поєднує в собі й радість болю, і страх його, манить, засотує в свою чарівну глибину, чудним способом обертаючи тугу в незмірне задоволення. Він вишкне й здіймається, стихає й голоснішає, як далекий гомін, він пульсує разом з ударами серця, і нечутне випромінювання цього ясного чаду створює навкруги обвітря примарного щастя. А тоді вже в сп'янілій, зневолоеній уяві виникають мрії.

Раптом якась надто зухвала думка спробувала торкнутись її голови, і Марта хутко підвелася.

«Яка дурниця», — подумала вона.

Після цього дівчина не схотіла лишатись у кімнаті й, одягнувшись, вийшла на вулицю.

Одноповерховий, крихітний будиночок на Жилинській вулиці, де вона жила, стояв із забитим на зиму парадним ходом. Це був захід проти зайвого холоду, бажання зберегти кілька дровин у суворому бюджеті мешканців. Убогий домок і вбогі пожилці його були дівчині доброю школою самостійного життя. Скрута є мати розрахунку, стриманості, самообмеження, таких потрібних дівчині з шістдесятма карбованцями місячної платні. І справді, Марта в потребах своїх була дуже обережна, мусивши часом півроку збиратись на потрібну річ — черевики, сукню, капелюх. З юнацьким романтизмом у багатьох своїх поглядах вона влучно й непомітно поєднувала життєву практичність, оте вміння мати завжди нове вбрання, хоч і до краю перероблене, тримати в досконалім порядкові взуття, не рвати панчіх, уникати плям і дірок. Театр, навіть кіно були їй за великі ласощі, бо заможніших зальотників, що могли її розвагами частувати, вона через якийсь місяць механічно втрачала, видаючись їм надто неприступною, а неодмінні її прихильники, нещасливий кооператор та соробокпівець Льова з матеріального погляду виглядали ще гірше від неї.

Тих, заможніших, вона ніколи не шукала, але вони більш-менш систематично знаходились самі. Дівчина зневажала їх за їхню певність, але з наївною хитрістю їхні послуги використовувала, аж поки не розчаровувала своєю поведінкою. Їхні намагання її незмінно обурювали, намови завжди видавались смішними, і от недавно, тижня з півтора тому, вона мала рішучу балачку з таким увивачем,

молодим господарником, що довгенько ущедряв її видовиськами й цукерками. Він обурено назвав її каменем, безсердечною дівчиною, нездібною любити взагалі й зокрема «посправжньому», та й пішов собі геть, як і багато інших. А другого вечора Давид Семенович, обережно зайшовши та Марту саму побачивши, хитро запитав:

— Це ви вже одна?

— Хоч ви пожалійте мене, покинуту!

— Гарбузик? По губах, значить, лизуна, хе, хе!

Вчора вони з Львовою до театру на німецький рахунок ходили: кожен платить за себе!

Марта йшла засніженими вулицями, шулячись від морозу в демісезоні з пристібнутим хутровим коміром, і швидко лічила в голові: половина лютого, березень, половина квітня — разом два місяці, а там весна, весна! Ще трохи, зовсім трохи почекати, і буде тепло, розтане цей гидкий, холодний сніг, розів'ються дерева, і життя стане геть інше — життя без пальта, як вона подумала. Далі літо, річка, відпустка — загалом дівчина зрозуміла, що перспективу на цей рік має якнайкращу, й бадьоро вступила в Махор-трест.

В своєму відділі вона з'явилася перша, бо було ще тільки за чверть дев'ята, а співробітники, крім самого зава, сходились звичайно майже одночасно за п'ять хвилин до початку роботи. Але на її столі лежав адресований їй лист, то ж Марта мала чим згаяти гулящий час.

«Дніпропетровське, 19.ІІ.28.

Марто, нагадую про себе, як і обіцяв. Власне, попереджаю тебе, що наприкінці лютого я буду в Києві, маю ліквідувати всякі справи, бо в Дніпропетровському влаштувався остаточно й тут залишаюся. Але в Києві в мене є ще одна справа, про котру ти догадуєшся, і я дуже прошу тебе згадати все, що ми говорили, обміркувати це практично й зустріти мене з відповіддю. Наміри мої не змінилися, і ти не легковаж їх.

Дмитро».

Дівчина мимоволі посміхнулася. Що за упертий хлопець! Це був єдиний з її знайомих, що закидав їй не про кохання, а про справжній, законний шлюб! Тому три місяці він зник з її обр'ю, подавшись із дипломом політехніка на один з дніпропетровських заводів, і от влаштувався там остаточно. Але яке право має цей хлопчисько на неї тикати?

В цю мить на очі Марті лягло ззаду дві руки. Дівчина здригнулася, але сухо промовила:

— Товаришу Ворожій, облиште ваші недоречні жарти.

— Ну як ви вгадуєте, їй-богу! Ніяк вас не злякаєш,—

засміявся Ворожій, рахівник їх відділу, відпускаючи її.— А, лист! Від кого ж це лист, Марточко?

Він узяв Марту під руку й міцно стиснув їй лікоть, силкуючись другою рукою відняти листа.

— Пустіть! — крикнула вона, розлютившись.— Я раз назавжди вимагаю не чіплятись до мене! Мені обридло...

— Та тихше, товаришко Марто, це люди збіжаться,— спантелечено промовив Ворожій.— Ну от, уже й пустив.

Але Марта не могла стриматись. Почервонівши, вона кричала:

— Чіплятись ви вмієте, а людей боїтесь! Нахаба! Попереджаю вас, що ще раз, і я подам заяву до місцевкому... Що це? Кожен має право ображати тебе, тикати тобі...

— Та коли це я тикав? — здивувався Ворожій.

— Не тикали, то завтра тикатимете, якщо не провчити вас!

— Та замовчіть, кажу вам! — визівився рахівник.— До вас із ласкою, а ви скандал тут розводите...

— Що це у вас за гвалт, добридень,— привіталась, увійшовши, машиністка Ліна.

— За погоду сперечаємось,— буркнула Марта.

— Погода гарна... Але чому крик такий? — спитала Ліна.

— Це, бачите, товаришка Марта завжди гарячиться, коли про погоду... Застудитись, мабуть, боїться,— прикро мовив Ворожій. «Інтелігентка»,— подумав він.

— А, он що!

Ліна, сумирна й негарна з себе дівчина, здивовано глянула на Марту й почала розкладати папери коло машинки. Ретельна в роботі до недантизму, надзвичайно стримана й тиха, вона тільки стукотом машинки зраджувала свою присутність у кімнаті. Взагалі режим у статистині був вельми тихий і працьовитий, можна сказати винятковий для буйного трестівського життя. «Тихо, як у статистиці»,— казали службовці. Спричинилась до цього, звісно, не Лінина вдача, а постать самого завідувача Безпалька, людини мовчазної і ділової. Він був із тих, кого слухаються мимоволі, без жодного примусу чи нагадування, тому й паливода-Ворожій непомітно підкорився суворій атмосфері цього відділу. Всі знали, що крім завідування статистикою, товариш Безпалько взагалі багато важить у трестівських справах завдяки великому економічному досвіду, і навіть дивувались, чому він не посаде якоїсь вищої, відповідальнішої посади. Але хто казав, що на перешкоді цьому стоїть його позапартійність, інші запевняли, що він трохи дивак і завзятий мисливець.

О десятій з половиною рівно він з'явився — високий, з великим чолом, з сивиною на скронях, колишній красун, зразковий представник чоловічої статі, і, коротко привітавшись до своїх трьох співробітників, мовчки взявся до праці.

Під час перерви, коли кожному принесено шклянку чаю, Ліна підійшла до Марти й ніяково сказала:

— Товаришко Марто, в мене є до вас велике прохання... Чи не можете ви піти зо мною після перерви?.. Я в товариша Безпалька вже взяла дозвіл... на нас двох, — хутко додала вона.

— Де ж це йти?

— Бачите... Я хочу... Я маю записатися сьогодні в ЗАГСі... виходжу заміж. А ЗАГС о третій закривається, і коли ми підемо після праці, то спізнимось...

— Невже ви виходите заміж? — здивувалася Марта.

— Хіба це так дивно і... неможливо? — почервоніла Ліна. — Правда, я негарна, це знаю...

— Ні, ні, зовсім не тому, — відповіла Марта, хоч здивувалася вона здебільшого якраз «тому». — А просто дивно, що от бачиш людину місяць, два, три, і нічого не помічаєш... А в людині тим часом щось важливе, відповідальне робиться. І коли дізнаєшся, то робиться дивно... Ні, я дуже рада, вітаю вас! Хто ж він, «обранець серця», «володар таємних дум»?

— Ну, що ви говорите! Це... життєва річ, та й годі. Ми давно вже збиралися, а тепер є змога: його батьки виїжджають, а нам лишають помешкання. Він служить, я служу, якось можна жити...

По дорозі до ЗАГСу Марта почувала себе досить незручно: до життєвої події товаришки вона була абсолютно непричетна, а проте мусила відіграти в ній — як-не-як — почесну роль! Адже вона в нових формах мала виконувати обов'язки старшої дружки, освячені колись пишними традиціями та обрядами. І щоб схитнути відчуженість, Марта промовила:

— Знаєте, чому в нас крик був? Цей Ворожій чіпляється до мене, як застане на самоті. Він, зрештою, непоганий хлопець, але в'їдливий безмежно.

— Невже? А, та ви цікава! У вас, мабуть, багато цього... романів?

Вона спитала досить вибачливо, тоном людини, що стоїть уже над цим.

— Ні... тобто я нікого не люблю, — суворо відповіла Марта.

— Це, звичайно, приємно для дівчини, — вела Ліна свою

думку,— але без цього можна жити... Головне життя, от! Треба якось жити.

В кімнаті ЗАГСу їх уже чекали двоє молодиків, з них один наречений — в оленячій куртці, досить елегантний, з люлькою в зубах. Знайомлячись із Мартою, він ввічливо посміхнувся, назвав своє прізвище, але не звернув на дівчину жодної уваги.

Ім довелось трохи почекати, поки оформить свою розлуку попередня пара — очевидно, дрібні міщани, що півгосом, але завзято сперечалися за розподіл спільного майна. Все цінніше вони встигли вже поділити, поки прийшли дівчата, і зараз змагалися за дві пари курей та три слоїки варення. Чоловік доводив своє право на обидва об'єкти.

— Ти подушки забрала? — казав він. — Харашо, хай я на камені спатиму, а куриці й варення — це мені, так і по закону виходить...

— А грамафон? Ти грамафона й забув, де твоя совість!

— Та ви поділіться,— байдуже обізвався урядовець. — Кури одній стороні, а варення другій.

— Согласна,— заявила жінка. — Хай мені кури, а йому варення.

І тут чоловік раптом виявив безодню великодушності:

— Та я ще тобі й банку варення дам, коли миром!.. Машинового хочеш?

Потім до перетинки підійшла Ліна з своїм претендентом, дали всі потрібні лаконічні відповіді, всі розписалися, і дві людські істоти були отак санкціоновані від держави виконувати старий біблійний заповіт.

На вулиці свідок нареченого зразу попрощався, і вони лишилися втрьох. Марту весь час поривало спитати, чи будуть молоді оформляти свій шлюб релігійно, але вона соромилась. Надто вже була їй ця пара чужа! І саме те, що Ліна вдалася до неї, особи цілком сторонньої, підказувало їй, що вони мають ЗАГС за порожню формальність.

«Будуть, будуть,— думала вона. — Потім улаштують вечірку, гостей покличуть... Ах, як це, зрештою, гидко!»

— Зараз у мене загальні збори місцевкому,— сказав молодий.

— А я піду до бібліотеки,— відповіла Ліна.

Кілька вулиць їм випадало йти разом.

— Ви страшенно поволі йдете,— зауважила Марта.

— Перед нами ще далека путь,— усміхнувся молодий.

— Хіба?.. Ах, я думала... Ви про життєву путь.

Більше говорити не було про що. Наприкінці Марті подякувано за «ласкаву послугу», як висловила Ліна, і дівчина пішла обідати в бруденьку домашню їдальню, де

годували дешево й несмачно. Потім мала ще одвідати державні курси стенографії та машинопису, бо за кваліфікацію свою ретельно дбала.

Але настрої Мартин укінєць зіпсувався. Цей шлюб був їй рішуче неприємний! Чому? Вона просто заздрила, як можна заздрити з доброго дива на якусь дурницю — раптом і безапеляційно. «Вони будуть щасливі, безперечно будуть», — думала дівчина. І хоч не мала жодного наміру чи навіть схованого бажання розбити оте їхнє щастя, а от на тлі його почувала себе скривдженою!

КВІТИ НЕВІДОМОГО ЛИЦАРЯ

Додому вона вернулаь коло сьомої години ввечері, покінчивши свій діловий день. Не так від роботи, як від глухого внутрішнього хвилювання, дівчина почувала себе до краю стомленою. «Ах, хоч би не прийшов ніхто!» — думала вона дорогою, бажаючи затопити грубку, зручно вмотитися коло вогню та почитати, а може, й просто помріяти.

В кухні дружина кооператора кінчала останні господарські справи перед тим, як іти на посаду. Тетяна Ничипорівна, жінка заокруглених форм у своїй побудові, була до байдужості спокійна. В лагідності, з якою вона до життя ставилась, можна було б убачати високу мудрість, коли б це ставлення виявлялось у філософських трактатах, а не хатньому побуті. Ця жінка, через непохитну вдачу свою, скрізь приносила застиглість, лад і тиху вигоду — була жінка затипску, симетрії, рівноваги. Марта завжди уявляла її оточеною юрбою дітей, яких вона втихомирювала б і розважала. А насправді в Тетяни Ничипорівни була тільки одна дитина, дочка Ада, і на Мартине запитання, чому вона більше дітей не має, мадам Іванчук лагідно відповіла:

— Ніяк не можна. Грошей мало.

Кооператор усім завжди казав, що дружина його служить у Нархарчі, але відповідь ця хибувала на зайву загальність. Точніше сказати, Тетяна Ничипорівна завідувала буфетом у Каравайських лазнях, і ця посада була джерелом постійної прикрасі для кооператора, якому працювати в такому місці здавалось страшенно непристойним.

— Добридень... чи вже вечір, — привітно відповіла вона Марті на вітанья. — А вас сюрприз чекає. У кімнаті.

— Мені не сюрпризів, а спати хочеться! Ох, як натомилаь, — сказала дівчина.

— Ну, що ви, не повірю! У ваші літа тільки танцювати та гуляти, — добродушно обізналась Тетяна Ничипорівна.

Засвітивши в кімнаті електрику, Марта побачила той

сюрприз: великий кошик білих хризантем, оповитий широкими, світло-кремовими паперовими стрічками. Він несподівано виріс перед нею, як виліплений із снігу, що ось-ось розтане — тихий, урочистий і покірний. Він так виглядав, немов прийшов до неї звідкись далеким посланцем, приніс їй чиясь далеке й прекрасне вітання!

Першу мить дівчина стояла, геть зачудована; її серце радісно кинулось, і велика ніжність до квітів огорнула її. Це була ніби чарівна зустріч, щедра винагорода за її недавнє збентеження. Перед ними вона теж розцвітала, ставала легка, як їх пишні маківки, в очах своїх почувуючи біле сяйво хризантем.

— Чудові, чудові, — шепотіла вона.

Зненацька цікавість у ній зайнялась: від кого ці квіти? Хто послав їй цю розкішну космішку любові? Вона хутко, не роздягаючись іще, підійшла до кошика й почала в ньому ритись, шукаючи картки. Але нічого не знайшла.

Це вже втретє вона одержувала отак квіти. Перший кошик місяців з п'ять тому, другий, може, місяців зо два й оце зараз. Ну, та про перші два вона хоч думати щось могла, могла хоч приблизно здогадуватись за присилачів, вибираючи з-поміж тодішніх своїх знайомих і їх відмову пояснюючи бажанням заінтригувати себе. А тепер була цілком безпорадна в здогадах! Власне й здогадуватись не було чого, бо якраз смуга в її житті зайшла, коли дівчина лишилась самотня, коли всі попередні знайомі відійшли від неї, розчаровані, а нові розчаровуватись ще не прийшли. Не рахувати ж, звісно, кооператора та Льови, неодмінних, мовляв, супутників її життєвого руху!

Тепер вона зв'язувала ці три букети одною безпосередньою ниткою, робила незаперечний висновок, що одна рука їх до неї скерувала. Острах узяв її тоді, так немов хтось давно вже за нею стежить, весь час стоячи за її спиною й непомітно пантруючи кожного її руху. Чого він хоче і хто він такий? Їй уявилась велика сувора постать, що тихо ступає в її сліди й несе в собі страшні неслівські бажання, — може, й зараз бродить десь коло будинку, чекаючи її появи?

Вона здригнулась й хутко роздяглася.

Розпаливши в грубі, Марта під діянням тепла ще глибше поплинула в уяву. З якихось порізаних уривків, що по-служливо спливали їй у пам'яті, уривків, до різного часу навіть належних, вона пристрасно зшивала прудкою голкою бажаний образ. Плутаючи з дійсністю власні мрії, ніби явно сниться, ліпила дівчина чоловічу постать, відчувала її близьку присутність і певимовлені слова. І ця постать, яку

вбачали її нерухомі очі, пашіла на неї жагучим огнем, поволі перетворюючись у казкового велетня, в радісний кошмар неспокійного чуття.

В двері раптом постукали.

— Хто там? — злякано скрикнула дівчина.

На порозі з'явився Льова. Він міг без сторонньої допомоги зайти в помешкання, бо в цьому будинку ніхто не мав підстави боятися злодіїв, тому чорний хід був відімкнутий до пізнього вечора.

— Ах, ви не могли хоч би один вечір не прийти, — буркнула Марта, не ховаючи невдоволення.

— Та я, Марто, власне, на хвилинку, — стурбовано промовив той. — Ви самі ж учора просили... ось книжку...

— Ну, роздягайтесь без передмов! — сказала дівчина. — Чекайте, ось руки помию.

Тим часом Льова скинув кожущанку часів військового комунізму, погрів коло вогню задубілі руки й обережно закурив.

— У вас квіти, — сказав він, коли дівчина вернулася.

— Атож, квіти! От з кого вам брати приклад! Якийсь таємничий невідомий присилає мені вже третій кошик. Абсолютно невідомий! Далекий лицар! Та не стійте ви, як стовп! — Льова був хоч і худий, зате довгий. — Зразу цілу хату зайняв... Сідайте на своєму стільці. Це я розумію — прислати незнайомій квіти. В цьому є щось високе, миле. А ви от скільки мене знаєте...

— Але ж, Марто, ви самі... самі казали мені, щоб я... — ніяково забубонів Льова.

— Знаю, що сама вам заборонила, — суворо спивила його дівчина. — Смішно було б, якби ви уривали з своєї платні на букети. Але можна б було хоч одну квітку десь вирвати й подарувати!

— Тепер зима, Марто... квітки не ростуть...

— Не виправдовуйтесь!

— І потім... одна квітка, це якоесь надто сентиментально... і несучасно... Інша справа отакий кошик...

— Несучасно! Що ви так несучасного боїтесь? Все щире завжди сучасне. А «отакий кошик» чому інша справа?

— Тут... тут розмір і ціна викупає!

— Я захоплена, що ви нарешті сказали щось дотепне! — скрикнула дівчина. — Але ж, любий Льово, як нудно цілий рік чекати від вас одного-однісінького дотепу.

Льова тупо посміхнувся.

— Третій букет я так одержую, — задумано казала Марта. — Три — це зачароване число, і невідомий лицар мусить з'явитися, тричі про себе нагадавши.

— Це було б дуже до речі,—раптом промовив Льова.

— Ви теж маєте якісь плани на мого невідомого лицаря? — спитала дівчина, пильно глянувши на нього.

Льова страшенно зніяковів.

— Ви, Марто, завжди... підозрюєте мене, ніби я.

— Знаю я, що ви думаєте! А втім, може, й краще було б, якби невідомий лицар... справді з'явився,— сказала вона.— Але, Льово, ви уявити не можете, в якому кепському стані опинились ми, сучасні дівчата, з цими лицарями! Раніш дівчина могла вільно мріяти, уявляти собі князів, принців, королевичів чи як там — це дурниця була, але можна було мріяти, розумієте? А дівчина чи взагалі молодість без мрії — це якось нудно... Мрії — це добра половина нашого життя, правда? Ну от ви — служите в Соробкопі, продаєте, коли не помиляюсь, ковбаси, як вам у такому становищі обійтися без мрії?

— У мене є мрії,— хрипко відповів Льова.

— От бачите! А зараз мріяти зробилось надзвичайно важко. Тобто, простіше сказати, мріяти знову таки можна, але з мрії нічого не виходить. Немає готових образів для мрії, ви розумієте мене? Мрії нема за що почепити, виходить не мрія, а туман... От припустімо, почати б мріяти за народного комісара. Але ти знаєш, що народний комісар — це ділова людина, ти прекрасно уявляєш його, тобто реально, який він є, зрештою портрети його можна побачити, почитати його промови... Ні, про народного комісара ніяк не можна мріяти! — скрикнула вона.— Це... зовсім не той стиль.

— Зовсім інший стиль,— погодився Льова.

— Або от пісенька є,— вела дівчина:

Не хочу я чаю пити
з побитого чайника,
а хочу я полюбити
ДПУ начальника...

Це просто смішно, це вже пародія на мрію... У мене сьогодні одна товаришка заміж вийшла. Дуже симпатична дівчина, така проста, тільки з себе негарна. Довго вони чекали з нареченим, а тепер у них з'явилось помешкання, вони й побрались. Так просто: було не можна, бо не було помешкання! Найголовніше, каже вона, «треба жити»! Ні, так жити не можна! Треба створювати собі ілюзії.

— Ви, Марто, це... дуже правильно сказали,— обізвався Льова.

— Отже, хай живуть ілюзії!

Марта поривчасто підійшла до квітів, нахилила велику хризантему й притиснула її до щок.

— Фу, яка вона холодна й... вога!— скрикнула дівчина, випускаючи квітку.

Льова злякано на неї глянув. Вона сіла на стільця проти нього й за хвилину похмуро сказала:

— Льово, зачиніть грубку, вона вже зовсім перегоріла... Знову в хаті холодно буде... Сядьте коло мене,— сказала Марта, коли він упорав грубку.— Я сьогодні і взагалі останній час дуже погано себе почуваю... Якесь неврастєнія. Так іноді стане важко й... неприємно. І потім самотність... Почуваєш, що ти замкнута в якомусь невеличкому колі. За цим колом є багато людей, може, дуже цікавих, напевно дуже цікавих, але ти їх не знаєш... Це ясно, що всіх людей знати не можна, але чому ж все-таки так мало? Але іноді це буває й приємно... Іноді хочеться, щоб нікого-нікого не знати!

— Вам треба закохатись, Марто,— серйозно сказав Льова.

Дівчина обурено схопилась.

— Яке ви маєте право так казати!— скрикнула вона.— Що це за нелюбага до жінки? Ось ваше справжнє чоловіче обличчя! Для вас ще одної революції буде замало! Який егоїзм і яка висока думка про себе! Чоловіки можуть сумувати, це в них, бачите, вищі пориви, а жінці треба тільки закохатись, і все буде гаразд! Так, по-вашому, виходить? Вона виконає свою роль... Чоловіки будуть творити, керувати й даватимуть жінкам щастя закохуватись у себе! Чому ж ви не сказали просто: вийти заміж? Хоробрості не стало? У, гидота! Як ви сміли так думати? Я скільки разів казала вам, щоб ніяких розмов про любов між нами не було, це умова нашого знайомства. Коли ви цієї умови додержати не можете, то прошу падалі не приходити!

Вона стояла горда, схвильована й говорила, рубаючи кожне слово. Глибока образа бриніла в її голосі— може, якраз тому, що Льова своєю щирою порадою торкнувся бажанья, що нишком мучило її, розкрив таємницю немудрої мрії, що може прибирати в дівочій уяві найхімерніших форм.

«Яка вона прекрасна»,— захоплено думав Льова.

Через марність свого чуття до дівчини він фатально почав зазнавати втіхи від приниження. А що його постійне зривання з соробокшівського небуття в ту хвилину, коли Марта лишалась самотня, її не могло не дратувати, то й крику та гдирання в їх розмовах, отже й таємної радості для хлопця було досить. Отак Льова робився добровільним козлом віддушення для Мартиного чорного настрою, послужливою метою для проявів її гніву. Кілька разів траплялося,

що дівчина й справді його вигонила; тоді Льова йшов сповнений гнітущої насолоди від цілковитого знищення свого «я», від болісної образи, що нею жив якийсь час на самоті, потім починав знову тужити за дівчиною й знову з'являвся до неї в потрібну хвилину.

Марта, зненацька заспокоївшись, стомлено сіла й запитала:

— Та в кого ж, зрештою, закохатись?

Льові й на одну навіть мить не спало на думку, що — закохайтесь у мене. Але він ураз пожвавішав.

— О, Марто, нащо ви так кажете?.. Ви мали... багато нагод...

— Чекайте! Всі нагоди були нікчемні. Студентів я виключаю, бо кінчила вже профшколу. Ці хлопці так, між наукою, хотять до речі десь там здобути й дівчину. Це для них своєрідна, дуже приємна розвага, а головне — це закінчити школу. Це цілком законно, — засміялась вона, — але й я їх теж цілком законно виключаю. Письменники шукають заразом і матеріал — це щонайменше гидко. Господарники надто бундючні, молоді інженери надто захоплені своїм фахом, планами, заводами... Бухгалтери, вчителі, адміністратори — все це не те, не те... Бо мені хочеться, — сказала вона в підступі нудьги, — закохатись безтямно, так, як у романах колись писали... Я хочу так, як у романі!

Льова кивнув головою.

— Але й він мусить закохатись так само, — суворо додала вона. — Він мусить усе забути, покинути працю, знайомих, обов'язки, все, все! Забути все, почати щось нове, неповторне...

— Марто, як ви чудово говорите!..

Очі в Льови сяяли, він схилився, так ніби мав ось-ось упасти перед дівчиною навколішки.

— Повинна бути казка, — гарячково вела вона. — Розкривається завіса, і таке м'яке, м'яке світло... Виростають гаї, в них затишок, пухка трава... І тут річка. Вечері річка тиха, здається, підеш по ній... А входиш все глибше, глибше, вода підіймається, стаєш легка, скидаєш із себе всю вагу й пливеш... Ах, Льово, приведіть мені невідомого лицаря!

— Але... як я довідаюся, хто от... хто присилає вам квіти?..

— Хіба обов'язково того самого?.. — задумливо промовила Марта.

Льова мовчки закурив і глибоко замислився, пальцями лівої руки нервово шарпаючи кінчики бурців*. Ці бурці, дар-

* Бакенбарди (застар.).

ма що ріденькі, на тлі голених облич сучасності зразу вирізняли хлопця, давалп йому оригінальне й примітне лице. В них було щось старосвітське, щось від минулих часів, коли рослинність на чоловічому обличчі вважалась за ознаку мужності, а коса становила неодмінну прикмету жіночої краси. А тепер, коли ножиці й бритва змінили лице людське, бурці можуть викликати тільки здивування. Але Льова завів бурці на смак колишньої своєї дружини, а потім вони вже механічно в нього залишилися, хоч, прикрашений ними, він нагадував не так лева, як пуделя.

Мовчанку урвала дівчина.

— Я вам, здається, дурниць наплела,— холодно сказала вона.— Ідіть додому.

— Я можу вас, Марто, познайомити... з одним своїм знайомим...

— Навіщо?.. Вибачте, Льово, я трохи ляжу, дуже стомилась... Що ж то за знайомий? — спитала вона, вмостившись на ліжку.

— Це... один лікар.

— Що за дивак! Та від лікарів же аптекою тхне! І потім він почне мене лікувати.

— Це такий лікар, що... нікого не лікує.

— Який же він лікар?

— Учений, тобто професор,— пояснював Льова.— Ні, ні, він дуже молодий... Такий, як... я,— додав він, червоніючи.— Я забув, яка в нього спеціальність... але він не лікує.

Дівчина мовчала, заплющивши очі.

— Ми познайомилися з ним на фронті, в Червоній Армії,— провадив Льова.— Отам йому довелося хоч-не-хоч лікувати... а я був у нього за фельдшера...

— У вас спеціальність одна від одної краща! Ковбаси, фельдшер... Добре, хоч не ветеринарний!

— Не можна судити людину по спеціальності! — болісно скрикнув Льова і, засоромившись свого пориву, тихо додав:— Марто, я казав вам, ви знаєте, що не те важить у людині, що вона робить... Це варварський погляд,— сказав він і знову злякався.— Пробачте, я хотів... сказати... що це помилково так дивитись на людину. Ви, може, образились, Марто, що я так говорю?

— Ні, ні,— мляво відповіла дівчина,— кажіть, Льово, я вас охоче слухаю.

Льова радісно ворухнувся.

— Ах, Марто, я можу багато сказати! Я не вважаю себе за розумного чи освіченого... навпаки, я от мало, дуже мало читаю, і мені іноді боляче робиться, що я такий неук... Але я іноді думаю, що не в науці справа... Це зухвала дум-

ка, але я іноді думаю так... Я дуже багато думаю, Марто, це, може, смішно! Але кожен живе так, як може,— це сказав великий мудрець, глибше сказати не можна. Коли зрозуміти це, тоді все зрозумієш... Кожен живе так, як може — як це правильно, Марто! І ви, і я теж, і ваші сусіди, і всі люди живуть так, як можуть... Інакше вони жити не можуть...

— Що ж робити? — спитала дівчина.— Яюсь сумно у вас виходить, ніби свого життя не можна змінити. Це ви погано надумали! Ні, вашу теорію треба викинути, на неї ніхто не пристане.

— І хай! — палко підхопив Льова.— А все-таки всі жили й житимуть так, як можуть... І нічого, Марто, в цьому нема сумного... Можливості кожного величезні... Великі люди — це ті, що використали свої можливості...

— Отже, кожен може бути великим! — засміялась Марта.

— Кожен, Марто! Хіба ви не відчуваєте хвилинами, що здатні на щось велике? Тільки не знаєте, на що саме... Вся річ у тім, щоб знати себе, а знати себе найважче... життя відхиляє думки від самого себе... А ви, Марто,— це цілий світ, великий світлий світ... І так кожен, Марто... Те, що ми бачимо й чуємо в людині,— це тільки крихти... може, навіть найгірше з того, що є в людині... Через те й не можна судити людину по тому, де вона служить... Ви от діловодка, чи реєстраторка, чи машиністка — хіба це важливо? Це для статистики, для вашого завідувача, а для світу — ви новий, радісний світ...

— Ваша теорія з сумної обертається на веселу! Почувати себе цілим світом — від цього ніхто не відмовиться... — сказала дівчина.— Але світ цей, Льово, ефемерний. Він годиться тільки для своєї кімнати, щоб мріяти перед квітками... невідомого лицаря! Ах, я не можу забути, які холодні ті хризантеми!

— Але тепло вашої душі вігріє їх,— запевнив Льова.— Душі, Марто! Ні, не думайте, що я якийсь... ідеаліст, як кажуть... але що з того, що душа якийсь комплекс рефлексів, коли ви її в собі відчуваєте? Що з того, що звук є коливання повітря, коли ви слухаєте музику? Це порожні слова, Марто, вони нічого не пояснюють... Це страшна брехня... вибачте, я хотів сказати, що це неправда,— додав він, збентежившись.

А що дівчина не відповіла нічого, він знову почав:

— Над людиною, Марто, багато що тяжить... В кожній людині багато минулого... забобонів... Вона вся в рямцях... іноді в дуже широких, а все-таки в рямцях. Родина — це маленькі рямці, потім товариство, професія, нація, клас...

І коли людина скидає ці рямці, тоді вона робиться чіста... вона з намальованої картини робиться людиною...

Він глянув на дівчину, що лежала, сплющивши очі, і на якусь коротеньку мить сплывся. За цей момент тонка, ледве помітна посмішка щастя перетворила геть його обличчя: воно випросталось, очі його зайнялись глибоким, звільненим вогнем, що нагадував фосфоресценцію моря. Він стиснув руки й сказав майже пошепки:

— Ви не знаєте своєї сили, Марто!.. А я її почуваю... Від вас пашисть теплом, ви — опнище щастя. Замерзлі, понівечені, затужавілі приходять до вас і простягають руки... Скидають своє щоденне ярмо й приходять до вас... Марто, відчуєте свою силу й дайте іншим відчути її. Ви — цариця землі, все, що ви бачите, належить вам!

— Покиньте, Льово,— мляво сказала вона.— Я одержую шістдесят карбованців на місяць.

— Все, все! — шепотів він у екстазі.— Вам тільки здається, що не належить, а насправді належить, Марто... Ви не знаєте своєї сили! А це знає... моя... любов...

Льова через велику силу вимовив останнє речення й відразу знітився після збудження. Його довга постать раптом осіла на стільці, зібгавшись і зіщулюючись.

— Не женіть мене, Марто,— благально промовив він.

— Я вас не жену,— відповіла вона.— Але йдіть уже додому, ви дуже хвилюєтесь.

Він покійно одяг козушанку й узяв у руки шапку. Потім несміливо запитав:

— А можна... познайомити вас... я казав...

— Знайте,— байдуже промовила дівчина, підводячись.— Знайте, Льово, хай буде ще на знайомого більше. Оце книжка? Ідіть, я читатиму.

Він мовчки виклонився й виїшов. Обережно й тихо, як завжди, причинив за собою вихідні двері, а на ганку сплывся, замислившись. Дрібний сніжок, що з вечора почав падати, вмить заповошив його постать, танучи на бурцях та борідці. Ця висока пегнуча постать постоляла трохи й довгими кроками потім рушила з подвір'я на вулицю.

Жив Льова на маловідомій ширшому загалові киян Арсенальній вулиці, яку не так то й легко знайти в Печерських нетрях і яку всі мають нахил плутати з вулицею Арсеналу, що тягнеться на південь від славного в історії революції заводу. Але яка вулиця Арсеналу широка й довга, така вузька та куца Арсенальна вулиця, що складається раптом із двох кварталів одноповерхових будинків з докнечними палісадниками й силою котів та собак. Що живуть тут виключно робітники, поденщиці, пралі, бендюжники та

чорноробя, які зранку всі розходяться на працю, то вдень кількісна перевага отих свійських тварин над людьми стає цілком очевидна. За невисокими парканами в глибу подвір'я туляться мазанки сільського типу, переділені на кухню та кімнату, де господиня обов'язково витре фартухом стільця перед тим, як запросить гостя сідати. Нізвідки місто не здається таким далеким, як із цього міського закутку, і треба бути напрочуд байдужим чи, може, до краю в собі зосередженим, щоб з доброї волі в цій глуші оселитись.

Історія Льови з бурцями може бути за приклад зовсім непристойного впливу особистих моментів на людське життя. Народившись у тому ж таки Каневі від батька-фельдшера, він теж на фельдшера вивчився, потрапив на рік до царського війська, звідки 1917 року повернувся додому, відбув, незважаючи на несприятливі зовнішні обставини, палкий роман із прекрасною дочкою канівського касира, яка кінчила чотири класи гімназії, одружився з нею і щасливо осівся неподалік рідного села за волосного фельдшера. Тепер життя його обіцяло бути прямою лінією до глибокої старості, скрапеною жвавістю його вдачі, простотою звичаїв та свідомістю своїх фельдшерських обов'язків. Але наприкінці року 1919 частина Червоної Армії, проходячи селом, змобілізувала його до своїх потреб, вирвавши таким способом лікпома Роттера із родинного кубла, розлучивши його таким чином із коханою дружиною, тільки півтора роки як спізнаюю, і прилучивши його таким робом до революційної боротьби. На фронті він липився веселий, лагідний, обов'язки свої виконував якнайчесніше, але потай мріяв і тужив за своєю любовою дружиною, яку на віддалі починав просто-таки божествити. На самоті він створював цілий культ цієї жінки, довгими годинами вночі захоплено міркував про майбутню з нею зустріч і вишком перечитував її коротенькі листи.

Але ось через якихось півроку надійшов від неї лист дуже довгий. В ньому касирова дочка писала, що фельдшер Роттер зав'язав її молодий вік, що він замкнув її в чотирьох стінах на селі, що він зажапастив її юність, зрадницьки звів її, що вона ніколи не кохала його, що в неї є всякі пориви й вищі потреби й що нарешті знайшовся великодушний чоловік, який зняв полуду з її очей і спобіг цим її любові до скоу. Отже, вона їде з тим надзвичайним чоловіком у широкий світ, а йому наприкінці посилає прокляття за пропачий час свого життя.

Лист цей Льову, тоді двадцятитрьохрічного молодика, більше ніж здивував: він його приголомшив, зруйнував

і знищив. Фельдшер Роттер анічогісінько не міг уторопати! Передусім, дружина за весь час шлюбного їхнього життя не виявляла найменшого незадоволення з свого побуту чи його особи — навпаки, була до нього вельми ніжною, життя на селі її, здавалось, цілком улаштувало, сільська інтелігенція була їй ніби достатнім колом, де вона сяяла — і раптом, раптом! Раптом Льова дізнав, що то є несподіванка. По-друге, він не міг припускати, що дружина його здібна на такий високий, витончений стиль з прокляттям наприкінці, і тільки багато пізніше дійшов висновку, що лист цей був написаний під диктуру того невідомого й незрівняного чоловіка, що взявся звідкись і розбуркав у його дружині високі пориви. Хто це був, Льова так і не довідався, бо коли згодом через рік дружина прийшла до нього з слізьми й запевненнями, що той виключний чоловік просто ошукав її і покинув напризволяще, фельдшер Роттер не схотів з нею розмовляти й жорстоко вигнав її у нападі несвітського гніву, якого сам злякався. Ще через рік бідолашна канівська красуня з усіма своїми поривами, болями й прикрощами померла з висипного тифу.

Власне, ні її поява у вигляді стародавньої блудниці, ні передчасна смерть не справили вже на Льову великого враження — самого листа йому було досить. Це була страшна душевна катастрофа, абсолютне й незрозуміле спустошення його істоти, тим більше дивне, що воєнні обставини загалом не сприяють поглибленню особистих переживань, а зокрема в справах кохання роблять людей вельми легко важкими. Хоч як там, а лікпом Роттер від дружининої зради дістав сильну моральну контузію, що поклала невиводні сліди на все його дальше життя. Зненацька він почав виявляти на фронті дивовижну хоробрість, пояснену від товаришів звичкою до бойових обставин. Перед ним розгорнулися широкі перспективи в адміністративно-лікарській галузі, але висуватись він рішуче відмовився. Лишившись на людях тим самим славним і лагідним хлопцем, він наодинці щораз глибше поринав у самоспоглядання, дедалі більше замикаючись і зосереджуючись у собі. Через своєрідну аберацию внутрішнього зору, лікпомові уявлялось, що він чимраз вище підноситься над людьми, хоч насправді він провалився в одну з душевних ковбань, яку легко спіткати на життєвому льоді. В засліпленні йому здавалось, що з нього спадають якісь пута, що він очищається й звільняється від тисячолітніх забобонів людськості та вступає до чистого, незацікавленого сприймання життя, до безстрасного його оцінювання. Навкруги зрушувались підвалини, розв'язувались страшні противенства, розляга-

лись могутні громи прийдешнього, і в цьому первісному хаосі нового життя, серед крові й буяння, запалу й жаху, у вирі неповторних подій такий собі Льова Роттер затайливо, крадькома, чужий усьому й усім, простував своєю власною тропою, уперто длубаючись у чудернацьких думках, що невпинно в ньому плодилились.

В цім йому допомогли, звісно, старі книжки, що він споживав уривками вільного часу — книжки людської мудрості, на цигарки тоді драної, оті запорошені й пожовклі твори, де розум людський силкувався все з'ясувати й збагнути, споруджуючи в суперечливих думках вічні пам'ятки своєї спраги й неспокою. Фельдшер побожно перетрушував оцю ветош, на смітник життя тоді спроваджену, ба почав навіть занотовувати виблиски свого власного мислення, поставивши за motto на зашткові своїх дум слова з Серена Кіркегора: «...хто найщасливіший, як не найнещасніший, і хто найнещасніший, як не найщасливіший, і що таке життя, як не безумство, і віра, як не божевілля, і надія, як не загайка вдару на ешафоті, і кохання, як не штих у рану...»

І треба визнати, що це речення було непоганим вступом до його міркувань, що виглядали приблизно так:

«Хто ж найдужчий? Той, хто, живучи, переборов у собі життя».

«Життєві радощі можна порівняти з шматком поганенького сала у великій пастці страждання».

«Наше народження є біль, а смерть — мука. Жалюгідне те, що міститься між цими бігунами».

І ніколи нікому він своїх поглядів не висловлював, ні афоризмів своїх не читав, хоч не раз поривало його відкритися із досягненням душі комусь із товаришів, яких на фронті було чимало. Та наперед знаючи, що його навряд чи зрозуміють у тих обставинах, Льова мовчки зберігав і збагачував свою таємницю, сам собі егоїстично втішаючись скарбами душного й похмурого підземелля своїх розумувань. Змовчав він і перед молодим лікарем Юрієм Славенком, що потрапив, відірваний від наукових студій, до їхньої частини на польський фронт 1920 року і з яким у Льови нав'язались щось ніби дружні стосунки — найбільше через те, що лікном брав на себе всю найважчу й найнебезпечнішу роботу в лінії вогню. Та стосунки ці хутко урвалися, коли по скінченні війни Славенко негайно вернувся до безпосередньої своєї праці в лабораторії при Київському медінституті, а лікном Роттер, нарешті демобілізувавшись, вирішив ще глибше віддатись праці в лабораторії при своїй власній особі.

Що, за Льовиною теорією, спосіб і місце життя нічого-сінько не важили, то він перебрав з 1920 року якийсь десяток міст та професій, аж поки 1927 року не прибув до Києва на працю в ковбасному відділі одної з безлічі соробкопівських крамниць. На цей час з нього вже цілком виробився лагідний аскет, що зрозумів життя і простив людям, геть відмовившись від думки їх виправляти — тобто найпристойніший з усіх можливих аскетичних типів. Так він і провадив би у вищій супокої своє непомітне існування, коли б не зустрів якомось батькового приятеля, вчителя канівського, який незабаром помер, відігравши в Льовиному житті фатальну роль: через нього бо мудрець спізнався з його дочкою, дівчиною Мартою, колись пустотливим підлітком, і закохався в неї так, як може закохатись людина, далека від людей та життя виключно світовими проблемами заклопотана — раптом, безглуздо й безнадійно.

Так просто в його житті сталася друга катастрофа, друга моральна контузія, що знову його спустошила й заперечила.

Льова вертав додому вельми збентежений. Що Юрія Славенка треба доконче познайомити з Мартою, це здавалось йому доведеним без доказів. «Він цікавий, розумний, вона може в нього закохатись», — думав він. І за мить його обпдали страшні сумніви. Проект обертався в нісенітницю, в хворе уявлення. Може, вчений взагалі не схоже з ним знатися? Так ні ж, вони здибалися разів зо три за цей час, і той навіть заходив запрошувати! От він і знайде... «У всякому разі, треба спробувати, у всякому разі», — переконував себе Льова. Він тремтів від хвилювання. Власне, вчений був у нього єдиний знайомий, якого він без сорому міг рекомендувати дівчині. Ах, чого він вчасно не подбав, щоб мати таких цікавих чоловіків хоч душ зо три! А так йому лишалось тільки покласти всі надії на одного. І він надіявся! «Це треба зробити, це обов'язково», — міркував він.

Поки Льова, отак розважаючи, ішов із Жилинської вулиці на Арсенальну, між якими відстань могла бути солідним доказом глибини й сили його чуття, Марта якийсь час сиділа теж замислена коло теплої грубки. Потім раптом обернулася і постукала кулаком у стіну — це було звичайне хатне гасло для її сусіда-кооператора, який невдовзі й з'явився на порозі.

— Хоч ви, Давиде Семеновичу, розкажіть щось цікаве, — плаксиво озвалася до нього дівчина.

— Хе, хе, — закректав кооператор, заходячи, — я, знаєте, всіда готов, всіда готов!

ПРЕКРАСНА СИРЕНА ІРЕНА

Літня жінка в чорній сукні, суха й висока, на вигляд дуже старовинна — дружина відомого терапевта, професора Маркевича, тихо підійшла до дверей доччиної кімнати й постукала.

— *Ірен, к тебе можна?* — півголосом спитала вона, відхилиючи до кімнати двері.

Типа в помешканні була майже абсолютна. Прийом у професора кінчався, та й кабінет його містився зразу коло парадних дверей, у протилежному кінці до їдальні, де горіла лампа під широким матерчатим абажуром, що давав світло тільки на стіл і вузьку просторинь коло нього. Дубові стільці попід стінню здавались темними, кам'яними, картини, копії з Айвазовського, ледве ясніли у золочених рамах, повішених за принципом симетрії, а довгий годинник червоного дерева з величезним вагадлом м'яко цокав до пари застиглому світлу над столом.

— *Заходи,* — відповіла дочка.

Тоді Марія Николаївна переступила поріг і зразу ж причинила за собою двері, щоб не вихолоджувати доччиного покою, де температура завжди була на п'ять ступнів вища, ніж у цілому помешканні. Ірен любила тепло, власне, органічно не могла терпіти холоду, тим-то для її грубки встановлено спеціальну норму палива.

Ірен півлежала на софці й читала, не підводячи від книжки очей. Мати сіла поруч і промовила по-російськи:

— Вже незабаром сьома...

— Ну? — спитала Ірен, дочитуючи речення.

— І сьгодні четвер...

— Так, Знаю, — сказала Ірен, відсуваючи книжку. — Мамо, ти хвилюєшся більш за мене!

— Ну, — улесливо промовила мати. — Але мене це трохи дивує... Він буває в нас уже півроку... Я знаю, що ти... проти нього нічого не маєш, власне, він прекрасна партія, показний із себе, на становищі, з безперечним майбутнім...

— Знаю, — урвала Ірен. — Про це ми з тобою вже говорили.

— Вибач, Іро, але я не розумію цієї повільності! В наш час це робиться швидше...

— Ну? — спитала Ірен.

— І я боюсь, що щось станеться... Не забувай, що вас вважають за наречених, з дим ми повинні рахуватись. А той четвер він не приходив вовсім...

— У нього було засідання, — поволі відповіла дочка. — А в суботу ми були з ним у театрі, коли тебе це цікавить...

Марія Миколаївна пеймовірно похитала головою.

— Не забувай, що тобі вже двадцять дев'ять...

— Справа в тім, мамо,— сказала Ірен різко,— що він працює зараз над великою роботою. Він мусить її спокійно закінчити. В цій роботі його майбутнє, про яке ти казала... Якщо я напосідатиму, то можу тільки відштовхнути його. Знаєш цих учених — для них робота передусім, на це треба зважати. Я мушу тепер же показати йому, що можу підтримати його, поступитись до певної міри собою, своїми інтересами. А коли він роботу закінчить...

— Це, може, через рік буде...

— Хоч і через два! Яка ти примітивна, мамо!

— Я бажаю тобі добра... І потім помешкання... Цей об'єднаний житлокооп конче хоче нас уцільняти. Кімната, яку ми призначали Юрію Олександровичу, під загрозою... Може, запропонувати йому перебратись до нас тимчасово?

— Кімнату тимчасово можна заселити якоюсь родичкою чи кимсь іншим,— відповіла Ірен.— І до цих розмов більше не повертатись.

Марія Миколаївна підвелася.

— Не гнівайся, Ірен! Ти знаєш, що я пережила під час твого першого заміжжя. Я не можу тепер не турбуватись...

І вона вийшла накривати чай.

Ірен закурила й сіла. Сьогодні вона вирішила не переодягатись. Синя шевйотова спідниця й біла англійська кофточка надають їй постаті стрункості й інтимності. Пофарбоване в ясно-рудуватий колір волосся хай лишиться трохи розкуйовджене — така недбалість посвідчить за простоту й товарицькість взаємин. Треба тільки напахтитись тонко і різко, бо пахощі підкреслюють тіло, стелють до нього непереможну принадний шлях. Вони створюють безпосередній, сливе духовний, але любосний зв'язок між тілом, що вилучає їх, і тілом, що вдихує, оповивають чуття м'якими й теплими маревами, дають спізнати любовну мрію, як виточену й далеку реальність.

Вона засвітила лампу при туалеті з потрібним дзеркалом, а лампу над софкою зразу ж погасила. Ради вигоди й зручності в її кімнаті коло кожної меблі, що могла бути ввечері потрібна, в тій чи тій формі придбано електричну лампку — коло софки, туалету, дзеркальної шафи, ліжка, закритого параваном у східні розводи,— не згадуючи вже за висячу лампу в формі блідо-рожевого ліхтаря; та Ірен ніколи не дозволяла двом лампкам разом горіти, бо на повну міру перебрала від матері крайню ощадливість, відповідно перевтіливши її в приємну акуратність. Затишний і теплий порядок був у її хаті, де вона сама й прибирала,

попіл з її цигарки ніколи не падав інде, крім мушлі-попільниці, навіть панувала якась внутрішня стрункість у безладді на етажерці з безділлям, де стояла дрібна старовина, навіть маленькі хінські бовванці та чудернацькі індуські божества. Поруч на спеціальному столику вишикувано тринадцятеро білих слонів, від чималого, з дециметр заввишки, й кінчаючи крихітним, як півмізинця.

«От і все гаразд»,— подумала Ірен, пильно оглянувши себе в дзеркало.

На тридцятому році свого життя, завдяки високій організованості своєї вдачі, завдяки розважливості, що керувала, не ушкоджуючи, її чималими жіночими пристрастями, вона була в розквіті своєї принади. Через три-п'ять років вона неминуче мусила поглядшати, але зараз повнота була їй тільки за окрасу. Починала свою молодість Ірен із сентиментальної, гарнючої й випещеної панночки, закоханої в ставного підпоручика й зарученої з ним за всіма приписами релігії та звичаїв. І коли року 1919 підпоручик цей мусив збиратись з добровільчим військом десь далі від нареченої і української землі, Ірен запряслася не бувати в жодному товаристві, не знати жодних розваг, не знати посмішки аж поки він не повернеться. Цілий рік вона витримала цю страшну обітницю, противну основним нахилам її темпераменту, а потім за якийсь тиждень зійшла з одним здоровим і хитромудрим хлопцем, який, без певного минулого, але з цілком певними намірами, взявся працювати в постачанні. Ірен промандрувала з ним два роки по всяких усюдах, по селах і містах, де кидало її коханця, що тримав свою милу, не гребуючи способами, в теплі й великих на той час достатках. Коли ж, кінець кінцем, цього пройду розстріляно з вироку Ревтрибуналу, Ірен не вельми за ним пошкодувала — кочове життя їй обридло й однаково не показувало надалі перспектив, то ж і визнала вона зачасне й доречне знову пристати до батьківського дому, холодного й холодного за військового комунізму, а тепер збадьорілого й підлатаного в перших подихах непу.

Прикрих слогадів про це мандрівництво в Ірен не лишилося; свій вчинок вона цілком виправдовувала молодістю та обставинами й була навіть певна, що теж віддала данину революції. Незважаючи на всі пригоди, вона вернулася зрівноваженою, досвідченою жінкою, що тільки зовні зберегла подібність із колишньою ажурною панною. Пригоди вплинули на неї позитивно, вони розвинули її й усталили, а разом з тим вона й репутації своєї не втратила, бо мати зуміла зберегти доччину таємницю, прикривши її правдоподібною версією про гостювання в тітки аж у Сибіру, де,

казала вона, не почувалось голоду й молодій дівчині безпечніше було прожити лихоліття. Ірен дуже легко могла підтримувати цю казку, бо хвилі постачання носили її і по Сибіру. Навіть батько її, професор, якого мати на повідку водила, не міг би точно відповісти, що саме було ці три роки з його любовою Ірою. А в інтимних розмовах з матір'ю вся ця історія фігурувала під делікатною назвою «першого заміжжя».

Потім того ще одна пригода трапилася Ірен, але про неї й сама мати тільки невизивно могла здогадуватись. У кімнаті, що тепер призначалась Юрієві Олександровичу Славенку, жив років зо два тому якийсь медик-студент. Згодом він вибрався.

Тим часом професор Маркевич відпустив останнього хворого, скинув халата й востаннє вимив руки. Потім узяв із столу слухову трубку, машинально поклав її в жилетку кишеню, лишивши розкидом на столі шматки паперу, картки, де записував хворих, та з півдесятка олівців, якими писав рецепти, і підійшов до переги українлісівських зашкленних шаф, що стояли з книжками понад стіною. Тут він постояв з хвилину, замислившись, але зрештою махнув рукою і весело вийшов з кабінету.

В передвітальні покоївка підтирала після пацієнтів підлогу, і професор, ідучи, озвався до неї:

— Ну, що, кінчили, Пелагее? Чудово!

В ідальні вже кипів і булькав самовар. Ірен вийшла з своєї кімнати і розставляла на столі чайне накриття, бо за звичаєм професорського дому вечірній чай був у обов'язках молодої господині.

— Добри вечір, мої любі! — сказав професор, сяючи. — Мої хороші! Як ся маємо, га? Чудово, чудово!

Він поцілував руку дружині, що поцілувала його в голову, і навпаки — руку йому поцілувала дочка, а він її в скроню. Це теж був обов'язковий ритуал, що повторювався щоразу, вранці й увечері, коли професор з'являвся в родинному колі.

Але він ще пригорнувся дочку до себе й знову захоплено спитав:

— Як ся маємо, Ірусю? Моє ти серденько? О, ти виглядаєш чудово!

Старший син його загинув ще на імпералістичній війні, другий син, захопившись ідеєю поповнення Росії, був забитий під Києвом 1919 року, і тепер дочка лишилась єдиним нащадком професора, єдиною метою його батьківського захоплення.

— Дякую, тату, — відповіла Ірен.

— Ну, чаю, чаю! — скрикнув професор. — Ірись, усе на місці?

Чай був улюбленим напоєм професора і, власне, єдиною його розвагою. Обідати йому за справами доводилось завжди похашцем, а ввечері він міг порозкошувати коло столу, випиваючи, як правило, чотири шклянки чаю, до того ж конче гарячого — для цього на таці стояв чепурний кошик з десятком вуглин, які й підкидалось щипцями в самовар, щоб підтримати його в стані кипіння.

— Зараз прийде Юрій Олександрович, — озвалася мати. — Зачекай, Степане Григоровичу, хвилину...

— Юрій Олександрович? О, давно не бачив! Чудовий розмовник... — сказав професор. — Що за голова! Блискучий розум! Але... Ірися, золотко моє, доглянь самовара, щоб не прохолов!

Справді за якусь хвилину пролунав дзвінок, і з'явився Юрій Олександрович Славенко, — високий, чорнявий молодик, рівно зачісаний, з довгастим енергійним обличчям. Він привітався, поцілував жінкам руки, а професорову руку міцно потиснув.

— О, силач, — скрикнув Степан Григорович. — Чудово, зараз питимемо чай! Сідайте, прошу вас.

— Чай у вашому домі, професоре, стоїть поза всякою конкуренцією, — сказав Славенко. — Він незрівнянний своїм ароматом і прозорістю. Безперечно, господаря знає секрет, — додав він, глянувши на Ірен. — Вдома я про такий чай не можу навіть мріяти... Моя «рабиня» частує мене таким пійлом, від якого, зрештою, можна дістати перекруту кишкового.

— Ха, ха, ха! — засміявся професор. — Та, мабуть, ще й холодним!

— Це невигода холостяцького життя, — зауважила мати.

— Мамо, присунь мені цукор, — з притиском сказала Ірен. — Прощу, Юрію Олександровичу.

— Дякую, — промовив той, беручи шклянку. — А надто зараз я не відмовлюсь від шклянки гарного чаю. У мене справді в горлі пересохло...

— Ви після лекції? — спитала Ірен. — Прощу, тато!

— Ірись, ти молодець у мене! — сказав професор.

— Ні, де там! — відповів Славенко. — Власне, я таки з лекції, але уявіть собі, з лекції українізації!

— Невже? — здивовано скрикнув професор.

— Яке безглуздя! — сказала мати. — Це ж заважає вашій роботі!

— Уже три місяці, — сказав Славенко.

— Не заздрю вам, — сказала Ірен.

— Я сам собі не заздрю,— сміючись, промовив Славенко.— Але що поробиш! Я підходжу до цієї справи цілком розумово. Треба ж було колись вивчати політграмоту, яка, звичайно, і для мене особисто, і для біологічної хімії абсолютно непотрібна! Тепер українська мова, і я не певен, чи задля громадської користі нам не доведеться колись вивчати, наприклад, куховарської справи...

— Коли всі куховарки керуватимуть державою,— сказала Ірен.

— Атож, ви цілком мене зрозуміли. Проблема куховарок стоїть у нас дуже гостро. Зрештою, зовсім природна річ — живемо ми неминуче в певних обставинах, і цим обставинам мусимо щось сплачувати...

— Марусю,— раптом звернувся професор до дружини.— Я забув тобі, серденько, сказати: на нас близько тисячі карбованців прибуткового податку наклали!

— То це треба негайно опротестувати,— півголосом промовила вона.

— Я не маю найменшого сумніву,— вів далі Славенко,— що найближчого часу, принаймні в науковій галузі, мовна проблема буде радикально розв'язана. Це дуже дивно, але мусимо визнати, що після кількох століть розвою, зараз для нас, учених, середньовіччя з єдиною латинською мовою є поступовий ідеал! Звичайно, ми повинні прагнути до нової, простої і сконденсованої мови, яка відповідала б нашим розумовим потребам. Сучасні мови, в тому числі й наша російська, занадто зіпсовані літературою, занадто переобтяжені синонімами, неприпущеними в науковій роботі. Есперанто мене дуже цікавить, і я вже добре засвоїв його... разом з українською мовою.

— Я проти есперанто,— заявив професор.— Іреть, ще шкляночку.

— Але це зрештою неможливе, професоре! Ви повинні мене зрозуміти. В своїй галузі я майже нічого не маю російською мовою. Я мусив вивчати німецьку, англійську й французьку. Торік на замовлення Шовкотреста я опрацював деякі питання з шовківництва і мусив вивчати ще й італійську...

— Ви бачите, як нас душать,— сказала мати.— Тисячу карбованців податку! Тисячу карбованців!

Юрій Олександрович ввічливо посміхнувся.

— Так, це велика прикрість,— промовив він до матері.— Ще більша, може, прикрість те, що певна матеріальна забезпеченість зробилася в нас від'ємною прикметою. Маючи якихось зайвих п'ятсот карбованців, здобутих до того ж чесною працею, починаєш незручно себе почувати, починаєш

таїтися в цим своїм невеличким достатком... Ми ще не вижили психології військового комунізму, ми одягаємось, наприклад, гірше, ніж могли б одягатися, силкуємось якнайскромніше встаткуватися, і щороку прибіднюємось. Пристойне вбрання вважається в нас за непристойну розкіш, і я знаю багатьох, хто й досі ще не виліз із жахливої толстовки...

— Бо кожен ледар має право крикнути тобі: то непман! — сказала мати.

— В соціалістичній країні панує психологія жебраків, — зауважила Ірен.

— Ви хочете щось сказати, професоре? — спитав Славенко.

— Та дивіться, ваш чай уже зовсім прохолов!

Після першої шклянки, швидко випитої, професор робив перепочинок, копірсався в зубах, посміхався, бурмотів «чудово» й переходив у грайливий настрій.

— І все-таки, незважаючи на всі оці прикрощі нашої доби, — вів Славенко, — я мушу категорично висловитись за неї.

— Він хоче потрапити до міськради, — скрикнув, сміючись, професор.

— Татко, не пустуй! — з докором мовила Ірен.

— Ви помиляєтесь, професоре, — відповів Славенко, — громадські навантаження я теж залічую до великих прикрощів нашої доби. Але я бачу і її незрівнянні прикмети. Доба так званої диктатури пролетаріату є, насправді, доба боротьби розуму за абсолютну першість.

Він на мить спинився, немов даючи усвідомити враження від своїх слів, а потім заговорив трохи міцнішим голосом з неприємними нотками самовпевненості — тим голосом, яким читав лекції студентам.

— І коли це зрозуміти, тоді в іншому світлі стане перед вами справа хоч би з тим самим достатком. Влада речі над людиною — це найганебніша влада, найбільша перешкода до перемоги розуму. Щоб побороти її, треба було р і ч скомпрометувати, принизити достаток у психології цілого громадянства. І коли зараз, купуючи нове вбрання, ви не почувате вже чистої радості, коли ваше чуття від придбання речі вже подвоєне, то це є перший удар по віковичній владі матеріального. Її треба зруйнувати. Людність загине, якщо їй не пощастить сконцентрувати всі свої сили у вищих, розумових сферах діяльності. Нова людина буде байдужа до кольору вбрання й до смаку їжі, та зате знатиме смак розумової радості. Новий побут полягатиме в суворому спрощенні всіх матеріальних та чуттєвих потреб. Тут до-

сять буде статистики й розподілу. Людина втратить до них інтерес, бо зійде на вищий поверх свого існування. Вона більше буде жити духовним і менш матеріальним — от у чім я вбачаю справжній поступ людськості, що підлягає невблаганному економічному рухіві. Земна людськість зростає, і кожного нового знайду на землі треба нагодувати, одягти й узути. Зріст людності й обмеженість ресурсів нашої планети — оці два чинники об'єктивно ведуть нас до перемоги розуму чи, як кажуть тепер, до комунізму...

— Степане Григоровичу, хоч би гостя посоромився! — скрикнула стара професорова.

Славетний терапевт, що до нього лікуватись їздили з усього Союзу, в нападі безпосередньої радості влучив дружині хлібною кулькою просто в ніс.

— Ха, ха, ха! — засміявся він. — Ірусько, серденько, цукру мені!

— Так із вас завзятий комуніст? — лагідно запитала Ірен, подаючи цукор.

— Атож, — відповів Славенко, — я почувую себе цілком пристосованим до життя в комуністичній громаді. На жаль, це справа дуже далекого майбутнього, хоч подих його вже зараз почувається. Передусім, до розумових інтересів покликано широкі маси, які жили досі нікчемним тваринним побутом; науку звільнено від усяких ідеалістичних забобів, поставлено їй виразну й високу мету — безпосередньо служити людям у боротьбі з природою. Від цього, правда, потерпіли деякі псевдонауки, як от історія літератури й інші, до неї подібні, — які зведено на другорядну роль супроти точних наук, що творять реальні й позитивні цінності. Я, зрештою, навіть не розумію, як взагалі література — розумію тут літературу ненаукову, — могла стати об'єктом дослідження. Щоправда, — звернувся він до Ірен, — ви тут зо мною не погодитесь: ви читаете белетристику, любите мистецтво.

— Атож, тут маємо трохи різні смаки, — посміхнулась Ірен.

— Але Ірен не так багато й читає, — зауважила мати.

— Я це цілком розумію і, коли хочете, виправдую, — сказав Славенко.

— А літератори наші пишуть, — сказав професор, беручи улюблене тістечко «наполеон». — У мене лікується один від виразки шлункової, чудовий хлопець, так каже, що заїдає їх... якесь замовлення заїдає...

— Причина розпаду, що охопив, скільки відомо мені, найкращих представників літератури, — сказав Славенко, — полягає в тому, що література й мистецтво взагалі неспро-

можні вже своїми способами виконувати соціальне замовлення...

— Атож, він так і сказав: соціальне замовлення! — скрикнув професор.

— Соціальне замовлення, тобто відбивати дух нашої доби, — провадив Славенко, злегка вклонившись професорові. — Його може виконати тільки наука. Зрештою, мистецтво повстало, як наслідок нерозуміння природи й життя: це нерозуміння мистець переносить, не розв'язуючи, в художній твір, дістаючи в цьому ілюзорне заспокоєння, якого зазнають і ті, хто в тій чи іншій формі цей твір сприймає. Відтворити нерозуміння, а не знищити його — от, противно науці, основна прикмета мистецтва. Звичайно, воно промовляє ще до нашої відсталості, до нашої неорганізованості, що ми взяли в спадок від минулої півкультури і що в нас цілком зрозуміла й виправдана, як я й казав вам, Ірен... Але це в нас, інтелігентах, що мусили перетравити так звану буржуазну цивілізацію, яка суттю своєю є тільки перехідний ступінь до справжньої цивілізації. І зовсім незрозуміла річ, коли дехто підтримує теорію нового мистецтва, мистецтва для робітничого класу...

— Ах, ці письменники надзвичайно нудно пишуть, — сказала Ірен. — Я теж не підтримую їхньої теорії.

— Інакше вони й не можуть писати! Це залежить не від їхньої нездарності, а від цілком об'єктивних причин. Вони є жертва непростенної традиції, вони чинять замах із пікчемними засобами. Новий робітничий клас, чи сказати точніше — новий пагінець людськості, що зростає за загальними законами еволюції, і зокрема за законами евгеніки, якраз і мусить визначатися високим щаблем духовної організованості, який виключає потребу мистецтва. Робітничий клас, нових людей, надзвичайно влучно схарактеризував Кайзерлінг в одній із своїх робіт: нова людина, на його думку, є тип шофера, простий, бадьорий і вбробний практичними, власне технічними знаннями.

— На заході справді є мода на шоферів, — зауважила Ірен.

— Вона має, як бачите, глибші підвалини, — сказав Славенко. — Я цілком пристаю на чудове Кайзерлінгове визначення, яке, з одного боку, поширює наше щоденне розуміння робітничого класу, як носія нових ідеалів — бо тип шофера включає в себе все поступове, від робітника заводу до працівника науки, — але, з другого боку, й звужує його, відтискаючи міщанські елементи робітництва, які треба визнати за чималі, хоч би на підставі зацікавлення красним письменством. Бо мистецтво для людини вищої організа-

ції є такий самий анахронізм, як і ворожіння на кавній гущі.

— Ха, ха, ха! — засміявся професор.

Марія Миколаївна теж посміхнулась.

— І мені дуже приємно відзначити, — вів Славенко, — що всередині самого мистецтва народжується його заперечення. Певна частина митців дійшла вже до розуміння нікчемності мистецтва в наш час і підносить гасло звести його до ролі спорту. Цих піонерів я щиро вітаю, бо тільки спорт і наука можуть відродити людськість... Мої зауваження про мистецтво, — додав він, — можуть видатись надто загальними, бо ґрунтуються на уривкових відомостях, але вони цілком випливають з моєї концепції нової людини й зверхньої ролі розуму за нашої доби. Зверніть увагу на наше прагнення зорганізувати час, зорганізувати відпочинок, роботу — і примат розуму в нашій психології стане вам цілком очевидний. Раціоналізація — не тільки виробництва, але й цілого життя — це є високе гасло нашої доби. В цьому розумінні ми йдемо за заповітами великої французької революції, ступаємо в сліди великого Робесп'єра, що над гільйотиною підніс культ богині розуму. Звичайно, ми відмовляємось від смішних зовнішніх атрибутів цього культу, ми занадто вже вирости для цього, але Робесп'єрова спроба, хай навіть проти нашого розгону дитяча, становить... як це? Ви маєте допомогти мені поетично висловитись, — раптом звернувся він, посміхаючись, до молоді господині. — Я хотів ужити тут музичного терміну, яким означають вступ до опери...

— Увертюра, — сказала Ірен.

— Дуже дякую! Отже, становить увертюру до великої опери розуму!.. Оце ті міркування, що примиряють мене з невгодами нашого життя, які походять здебільшого від консервативності нашої психіки.

— Та ми всі вже чудово примирились, — сказав професор.

— А я не примирюсь! Не можу! — скрикнула Марія Миколаївна, згадавши синів, яких загибель вона призвичаїлась ставити на карб більшовизмові, дарма що один з них поліг на імперіалістичній війні.

— Ти надто нервова, мамо, — холодно промовила Ірен.

В цю мить на дверях з'явилась Пелагея.

— Там по вас, Степане Григоровичу, приїхали, — сказала вона.

— Так, так! — скрикнув професор. — Я й забув, у мене консиліум о восьмій... Ви бачите, я навіть чаю не напився... Іду, іду, — крикнув він Пелагеї. — Чудово... Марусю, — звер-

нувся він до дружини, — наготуй мені, знаєш, літературу про шлункові хвороби й торішні мої записки підбери... завтра лекція...

— У вас незрівнянна дружина, — сказав Юрій Олександрович, прощаючись із ним.

— Вона й лекцію за мене прочитає, чудова! Іду, іду, — крикнув ще раз професор і вибіг чи, певніше, викотився з кімнати, бо куценький був і товстий.

— Жінка повинна бути помічником своєму чоловікові. Так мене виховано, і так я виховувала...

— Мамо, піди доглянь, щоб батько не забув чого, — сказала Ірен.

— Хочете ще чаю, Юрію Олександровичу? — спитала Ірен, коли вони лишилися на самоті.

— Ні, дуже дякую, — сказав Славенко. — Я волів би краще попросити, щоб ви заграли щось.

— А, ворог мистецтва, ви любите музику!

— Кожен має свої хибності, Ірен.

У вітальні Ірен сіла до роялю, а Славенко вигідно пірнув у м'який фотель.

— Дозвольте курити? — спитав він, добуваючи шкіряного цигарника.

— Прошу, — відповіла господиня, розгортаючи вальси Шопена.

Славенко не розумів музики і не почував великої потреби її слухати. Але в домі професора Маркевича він виявляв деяку пошану до цього мистецтва з двох важливих міркувань: передусім, це тішило Ірен, по-друге, усувало йому потребу з нею на самоті говорити. Він почував, що їхнє знайомство дійшло вже до того ступня, коли взаємини повинні бути з'ясовані, але відкладав надалі остаточну розмову, хоч для себе цю справу вже остаточно вирішив. Ірен, він був певен, також розв'язала її, але тільки мовчазна згода була між ними, а жодного слова про шлюб чи тим більш про кохання ще не сказано. Знову-таки дві причини зумовлювали його зволікання: насамперед, робота його не була ще скінчена, а крім того, десь потай йому все-таки не хотілось змінити свого холостяцького всистематизованого життя. «Це, зрештою, великий клопіт», — думав він про шлюб. Потім, звичайно, все знову вноrmувалося б, але треба було зламати попередній побут, і в цьому була непоборна прикрість. Юрій Олександрович чудово уявляв собі, як розподілятиметься його майбутня доба в подружньому житті, добре знав, у якій кімнаті він тут житиме, навіть прикинув уже, як розташувати в ній свої книжки, а проте нехить до кардинальної зміни звиклого оточення ввесь час

його стримувала. Як-не-як, а йому доведеться виконувати зовнішні родинні функції, до яких треба буде звикати. Щодня, наприклад, він бачитиметься й муситиме розмовляти з її батьками, які його аж ніяк не цікавили. Але забрати Ірен з батьківського дому, шукати нове помешкання й устаткувати його було б йому ще страшнішими туртурами. «Нічого не вдієш, закінчу ось роботу, то й оженися», — подумав він, пускаючи дим.

Власне, Юрій Олександрович уже всі питання розв'язав, крім статевого. За юнацьких років він, як і чимало юнаків, задовольняв свої молоді потреби самостійно, а до жінок почував острах і зневагу. Потім, трохи змужнівши, поборов у собі цю звичку — тільки через шкідливість її — і довгий час жив із своєю робітницею, яка, через невимогливість свою, не ставила йому жодних претензій, абсолютно не зв'язувала його, отже й не заважала йому в науковій праці, де він хутко поступував. Навпаки, вона навіть посередньо допомагала науці, дбаючи про вигоди молодого вченого. Але непередбачені родинні обставини покликали хатню робітницю назад на село, звідки вона була приїхала, і Юрій Олександрович лишився без жіночої підтримки.

Тоді він вирішив до цього питання вже не вертатись. «Я вже не молодий (йому було тоді двадцять дев'ять років), — подумав він, — життя моє визначене й виповнене, спробую обійтись без цих дурниць». Він запровадив суворий режим, фізкультуру, обливання і отак протримався цілий рік — досі найблискучіший рік своєї наукової кар'єри. Але бажання від такого режиму не тільки не вщухли, а навпаки, потай зміцніли й раптом об'явилися у загрозливій формі. Юрій Олександрович підпав душевному томленню, загальна невдоволеність почала його мучити, і сон його зробився неспокійний. З'явилися навіть легенькі кошмари. «Що за чорт, — подумав він, — такий дріб'язок заважає мені спокійно працювати!» І в нападі легковажності він, сам для себе несподівано, вчинив за традицією замах на свою нову покоївку, що приходила вранці прибирати йому помешкання, гріти чай та виконувати різні доручення. Але дістав серйозного одкюша.

Геть спантелечений, він вирішив порадитись із своєю старенькою матір'ю, що самотньо жила на Подолі і якій він щомісяця акуратно висилав гроші поштою, а сам не з'являвся по півроку і її до себе допускав неохоче. Старенька мати страшенно зраділа передусім з його візиту, а крім того, з довіри до себе від сина, якого вона звикла незалежно божествити. Цілковита його одвертість у такій інтимній справі дуже потішила її.

— Розумію, розумію, Юрочко,— сказала вона.— Ожени-
тися тобі треба, от що.

— Я сам гадаю, що це буде найраціональніша рада,—
відповів син, походжаючи по хаті.— Але з ким?

— Ох, не знаю я жінок твого кола...

— Я сам їх не знаю! Але я міркував собі, може, краще
одружитись з якоюсь куховаркою, тобто простою жінкою,
без ніяких претензій, яка б не дуже заважала мені. Тут,
на Подолі, певно, знайшлася б така... Як ти думаєш,
мамо?

— Та воно з простою, звісно, менше мороки, тільки ж
там діти підуть, і люди у вас буватимуть...

— Ну, з дітьми ми ще «будем подивитись», як кажуть,
а от із знайомими вийде справді незручно... Скільки ще за-
бобонів, мамо! Ну, гаразд, сам пошукаю.

Він довго розважав і не добрав нічого кращого, як одві-
дувати концерти та вечірки в Домі вчених, де пристойно бу-
ло з'являтися і де, крім самих учених, великою кількістю
бували їхні родини. Тут він познайомився з Ірен, яка йому
сподобалась і відразу видалася відповідною на роль серйоз-
ної, розумної і привабливої дружини. Вона відповіла йо-
му мовчазною згодою, і відтоді Юрій Олександрович відчув
величезне полегшення. Тепер він мав що відповісти своїм
розбурканим чуттям, і вони, як це часто з людськими чут-
тями буває, ускромились від поважної перспективи майбут-
нього заспокоєння.

«Вона справді цікава,— подумав він, дивлячись крізь
звії тютюнового диму на освітлений профіль Ірен.— Добре
було б зараз підійти і так обійняти її! Але тоді треба було
б говорити про одруження... Відкладімо».

— Ви ще не заснули? — спитала музикантка.

— Заснути! Та я зачарований вашим виконанням, Ірен!

Вона заграла ще Мендельсона й Чайковського, яких
Славенко не відрізняв, потім обернулась до нього й спи-
тала:

— Ви ще маєте час?

— На жаль, ще маю тільки п'ять хвилин,— відповів
Славенко, глянувши на годинника.

— То симфонію Гріга, яку я вивчила, заграю вам ін-
шим разом,— сказала Ірен, сідаючи коло нього.— Прошу
цигарку... Як посувається ваша робота?

— Я цілком з неї вдоволений,— сказав молодий уче-
ний.— Чергова серія спроб кінчається цими днями. Вона
трохи затрималась через нестаткованість нашої лаборато-
рії. Наступну серію, безпосередньо з попередньою зв'язану,
гадаю розпочати зразу ж. Потім того, Ірен, я збираюсь

зробити перерву, хочу влаштувати деякі важливі особисті справи.

— А ця нова серія довго триватиме?

— Максимум півроку.

— Я не буду вас затримувати, Юрію Олександровичу, хоч, ви знаєте, ваше товариство мені дуже приємне,— сказала Ірен, підводячись.

— Як і ваше мені,— відповів Славенко.— Але наука, Ірен, сувора. Щоб опанувати її, треба стати її рабом, треба віддати їй весь час і всі думки. Задля неї доводиться раз у раз поступатися собою. Поміляється той, що шукає золотий середина між наукою й собою: той здригнує себе, не збагачуючи й науки.

— Якщо час не терпить, то ви можете й не заходити до нас так часто,— тепло сказала Ірен.— Не почувайте над собою цього обов'язку. Ви завжди можете протелефонувати...

— Я високо ціную вашу увагу до себе,— сказав Славенко, цілуючи їй руку на прощання.— Повірте, Ірен, відколи ми познайомились, я відчув себе міцнішим у праці... до мене вернувся спокій, що мене був покинув. Ви зробились моїм добрим генієм... якого я нізащо не хочу втратити.

Коли він пішов, до вітальні тихо вступила Марія Миколаївна.

— Він знову нічого не сказав тобі? — сумовито спитала мати.

— Він сказав усе, що мені треба,— відповіла дочка.

ЧЕТВЕРО В ОДНІЙ КІМНАТІ, КРІМ ДІВЧИНИ

Кімната професора біологічної хімії на вулиці П'яtkова була згори донизу вивантажена кострубатим порядком людини, заклопотаної науковою працею. В цьому спеціально чоловічому порядку важить сама лиш доцільність, обдєрта, як стара жєбращка, й заразом безоглядно ворожа до всяких питань естетики. Шафи на книжки, різного розміру, матеріалу та кольору, насуплено стояли вздовж стін — які випинаючись, мов вагітні, вперед, заставлені книжками в два ряди на кожній полиці, інші струнки й високі, що вміщали книжок тільки в один ряд. Серед них були й горорізьблені дубові, й скромні різноманітних шаф, куплених випадково в міру з'являлась на них потреба. Але не можна було заперечити, що всі вони, незважаючи на свою відмінність, однаково добре застерігали від пороку всю масу спе-

ціальних книг, усередині їх замкнених. Надмір книжок лежав дуже рівними й акуратними купками на підвіконні, трохи затемнюючи вдень кімнату, та на столі до письма, якого абсолютна чистота могла навести на думку, що ним, можливо, ніхто й не користується. Стіл цей, хоч і завантажений книжками, видавався, проте, пустинним через відсутність на ньому каламаря, бо Славенко писав виключно м'яким хімічним олівцем, загострюючи його спеціальною машинкою, що нагадує прилад шолушити кукурудзу в мініатюрі. По шухлядах у столі були складені різні папери й нотатки, рахунки на всілякі дрібні витрати за кілька років, документи, листування, що зберігалось у конвертах, де зазначено ім'я дописувача та його адресу — і все це так доладно, що господар міг, не дивлячись, усе потрібне йому зразу ж здобути. Великого клопоту довелось ученому зазнати, поки він при звичаїв до своїх вимог нову прибиральницю, яка, дарма що на честь її замах учинено, все-таки лишилась у нього служити: це був уже не перший замах у її житті, крім того, праці в професора було мало, а ставку вона одержувала цілу. Але вона мусила так орудувати в кімнаті, щоб жодна річ не була зсунута чи перекладена з свого питомого місця — коли б це сталось, настрої Юрія Олександровича рішуче зіпсувався б на півдня, і він позбувся б потрібного для праці спокою.

Стіни в брунатних шпалерах були вільні від будь-яких прикрас, різних там фотографій чи картин, але так само й без павутиння; широка канапа була громіздка для кімнати, але, з другого боку, надзвичайно зручна спати.

— Так, ти переконав мене, — сказав Славенко, що сидів коло столу, вигідно витягнувши ноги, — переконав, друже! Взагалі, добре зробив, що знайшов... Іноді почуваш оту дурню потребу — даруй на слові — побачитись із старими знайомими, а може, ще й нових придбати. Це, зрештою, безглуздо, бо всі люди однаково нецікаві, обмежені в своєму особистому побуті, і всі особисті стосунки базуються передусім на біологічних потребах, а потім на звичці й традиції. Є, наприклад, традиція ходити в гості, влаштовувати вечірки тощо... Все це з неробства, друже, повір мені! Нема чого робити, от і сходяться люди до купи... Жалюгідна річ! Бо такі сходи аж нічогоісінько не додають до нашого досвіду. Поміркувати добре — на кий чорт мені бути знайомим, наприклад, з німецьким хіміком Абдергальденом, видатним працівником на полі біологічної хімії? Чи збагатять мене відомості про його вигляд, костюм, дружину, вдачу? З мене досить прочитати його праці. І коли б ми могли зібрати людську енергію, що марно тратиться в так зва-

них особистих стосунках, коли б могли скерувати її в розумову працю...

— Але ж треба людям і спочити,— обізвався в канани Льова.

— Спочинок мусить бути дійсний,— відповів Славенко.— Але що то за спочинок, коли люди витрачають розумову енергію на порожні балачки, виснажують свій мозок вікчемними міркуваннями про справи, які їх не торкаються і не будуть торкатися? Я не згадую вже про той випадок, коли вони просто напиваються... Сон — от єдиний і дійсний спочинок для людини! Але ми, нащадки звіра, живемо під владою безглуздох атавізмів, що їх знищать тільки майбутні покоління... Тим-то й ти переконав мене. Тільки мені ще не зовсім ясно, чому ми мусимо йти саме до цієї дівчини? Чи не краще було б просто походити містом?

— Це мені спало на думку випадково,— сказав Льова.— Але ти не пожалкуєш... це розумна й цікава дівчина...

— Якби я почав цікавитись дівчатами, то вся моя робота к чорту пішла б! І дозволь наперед заперечити щодо її розуму: саме слово «дівчина» — ти вслухайся в нього,— містить у собі прикмету чогось недорозвиненого, дурного й обмеженого. Якщо вона розумна, то я не певен, чи дівчина вона... Аргумент «за» це те, що вона, як ти кажеш, українка. Мушу ж я десь на практиці застосувати своє знання, якщо вже набув його. А то виходить дивна річ — нашій увазі рекомендують мову, якої не почувеш на вулиці і якою нема з ким розмовляти!

— О, вона чудово розмовляє по-українському,— радісно сказав Льова.

— Тільки умова — на півгодини. Я вірю в твої найкращі почуття до мене, вірю в те, що ти щиро хочеш розважити мене, але, будь ласка, не затримуй мене! Взагалі, ти потрапив на зовсім незвичайний у мене настрій,— сказав Славенко, пускаючи дим.— Чергова серія моїх спроб закінчилась блискуче. Беруся тепер за нуклеопротейди! До речі, де ж живе ця Бісектриса, ця мадемуазель Помпадур?

— Дуже близьенько, на Жилиянській, чотири квартали звідси...

— Це спрощує справу. Ходімо. Ах, чорт! — раптом скрикнув він.— Сьогодні день, коли я роблю візит шановному професорові Маркевичу! Але в мене сьогодні нема жодного бажання пити в нього нуднячий чай...

І він переказав телефоном професоровій покоївці Пелатеї, що неадужас, просить вибачити й прийти не може.

— Бачиш, ти призвів мене до брехні,— сказав він Льові.— Але до брехні я ставлюсь цілком розумово: мені не хо-

четься йти, я називаюсь хворим, тобто добираю достатнє й просто пояснення, яке дальших пояснень не потребує. Брехня, коли нею розумно користуватися, пожиточна й для тебе, й для ближнього.

— Але час скажено йде,— сказав він, беручи на вулиці Льову під руку.— Пам'ятаєш наш саморобний шпиталь на польському фронті?.. Як це давно було! Чорт бери, так і зістарітись непомітно можна.

— Ми вже й так старі, Юрію,— меланхолійно зауважив Льова.

— Не в тому, зрештою, річ, старим чи молодим бути. Про мене старість навіть приємніша, спокійніша, але ж умирати не хочеться! Умирати ніколи не буде приємно, теорії Мечникова надто нереальні... Слухай, скажи зараз щиро,— ти справді не боявся небезпеки на війні чи просто вдавав?

— Ні... справді не боявся... Так виходило, що не боявся.

— Дивна річ! Але тебе не впізнати. Не впізнати бравого лікпма Роттера. Заплав ти, Льово, на мокру курку виглядаєш.

— Бачиш, Юрію,— обережно промовив Льова,— це зовсім нічого не важить, як людина виглядає...

— Що? Ну, покинь... Лице — дзеркало душі. Ти ж усе-таки медик!

Юрій Олександрович почував себе чудово. Його душа поскінченні чергової серії спроб нагадувала щось ніби першотравневе свято, уквітчане переможними прапорами. Це був блаженний настрій безтурботності, хвилина розснаження скупченої довгий час психічної енергії перед новим її напруженням.

Коли вони підійшли до будиночка на Жилинській вулиці, Юрій Олександрович мимоволі засміявся.

— Що за халупа,— сказав він.— Уявляю, які монстри тут мешкають! Цікава дівчина могла б добрати собі цікавішого приміщення. Ні, Льово, я зовсім перестаю вірити в її високі прикмети.

В кімнаті Льова ніяково познайомив його з дівчиною.

«А она смазливая»,— байдуже подумав Славенко, тиснувши їй руку.

— Прошу знайомитись далі,— сказала Марта.

— Давид Семенович Іванчук,— промимрив кооператор, невдоволений із забігу ще двох осіб.

— Дмитро Стайничий,— сказав юнак-інженер, що прийшов з Дніпропетровського.

— Вибачте,— сказав Славенко,— я не дочув вашого побатькові.

— Я його не сказав.

— Дмитро принциповий ворог по батькові,— сказала Марта.— Прощу сідати! Льово, ви на ліжкові, у мене ж тільки три стільці.

— Чим же пояснити вашу зневагу до батьків? — спитав Славенко, обережно сідаючи на стільця, що не викликав до себе довіри. «Яка дурниця, що я тут»,— подумав він.

— Ніякої зневаги,— відповів Дмитро.— Не було на Україні звичаю, щоб по батькові величати. Та й навіщо воно? Зовсім зайве з боку практичного. Тільки словом більше і на пам'ять важче. Далекіше практичніше й краще буде звертатись на «товариш», «товаришка».

— Якщо логічно продовжити вашу думку, товаришу,— всміхнувся Славенко,— то ще раціональніше було б звертатися на «пан»!

— Та це ж контрреволюція! Гідра контрреволюції, ха, ха! — зареготав кооператор.

— Але така раціоналізація суперечила б нашій соціалістичній практиці,— незвичливо промовив інженер. Подумавши трохи, він додав: — Воно правда, що «товариш» довший на вимову проти «паана», так що ж з того? Значить, задля практичності треба «товариша» скоротити, на «това», чи що.

— Або «тиша», «триша», «твиша»,— підхопив кооператор.

— Та киньте, нарешті, товариші! — скрикнула Марта.— Ви всі страшенно нудні! Все хочете зраціоналізувати й зробити практичним.

— Цього вимагає життя,— сказав Дмитро.

— А ви від нього нічого не вимагаєте! Правда, Льово?

— Я цілком згоден з вами, Марто... Дозвольте закурити.

— Прощу. Перший раз вільно всім разом, а потім тільки по черзі. Суворо по черзі. Давиде Семеновичу, признаю вас стежити за виконаном розпорядження.

— Всіда готов,— сказав кооператор.

Всі, крім дівчини, зразу ж закурили, причім Давид Семенович, маючи через бідність свою жажливі цигарки, почастивався в Дмитра.

— Хто заговорить про раціональність або практичність,— сказала Марта,— в того штраф двадцять копійок на користь безпритульних. Давиде Семеновичу, виконуйте й це розпорядження!

— Всіда готов,— сказав кооператор.

«От богема»,— подумав Славенко.

— Плачу карбованця авансом,— недбало заявив Дмитро, даючи гроші кооператорові.

— Розписка за мною,— задоволено промовив той.

— У нашому прийемному товаристві,— сказав Славенко,— і щоб не ображати нашу прекрасну господиню,— він злегка вклонився Марті,— нам годилося б розповідати про якісь цікаві пригоди, про любовні пригоди, на зразок як у збірці одного, якщо не помиляюсь, іспанського давнього автора, під назвою... здається, «Камертон»... чи щось подібне...

— Який сором! — скрикнула Марта.— Ану ви, Дмитре, скажіть, чий це твір і як він зветься?

— Це не до моєї спеціальності,— відмовив той.— Скажіть, будь ласка,— звернувся він до професора,— ви і є той Славенко, що викладає в медінституті біологічну хімію?

— Маю честь.

— Я знаю кількох ваших слухачів, моїх товаришів у роботі, і багато чув про ваші лекції... зокрема про постанову практичних робіт...

— Штраф, штраф! — крикнула Марта.

— Штраф, ах, ах! — підхопив кооператор.— За практику штраф. Ваших у мене вісімдесят копійок.

— На жаль, лекції з біологічної хімії не посідають у медінституті належного числа годин. Зорганізувати окремий інститут біологічної хімії є наше невідкладне завдання. Щодо лабораторної роботи, то, скільки дозволяють наші умови, я, звичайно, зраціоналізував її...

— Штраф! — крикнула дівчина.— І штраф підвищується до п'ятдесяти копійок.

— Я бачу, що розмова мені дорого коштуватиме,— сказав Славенко, даючи гроші.

— За ваші спроби над білками,— провадив Дмитро,— я читав дещо в пресі. Звичайно, на білках я не тямлюся, і мене цікавлять тільки практичні наслідки...

— Штраф! — заревів кооператор.— Марто, беріть з них по три карбованці.

— Ні, це справді щось неможливе,— мовила дівчина.— На посаді практика й раціоналізація, вдома про практику й раціоналізацію... фу, аж язик заплутався! Неможлива річ! Сухарі якісь... Давиде Семеновичу,— звернувшись вона до кооператора,— поверніть їм гроші, вони гідкі й невинуваті.

— Ви хочете викреслити два найуживаніші в нас слова, з яких одне безперечно є символ нашої доби і нової людини,— сказав Славенко, беручи назад полтинника.

— Так,— відмовив він Дмитрові,— преса подала дещо про мої дослідження і саме в площині їх практичного значення. Але можливо, що практичного значення вони й не матимуть,— сухо додав він.

— Що ви! — посміхнувся Дмитро.— Щоб така матеріалістична наука, як біологічна хімія, та не давала практичних наслідків!

Славенко теж вибачливо посміхнувся і вголос звічливо промовив:

— Матеріалістична наука! Це сміливо сказано. Наука не є ні матеріалістична, ні ідеалістична, ні яка інша. Вона є наука та й годі. Вона безстороння і за напрям своїх висновків не відповідає.

Молодий інженер з самого початку не видався професорові дуже приємним. Той якось недбайливо сидів на стільці, тримався страшенно незмушено, як завсідник, і в тоні йому раз у раз бриніла фамільярність людини, що всіх звикла вважати собі за рівню. Ковбойка з відкритим коміром і стрижена голова Дмитрова показувались йому досить нахабними. «Певно, за цією кралею впадає, хлопчисько!» — подумав він. І йому мимоволі хотілось хлопця подратувати.

— Значить, до бога завертаємо,— сказав Дмитро.

— В гості до Ісуса Христа, ха, ха! — прикинув кооператор.

— А так, коли хочете, до бога. Зрештою, його існування наука ніколи й не заперечувала. Тут доречно згадати великі слова Бекона: «Хто тільки покуштує з келиха науки, той заперечує бога, а хто вип'є той келих до дна, той пізнає бога».

— Це ми чули від проповідників у Софії,— сказав Дмитро.

— А ви, Льово, в бога вірите? — спитала Марта.

— Та певно, що в Софії на колінах лазить,— додав кооператор, що Льови зовсім не боявся.

— Та що ви, Марто... звідки це ви? — зніяковів Льово.— І в Софії я ніколи не був...

— Признавайтесь, Льово! — крикнула дівчина.— Не уявляю собі, щоб ви в бога не вірили!

Льово зовсім спантеличився. Кооператор заплескав у долоні.

— На пона його висвятити,— сказав він.

— Вам смішно? — спитала дівчина в Дмитра.— Хіба право вірити скасовано? Особиста справа кожного громадянина.

— Особисто воно так, а практично — це значить, що душа вбога.

Притому інженер видобув цигарку, хоч якраз курих і Славенко.

— Киньте цигарку, двом курити не можна,— сказав кооператор.

— Дарма, квартиру відчинимо.

Але Славенко свою цигарку погасив. Тим часом Марта, не звертаючи уваги на їхнє цигаркове змагання, сказала гостро й глузуливо:

— Який же з вас, Льово, тюхтії! Який ви непристойно м'який та добросердий! Справжній Ісус Христос... І нікому ви не потрібні.

— А яких же треба, Марто? — серйозно спитав Льова.

— Треба міцних.

— Пізнаю українську жінку, — задоволено промовив Дмитро.

— Дозвольте запитати, коли це не секрет, — посмішкувато запитав Славенко, — чому ви вважаєте за можливе надавати саме українській жінці всяких чеснот і чим, на вашу думку, українська жінка вигідно різниться від будь-якої іншої?

— А це довго говорити, — відказав інженер.

— Щось сьогодні Дмитро неговіркий, — сказала Марта. — Йому, бачите, здається, — звернулась вона до Славенка, — що історія виробила в української жінки багато позитивних прикмет...

— Не здається, а так воно і є, — обізвався Дмитро.

— Мені зовсім випадково, в зв'язку з загальним процесом українізації, довелось обізнатися з народною думкою про Марусю Богуславку, — зауважив Славенко. — Ця українська жінка випустила з турецького полону запорожців, користуючись із прихильності папі до себе, але ж сама до рідного краю вертатись не схотіла. Даруйте, я не вбачаю в її вчинкові великої відваги! Ця Маруся, зрештою, нічим себе не скривдила. Вона лишилась у турецьких розкошах, гадаючи своїм милосердям до земляків спокутувати зраду батьківщини. Тобто і незайманість зберегла, і капіталу набула.

— А Бондарівна? — спитав Дмитро.

— З цією українською жінкою я ще не мав нагоди обізнатися. Щиро сказати, я вперше чую її ім'я, та коли вона будь-чимсь цікава, я обов'язково запитаю про неї в свого лектора. Проте, можна з певністю сказати, що кожна нація має дужих і кволих, енергійних і млявих, розумних і дурнів. Кожна нація мала своїх героїв та героїнь, а коли не мала, то їх вигадували. Але тільки сліпий може не бачити, що поступ стирає нації. Коріння національних відмінностей полягало в різницях економічно-географічних умов, отже й побуту певної групи людей. Але техніка згладжує економічні особливості, географічні умови завдяки щільнішому спілкуванню людей втрачають свою увагу, тому й побут — житло, одяг та звичаї — стремлять до єдиного вселюдсько-

го стандарту. Річ відома, що залізниця й авто, взагалі шляхи сполучення є найбільші вороги національної окремішності. Отже, все те, що живить національні різниці, має коріння в минулому, а не в сучасному. Національні різниці нині є тільки інерція, якої рушійна сила завмирає.

— Все це софістика, — буркнув Дмитро.

— Якщо ви логічні міркування вважаєте за софістику, то які аргументи здаються вам чинними?

— Практичні, — сказав Дмитро. — Життя здається мені чинним, а не міркування. Я, знаєте, пролетар — менше слів і більше діла.

— Тоді я радив би вам подивитись на справу з класового погляду.

— Давно дивлюсь.

— І що ж ви бачите?

— Смотрю у книгу й вижу фігу, — зареготав кооператор.

— Бачу, що треба національні прагнення довести до відпору, вичерпати їх. Тоді й справді національні різниці зникнуть.

— Не зникнуть, ніколи не зникнуть! — сказав кооператор. — От я скільки помічав: як тільки два хахли зберуться, так і полаються.

Тепер розмова пішла на політичні та економічні теми, де Юрій Олександрович, якого суперечка з інженером почала тішити, розвивав дуже песимістичні думки про майбутню долю людськості, виявляючи на всю широчінь свою здібність орудувати чіткими та заокругленими логічними конструкціями. Своїм справжнім поглядам на шкоду, він прагнув насамперед заплутати і збити супротивника. Говорив спокійно, стримано підкреслюючи належні місця, і почував велику приємність від своєї мови, своєї особи і своєї переваги над усіма присутніми. Принизити інженера здавалось йому доконче потрібним, але Дмитро, дарма, що розмова тільки між ними двома точилася, відповідав йому надто коротко й неохоче. Власне, він тільки заявляв свою незгоду з висновками професора, але від дискусії ухилився.

Кооператор, почувши про політику з економікою, зразу припинив. Ці теми здавались йому раз на все забороненими, отже, дуже небезпечними. Він стурбувався, вийшов навіть із помешкання подивитись, чи не підслуховує хто, хоч вдома, крім малої дочки його, була ще тільки німкеня, фрау Гольд, яка вже спала й поза тим взагалі недочувала. Все-таки кооператор похитав головою і подумав: «Напрасно вони про це говорять. Напрасно».

Марта слухала, прихилившись спиною до плахти, що

висіла над ліжком за килим. Одноманітна і дуже, арештою, нудна розмова, яка не потребувала від неї ні заохочення, ні навіть втручання, була дівчині до вподоби. Бо присутність усього товариства була їй важка. Кожен день додавав їй неспокою, який на посаді вона ще стримувала, а вдома майже з ним не боролась. Квіти, прислані їй останнього разу, вже встигли зів'яти, і вона викинула їх, усохлі, з гнівом, вона навіть кошика спалила, а все ж у її грудях лишилась їх біла присутність, як необорна спрага. Дівчина бачила їх у сні — ними вкриті були цілі поля, гори, круті узбережжя річок, де вона ходила, але, доторкнувшись до їх пелюсток, вона замість м'якості почувала ріжуще лезо, колючі заховані терни, що ранили в кров її долоню. І ці рани приймала її душа. «Може, я хвора?» — думала вона. Та й справді, вона слаба була на ту ніжну й непереможну недугу, що таїться в надрах землі й людського тіла, за переказом із землі повсталого, — на недугу прагнення до соняшного палу, що без кінця обертає плодющу вогність життя.

До приїзду Дмитра й до візиту нового знайомого Марта поставилась цілком байдуже. «Все це не те, не те», — подумала вона десь потай. Спочатку спробувала грати роль веселої і чемної господині, але нові гості за розмовою ніби про неї й забули. Тоді й вона перестала на них зважати. Кімната щораз більше сповнювалась тютюновим димом, що поволі облягав лампу під скляним абажуром у формі тюльпана. Кутки в кімнаті потемніли, і дівчині починало здаватися, що вона далі й далі відсувається від людей, що коло неї сиділи, і з тої далечі бачила їх так, як краввид, коли на нього глянути в широкий кінець біноклю.

— Благословіть форточку открыть, — сказав до неї кооператор. — А то тут газова атака.

Марта здригнула.

— Відчиніть краще грубку, однаково витягне, — сказала вона. — Ви вже все, товариство, переговорили?

— Ми торкнулися багатьох питань, — сказав Славенко, — але говорив, власне, я сам, бо товариш Дмитро з причин, йому ближче відомих, не вважав за потрібне заперечувати моїх тверджень, хоч і не погоджувався з ними.

— Бо ви казали не те, що думаєте, — похмуро сказав Дмитро.

— Ви берете на себе невдячну роль читати в моїй душі, — зауважив Славенко.

Йому ніхто не відповів, і небезпека мовчанки раптом повстала в кімнаті. Але Славенко не дав їй поширитись і промовив, підводячись:

— Затим, товариство, дозвольте дякувати за приємно згаяний час та перепросити наприкінці, що я прийшов незапрошений і, може, навіть перешкодив своєю присутністю.

— О, ні, заходьте й далі, будь ласка,— сказала Марта.

— З радістю скористуюсь вашим запрошенням при першій же нагоді,— відповів професор, і дівчині прикро стало від пихуватості його тону. «Чому він звеважас нас?» — подумала вона.

— І я теж, Юрію... я теж піду,— сказав Льова.

Вони вийшли разом, і Славенко сказав на вулиці:

— От маєш живий приклад вечора, загиблого в недодільних балачках та порожньому змаганні. І якби ми почали зараз ходити по будинках, де оце світяться вікна, то скрізь, безперечно, побачили б ту саму картину: електрична лампа, стільці, а на них люди, що сидять, курять і розмовляють. Це зветься «бувати в товаристві». І, звичайно, ми скрізь побачили б одну з безлічі дівчат чи жінок, круг якої це товариство купчиться, як ошурка коло магніту. Все це старе, дружє, як світ, і нудне без краю; це є вікчемне повторювання того, що безліч разів уже повторювалось... Цей вечір, коли хочеш, надзвичайно виразно показав мені, яку колосальну силу ще має над людьми традиція і скільки праці ще треба докласти, щоб зраціоналізувати людські відносини.

— Багато є нерозв'язаного,— сказав Льова.— І щомить трапляється незрозуміле... Тобто, я хочу сказати, що ось уже, здається, розв'язав, а потім бачиш, що ні, і... треба починати все спочатку.

— Розв'язати невеличка річ, але треба вміти застосувати розв'язання до життя. Ми отруєні старими схемами, а розумова протиотрута в людині ще тільки виробляється. Я говорю, звичайно, про загал... Власне, тільки десять років тому наша революція поклала початок масового виробу тієї протиотрути. Так стоїть справа. І мені навіть виникає сумнів, чи не пустився я сьогодні в міркування та суперечку з підсвідомого бажання висунутись перед дівчиною, з якою ти мене сьогодні познайомив.

— А що ти думаєш...— жваво почав Льова.

— Я думаю, що це безглуздо й смішно,— сухо урвав його біохімік.

Коли Славенко вийшов, у кімнаті ще на хвилину лишилась якась нашорошеність, немов по одвідинах офіційної особи, що з'явилась у неприємній справі.

— Намолов сім мішків...— пробурчав нарешті кооператор.

— Язика доброго має,— сказав Дмитро.

Марта підвелася з ліжка.

— Я сиділа, як на спиритичному сеансі,— сказала вона сміючись.— Професор зовсім приспав мене балачкою... А що далі робитимемо, товариство?

— Може, додому пора? — непривітно спитав Дмитро, скося поглядаючи на кооператора.

— Та воно кому з дороги,— хитро відповів Давид Семенович.

В цю мить дочка крикнула зі сну в сусідній кімнаті.

— Що за кляте дитя, галасує вночі,— невдоволено мовив батько.— Діте такі нервні пішли... О самувар!

— Слава богу, в якого я не вірю,— сказав Дмитро, підходячи до Марти.— Нарешті можна серйозно поговорити... У тебе завжди отакі вечорниці?

— Це вас не обходить,— холодно відповіла дівчина.— І я прошу...

— Стривай, ти не пробуй принизити мене тоном та словами. Сказав поет: слова — полова...

— Але огонь в одежі слова,— додала дівчина.

— Я визнаю тільки початок.

— А я кінець.

— Чудово: початок шукає кінця! — скрикнув Дмитро.— Ми зробили зразу великий крок уперед...

На цю хвилину вернувся кооператор.

— Заснула,— сказав він, сідаючи.— Крикнула та й спить... Дайте, Дмитре, цигарку...

— Немає,— похмуро відповів хлопець, якому хотілось дати кооператору не цигарку, а потиличника.

— То я й свої,— мовив Давид Семенович.

— До завтраго,— сказав Дмитро підкреслено і пішов обурений геть.

— Хе, хе, всі розбіглись, тільки я коло вас,— сказав кооператор Марті й довгенько ще в неї сидів, передражняючи на всі способи Славенка і тим її потішаючи.

ДВОЄ В ОДНІЙ КІМНАТІ, КРІМ ДІВЧИНИ

Звичайно, життя людське, в психічному його вияві, є постійна зміна занепадів та піднесень, то ж нормальна крива його мусила б нагадувати синусоїду з довершеною ритмікою її хвиль. Та що людина може бути нормальна тільки теоретично, то й графіка її дійсного психологічного стану в системі координат виглядала б неймовірною кривою

лею, якої згинів не змогла б узагальнити формула найвищої математики. До того ж депресивний стан у людини залежить найчастіше не від вичерпання енергії, а від надміру її, який, шукаючи виходу, спричинює прибільшений тиск на стінки психічного апарата. Людина тоді відчуває себе так, як відчував би балон із стиснутим повітрям, якби йому дати нещастя почувати: він безперечно мучився б найтяжчими муками, аж поки якась спасенна рука того повітря з нього не випустила б.

Депресивний стан має певну градацію, яку визначити в щоденному житті буває дуже корисно. Бо одна річ є депресія абсолютна, коли під тиском енергетичної зайвими вшкоджено основні підйоми психічного механізму, і людині вже важко вернутись до радісного світосприймання, а зовсім інша справа з депресією тимчасовою, що може бути, іноді й дуже пристойно, розряджена, надимаючи, як ходовий вітер, людські паруси. Щоб відрізнити їх, тут можна порекомендувати спосіб, який годилося б назвати реакцією на матеріальне поліпшення і якого суть зрозуміла без дальших пояснень.

Другого дня Марта прийшла до Махортресту в сильно кепському настрої, але несподівана звістка про підвищення розряду її все-таки радісно потішила. Замість шістдесяти карбованців дівчина мала одержувати сімдесят, і на душі в неї ці десять карбованців надвишки лишили прийнятний і теплий слідок. За два місяці вона зможе, наприклад, легко купити торбинку на зміну старій, вже досить зужитій. Ще, наприклад, якщо глянути на справу глибше, то їй вільніше тепер узяти кредитування, щоб упорядити на прийдешню зиму — як далеко людська думка сягає! — пристойне пальто. Могло бути ще й багато інших комбінацій, які дівчина мала щільно обміркувати та зважити. Все це створювало для Марти, хай дуже дрібний, а проте свіжий життєвий клопіт, до якого радо взялася її стомлена душа.

Але звідки трапилась їй ця добра нагода, хто в цій насиченій людьми вкладистій установі раптом потурбувався про неї, задумав зробити невеличку приємність дівчині, що почувала себе геть самотньо? Виявилось, що походження цієї радості, як і багатьох радощів та прикросів, було суто механічне: Марті, недосвідченій робітниці, були не дали спочатку повної ставки, коли переводили на посаду діловодки до Статчастини, а тепер цю ставку їй нарешті призначено. Отже, це був просто безсторонній наслідок діяння вищої справедливості, втіленої в тарифно-цінувальному статусі, і дівчина, власне, могла б ще й скаргу заявити, чому ця справедливість об'явилась тільки через півроку її

ретельної і відданої праці на дорученій посаді. Так сказала їй машиністка Ліна, що перша порадувала Марту по-виною.

— Ну, я вітаю вас, — мовила Ліна наприкінці. — Коли б це раніше, то я б позаздрила, а тепер у мене з моїм Борисом спільна каса. Я від цього не програю!

— Ваш чоловік, певно, багато одержує? — спитала Марта, щоб зробити товаришці приємність.

— О, він одержує сто п'ятдесят! Але одержуватиме більше. Він же з вищою освітою, — згорда додала Ліна.

Під час обідньої перерви до Марти підійшов рахівник Ворожій.

— Так вас з прибавкою? — сказав він.

— Давно вже слід було дати, — сухо відповіла Марта.

— Давно, кажете? А знаєте, хто це, по-моєму, постарався за вас? — хитро спитав Ворожій.

— Тут нікому не треба було старатись.

— Ви думаєте, мадмуазель? А що коли це наш Безпалько? Ось побачите, коли він вам ще й надурочних не влаштує, так вечерком.

— Не плетіть дурниць, — суворо сказала дівчина.

— Марточко, побий мене бог об старий сапог, коли я не бачив один раз, як він отак скося глянув на ваші ніжки... ото знаєте, коли ви на стільця стаете папери з шафи діставати. Я теж, каюсь, грішу іноді.

— Ви все міряєте на свій аршин.

— А ви не носіть кучих спідничок, щоб спокуси не було!

«Який цивік», — обурено подумала Марта. Проте слова Ворожієві її вразили. Вона мимоволі кинула оком на Безпалька, що спокійно сидів коло свого столу й переглядав папери, попиваючи чай. «Невже він міг дивитися на мої ноги? — подумала вона. — Ні, це абсолютно неможливо! Занадто він... урочистий!» І незважаючи на «абсолютну неможливість», у неї все-таки лишився жартівливий сумнів.

Взявшись до роботи, вона пригадувала вчорашній вечір. «Льова, мабуть, ненормальний», — подумала дівчина. Бо хто нормальний був би безнадійно закоханий протягом двох років? Всі, кого вона знала, були закохані в неї максимум місяць, та й зовсім інакше закохані, бо хотіли її обійняти, поцілувати, покласти їй руку на коліна, а один на першому ж побаченні схопив її і крикнув: «Будь моя!» Вигнаний, він пішов, не дуже образившись, і сказав на відході: «Я так і знав, що ви міщанка». У всякому разі, хтось та був ненормальний: або всі ті, або Льова!

Цього питання вона остаточно розв'язати не змогла, та й рядки одноманітних цифр, які вона звіряла, чимало заважали їй. Але у вузьких інтервалах між ними вона все-таки встигла просунути якусь власну думку чи причаймні добрий уривок її. П'ятнадцять тисяч сімсот двадцять два, прочитала Марта підсумок, і на мить здивовано спинилась: вона зовсім не могла пригадати, як виглядав той професор, що Льова до неї вчора приводив. П'ятнадцять тисяч сімсот двадцять два, проказала вона ще раз, але не змогла пригадати ні його обличчя, ні зросту, ні костюма! І так кілька разів за працею вона пробувала заради цікавості відтворити образ свого нового знайомого, але жодної рисочки з того образу в собі не знаходила, немов він був стертий з її пам'яті, як стирають із дошки крейду. Дивна річ! Цікаво було б побачити його знову. «Але він, певно, не прийде, бо дуже пишний», — подумала вона. Ця думка знову до неї вернулась, коли дівчина виходила з установи, але не була обарвлена жодним почуттям — така собі байдуха думка, одна з безлічі, що крутяться й зникають у голові.

Надворі день стояв незвичайний — м'який і сонячний, тихий, усмішливий. Він, здавалось, глузував із снігу, розстеленого по вулицях, із теплих одерж перехожих, із галош, хутових комірів і кашне. День цей ніби мав щось дуже хитре на думці й зазірав скрізь по вікнах, очах і душах, лаштуючи всюди і всім якусь приемну капость. І дівчину щораз глибше обіймало чудне почуття, що ось зараз вона когось зустрине. Кого саме? Не знала! Але йшла піднесена, купаючись у проміннях та поглядах, і в душі їй зароджувалось лунке почуття своєї переваги, влади, зверхності! Немов би кожен, кого бачила вона, потай її жадає, прагне до неї з давніх-давен, може навіть від світанку землі, коли вона жила десь інде, зовсім інша, серед інших людей і природи, але вона, вона! Бо їй здавалося ту мить, що вона вічно була й вічно буде, що єдиний їй із людей, минутих створінь на землі, дано цю щасну долю завжди тримати в молодості й осяйній красі. «Цариця землі», — згадала вона Льовині слова. І вони видались їй не такими вже неймовірними.

Раптом Марті спало на думку, що, може, зараз рушає Дніпро. Вона мерщій — щоб не спізнитись на видовище — зійшла з Хрещатика вниз, аж поки побачила річку. Але Дніпро рупати ще, звісно, не збирався: навпаки, з його крижаної маси здіймався холодний і різкий вітер, що за кілька хвилин, поки дівчина тут постояла, розібрався й зміцнів, вмиць розвіявши жарти пустотливого дня. Небо

зненацька потемніло, західне сонце зблідло, і сніг, що здався цяцьковим допіру, дихнув морозом із-під ніг. «Це ж тільки друге березня»,— подумала Марта й пішла геть відбувати свій щоденний розпис — обідати й вивчати стенографію та машинопис.

Вдома вона тільки що встигла розпалити грубку, як у двері постукало.

— Заходьте,— крикнула вона, і до кімнати вступив професор біологічної хімії Юрій Олександрович Славенко.

— Ах, це ви! — сказала дівчина.

Вона побачила його двічі за один раз — по-перше, перед собою, а по-друге, й образ його, що так зрадницьки зник з її пам'яті, в ту мить проступив у ній виразно й яскраво.

— Чому ви думаєте, що це мусив бути якраз я? — трохи прикро спитав Славенко, вітаючись.

— Власне, я зовсім не думала, що це мусите бути ви. Для мене це цілковита несподіванка.

— Для мене теж,— сухо відповів він.— Абсолютна й непередбачена несподіванка. Справа в тім, що вчора я забув у вас свій цигарник... Непрощenna неуважність! Він, певно, десь упав.

— Не знаю,— сказала дівчина,— я ще не прибирала у хаті. Зараз побачимо.

— О ві, прошу, я сам спокутую свою провину! Не турбуйтеся, я не нароблю вам безладу.

— У мене й так його досить.

— Безлад в обстанові є ознака душевної неусталеності,— сказав Славенко, зазираючи під стільці й стола,— між цими двома змінними величинами є пряма функціональна залежність... Ось, до речі, ваш гребінець.

— Ах, це я поспішала на посаду,— скрикнула дівчина, червоніючи.— Ні, давайте я краще сама шукатиму!

— Дякую, я вже його знайшов. Він, мабуть, ухилився вчора від простого шляху до моєї кишені й потрапив під стіл. Виключний випадок. Дозвольте перепросити вас за турботу...

— Прощу, я дуже рада.

— З чого, власне?

— З того, що цигарник ваш знайшовся. Ви могли загубити його й на вулиці.

— Так,— невизначено промовив Славенко.— Коли я взагалі міг загубити його, то, звісно, й на вулиці також.

— Може, ви роздягнетесь? — запропонувала дівчина, виконуючи, головне, обов'язки господині.

— Я роздягатись не буду, бо дуже поспішаю,— сказав Славенко.— Але коли дозволите, викурю у вас цигарку на

честь свого блудного цигарника. Щоб ви знали, як цей негідник зіпсував мені сьогодні цілий день!

— А день був чудовий,— сказала дівчина.

— Можливо, але ще зранку я витратив добрих півгодини на шукання його... тобто цигарника. Моя рабня дістала сувору догану...

— Рабня? — здивовано спитала дівчина.

— Так повелося в нас називати хатню робітницю. Я був певен, що вона десь зашроторила його, а тепер муситиму її перепросити. Звечора вона виготовляє мені шістдесят штук цигарок, мою щоденну порцію, рахуючи й частування знайомих, і от уявіть моє становище вранці, коли я не мав як узяти своєї передобідньої частини! Довелося купити готових цигарок у дуже незграбній упаковці, що цілий день заважала мені в кишені...

— Але ж це дрібниці,— сказала Марта, посміхнувшись.

Посміхнулась вона несміливо, бо взагалі малася перед гостем якось незручно. Вона почувала в ньому людину зовсім іншого кола, чужого їй і, мабуть, вищого від неї, де люди живуть невідомими їй інтересами. І власне життя для неї в ту мить спорожніло.

— Так, це дрібниці... для тих, хто живе дрібницями,— сказав Славенко.— А коли людина в своїй праці,— власне, задля успіху своєї праці,— силкується усунути всі дрібниці й випадковість, то кожна дрібниця, яку доводиться поборовати, набуває значення повноцінного психічного акту, що відтягає й розпоршує увагу.

Він сказав це повчально й пильно глянув на дівчину — мовляв, чи зрозуміла ти? Марта дуже зніяковіла. «Він суворий»,— подумала вона, і ця суворість не видалась їй неприємною.

— Наукова галузь, де я працюю,— провадив Славенко,— вимагає від дослідника,— крім хисту, розуміється,— двох основних прикмет. Передусім високого ступня духовної організованості, щоб усе другорядне, якого в житті аж надто багато, було абсолютно підпорядковане головній меті. Науковий діяч не є, звичайно, чернець, він не заперечує життєві потреби, але все ж мусить їх максимально спрощувати. А по-друге, він повинен бути фізично міцний, щоб витримати вагу наукової праці, бо вона виснажує організм, як ніяка інша. Це ніби парадокс, але можна твердити, що якраз ця праця є для нас протиприродна. Видима річ, наш організм пристосований не до мислення, а до м'язевої роботи, і коли він мислить, то зазнає подвійної шкоди: не тільки не робить те, що йому належить, а ще й робить те, що йому не належить.

« За цим словом він постеріг на столі розгорнуту книжку.

— Читасте? — недбало спитав він. — Дозвольте поцікавитись змістом вашої лектури. Сосюра, — прочитав він, узявши книжку. — Не можу похвалитись, що автор цей мені відомий, А, та це вірші! Про що ж пише цей поет із таким ссавецьким призвищем?

— Про революцію й кохання, — сказала Марта.

— Хоч він і поет, — сказав Славенко, — проте мусив би все-таки подумати перед тим, як писати. Що спільного є між революцією, найвищим напруженням громадської енергії, якому індивід мусить до останку підпорядкуватись, і коханням — чуттям вузько індивідуальним, ворожим будь-якому громадському контролю? Я міг би його зрозуміти, коли б він писав або про революцію, або про кохання. Але таке протиприродне поєднання не зміщається в моєму розумові... І він цікаво, на вашу думку, пише?

— Мені здається, що цікаво.

— Про кохання?

— Ні, чому... про революцію так само.

Він пильно глянув на дівчину:

— Я не здивуюсь, якщо кохання цікавить вас більше за революцію, — насмішкувато сказав він.

«Він говорить зо мною, як з дівчиськом», — спантеличено подумала дівчина. І цим він її не ображав, а кривдив.

— Ви маєте всі підстави... — вів Славенко, але в цю мить у двері постукали.

— Зайдіть! — крикнула дівчина, і до кімнати вступив молодий дніпропетровський інженер.

Чоловіки поручкались, і дівчина не обминула нагоди крадькома їх порівняти. Обидва на зріст були майже однакові, тільки Дмитро кремензніший — взагалі в будові тіла й рисах обличчя менше оброблений. Якщо за професором було вже покоління чи два інтелектуальної праці, то інженер ще тільки перший серед роду свого до неї брався, зберігаючи на собі сліди тяжкої фізичної роботи батьків — переяславського коваля, що помер від розриву серця, і тамтешньої пралі, що жила й досі в старшого сина, коваля так само. Противно народним пісням, чотири сини мав коваль, яких тримав у великій покорі. «Ви будете в мене людьми», — казав він. На початку революції коваль так розподілив наявні сили своєї родини: «Ти, — сказав він старшому, — матір годуватимеш, як я помру, — з місця не трогай; ви двоє, — до середульших, — за свободу йдіть, однаково воєнні, тільки глядіть, щоб хоч один зостався; а малый хай учиться». І сталося по його слову: старший матір годував, з середульших один був забитий, другий дійшов до

середнього комскладу, а малий учився. Щороку двох тих, що покинули рідний Переяслав, доконче одвідували домівку, де їх ще й досі об'єднував спогад про батька, що немилосердно цукав їх, але ніколи не бив.

Від цього виховання брати були трохи суворі, але витривалі й міцні на вдачу. Це зокрема придалося молодшому в його тяжкій боротьбі за науку, яку він з честю подолав, не зважаючи на всі злидні свого побуту. Перший рік у ВИШі, де він потрапив з робфаку, хлопець через малу підготованість свою почав фатально відставати. Його зняли навіть із стипендії, але й на мить йому не спало в голову покинути школу. Є щасливі цільні натури, що в нещастях тільки загартовуються і з невдачі здобувають нову впертість до боротьби.

Позбувшись стипендії, він перейшов у розряд тих студентів, що рубали дрова, вантажили вугілля, служили за двірників і кур'єрів. Часом він просто голодував у цілковитому розумінні цього слова, жив фунтом житнього хліба цілий день, причому мав досить волі, щоб до другого фунта, залишеного на завтра, не доторкнутись. І вчився, завзято шліфував свій не так нездарний, як неправний і надто конкретний мозок. На другий рік Дмитро вже вирівнявся в науці, на третій знову дістав стипендію і зрештою кінчив ВИШа не останнім. Поруч того, щоб краще зорієнтуватись в обставинах, він прочитав чимало книжок з різних питань — економічних, природничих, філософських, навіть сільськогосподарських; все це була так звана науково-популярна література, іноді й звичайні брошурки, і тільки історії, що зокрема цікавила його, він приділяв більше уваги.

З Мартою він познайомився ще коли та профшколу кінчала, і заходив до неї не дуже часто, але систематично. Власне, поки він був у Києві, мав у дівчини певний прийомилий вечір раз на тиждень, здебільшого в середу.

— От кінчу інститут, улаштуюсь, тоді обов'язково поженимось, — казав він.

— А там побачимо, — жартома відповідала дівчина.

В думках вона вважала Дмитра за гарного й щирого хлопця, тільки що дуже нецікавого! Він не говорив тих палких слів, яких багато сказано в її кімнаті — так багато, що коли б вони були щирі й мали фізичну властивість пекти, то від усього будинку й навколишнього кварталу лишилося б сумне згарище; він любив, зрештою, тільки своє діло, на превелику силу виборене, отже, любив у ньому свою власну витрачену енергію. Адже надто багато він вистраждав задля індустрії, занадто багато доклав до неї зусиль, щоб ставити щось над неї. Плани він будував собі

широкі, але спокійні, ділові, чи, сказав він, практичні, без захоплення й мрій, які призводять до розчарувань, а вірив тільки в працю, якою все здобув, бо ніщо не спало йому від надмірного хисту чи несподіваного успіху. Хоч мав він ще тільки двадцять п'ять років, але почуття романтичної виключеності, надій на звичайну долю в ньому не було — проста, настановлена сила керувала ним, і він мався таким способом зовсім добре.

— Добрий вечір, товаришу, — сказав Славенко. — Але зараз я мушу сказати й до побачення, бо о восьмій мене вже чекає лабораторія.

Він ще раз перепросив Марту за турботи й пішов незадоволений. Передусім, по цигарника він міг просто прислати свою робітницю, — так, це було б чудово: прислати робітницю! — по-друге, коли він зайшов уже сам, то не треба було й хвилинки лишатись, не треба було заходити в розмову. Ще й з ким? Що для нього ця радпанночка? А от він сидів, аж поки не з'явився отой стрижений молодик. Професор почував прикрість. «Це чорт зна що! Треба до рук себе взяти!» — роздратовано подумав він. За що, власне?

— Ти давно його знаєш? — спитав Дмитро, коли учений вийшов.

— Та вчора ж разом познайомились! Але ви знахабніли, Дмитре: Повернувшись із Дніпропетровського, уперто кажете мені «ти»! Скільки пригадую, я вам такого права не давала.

— Ого! Ціле тобі правове питання, — засміявся Дмитро.

— Ви думаєте, — вела дівчина, — що коли дістали посаду на фабриці, то зробились уже більший за всіх! У пани вийшли, як же...

— Ах ти дивачка! Та ми ж з тобою давні приятелі, так пак? І потім, — додав він ласкавіше, — в Дніпропетровському, коли я тебе не бачив, я так звик думати про тебе, так, розумієш, звик, що ти ніби зі мною...

— Але це тільки ваші мрії!

— Мрії? Зовсім не мрії. Та коли на моє дружнє звертання треба твого дозволу, то прошу його.

— Ні, — сказала дівчина.

— Уперта, як молода коза! — сказав Дмитро. — Молода й гарна... Ти тільки подумай: я до тебе з поважними, практичними пропозиціями, а ти мені зразу звевагу. Добре, що я необразливий! Сідай, Марто.

— Я, звичайно, не можу вигнати вас з хати, — мовила дівчина, сідаючи.

— От і добре, що не можеш... Та й нащо вигонити? Краще їдьмо разом до Дніпропетровського.

— Навіщо?

— Це зрозуміло: поберемось.

— Дуже несподівана пропозиція.

Дмитро закурив і якийсь час чи то вибачливо, чи то з жалем дивився на дівчину. Вона засміялась. Тоді хлопець підвівся й пустотливо обійняв її.

— Марто, ти хороша!

— Без рук прошу, — стерестипно відповіла вона.

— Гарзд, геть жарти! Поговоримо практично, — сказав Дмитро, сідаючи поруч. — Неправда, що моя пропозиція несподівана: я не раз про це говорив тобі, говорив цілком серйозно. Ти сама подумай — чи ходив би я до тебе щотижня, якби не думав з тобою побратись? Я не жевжиг якийсь, часу в мене обмаль, я працював, як віл, я був голодний, зморений і все-таки приходив. Чому? Ясно — ти мені подобаєшся...

— Дуже приємно.

— Тим краще, Марто! Я й справді ні разу не помічав, щоб ти була до мене ворожа... І ти ввійшла в мій план.

— В п'ятирічку?

— А що тут поганого? Ми повинні розраховувати, щоб життя наше було міцне, щоб воно рухалось уперед. В такій справі, як одруження, не повинно бути випадкового вибору. Що таке шлюб? Шлюб — це спілка, така, як спілка УРСР з РРФСР, наприклад, — для спільної праці, для спільної боротьби. Це маленька спілка у великій спілці людей. І тут треба добре поміркувати, щоб не наробити зопалу дурниць. А то поженяться, як тепер це, а через місяць розходяться — хіба це діло, Марто? Що це — спорт чи розвага? Від шлюбу мусять бути діти...

— І багато? — глузливо спитала Марта.

— Я думаю, не менше, як п'ять. Тут такий розрахунок: двоє помре, двоє заступає батьків, а одне — це чистий прибуток класу та нації. Діти — це перш за все. А то ми будемо для майбутнього покоління, а про покоління те й не дбаємо. Тут у нас поганенькі, треба сказати, справи. Я помітив, що ваші українці ще дуже непевно почувають себе в місті — бояться дітей мати. Особливо такі, як я, що в скруті довелося жити. Думає — важко буде. А це неправильно! Дитина завжди виросте. Нам же до зарізу потрібна українська дітва, піонери, маленькі будівники соціалізму! І виховати їх так, щоб працювати вміли, щоб любили працю, були товариські, дужі. Щоб набудували нам тисячі заводів і самі були, як сталеві. Я вірю, Марто, в краще майбутнє. В те, що люди будуть кращі. Якби мені довів хтось, що цього не буде, я, може, злодієм зробився б. Так і бать-

ко мій казав: якщо ти ні в що не віриш, тоді людей риж. Тільки я не з тих, що в краще майбутнє вірять, а самі тільки язиками молотять. Або голки з радощів скачуть, що вірять. Вірити — це значить працювати. Ти подумай — клас відроджується, нація відроджується — стільки відроджень, що в голові закрутиться. Треба спокою. Діло треба робити. А з тебе чудова буде мати, Марто, — додав він раптом. — У тебе міцні груди, ти гарно збудована, діти твої будуть сильні, і ти легко їх родитимеш...

— Ви не на виставці молочних корів, — зауважила Марта.

Цей практик починав її справді тішити. «Що на нього ображатись? Хай балакає», — думала вона. Крім того, настрий у неї був напрочуд прозорий — вона ніби спочивала всім своїм еством, спочивала невідомо після чого, але безмірним спочинком. Це була хвилинка, коли можна сказати: «Мені нічого не потрібно», хоч нічого й не маєш, коли почуваш змогу виразно мислити, рішуче діяти, розумно говорити, але дозволяєш собі нічого цього не робити й задовольнятиш самим потенціальним станом своїх спроможностей.

— Знову ці слова! — скрикнув Дмитро. — Ох, Марто, ти теж, здається, зіпсута! Може, інакше треба було сказати? Віршами про красу? Але я кажу так, як умію. Я — простий, ти знаєш мене. І щирий — ніколи не брешу. Що ж, подивись і ти так на мене. Я сильний? Безперечно. Поганий? Ні. Дурний? Теж ні. Правда, я не красун і не геній. Тільки ж красуні завжди бувають легковажні, а генії зараз невчасні. Я думаю, що генії зараз непотрібні. Минув той час, коли природу треба було брати з наскоку, коли людська свідомість була здатна на самий лиш порив. Ми живемо в час систематичної, практичної роботи, для якої потрібні розумні й чесні робітники... А геній, може, й зіпсував би нам справу. І я можу ще бути другом, на якого можна покласти, який ніколи не зрадить. Думаю, що й ти така. А це ж дев'яносто відсотків того, що треба для справжнього шлюбу.

— Але решта десять відсотків?

— Вони на місці! Ти примушуєш мене ще раз сказати, що подобається мені... Ти ж це чудово знаєш! Якщо тобі приємно це чути, зобов'язуюсь говорити тобі це ціле життя. Бо це правда. З нас добра пара, Марто. Ми так бадьоро, сміливо підемо вперед, нам удвох і чорт не брат! Скільки ми зробимо!.. Бачиш, я пропоную тобі поважного й добре викресленого плану. Га, Марто? Чи, може, ти проти мене особисто щось маєш? Кажі просто.

— Ні, я проти вас абсолютно нічого не маю,— відповіла Марта.

— Гаразд! «За» тепер, знаєш, не голосують. Це правильно: хто не проти, той за! Так що, руку, Марто?

— Можна ще й утримуватись. Я утримуюсь.

— А я думав, що ти справжня українська жінка! — розчаровано промовив Дмитро.— Це ж ганьба — утримуватись! Хто втримується? Кволі, легкодухі, хто на яку ступити не знає... Може, ти якогось додатка до моєї пропозиції маєш чи поправку?

— Маю величезного додатка й величезну виправку.

— То кажи, обговоримо!

— Мій додаток дуже простий,— почала Марта, але в цю хвилину постукали.— Зайдіть,— крикнула вона.

— О, вже починається збіговисько! — хмуро пробурчав Дмитро, підводячись.— Дозволь спровадити? Це я раз-два.

— Без скандалу,— промовила вона свій другий стереотип.

— Ну, кажи тоді, який додаток? Одним словом?

— Добри вечір, Льово,— сказала дівчина.

Льова привітався з порога.

— Ну що, як там погода? — насмішковано спитав його Дмитро.— Холодно? Погрітись прийшли? Марто,— сказав він дівчині, нервуючи,— післязавтра я мушу їхати. Лишатись далі не можу, та й нема за чим... Завтра я заходжу. О котрій годині?

— По обіді я завжди дома.

— Гаразд, по обіді.

Дмитро пішов, Льова тим часом скинув кожушанку.

— Марто, це він на мене... розгнівався? — стурбовано спитав він.

— На вас, Льово! Йому вже вдруге перешкоджають переконати мене, щоб я заміж за нього віддалася.

— Я невчасно прийшов,— прошепотів Льова.

— А вам хотілося б, щоб він мене переконав?

Льова мовчав. Тоді дівчина засміялась.

— Вам так сильно хочеться, щоб я закохалася в когось або заміж віддалася? А признайтесь!

— Тоді б... Марто, тоді б ви були втрачені для мене...— сказав він через силу.— А то надії... я не можу звільнитись від надій.

— Їдьте звідси,— порадила дівчина.

— Не можу...

— Але й я не можу, погодьтесь, закохати себе або заміж себе віддати задля вашого спокою! Ви страшний егоїст! За це будете мені сьогодні читати. Ми вже давно не читали.

Затим дала йому книжку, а сама вместилась на ліжку.
— Я готова,— сказала вона.

Льова почав читати. Виразно, але одноманітно, він виводив рядок по рядку, спивнявся на всіх крапках та комах, але в голосі не виявляв жодних інтонацій. Таке читання було чудовим тлом на думки, і Марта невдовзі з цього скористувалась. «Які чудні трапляються випадки»,— подумала вона про сьогоднішній візит професора. Пригадала всю розмову з ним і мала приємність з того, що ця розмова відбулась. Тепер уявляла біохіміка надзвичайно виразно, якимось зблизька, так ніби він не зовсім пішов або хоч залишив по собі щось цілком матеріальне, що вона могла відчувати як реальність. І це почування відсутнього як присутнього тішило її, мов захватна гра, мов та радісна омана, що одне тільки бажання викликає — бути в омані якнайдовше!

За годину Льова прочитав їй два оповідання, але далі слухати дівчина відмовилась.

— Ідіть додому,— сказала вона, підводячись.— Я щось дуже стомлена.

— Тоді... до побачення.

— Не ображаєтесь на мене?

— Марто! — скрикнув Льова.— Навіщо ви таке говорите? Ви стомлені, я піду.

Коли він вийшов, Марта стояла якийсь час серед кімнати. Потім поволі підійшла до столу й накрутила годинника. Несподівано вона замилувалась на своє бляшане будило й навіть погладила його рукою. «Ти моє друге серце»,— подумала вона.

Було ще рано, початок на одинадцятку, але дівчина роздяглася. Погасивши лампу, вона сіла на ліжко. Тихе хвилювання — якесь м'яке, пестливе, лагідне — пройшло їй по тілі дрібним, неспійманним дроздом, ніби теплий легіт її рантом обвіяв і спивнявся на її грудях пухким лескотючим птахом. Вона засміялась, схилилась на руку й нарешті зовсім лягла. Так їй було дуже вигідно, сорочки вона не почувала зовсім. Цокіт годинника віддалявся від неї і геть затих, серце кидалось мляво — тільки той примарний, навіяний птах розмірно бив їй по грудях тихим крилом. Щоб спинити його, вона поклала на груди руку й непомітно заснула в щасливій неприємності, в радісному, бездумному забутті, оточена невизначними й невимовними передчуттями, що її ліжко обстали.

ОДИН У КІМНАТІ З ДІВЧИНОЮ

— Без лізіна! — сказав Славенко. — Без лізіна не може рости молода трава, і ви в тому числі. Бо, скільки зрозумів я з ваших відповідей, ваш аріст ще не закінчився, і це α, S-діамінопохідне капронової кислоти може бути вам дуже корисне. Нам доведеться ще раз побачитись, — додав він, повертаючи студентові матрикула.

— Немилосердно ріже, — заявив студент двом товаришам, що чекали черги. І вони вирішили сьогодні не іспитуватись.

Професор почекав хвилин кілька і також рушив додому. Була п'ята з половиною. Власне, через півгодини мусило відбутись засідання учбової комісії інституту, але Славенко не лишився на нього. Щось справді він кепсько мався — головне, почував себе весь час знервованим, зайве напруженим і разом з тим — це найдивніше — думки його були розкидані й неслухняні. Так що незважаючи на внутрішню напруженість, професор був знесереджений: його голова брала явища й речі поза фокусом.

Здібністю в разі не мислити, вмінням сконцентрувати мізкові сили в одну точку, мов те сонячне проміння, що, крізь лінзу пройшовши, ту точку пропалює, — цими властивостями своїми професор справедливо пишався. Без них бо неможлива уперта й до краю, зрештою, одностороння наукова праця, що полягає в постійному зглибленні явища, в своєрідному пропалюванні його розумовим струменем. Основи цих властивостей закладені, звичайно, в самій нашій психіці, що саме з себе стремить витворювати в собі домінувати, але треба великої і систематичної, щоденної праці, щоб їх розвинути. Зосередження його в власному пупі комічне, але це той самий процес, що викрив дивовижну механіку атомів. І увияти самопочуття людини, роками призвичаєної до абсолютної підлеглості своїй думці, коли раптом у голові в неї починається шумування, коли думка, як уярмлена рабця, зненацька починає заколот, повстання, бунт! Хто підбурив її, завжди спокійну? Де той злісний агітатор, що покликав її до непослуху, зламавши всі конституції, розпорядки й закони?

Чуття є віковічні підбурювачі думки, прекрасної невтомної робітниці на нивах світу. Десь давно, в тій млі, що передісторією зветься, створився між ними живодайний і жахливий контакт. Байдужа, лінива думка, що сиділа в рівному мозку тварин, сприйняла новими закрутками палющу спрагу, жадібний неспокій примітивних чуттів, збитих у кров'яних нутрощах живого тіла, і зробилась їх модерною

представницею. Сліпі, вони набули в ній очі; глухі — дістали слух, здібні тільки вити, вони заговорили стримано й приємно в її рупор, прикрили нею свою кричущу голизну, одягли на себе циліндр логіки. Та коли чуття надихали своєю пристрасною милою думкою, то не за тим, звісно, щоб вона, зміцнівши, почала їх стримувати й укоськувати. Навпаки, вони щиро сподівалися, що цей легенький розумовий маскарад послужить їм доброю зброєю в боротьбі за найшвидше задоволення. Тоді й почав об'являтися жахливий бік цього животворчого зв'язку, в якому чуття, будучи творчим чинником думки, захопили змогу на неї впливати. Думка щораз прагне від них у ясні квартали майбутнього, а чуття, цією непокорюю зневажені, накидають на неї ззаду свій примітивний аркан, цілять їй у спину отрутними дикунськими стрілами, яких непомітний спочатку штих обертається незабаром у небезпечну виразку.

Вже вчора ввечері, вернувшись із лабораторії, професор Славенко не міг продуктивно працювати. На вечір, з 9 до 12 години, йому лишалась, за розкладом, дрібна поточна робота — проглядати журнали й листуватись. Так учора ввечері він до листів зовсім не взявся, а журнали тільки перегорнув. «Все це старе, дурниці, дріб'язок», — думав він, переглядаючи статті. І тим часом як завжди він сидів ці три вечірні години, не встаючи від столу, вчора він кілька разів підводився: то пити схотілось, то видалось, що книжки в одній із шаф трохи запорошилились, і він витер їх, а найголовніше — порції цигарок, що їх покоївка виробляла, той день не вистачило, отже, довелось їх робити самому в міру потреби, яка була велика, і це раз у раз розпошувало увагу. Спати вклався перед звичайним терміном, але заснути довго не міг. «Настя страшенно натопила в хаті, — думав він, — вона не зважила, що надворі вже потепліло».

Надворі був мороз і вітер. Та й сьогодні не покращало, навіть сніг почав зриватись.

Юрій Олександрович увійшов до своєї кімнати й засвітив електрику. Але настрої його не покращав навіть у цих рідних стінах, серед знайомої звиклої обстави, від нього ретельно створеної. Він не відгукнувся на поклик червоного сукна на столі, вичищеного від найменших слідів пороку Настиною щіткою, і не потішив його вилиск світла на шибках по шафах, яким йому ніби посміхнулись тисячі вишикуваних томів. Навіть подумав: «Ці книжки незабаром мене самого з кімнати виженуть. Коли ще поживу років з десять, то обернуся в справжнього книжкового пацюка».

Потім він підійшов до столу. Листів ще прибуло. Професор переглянув їх, не розриваючи, й відсунув набік. Все це було наукове листування з точно сформульованими відповідями й питаннями, сухими повідомленнями та традиційним, шаблонним, аж ніби глузливим, висловом глибокої пошани в останньому рядку. Писане звичайно машинкою, воно й походило ніби від якогось механізму, що в кінці автоматично ставив чорнилом свій особистий штамп, так званий власноручний підпис. Годі було шукати у цій купці конвертів хоч найменшого сліду приязні, тепліни, якихось ознак того безперечного факту, що від людини до людини вони послані!

Славенко сів на канапу і, не стримуючи вже себе, почав думати про дівчину. Думав жадібно, як спраглий воду п'є — захлинаючись, великими безоглядними ковтками. І відчув, що вона безконечно прекрасна. В її очах світилися незнані йому чарівні іскри, що, як далеке блимання ватри, привертали його стомлений погляд — погляд зреченого мандрівця в безмежних і безбарвних просторах наукового степу, де завжди осінь, жовтизна і посуха; її уста, рівні і яскраві, глибочिलі криницю серед груддя й піску, ясніли поверхнею живої, невичерпної рідини, в котрій радість і забута мелодисть! Молодість, страшна й п'янюча, була в рисах її обличчя, в міненні шкіри, в м'яких і схованих лініях напруженого тіла, в гнучкій постаті, в рухах, у мові, в ході! В ній було все, чого він відкинувся, що він утратив, зневажив, заведбав, усе світло незліченних сонців і тьма світових ночей, той розкішний дарунок життя, що трапляє тільки раз до кожних рук у минуще й неповторне користування.

Він не думав уже про неї, він думав нею. Його думка спинилась і, не рухаючись вперед, почала проймаєти його все глибше, почала занурятись йому всередину, як гостре жало, як тонкий і безкрай дріт, що проходив у кожний закруток його жил, обплутуючи всі м'язи його виснаженого і зневіллям. «Навіщо це? Навіщо я роблю це?» — шепотів він пригноблено, а болісна хвиля жадоби несла його щораз далі, то здіймаючи на бурхливі, скажені гребні, то кидаючи в м'які й теплі заводі, повні сну та спокою. І раптом він лишився сам у цій кімнаті, мов у дикій розпеченій пустелі, з єдиним бажанням: бачити її, дивитись на неї довго, тільки дивитись, тільки споглядати на неї без кінця, без думок і без слів. Він напружився, він немов кинувся всім єством і побачив її так, як учора вона була, в простенькій синій сукні, в сірих папчоках, на шиї скляне намисто й чорний лакований пасок круг стану. І вона сяяла, аж він заплющив очі і ладен був ось зараз всунутись із канапи навко-

лішки, схилитись у мовчазнім захваті перед нею, розпоршитись, звикнути біля її ніг, узутих у чорні дешевенькі черевички.

Коли минула хвилина цього шаленого екстазу, професор розплющив очі, відчув себе спокійніше і почав щось ніби мислити. Але й мислення це було геть відмінне від того, до якого він звик — якесь нетерпляче, незв'язне, покалічене киданням його серця, що нудьгувало й щеміло. Тривога опанувала професора. «Що буде?» — питає він сам себе, і питає марно. «Чому саме вона?» Адже вона — це звичайна дівчина, яких сотні здибаєш удень на вулицях, яких сотні розкидано по безлічі установ на дрібних непомітних посадах! І самі вони живуть дрібним, непомітним життям, відбувають свої романи, віддаються, зрештою, заміж, родять і вмирають. Натомість підрастають ті, що бігають з обручами в садках, ті, що вправно підкидають «дьябло», ті, що вчаться потім і формують дівочу лаву дальшого скликання в цьому безглуздому потокові дівчат! І от одна з них, пересічна на розум, пересічна на вроду, звичайна дівчина, що аж нічим істотним не відрізняється від тисячі інших, раптом, без попередження, якось нахабно захоплює вас і виглядає вам надзвичайною, не маючи на це жодних логічних прав... Це справді якесь беззаконня!

Професор відчув глибоку образу й підвівся з канапи. Самолюбство його було скривджене, до того ж дуже боляче. Уявити тільки собі — він людина поважна, людина науки, почав би лицятись до якоїсь радторгслужбовки, марнувати для неї дорогоцінний час, почав би принижуватись, запобігати перед нею, зітхати, мучитись любовною хворобою, як останній йолод, а може, ще й змагатись за неї з тими хлопчиськами, що коло неї крутяться! «Та це абсолютно неможливо!» — схвильовано міркував він, походжаючи кімнатою. І разом з тим, без ніякого зв'язку з цим міркуванням, йому проринала відповідь на попереднє: так, вона звичайна, але не для тебе, бо ти викрив у ній надзвичайне. Цього досить, і це ж велике щастя — знайти щось велике там, де всі добачали тільки дріб'язок! Знову млюсть і гнітуший неспокій охопили його. Бачити її, бачити хоч на мить! Щось стукнуло за дверима, чи здалося йому, що стукнуло, — і він у страшній, безтямній надії обернувся: може, це вона? Але перед ним тільки промайнула її усмішка, мовчазний, таємничий порух дівочих уст, що стига й лукаво манить — іди, іди до мене!

— Не піду, — сказав він уголос і оскаженіло.

В одну мить він став той, що був звичайно: професор біохімії Юрій Олександрович Славенко. І подумав тим го-

лосом, що лекції читав, різко і впевнено: «З цими дурницями треба кінчати руба. Фізіологічній потребі, якої природа, на жаль, для мене не пошкодувала, я мушу забезпечити нормальне заспокоєння. Тому найраціональніше буде мені побратися з Ірен якнайшвидше».

Професор глянув на годинника — було початок на восьму. До десятої він зможе зробити так звану пропозицію, а потім до дванадцятої ще й трохи попрацювати. Гаразд! І він почав одягатися.

Скинув щоденний сірий костюм, своє робоче вбрання, а з шафи добув костюм чорний, у якому робив звичайно свої візити до професора Маркевича. Свіжий комірець, темна шовкова краватка — за десять хвилин Юрій Олександрович був зовсім готовий у всій своїй елегантності. «Так буде найраціональніше», — бадьоро думав він, хоч уникав дивитись на себе в дзеркало, почувавши до своєї особи глибоку й злісну зневагу.

Молодий учений вийшов із хати й зразу мусив настановити коміра, бо надворі почалась уже справжня завірюха. Вітер знімався нападами й жорстоко сипав холодним снігом ув очі, в уші, в рукава й за шию. Потім пересідався на мить, робилось ніби зовсім тихо й навіть не дуже холодно, аж ось знову налітав свіжкий вихор, якому треба було просто фізично опиратись. Поволі посувався біохімік до Хрещатику, де жила Ірен, але все ж посувався. Тільки що ближчав він до своєї мети, то більше вагання самовільно його обіймало. Щось ніби жаль до себе разом із невизрадною нехиттю бачити Ірен у цю мить прокидалися у ньому щораз міцніше, і, нарешті, коло самого будинку майбутньої дружини, його обпала смертельна нудьга. Ні, він дуже схвилюваний і йти до неї не може! Не випадає говорити про поважну справу в такому стані! Та й потім, іти зараз свататись до Ірен — це значить, по-перше, принизити себе перед нею зайвою хапливістю, а по-друге, й перед собою розписатись у власній легкодухості. Треба взяти себе до рук!

Але йти додому йому ще смертельніше не хотілось. «Я вийшов з рівноваги», — подумав він. І вирішив собі на дальшу науку вважати цей вечір за пропащий, як наслідок невинного й ганебного занепаду. Хай цей вечір буде йому за сувору пересторогу! А щоб заповнити його й до певної міри покарати себе за моральний блуд, професор надумав погуляти годинку вулицями. «Це просвіжить мене, і перед собою я ще зможу працювати», — думав він.

Отже, Славенко, шулячись від гидкого снігу, що пригорщами сипався йому на обличчя, засунув руки в кишені,

зігнувся, трохи навпроти вітру, рушив геть від Ірениного помешкання й пустився порожніми вулицями гуляти в таку маловідповідну для прогулянки погоду.

Тим часом у Мартиній кімнаті було тепло і затишно. Вітер дув з півночі, а її кімната, суміжна з кухнею, була обернута на південь, то ж жорстокий сніговий, розбиваючись об чоло будинку на вулиці, осідав на її вікно лагідним порохом. Приемна тиша стояла в кімнаті, лампа на столі запобіжливо розливала своє світло, всі речі спокійно тримались своїх місць та функцій, тільки господарня, витопивши грубку, не знала, де себе повернути. Бувають хвилини, коли дозволя відчуваш, як тягар! Що вона могла чекати від сьогоднішнього вечора? Ну, прийде Дмитро умовляти її на шлюб, ну ще прийде Льова й кооператор, але ніхто цікавий, як вона подумала, безперечно не прийде. А найсумніше, що завтра неділя — цілий порожній день з ранку до ночі! Згадка про свято згнітила дівчині серце, але разом подала думку, що сьогодні вона має підставу трохи краще прибратись. Справді, останній час вона замазуркою ходить! І Марта почала швидко передягатись.

Вийняла свою коричневу вовняну сукню, оздоблену чорним шовком, у якій ходила до театру, де треба роздягатись; добула чорні лякерки, в статистичному поті зароблені, і єдину пару фільдеперсових закордонних панчіх, бережену, як зіниця ока. Все це опинилось на ній в одну мить. Тепер її обличчя набуло більшої виразності, взяте в рямці цинамонової* сукні й темно-каштанового волосся, високо підстриженого й від природи виткого. Ніс мала рівний, губи тонкі, овал лица поправно окреслений, риси чіткі й аж ніби суворі, але очі були ніжні, заразом жартівливі й меланхолічні, однаково настановлені сміятись і плакати. Покінчивши з одежею, Марта злегка напудрилась і напахтілась дешевеньким одеколоном «Конвалія».

Вона озирнулася по хаті, що видалась їй зараз досить пристойною. Тільки от світло занадто різке! І дівчина накинула на лампу зелений серпанок, яким обв'язувала, виходячи, шию. «Тепер у мене зовсім гарно», — задоволено подумала вона.

За хвилину у двері постукали, Марта весело крикнула своє «заходьте», і ввійшов молодий інженер Дмитро Стайничий, геть запорошений снігом і червоний від вітру.

— Ну й погода собача! — пробурчав він, обтрушуючись на порозі.— От мете диявольськи! І це в березні... А тут як

* Коричневої.

у раю, — додав він, роздягшись. — Тепло, одеколоном пахне й освітлення надзвичайне. А де прибралась? Ідеш куди?

— Ні, я віде не збираюсь.

— Прекрасно! — скрикнув Дмитро. — Добри вечір, Марто! Яка ти хороша зараз, — і він знову спробував її обійняти.

— Я завжди хороша, — сказала дівчина, м'яко ухилиючись.

«Вона чекала мене», — бадьоро подумав інженер.

— Сідайте, Дмитро! Що гарного скажете?

— Та я, власне, тебе слухати прийшов. Учора ми спинились на твоєму додаткові...

— Хіба вас так цікавить мій додаток? Ви ж уже все без мене вирішили.

— Не прийшов би сюди, якби не цікавив. Сідай ось тут, Марто, коло мене.

— Ні, я краще там сяду, коло столу.

— Коза! — скрикнув Дмитро. — Весь час брикається! Ну, до порядку денного чи там вечірнього. Слово для додатку має товаришка Марта.

Він задоволено закурив.

— Додаток мій дуже простий, — сказала дівчина. — Я вас, Дмитре, не люблю.

— Передбачав ці слова, — сказав Дмитро. — І маю на них відвода.

Він присунувся ближче до дівчини і промовив переконано:

— Справа в тім, Марто, що шлюб в наш час будувати на коханні не можна. Що таке кохання? Це чуття, Марто! Воно спалахне й перегорить. Димок собі піде та й годі. І скільки неприємностей людям через те кохання було! Скільки собі віку вкоротило — молодих, здорових, їм би тільки жити та працювати. І от не каються ж! Любити, каже, хочу! Та ти подивись, чи багато щастя з тої любові буває? Аби тільки мучитись та страждати... А це тепер нікому не потрібне. Це колись, коли людям робити не було чого, кохання в моді було... Лицарі там одне одного списали за дам штрикали, а тепер якби хто за дівчину побився — сама дурнем назвала б! Не та доба, Марто! Та й часу на це немає. Захопишся, загавишся, то й за борт підеш. Якщо будемо отак розкидатись, то не тільки соціалізму не збудуємо, а й кусати не буде чого. З торбами підем, кохаючи!

Він вибачливо засміявся й додав:

— Згадай ще наші національні традиції — у нас завжди обов'язок стояв вище за кохання. Хлопець перш за все

був оборонець свого класу. Він ішов до війська, на Січ, так як ми зараз ідемо на завод. І дівчата українські які бойові були! Навіть за хлопців міцніші! Не будь же гірша за них, Марто!.. От шлюб, це зовсім інше. Його беруть для поважної мети — для праці, для спільного будівництва...

— Ха, ха! — засміялась дівчина. — Який примітив! З вас, Дмитре, непоганий був би проповідник. А дівчата українські тому й міцні були, що кохати вміли. Тільки звідки вам у голову ввійшло, що я заміж віддатися хочу?

— Мусиш, хочеш чи не хочеш! В цьому все лихо. Економічні умови в нас ще не такі, щоб ми могли обійтись без подружжя. Побут у нас ще старий, Марто. Я думав про це. Вільне співжиття статей у нас, на жаль, ще неможливе. Головна передумова для цього — достатня сітка державних дитячих садків та будинків, вони розв'язують усю шлюбну справу. А в нас їх тимчасово не вистачає, щоб безпритульних ліквідувати. Де вже там усіх нових державою виховувати! Ти практично дивись на справу, мрії нічого не допоможуть.

— А чи варто без мрій жити? — спитала дівчина.

— Хто живе тепер мріями, той гине.

— Навіть соціалістичними мріями?

— Соціалізм не мрія, а розрахунок. Соціалізм — це статистика, ноц, п'ятирічка... І нація також не мрія, — нація — це робота й витривалість. Хто не зрозумів цього, той консерватор, життя викине його за борт. Я перший штовхну його за борт, бо він шкідник. Кажуть, що соціалізм буде касарня, Вірно. Касарня для людини старого побуту, а для нових він не буде касарня. Це треба зважити. Але я вхилився, — додав він. — Одне ясно: доба наша не мрійна, а цілком практична. Проста й практична. І ти подумай, що таке зараз «вільне кохання». Вільне кохання — це аборт, які руйнують жіночий організм. Щоправда, є там усякі «засоби», але вони, мовляв один професор, є павутинка проти небезпеки й панцир проти насолоди...

— Ви можете обминути ці подробиці, — сухо зауважила дівчина.

— Ми говоримо по-діловому. Ми повинні все зважити, і тут хибній соромливості не місце.

— Мені це просто гидко. До чого тут соромливість? У вас іншої теми немає?

— Ми ще старої не вичерпали. Не розкидаймося, — сказав Дмитро. — Рано чи пізно, а кожна дівчина чи там хлопець мусять у наших умовах побратися, щоб жити повноцінно й здорово — це моя основна теза. Якщо рано чи пізно, то краще рано! Правда ж, моя хороша? Раніш побра-

тися це значить мати доросліших дітей, тобто краще їх виховати. Раніш побратися — це кращої пари собі вибрати.

— Наприклад, вас, — засміялась Марта.

— А хоч би й так? Правда, зараз я тільки нещасний практикант без досвіду й без довіри. Мені ще боротись і боротись. Але я буду керувати тим заводом, де зараз практикант. Буду, Марто, — не тому, що я честолюб, а мушу виявити себе, силу на це в собі почуваю.

Тут він докладно розповів за свої наміри щодо праці на заводі. Він вирішив спеціалізуватись тим часом на ливарному майстерстві, яке, здавалось йому, дуже в нас підупало. Відсоток браку в ливарному цеху сягає іноді до п'ятдесяти. До цього спричинюється почасти й небажання старих, досвідчених майстрів передавати свої виробничі секрети молоді. Але коли пильно стежити за процесом роботи, то ці секрети можна викрити й самому. Про помешкання він розповів також. Йому трапляється взяти дві кімнати неподалік заводу, на лінії трамваю і в досить пристойному будинкові. Отже, він може, не хвалячись, уважати себе вже за цілком улаштованого.

— І я шукаю собі дружину, — закінчив він, — розумієш, дружину, а не «кохану» з романсів.

— А я шукаю кохання, — сказала дівчина.

Дмитро невдоволено ворухнувся.

— Ми топчемося на місці, — прикро мовив він. — Кохання, кохання! Ти товчеш це слово, як сорока, як колишня гімназистка. Зовсім не видно, що ти профшколу кінчила! І мене примушуєш товкти, що подобається мені...

Дівчина хотіла щось сказати, але Дмитро не дав їй.

— Атож, подобається, — роздратовано провадив він. — І подобається дуже, я це підкреслюю. Привнесло б мене сюди в таку собачу погоду, якби ти для мене була ніщо!

Марта весело засміялась.

— Вільно могли б не трудити себе!

— Міг, але прийшов! Ціни це, Марто. Ціни практичні докази.

— Дивак ви, Дмитре! Скільки приходило сюди всякої, ще гіршої погоди...

— І що ти з того мала? Невже тобі не обридло це лицяння? Ти зрозумій, що всі приходили тільки використати тебе — дівчину, гарну, вродливу, дівчину, спокусливу, коли хочеш. І ніхто не думав за тебе, як за людину. Співали тобі про кохання, може ще й вічне, але шаг ціна тим словам.

— Шаг ціна, — смутно промовила вона.

— Ну от, ти сама згоджуєшся! І я теж міг би сказати, що кохаю тебе. Міг би вжити слово, що тобі подобається...

Він дедалі більше дратувався. Невже його звертання до практичних чуттів дівчини марне, невже він жодною намовою не переконає її до правди, що була йому цілком очевидна? Виходить, вони різними мовами розмовляють! Досі він не знав поразки в своїх заходах, він усе вмів подолати, хоч і найважчим зусиллям, а от почував, що тут не переборе цього смішного й шкідливого потягу до кохання. Він так зріднився з думкою, що ця дівчина, яка йому подобається, буде його дружиною, життєвим його подорожником на рівноправних підставах, і от цей план нагло розбивався об її дівочу примху, якої безглуздя він так ясно бачив! До того ж зараз, у цьому тьмяному світлі, в лагідному затишку кімнати, до смаку прибранна, пружна, молода й непогана з себе дівчина, яка йому подобалась, була надто чарівна! Виходить, вона, отак прибравшись, зовсім не його чекала. Істинкт підказував йому, що дівчина не буде чепуритися з доброго дива. Кого ж вона чекала? І це додавало йому злості.

— Справа не в словах, — сказала Марта.

— Так, це ти вперше маєш рацію, — сухо промовив він. — Дійсно, справа не в словах. Справа в світогляді й розумінні життя. Я не лицемір, і плутати «кохання» з «уподобанням» не буду. В цих словах різниця минулого й сучасного. Кохання — це всяке божевілля, всякі нісенітниця, самогубство, словом той відділ, що в газеті зветься «пригоди й злочини». А уподобання — це провідна стаття, це щира приязнь хлопця до дівчини чи навпаки там, чуття, яке не перешкоджає ні жити, ні працювати. Кохання шкідливе для нашої сучасності, бо воно павтеличить людину...

— Я не вірю, що наша сучасність така мілка, — сказала Марта.

— Що ж, мрійникам море по коліна... Тільки вони завжди тонуть. Коли я кажу тобі, що ти мені подобаєшся, — це значить — знай це наперед — що ніяких дурниць я не робитиму, наприклад, не плигатику в п'ятого поверху і павколішки перед тобою не стану.

— Ха, ха, це було б дуже смішно! Зовсім було б не-сучасно.

Її сміх оскаженів молодого інженера. Але він стримався й сказав якнайуїдливіше:

— Це значить, кажу я, що в разі вашої незгоди, я через місяць знайду собі не гіршу пару. Приблизно таку саму.

— Широ бажаю успіху.

— Це останнє слово?

— Я це й спочатку казала.

— Гаразд, — холодно промовив Дмитро, підводячись. — Я завтра їду. Говорити нам нема про що. Колись пожалкуєш, та буде пізно. А того Славенка я знаю, — додав він раптом. — Не особисто, а від товаришів-медиків, Жорстока людина. Кремінь. Про нього кажуть, що він рідну матір з хати вигнав, щоб не заважала йому.

— А мені навіть про це знати? — спитала дівчина, що її слова Дмитрові боляче й несподівано вразили.

— Про всяк випадок кажу... Ти, може, думаєш, він оженився з тобою? — злісно додав він.

— Е, та ви конкурента боїтесь! А що ж, може, й виїду заміж за Славенка. Хтозна!

Обличчя в Дмитра почервоніло, але затьмарене світло не давало цього помітити.

— Широ бажаю успіху, — мовив він. — Мені це байду-жисінько. Ревнувати не буду і.. навколішки перед тобою не стану. Але дозволь тебе спитати, навіть ти заманювала мене?

— Я? — здивовано спитала Марта.

— Авжеж не стіл оцей! — скрикнув він. — Навіщо ти, дозволь спитати, просиджувала зі мною щотижня вечір? Хіба це не заманювання?

— Але ж, Дмитре, мені просто приємно було посидіти й порозмовляти з вами! Чому я маю людей дуратись?

— Гаразд! — урвав її хлопець. — Ну, прощай, Марто! Вашу руку.

— Прощайте, Дмитре. І нема чого гніватись на мене. Заходьте, як будете в Києві, я завжди... Ой!

Дмитро міцно стиснув їй руку й не відпускав. Нахилившись до неї, він поволі збільшував той стиск і шептав їй просто в обличчя:

— Навколішки мене хотіла? Щоб перед тобою навколішки став? А сама навколішки не хочеш? Ставай навколішки! Ставай!

Він з насолодою бгав, троцьив її руку в своїй дужій руці, він вивертав їй руку, щоб вона впала додолу.

— Дмитре... я крикну...

— Не крикнеш! — він хутко стиснув їй рота другою рукою. — Гратися зі мною захотіла? Ставай! — шепотів він, задихаючись.

Її рука вже похолола, а він ще тиснув, поєднавши всю свою силу. І мимоволі друга його рука вивертала й дряпала їй обличчя. Дівчина якось незграбно крутнулась і впала навколішки, скорчившись від болю, зігнувшись у чудернацькій безпорадній поставі.

— А що? Знатимеш тепер?

І штовхнув її додолу.

— Ну от і поборолись,— мовив він спокійніше.— Виходить, я дужчий.

— Ви дикун,— прошепотіла дівчина, підводячись. Бліда й спала, вона обережно розминала праву руку, що геть залякла від потиску.

— Ти дикунка,— сказав Дмитро, одягаючись.— Ти живеш старими дикунськими поглядами... Е, що казати! На жаль, це так. На жаль, я в тобі помилюся.

На дверях ще сказав їй, знову роздратовано:

— Ти химери ганяєш! А я шукаю без химер. І знайду. Доведу тобі.

Затим він пішов.

«Як це безглуздо і... боляче»,— подумала дівчина. Вона дивилась на свою вшкоджену руку, і ніби під впливом того власного погляду біль у руці поволі вщухав. Зникаючи, він лишив по собі солодке й спокійне відчуття в заціпенілих пальцях, те відчуття фізичного щастя, що дає стома від м'язевої праці. Їй хотілося сплющити очі, але в двері постукали — ледве чутно, якось обережно й непевно. «Хтось незвичний»,— подумала Марта. На мить виразне й сміливе бажання прорнуло в ній крізь усі почуття — щоб це був він, той, що випадково приніс їй учора радісне засинання і сьогодні цілий день зніжка набігав їй на думку в безособових зворотах, у різних прикметниках, що вона до нього прикладала, його самого не називаючи. І виразність цього бажання дівчину не сполошила, тільки вона подумала сумно: «Це неможливо», а вголос промовила:

— Заходьте.

Неможливе сталося: увійшов якраз в і в.

Професор біохімії приступив допіру до дверей Мартиної кімнати, геть жалюгідно виглядаючи: запорошений снігом, закадублий від невчасної прогулянки, морально спустошений бажанням бачити, бачити дівчину! Його вело до неї щось, ніби фатальне сумління злочинця, що вертається на місце злочину, і ноги йому тремтіли, бо він ішов сюди, як на страту. Завмираючи серцем, він і постукав несміливо в заповітні двері.

— Вибачте,— мовив він,— що я потурбував вас, може, зовсім невчасно...

— О, ні! — відповіла дівчина.— Роздягайтесь, будь ласка.

Юрій Олександрович скинув пальто й сказав знову:

— Справді, я не заважаю? Мушу попередити, що приїшов я без ніякої справи.

— Тобто ви нічого в мене не забули? — прикро спитала дівчина.

Він зразу не зрозумів, а, пригадавши пригоду з цигарником, відповів стиха по невеличкій паузі:

— Забув.

— Що саме?

Тоді, підійшовши до неї близько, він заговорив жагуче й розпачливо:

— Я прийшов, я не міг... Щось сталося... бачити вас треба було... Я не міг себе побороти і от прийшов... бачити вас мусив...

Кажучи отак, він узяв її за руку, і його дотик до пальців, намучених допіру, був дівчині такою щедрою винагородою за біль, аж вона мимоволі скрикнула.

— Ви жахаетесь мене, — сказав він розгублено.

Вона тільки думкою встигла йому відповісти, бо під дверима зміненням на жарг голосом заспівав кооператор:

Чи дома-дома хааяйка дома,
бідная вдова...

Постукавши, він увійшов.

— Ой, який тут полумрак! — скрикнув кооператор і раптом побачив професора. — Добри вечір, — промовив він тихше.

— Сідайте, Давиде Семеновичу, — запропонувала господиня, поєднавши всі свої сили.

— Та я на хвилинку, — відповів той. — Часи, знаєте, в мене спинились, так котра година, скажіть на милість?

— Чверть на десяту, — сказала Марта.

— Ага! Чверть на десяту... Дуже дякую. То єсть велике спасибі.

Він вийшов, лукаво посміхаючись, і в темній кухні зіткнувся з Льовою, що якраз увійшов знадвору.

— Куди це ви, голубе, розігнались? — саркастично спитав він. — А п а з д а л і!

— Що таке... що ви кажете?

— Кажу, що а п а з д а л і!.. Там уже влип один.

— Хто там? — злякано спитав Льова.

— Та приятель же ваш, отой мудрагель, що ви привели! Влип, хоч і професор.

— Невже? — скрикнув Льова.

— Підіть гляньте, коли не вірите! Полумрак, і він стоїть, як бовдур.

— Ні, я додому піду, — мовив Льова й подався геть.

«Хоч би ти й не вертався», — подумав йому вслід кооператор.

О БАЯДЕРКО, ТИ ЧАРУЄШ МЕНЕ!

Лабораторія біохіміка не дивує очей різноманітністю і не тишить їх складною робочою апаратурою. Лабораторія біохіміка є скло — тонке, прозоре скло, якому надано вибагливих і гарних форм. Воно крихке, вогнетривке, ніжне й стійкіше за твердий метал під дієюнням їдучих рідин та руйнінницьких сумішей. Бо лабораторія біохіміка — це ще й реактиви, барвисті речовини, що в байдужому зчепленні своїх атомів набули творчої властивості прагнути одне до одного й зливатись у нові сполуки з новими властивостями й новою жагою. Серед них вирізняються кислоти й луги, повнопотентні й пристрасні представники хімічних статей, бурхливі й страшні коханці, що пожирають себе в спаруванні, витворюючи воду та сіль, що в розчині їх зародилось і триває життя.

Життя — ось що є річ біохімічної науки. Але життя в його найтаємніших проявах, життя як таке, далека істота його, глибоке його підгрунття, що полягає в хімічних процесах найвищої складності серед певного фізичного середовища. Зовсім інше життя, ніж трактує філософія, політика, соціологія чи мистецтво, становить мету біохімічного вивчення, не пристрасні та ідеї, що рухають людськістю, не радість і болі людської істоти зосереджують на собі цю науку, а первісний життєвий механізм, непомітна праця його в оболонці одухотвореного тіла. Тим ця наука страшна, як і інші, подібні до неї, що невпинно викривають і стверджують ницість людської будови, але zarazом і велична, бо викриває цю ницість за допомогою найвищих духовних сил. Бувши людина малорозвинена, пишалася собою і за богорівну малася, а зійшовши високо, геть принизила себе до рівня органічного явища! В цьому є своєрідна, хоч і сумна гордість, це жест, гідний генія, але жест розпачливий. І в одному тільки дійдуть згоди запальний юнак і суворий біохімік: обидва визнають, що життя є горіння. Тільки один це пристрасно крикне, другий розважливо скаже; один пояснить горіння як порив до далекої мети, як боротьбу за ясні ідеали, як сягання й сп'янілість, а другий стримано заявить, що горіння є метаболізм, обмін речовин!

Біохімія є наука молода і вельми скромна. Протівно багатьом своїм бундючним сестрам, вона не хоче нічого винаходити. Вона не хоче нічого більшого, як докладно знати працю організму й добре вміти робити те, що він робить. Та коли взяти під увагу, що одне з умінь організму є відтворювати живу матерію, то в біохімічній скромності раптом виявляється безодня нахабства. Створити живу матерію! Це вже надто зухвало,

А втім, річ дуже ймовірна, що жива матерія буде, зрештою, штучно створена. Спочатку буде синтезований білок, це твориво життя, основний життєвий матеріал, що складає тіло всякої тварини, а тоді лишиться ще поставити цей білок у такі фізико-хімічні умови, щоб він почав жити, тобто вбирати й викидати поживу та ділитися навпіл, удо-сталъ найжений. Це річ складна, але цілком можлива теоретично, тільки й радість від першої виведеної в лабораторії амеби теж виключно теоретична буде. Амеба ця підтвердить гіпотези, і так досить солідно обгрунтовані; вона потішить самолюбство людське своїми розволіклими рухами, але користі з виробництва одноклітинних і навіть багатоклітинних було б приблизно стільки, як і з добування води для сполуки водню з киснем у електричному струмі за наявності річок, морів та океанів. Амебі завжди доцільніше буде дозволити самій плодитись у гниючій калюжі. Коли б навіть біохімія спромоглася виробити цілу людину, то й то неспроможна була б конкурувати із добірною і захопленою працею самої людини в цьому напрямі.

Тим часом біохімія зосереджена на проблемах, зв'язаних з метаболізмом. Серед речовин, що беруть неодмінну участь у кругообігу живлення, на перше місце висунувся отой самий білок, вшанований від науки ім'ям протеїну — колоїдна, драглиста сполука, що трапляється в найрізноманітніших виглядах. Саме тим він на почесну роль заробив, що й людське тіло також є білок, — отже, тільки білком воно може зростати, міцніти й поновлювати свої природні витрати. Бо з трьох речовин — білків, жирів та вуглеводів, якими тварина живиться, тільки перші містять у собі азот, неодмінний складник живої клітини, отже, тільки білок спроможний підтримувати так звану азотну рівновагу організму. Позбавити організм білка, і він розкладеться, хоч би й годувати його найкращим українським салом. Створити штучно дешевий, добротний і смачний білок — це буде заперечувати рільництво, звільнить людину від обмеженості ґрунту та врожаю, розкріпачить її від грубої тваринної поживи; це буде, крім того, остання революція, якої людськість дізнає, початок нового існування, коли вона осягне нарешті завидне становище давніх богів, що жилились нектарами; створити штучний білок — це буде разом з тим дійти прикінцевої межі в людській творчості, досягнути одну з тих граней, де кінчаються можливості людського розуму взагалі, бо й сама природа, в якій розум становить тільки манісіньку частку, чогось складнішого за білок не створила. А важко припустити, щоб частка спромоглась на більше від цілого!

Проте вивчення хімії протеїнів до зовсім недавнього часу знаходилося в смузі мертвої тиші. Життєвий процес суттю своєю є безупинна зміна, послідовний ряд явищ розкладу й поновлення, тому й жива матерія становить собою розпадаю, нестійку речовину, а білок, будучи твориво цієї матерії, посідає всі її делікатні властивості. За найменшого хімічного чи навіть термічного діяння він уміє розпадається, перестаючи бути самим собою, отже всі способи звичайного хімічного аналізу показали себе нездатними викрити таємницю цього вередливого незаймайла: замість дослідити протеїн, хімія могла тільки зруйнувати його. Білок заявляв претензію на якусь екстериторіальність, на якусь дипломатичну недоторканість серед інших органічних речовин! Справа потрапляла в безвихідь, руки опускались, доводилось чекати й чекати, поки хімія спроможеться на нові, товщі способи аналізу, які, можливо, й не будуть ніколи знайдені. Тоді й виникла незвична, але смілива думка використати нестійкість протеїнів, як путь до їх вивчення. Вони бояться кислот — діяти на них міцною соляною кислотою! Вони не терплять жару — кип'ятити їх у цьому розчині! Хімія пішла на білки одчайдушним любовим нападом, і лукавий білок був нарешті переможений: в розкладі своєму від цього гідролізу він дав хоч і дуже складні, але добре відомі в органіці амінокислоти, про які сказати, що вони є альфа-похідні ряду насичених жирних кислот, де в молекулі один з водневих атомів радикалу заступає аміногрупа NH_2 , не значить дуже багато пояснити читачеві. А проте білок майже суціль складається з цих амінокислот, яких знайдено десятків зо два і які в чистому вигляді являють білий порошок, іноді навіть солодкий. Вони і є основний складник білка, з них він і може бути синтезований.

Поминаючи низку імен, що носії їх так чи так дошукувались таємниць білкової будови, назвімо славного німця Еміля Фіпера, якому судилося на самому початку ХХ ст. розгорнути нову сторінку в справі синтезування протеїнів і написати на ній, хоч і небагато, але яскравих слів. Якщо від гідролізу, тобто додавання води, білок розкладається на складові амінокислоти, то, річ природна, зворотний шлях до створення білка з чистих амінокислот веде через дегідратацію їх, через відіймання від них тої води. Тут до речі буде відзначити, як факт виключно цікавий і навіть повчальний, що амінокислоти не є звичайні нормальні діти хімічного світу. Цей світ, як і людська порода, має свої аномалії. Серед його представників є не тільки одностатні речовини, як кислоти та луги, не тільки солі — речовини безстатні, подібні до безстраших кастратів, — але й речовини

амфотерні, разом з лугами й кислотами, своєрідні хімічні гермафродити, що повднують у своїй молекулі здібність до реакцій бісексуальних. Такі і є амінокислоти, що мають, отже, властивість сполучатися між собою, зчіпляючись кінцем однієї молекули з початком другої. У відповідних умовах, природі добре відомих і старанно від нас захищених, амінокислоти й створюють складне гермафродитичне кільце білкової речовини. І дивна — а може, й природна! — річ, що процес організації матерії у високі, живі форми відбувався не в нормальних, сказати б, злученнях, а шляхом витонченого збочення!

Запроваджений до організму білок їжі під послідовним діянням шлункового, підшлункового й кишкового ферментів розкладається на амінокислоти достоту, як і в колбі біохіміка. Та тимчасом як організм має бистру й незбагненну здібність за мить перетворити ці кислоти десь у стінці тонких кишок знову на притаманний протеїн даної тварини, лабораторна практика найменше може такою вправністю похвалитися. Сім років часу й багатьох складних способів треба було Фішереві, щоб штучно зчепити молекули амінокислот у найпростіші ланцюги, що давали вже, проте, характерну для білків біуретову реакцію. Фішер назвав їх поліпептидами, але від них до справжнього білка відстань не менша, як від чернетки рукопису до друкованої і добре опрацьованої книги.

Ще зі студентської лави молодий Славенко, що не бажав перед тим нічого кращого, як бути порядним лікарем, захопився цими Фішеревими спробами й вирішив їх продовжувати, тим більше, що по Фішері справа синтезування білків посувалася аж надто мляво. Лишившись при інституті, він повинен був працювати в геть несприятливих обставинах громадянської війни, коли в лабораторії мерзла вода, бракувало посуду, спирту, реактивів, не згадуючи вже про їжу, якої бракувало дослідникові. Славенко витримав. Проте годішні умови праці несподівано дали позитивні наслідки: маючи до свого розпорядку тільки найпримітивніший матеріал, він мусив, щоб все-таки працювати, насамперед спростити способи роботи. Іншої ради не було, і на цім йому поталанило. Через рік він міг уже робити Фішереві спроби з далеко простішими реактивами й далеко простішими способами. Славенко спростив Фішереві процеси щонайменше вдвічі. Опублікована про це стаття в німецькому журналі звернула на нього першу увагу.

Потім того, відірвавшись на рік до польського фронту, він ще з більшим завзяттям узявся до студій. Тепер молодий учений накреслив собі широкий план послідовної ро-

боти. В двох напрямках вона мала відбуватись: досліджувати структуру білкової речовини людського тіла, точно визначити не тільки кількісну та якісну її будову, але й просторове розміщення амінокислотних молекул у ній — це перше; і з другого боку — добирати способів концентрувати відомі вже поліпептиди в пептони, що становлять дальший щабель в організації білкового тіла. Роботу свою він поділяв на серії, з яких кожна давала якесь позитивне знання й точку опертя для дальшої праці. Кожна серія мала наслідком відповідну статтю, яких Славенко встиг уже опублікувати шість і які висунули його в лаву першорядних учених, бо кожна робота його, крім нових даних, давала приклад блискучого орудування методом, дотепних і простих технічних способів та високої концентрації наукової думки.

І от серію спроб закінчено, треба викласти наслідки її у поважній статті; треба негайно братись до другої серії, бо час не терпить, час скажено летить, життя людське обмежене й коротке, а робота нескінченна й незмірна. Правда, деякі реактиви, потрібні для дальших спроб, ще не надійшли з-за кордону, проте підготовчу працю можна було вже планувати й розпочати. Ні години змарнованої, бо навіть хвилина не вертається ніколи!

Але в довгій плетениці годин, у непомітному шурпанні хвилин крізь отвори діб, спалахує іноді цяточка вогню, бентежна й жива іскра, що креслить світлючу дугу над холодним потоком часу. І його сіра основа, потерта й пошарпана у віках, береться з того барвистим пітканням, поновлюється, раз у раз, міцніє, і час прискорює свій зрадницький біг у шалений непомітний лет, аж здається спиненим, застиглим, як біблійне сонце над полем жагучої борні.

То спалахує кохання, що ним діється життя.

Продовжувати рід свій — що може бути тривіальнішого? Що може бути нуднішого, як у загалі інших тварин виконувати цю примітивну й неминучу функцію? Але людині випало знайти тут прекрасну здовжену тропу, замінити просту лінію на чарівний і витончений зигзаг. Та коли людськість жадобю живлення створила чудові візерунки міст, коли під бичем голоду здобула повітря, заглибилась у безкішечність світів, оповила природу машинними помацками, то що дивного в тому, що й другий голод свій вона зуміла майстерно оформити?

На широкій поверхні життя кохання непомітне й нікому, крім закоханих, нецікаве. Воно навіть відражає, коли десь необережно назовні виявиться. «Що за неподоба!» — скаже кожен, побачивши неприхований поділунок. Заздрощі? Дурна умовність? Ні те й ні те, Бо істота кохання — в його ін-

тимності, в замкненості його радісного пориву, у темній окремішності його, у сміливому поділі світу на двох і решту. Найпоширеніше з людських чуттів, воно про кожного зберігає свою химерну таємницю і кожному дає щасливе право розгортати себе спочатку, як ніби для нього тільки й повстало воно вперше на землі.

І що таке кохання?

— Це якесь безумство,— сказав Юрій Славенко, підводячись у нестямі.

— Світле безумство,— відповіла Марта.— Але сядь знову коло мене, Юрику! Будь коло мене завжди.

Уже тиждень тривало їхнє захоплення. Несподівано виникнувши, воно раптом з'єднало їх міцно, аж вони одне без одного себе уявляти перестали. Ба більше: якщо кожен з них і думав щось про себе, то тільки в зв'язку з нею чи з ним, бо зробилися тим, що зветься парою, добровільним і зреченим додатком одне до одного з усією свідомістю радості цього становища і єдиним бажанням — бути вдвох, бути тільки вдвох!

Це вони й робили, в міру була їм змога. А що день у обох був відібраний на неминучий життєвий клопіт, то тільки ввечері вони сходились. Це був урочистий момент, що до нього обоє цілий день готувались — непомітно, по-тай від усіх, зберігаючи від усіх свою розкішну таємницю, тільки їм належну й зрозумілу. Назовні кожен з них ніби й ніяк не змінився, але те, що виповнювало їм досі життя — посада, лекції, всілякі плани робочі й життєві, — обернулись нараз у мертву форму, в сухий і нецікавий обов'язок, що його треба було тільки виконувати й терпіти. Найвища правда об'явилась їм у несподіваному чутті, і все те, що здавалось важливим, потьмаріло в її світлі й розчинилось у ній, як туман у сонячному промені.

Найгостріше зазнав це біохімік, що кохання своє зустрів як раптову катастрофу. Спочатку він нічогосінько не міг утямити й дуже часто запитував себе, що ж власне з ним робиться? Це питання мучило його, аж поки він не перестав його собі ставити. Воно було недоцільне, зайве, шкідливе, бо відповідь на нього: вона прекрасна! — походила геть із іншої сфери людської діяльності. Відповідь була, але вона розминалась із питанням. Відповідь заливала питання, не розв'язуючи його, і воно, зрештою, покійно в ній захлинулось. Питання вмерло чи прикинулось мертвим. Тоді тільки звільнилось на всю широчінь чуття, що почало владно руйнувати його звички, розпорядок, роботу й самого його безжалісно вивертати, перетрушувати та провітрювати. І ці зміни він радо приймав, він з насолодою піддавався їм, бо

відчував у них незаперечний, найміцніший доказ отих сві-
тучих слів: вона прекрасна!

Статтю про наслідки своїх останніх дослідів він кілька разів брався починати. Але наукові думки скупо в'язалися йому в голові, були анемічні й страшенно нудні. Спогад про Марту раз у раз уривав його міркування. Де вона зараз? Яка вона в цю мить? Що робить до сьомої години, коли вони мають побачитись? «Люба, хороша!» — шепотів він і підводився з-за столу. Починав ходити по кімнаті, посміхаючись. «Кожен сказав би, що я дурень, — задоволено міркував він. — Але це брехня. А от ви справді дурні! Ви нічого не розумієте!» — казав він уявним напасникам. Під цей настрій у нім виникали різноманітні хотіння. Йому спадало на думку, що добре було б змалювати дівчину фарбами, створити з неї дивний, невідпорний портрет, що перед ним кожен тремтів би. І уявляв себе геніальним маляром, надзвичайно яскраво відбував у мріях весь процес натхненного малювання, хоч з малярством був знайомий тільки з вивісок на крамницях та установах. Через день кілька йому починало здаватись, що ще краще було б вирізьбити Марту в мармурі. І уявляв себе довершеним різьбярем. А то іноді просто лягав на канапу, курив і думав про далекі краї, де він з дівчиною разом мандрює, про людей, що там живуть, про тропічні ліси й вічні сніги полярної землі.

Чим далі більше й з більшою насолодою поринав він у свою любов. Він дозволяв їй руйнувати себе, змінити свої життєві уподобання, ба навіть роботу свою гальмувати, а це допіру ще здалося б йому блюзнірством! Щось коштовніше почав він у коханні й у дівчині убачати, ніж його робота була, щось багато змістовніше й цінніше за всі свої досліді, вчинені й накреслені, щось вище за всяку людську науку, хоч би яка висока вона була. Бо він ніби глянув у бік від путі, якою досі простував, у той бік, де дивитись йому й на думку не спадало, і побачив світлі ясні простори, і відчув те, чого не почував ніколи.

Навпаки, дівчині кохання було природним завершенням її мрій. Те, чого жадала вона, здійснилося. І зовсім так, як Марта уявляла! Ще напередодні, навіть за годину перед тим, як це сталося, вона не повірила б у його можливість. Ще за мить їй був чужий цей чоловік, якого зараз вона завжди в собі почувала; він був далекий, суворий, геть не-
знаний — і от раптом вона зрозуміла його й перейнялася ним. І в цьому разючому перетворенні не було їй ні дива, ні загадки. Так мусило бути. Так передчувала вона ще тоді, коли перша нудьга повстала в ній за чимсь незбагненим, коли почала вона прокидатись уночі від незрозумілих

снів і підводити вдень від книжки задумані очі. Відтоді це передчуття зростало разом з нею, обертаючись у тасмичну певність, живлячи в ній надію на неповторну зустріч і неглибне чуття. Вона жила повсякчас, ніби шукаючи, вона була весь час напорошена й пильна, загострено чуйна до кожного руху в тій ділянці, де скерований був її внутрішній зір. І тепер бездумно поринула на раптовий поклик, опанована блискучим і радісним поривом, віддавна в собі викохуваним.

Про що говорили вони?

Перші дні — ні про що. Тобто, звісно, говорили, але коли б за стенограмою їхньої розмови хтось скотів би судити про мовний розвиток людей, то вжахнувся б кричущою вбогості їх лексику. Різні вигуки, особові займенники першої і другої особи однини та до них відміна одного дієслова в одному тільки часі — от і вся була основа їхніх перших розмов. Але скрашені й розпалені почуттям, вони здавались їм без міри чудовими, а примітивні речення, на кінець яких, замість крапки, поставлено поцілунок, чарували їх як найвищі зразки красномовства.

Та потроху словесний елемент у їхніх побаченнях більшав, і вже через тиждень Юрій Олександрович почав розмови на різні теми, що його цікавили.

— Безумство, — казав він, стоячи перед дівчиною. — Ах, Марто, яке це влучне визначення: розум справді не бере тут жодної участі!

— Сядь коло мене, Юрчику, — мовила дівчина. — Чому ти від мене втік?

Він знову сів коло неї на ліжку, і вони схилились одне до одного в священній і банальній позі закоханих.

— Відколи я полубив тебе, Марто, — вів Юрій, — багато що стало переді мною геть у іншому світлі... Я помітив багато з того, що досі не помічав, а ще більше інакше зрозумів. Ти справжня чарівниця, — він поцілував дівчину, а вона погладила його по голові. — І коли б навіть нам довелося колись розлучитись...

— Мовчи! — скрикнула вона. — Це неможливе.

— Заспокойся, Марто, я висловлюю тільки припущення... Так навіть тоді я пішов би новий, я зберіг би довіку ті зміни, що ти в мені заподіяла. Ти — непереможна!

— Подивись мені в вічі, — сказала Марта. — Я хочу глибоко-глибоко дивитись тобі в вічі... Я люблю твої очі.

— Дивись, — прошепотів він, стаючи перед нею навколішки.

І коли вона подивилась йому в вічі, вони поцілувались.

— Марто! — скрикнув він у захваті, пригортаючи її;

тоді вона зійшла до нього, і вони сіли поруч долі на килимку коло ліжка,— Марто, ти дорівнюєшся жінок, що їх любили великі поети. У мене кепська пам'ять на власні ім'я, я більше до формул звик, і не література моя спеціальність, але я пам'ятаю, що Данте знайшов у своїй Бісектрисі вічну красу!

— Беатріче,— м'яко зауважила дівчина, цілуючи його в чоло.

— Байдуже, байдуже, як її звали! Головне, що знайшов вічну красу. А я знайшов у тобі, Марто, свою втрачену націю.

— Так швидко? — спитала вона.

— Так, Марто... Не будьмо сперечатись, хто знайшов більше — я чи той Данте. Суперечка ця була б метафізична.

— Данте любив також і свою націю,— сказала дівчина, кладучи йому голову на плече.

— Я бачу, що це була людина всебічна, достойна кожного стати за приклад,— вів Славенко.— Але навіть він не сказав би, що таке нація. Я пробував аналізувати це поняття, і дійшов висновку, що це дуже незрозуміле явище, яке нібито й існує, хоч насправді існують тільки його складові й суперечні частини. Коли хочеш, то нація подібна до білка, що вмиє розпадається, коли почати його серйозно аналізувати. А проте білок все-таки існує, як цілком визначена речовина, і завдяки йому точиться життя на землі... У всякому разі, полубивши тебе, я відчув себе українцем, хоч, правду сказати, йшов до тебе тільки з наміром попрактикуватись у мові. Я сягнув далі, ніж сподівався, отже в цій справі ти виконала роль каталізатора; це мій рідний хімічний термін,— додав він, цілуючи її.

— Ти не можеш без цих термінів,— мовила дівчина з докором.— Ти любиш їх більше від мене.

— Я зжився з ними, як сліпець із своїм собакою. Щоправда, сліпець, завдяки тобі, прозрів, але було б жорстко й недоцільно прогнати вірного пса. Він ще нам, Марто, знадобиться! Ідуть, ідуть десь з-за кордону мої реактиви, і ось незабаром почнеться нова серія моїх дослідів, серія твого імені, Марто.

— Хоч би вони довше не надходили! Я відмовляюся від своєї серії.

— Ах ти пустунка! Ти хочеш вкінець мене зруйнувати!

— Руйнуй і ти мене.

— Завтра висаджу в повітря твій Махортрест.

— Ах, якби ж це сталося,— зітхнула вона.— Якби люди, всі люди, зробилися вільні! Щоб не залежали від своїх

заробітків і посад. Яке життя було б тоді, Юрчику! І щоб були великі театри й кіна, де пускали б без квитків, і щоб без квитків можна було де хочеш їхати, і щоб скрізь тебе годували і були раді, що ти прийшла. Уяви, Юрчику! Хіба цього ніколи не буде?

— Твої бажання не витримують критики,— сказав Юрій.— Навіть за соціалізму люди не будуть такі безтурботні.

— Дуже шкода... А втім,— сказала вона тихо,— я не проміняла б на той рай жодної хвилини, яку можу бути з тобою... Ні, не так: не проміняла б жодної хвилини чекання на тебе... нічого, що зв'язане з тобою, не віддам!

— Марто! — прошепотів він, нахилившись до неї.— Марто, ти розумієш, як я тебе люблю?

— А я?..

І їх мова знову вийшла на захоплений примітив, на маленьке й страшне дієслово, що тримається закоханих уст, як учеписта думка хворого мозку.

Тепер дівчина злягла йому на коліна, а професор тихо глядив рукою її обличчя й витке волосся. Але маючи внутрішню потребу розвинути й докінчити кожну думку, він провадив:

— Я сказав, що нація є щось незрозуміле. Та коли не розумієш чогось, тоді шукаєш йому хоч далеких аналогій. І ти зверни увагу, як прокидається зараз інтерес до старовини. Навіть серед обмеженого числа моїх знайомих двоє збирають давні речі, різні незручні вазы, посуд, з якого не можна їсти, потемнілі картини, поїдені мишами книжки. Чому? Бо ми дуже далеко сягнули й звертаємо очі назад, мов пересельці в бік покинутого рідного краю. Ми вийшли з минулого й сумуємо за ним. І в любові до нації є теж сум за минулим. Основне в нації — це спогад. До нації прилучається тільки той, хто психічно з'єднався з її минулим. Через те, власне, й не важить нічого, ким хто народився. Це момент суто механічний, це штамп на бланкові, де ще нічого не написано. Бо належним до нації не родяться, а робляться.

Вона погодилась. Вона здебільшого погоджувалась з усім, що він казав, уже через те, що це казав він. Коли й не погоджувалась, то рідко коли заперечувала, тільки зауважувала.

— Ти думаєш,— зауважила вона.— А для мене це так просто. До того ж, ми жили в Каневі...

— В Каневі? То ми доконче мусимо туди поїхати. Ти будеш поводитиркою в моїй зацікавленій прощі на Тарасову могилу.

— Обов'язково поїдемо! — скрикнула дівчина. — Адже я там народилась. Руки, руки, Юрчику! Доведеться зв'язати тобі руки! Я покажу тобі там кожен куточок. Там є мої ярки, мої кущики. Знаєш, я гуляю було, побачу кущик і скажу: це буде мій кущик.

— Я боюся, що ті кущики вже повиростали в дерева, — зауважив Славенко, кидаючи цигарку.

— Навіщо ти сказав... так жорстоко, — спитала дівчина. — Ні, ті кущики є, вони не вирости. От побачиш... Ах, Юрчику, як там гарно! Це чудово, що ми туди поїдемо. Коли? В квітні? Ні, ще холодно... В травні? Ой, як довго! Підемо далеко в степ, далеко-далеко... І будемо йти, йти... поруч...

— Поруч, — проказав Юрій схвильовано.

Він переймався її поривом: чудний, тихий блиск її очей його заворожував. Траплялись іноді хвилини, коли Марта ставала незвичайна, гострий доплив чуття перетворював її. Ясна лагідність займалася в її рисах, і zarazом був у них тривожний, жагучий смуток, якесь тужливе й нестримне піднесення, що збуджувало в ньому захват і покорю, здіймало в ньому бажання носити її світами на руках. Тоді тиша наставала в кімнаті, мовчанка кохання, коли він колисав її у м'яких обіймах і торкався, схеляючись, устами її уст, де тихо поєднувалась її зневолена від надміру жага.

— Ти — Марта? — прошепотів він.

— Я Марта, — відповіла вона.

Потім стиснула руками голову й сказала поволі:

— Я не хочу, ні про що не хочу думати. Юрчику, я хочу думати про тебе... Зараз! Ось ти тут, а я думаю про тебе... Тебе ніби двоє. Одного я ось почуваю, а про другого думаю. Це чудно? А як я чекала тебе! Не знала ще тебе, а почувала, що ти прийдеш — і ти прийшов.

— Гадаю, що ця психологічна загадка розв'язується просто. Напровесні чуття в тварин загострюються. Ти почувала весну, а не мене.

— Ти все хочеш пояснювати, — зітхнула дівчина. — Навіщо пояснювати? Юрчику, не будь розумний зо мною!

— Це важко, але я спробую... Твоя рація, Марто! Навіщо пояснювати? Ми нічого не додаємо до явища, але руйнуємо його чар. Так зухвале клоп'я нищить цяцьку, щоб довідатись її будови. Наші пояснення всі вікчемні й нічого, зрештою, не пояснюють. У великому Х, що ми силкуємось розв'язати, завжди лишається трохи менший Х, а в ньому знову ще менший, і так до без кінця, аж поки замість одного великого Х не здобудемо безліч мавісінінських, але одна-

ково незрозумілих. Твоя радія! Ми надто багато думаємо і мало живемо. Життя йде проз нас, а ми думаємо й починаємо жити обміркованим, якимсь стерилізованим життям, де вбито всі мікроби шумування. Надужиток здібністю мислити — ось де наш величезний злочин... А твоїми устами, Марто, промовляє зараз найкраща мудрість, проти якої наша вигадана мудрість надто дрібна. Марто, вчи мене цієї великої мудрості! Марто, я твій учень, я доросле дитя, яке ще не жило!

О БАЯДЕРКО, Я ТОБОЮ СП'ЯНІВ!

Професор Славенко, закохавшись у дівчину, почав виявляти чималу цікавість до поезії. Що два-три дні Марта приносила йому нову збірку віршів із своєї спілчанської бібліотеки, а крім того Юрій Олександрович і сам дещо придбав за допомогою своєї покоївки Насті. Особисто купувати в крамниці вірші він все-таки не зважувався, боячися здібатися із знайомими і зрадити перед ними своє захоплення. Смак на вірші був його інтимністю, до якої втаємничувати він нікого не збирався. А що був він людина акуратна, то мусив розв'язати справу, де саме, на якій полиці серед наукових книжок примістити свій новий набуток. І прогорнув йому місцину серед трактатів з психопатології.

Статті про закінчені спроби він остаточно вирішив зараз не писати, а зв'язати здобуті дані з наслідками своїх майбутніх дослідів. Журнали й листування потроху скупчувались йому на столі, але на це згромадження він дивився вибачливо. «Хай полежать, ніщо в світі від цього не перекинеться. Що я важу, зрештою, на землі? Моя смерть не змінила б ні ладу на ній, ні її долі. Нема що переосіювати себе й цих паперів!» І він сідав на свою розлогу канапу читати поетів, а ввечері розповідав Марті про враження від своїх екскурсій у віршові краї.

— Докладне читання поетів,— казав він,— потвердило мою попередню думку про них і про мистецтво взагалі. Основна моя теза, що митці нічого не розв'язують у життєвих проблемах, лишилася цілком незмінна. За весь час, відколи людськість існує, поети не рушили й на крок із свого вихідного становища, комплекс тем і понять у них аж ніяк не змінився. Якщо наука давно вже має землю за порошинку всесвіту, а людину за одну з дрібних тварин, то для поетів земля й досі лишилась центром світів, а людина — вінцем творіння. Наука викрила колосальні закони природи, наука щораз обдаровує нас новими теоріями та

винаходами, а поезія тим часом нічогосінько не викрила і вічим новим нас не порадувала. Ось тільки перед нашими очима виросла рефлексологія, теорія відносності, фрейдизм, не згадуючи про безліч технічних удосконалень, серед яких є такі велетні як радіо й повітроплавство, — а поети, як і століття тому, співають про гнобителів та погноблених, про півтора десятка людських чуттів, серед яких кохання посідає коронне місце.

— А хіба це незаконне місце, Юрчику? — спитала Марта, що сиділа в його обіймах.

Юрій поцілував її.

— Це єдина відповідь, яку я можу дати на твоє питання, — сказав він.

Дівчина пригорнулась до нього.

— Кажі далі, — мовила вона.

Марта полюбила його міркування не менше від нього самого. Бо їй хотілось спізнати його якнайглибше, і думки, які він щедро висловлював, здавалось, були для цього найприроднішим шляхом. Та й солодко було дівчині почувати, що саме з нею він ділиться своїми поглядами, а чути повсячасне підкреслювання, що ось те й те в його світогляді змінилось, відколи її покохав, було Марті за найвище щастя. Адже вона пройшла в його душу й опанувала її, вона примусила його інакше глянути на життя з своєї кімнати, стала йому мов за сочку, де зір його дістав нового заломлення. А більшої перемоги годі уявити!

— Мої думки про поезію не змінилися, але змінилось ставлення до неї. Треба дивуватись, але zarazом і визнати, що мислення нашого ставлення до явищ не визначає. Наведу до цього характерний приклад. Сусіди в моєму помешканні мають здоровезного кота, що систематично краде в мене їжу, яку я купую собі на ранок та вечерю. Умівню непомітно й майстерно вкрасти могли б повчатись у нього найкращі злодії. Власне, цей кіт та ще нестерпимо балакуча господиня становлять єдині невгоди мого помешкання. Існування цього сусідського кота, за приблизним обрахунком, коштує мені близько червінця місячно, але я терпів його, щоб не сваритися з сусідами, що на нього моляться. Я міг тільки ненавидіти його й давати йому крадькома стусана. Погляд мій на цього кота не змінився: це викінчений злодій, нахаба і грубіян. Але від якогось часу, не дуже давнього, я відчув, уяви собі, велику приязнь до нього! Я, коли хочеш, зрозумів його! Йому нудно, цими крадіжками він скрашує одноманітність свого побуту. Тепер я вільно допускаю його в свою кімнату. Він скаче на стіл, заривається в мої папери й спить.

— Юрчику, в тебе бувають неможливі приклади! — скрикнула дівчина.

— До них мене привчили нетямущі студенти. Дехто з них має такий ще необроблений мозок, що тільки якимось грубим прикладом щастить увести його до розуміння абстрактної речі... Отже, поети нічого не розуміють, але нас теж примушують замислитись, чи розуміємо що-небудь і ми. Мушу щиро признатись — думаючи про це, почувашь велику непевність! Звичайно, ми вивчили багацько явищ, ми вміємо їх викликати чи усувати, вміємо так чи так використовувати їх, але це аж ніяк не є, що ці явища нам зрозумілі. Взяти хоч би електрику, що набула виключного поширення по всіх ділянках сучасного життя. Але чому від тертя саме такої і такої речі повстає вона, ми збагнути не можемо, як не можемо й надати цієї властивості якійсь парі інших речей, що самі з себе її не посідають. Якщо явище є, ми кажемо: так мусить бути. Ми стверджуємо явище, але не розв'язуємо його. Перша причина речей нам невідома.

— А може, її й не треба знати? — спитала Марта.

— Наука без неї справді чудово обходиться,— сказав Славенко.— Але я переконуюсь, що вона, хоч і невинно зростає, дуже мало вплинула на людську істоту. Поступ змінив наш побут, додав нам вигод, витончив нас психічно, але суті людської він не порушив. Ми лишилися тварини з півтора десятками чуттів, що їх незаймано несемо через століття, як передумову, як можливість нашого існування. У нас лишилися і старі надії на щастя та краще майбутнє, надії первісної людини, від якої ми, зрештою, різнимось тільки одежею та способом висловлюватись. Але майбутнє нам так само невідоме, ні особисте, ні вселюдське. Ми можемо тільки припускати, але припущення видаємо за знання. Це шахрайство раз у раз викривається, але не перешкоджає нам і далі себе дурити, бо людськість мусить мати перспективи, хоч і не знає їх. Вона йде до того, що уявляє, а прийде до того, що буде.

— Як же жити без надій, мій любий? — сказала Марта.— А те, що ми майбутнього не знаємо, це добре! Добре, якщо майбутнє гарне, а якщо воно лихе, тоді ніхто й не жев би, знаючи його. А так можна мріяти. Про що хочеш можна мріяти... А іноді мрії навіть здійснюються,— додала вона, цілуючи його.— Ні, не кажи, Юрчику, в житті все на своєму місці. Кращого ніхто вигадати не може. Якби хто вигадав краще, то воно прищепилося б.

— Марто,— скрикнув Славенко,— я не маю аргументів проти твоїх тверджень! Ти бачиш ясно, твій розум не за-

тьмарений марними міркуваннями, що сушать людям голову й призводять їх до всіляких теорій. Життя прекрасне, це кожен десь потай припускає, а ти висловлюєш це просто й одверто. Це бринить також у кожному рядкові поетів, дарма чи вихваляють вони життя, чи похмуро заперечують. Тим-то поезія захоплює нас, хоч і не витримує розумової критики. Так захоплює нас і кохання. Воно відкриває нашу душу назустріч життю, дає нам пізнати неперевершену, первісну радість і зв'язок із далекими поколіннями, з яких ми вийшли і які кохали так само. І яке щастя — почувати цей зв'язок у собі, відкинути всю свою пиху, всі нікчемні напруги, знати, що ти маленький і нетямущий... Як чудово сказав поет: «комашинка маленька я на твоїй байдужій руці!»

В такі хвилини приниження людської істоти Славенко починав хвилюватись, удавався в той настрій, якого Марта майже панічно боялася. Він так цілував її, що вона тремтіла від страху, захлиналась від збентеження й туги, виривалась від нього, мало не плачучи. Рухи її робились судорожні, немов вона потопала, а шепіт ставав благальний і розпачливий.

— Не треба, Юрчику... Послухай мене, не треба...

Він скорявся, робився тихий, як ягня, але непомітно здобував щодня більше прав у поводженні з дівчиною. Вони, ці інтимні права, якось крадькома, ненавмисне зростали й міцніли з побачення в побачення, присипляючи чуйність Мартину дрібними дозами свого додавання. Ніщо не порушувало затишку їхніх сходин і розмов. За мурами цієї кімнати переставало будь-що існувати, коли вони простягали, зустрічаючись, одне одному руки. З сьомої до дванадцятої — п'ять довгих годин, майже робітний день службовця, збігали їм суцільною яскравою миттю, сліпучою і раптовою, як спалах мангану*. Щодня вони доконче збирались кудись піти — до театру, кіно, на якусь виставу чи просто погуляти, але зразу ж про свої наміри забували й жодного разу ще не вийшли з кімнати, що тримала їх у собі можливістю поцілунку. Вони ніде не ходили, здійснюючи своє єдине, настирливе бажання: бути вдвох, бути тільки вдвох! — а для цього ніхто не був їм потрібен, та ніхто їх і не турбував. Тижнів з півтора принаймні. Аж ось несподівано простягся до них перший помазок зовнішнього світу, від якого вони відокремились і про який забули.

Якось прийшовши, Славенко застав Марту не саму. Проте не можна сказати, щоб і вдвох, бо друге — це була

* Мангній (застар.).

маленька дівчинка, від сили років п'яти, білява, в сукопці по коліна і з величезним чорним бантом у волоссі, що надавав їй розміром і кольбором поважності, якої вона своєю поведінкою не виправдувала. Бо була вертлява, неносиюща, до того ж мала в руках якусь претензійність, підкреслене кокетство, манірність старої панни, цілком нагадуючи дорослого ліліпута, що, незважаючи на величину свою, дізнав життя всіма сторонами.

Коли Славенко увійшов, дівчинка трохи зніяковіла й граційно це виявила, спустивши додолу очі.

— Чия це дитина? — невдоволено спитав Юрій, вітаючись з Мартою.

— Це сусіди мого, кооператора, дочка... ти знайомий з ним, — пошепки відказала дівчина.

— *Меня зовут Ада*, — раптом озвалось дівча.

— А чого вона тут? Ви її кликали? — спитав Юрій, мимоволі переходячи на «ви» в присутності третьої особи.

— Ні, вона сама прийшла.

— *Я умею танцевать*, — сказала Ада.

І не чекаючи запрошення, почала робити перед Юрієм повільні па, млосно піднісши над головою руки й вихляючись усім своїм крихітним тільцем.

— Перестань, — крикнув Юрій, якому ця недитяча любосність у дитині видалась гидкою.

— *А вот и не перестану вам назло*, — сказала Ада, продовжуючи.

— Розбещене дівча, — пробурмотів Славенко, закурюючи. — Кажете, сусідська дитина? — спитав він. — Але скільки я пам'ятаю, ви казали, що сусіди ваші — українська родина. Чому ж дитина говорить по-російськи?

— *Я умею и по-украински, но по-украински очень некрасиво*, — поважно заявила Ада.

І зробивши останнє па, вместила на ліжкові й почала розповідати. Мови їй не бракувало. Повідомивши про своє сьогоднішнє меню, Ада перебрала всіх своїх знайомих дівчат та хлопців, з якими на вулиці бавилась, і кожному дала сувору характеристику, раз у раз підкреслюючи свою першість. Так минуло півгодини, коли Марта з Юрієм безглуздо слухали її нескінченне старування, вряди-годи перекидаючись дрібною фразою. Це дівча якимось глибоко драгувало Славенка своїм чванькуватим пащекуванням, а надто самою своєю присутністю, яка його зв'язувала, і він нарешті не витримав.

— Виряди її, — шепнув він Марті.

Та вагалась. Тоді Юрій різко запитав:

— Ти чого сюди прийшла?

Ада спантеличилась. Цей тон на неї вплинув.

— *Меня папа прислав погулять...* — пробубоніла вона.

Тоді Славенко взяв її за руку й вивів з кімнати.

— Скажи своєму папі, що тобі тут нудно гуляти, — мовив він.

— Юрію, хіба так можна з дитиною? — з докором сказала дівчина.

— Це не дитина, а шпигунка!

— Ти розумієш, що можеш зіпсувати мені відносини з сусідами? Як гарно!

— Та що він, закоханий у тебе, чи що?

— Хто?

— Сусіда твій, кооператор! Адже дитину прислав, щоб стежити й... заважати нам. Добрий батько!

Марта, сміючись, обняла його.

— Юрчику, твоя підозра необгрунтована! Слухай, я сама тут причина. Бачиш... Ну, як би сказати? У мене завжди бувало чимало прихильників...

— Он як! — буркнув Славенко.

— Ні, я нікого з них не любила! Навіть не гралася в любов чи флірт, як дехто... Розумієш, вони всі мені були байдужі. Тебе я люблю, це правда, це я кажу сміливо. Але ті приходили, часом мені було весело з ними, а найчастіше вони обридали мені. І так виходило, що він прислав Аду, коли хто вже дуже починав за мною впадати. Щоб його стримувати, розумієш?

— Хитра механіка! — посміхнувся Юрій. — Ти що ж, гралася з своїми прихильниками?

— Трохи... Всі вони були страшенно комічні! І от сусіда мій, побачивши, що ти до мене вчащаєш, подумав собі, чи не потрібна, бува, мені його допомога. І знову прислав Аду. На цей раз він помилився, але шкода, що ти так грубо прогнав дівчинку.

— Але ж я не знав, що кооператор виступає в ролі твоєго янгола-охоронця! — сказав Юрій все-таки невдоволено.

Вона м'яко обняла його.

— Заспокойся, Юрчику, це дрібниці.

— Марто, — сказав він глухо, — мені тяжко останні дні.

— Що таке, любий?

— Бажання бачити тебе мучить мене, як ніколи. Я задихаюся вдень без тебе. Мені тисне голову. Іноді я просто спляюся, як божевільний, і все забуваю. Всередині робиться порожньо, до жаху порожньо. Потім через хвилину починаю болісно пригадувати — ось те мені треба зробити, ось туди піти, те прочитати. І це не думки в мене, а якась каліччя. Іноді сиджучь щось пригадати — і не можу! На-

пружую пам'ять і не можу пригадати. Тоді почуваю себе до краю стомленим. Сідаю і сиджу, як остовпідий. В голові олово. А потім, коли бачу тебе нарешті, все-таки лишається осад від того болю, невдоволення, стома.

— Ти любиш мене, Юрчику! — радісно шепнула дівчина.

— Люблю. Яюсь тупо й безоглядно люблю. Але іноді й ненавиджу. Коли приходжу ввечері від тебе, часом сідаю до столу, довго сиджу й ненавиджу тебе всім своїм серцем і мозком. Коли б я довідався в ту мить, що тебе, наприклад, убито, я закричав би з радощів.

— Не треба мене ненавидіти!

Він сказав, дивлячись їй у вічі:

— І зараз не знаю, люблю тебе чи ненавиджу.

Замість відповіді вона почала його цілувати. Спочатку тихо, мляво, потім глибше, настирливіше. І шепотіла між поцілунками:

— Любиш... любиш...

Він неохоче зустрів ці пестоці. Сидів поруч неї похмурий, неприступний.

— Що тобі? — спитала Марта.

Він мовчав.

Тоді вона почала жартома зазирати йому в очі, які він одвертав, тулитись до нього обличчям, смикати за рукава, ластитись, пригортатись.

Нарешті він буркнув:

— Ти нелогічна, Марто.

Дівчина поклала йому на плечі руки й сказала по-дитячому піднесено:

— Я все розумію, Юрчику. Я вже досить доросла. Та тепер і немає наївних дівчат... Те, що ти хочеш, мені добре відомо. І відомо також, що я хочу. І знаєш, що мені здається? — вела вона, нахилившись до нього. — Мені здається, що наші бажання збігаються! Ось скажи мені тихенько на вухо, що ти хочеш!

— Я хочу тебе, — шепнув він збадьоріло.

— І я так само! — скрикнула Марта. — В чому ж річ?

— В чому ж річ? — перепитав він, пригортаючи її.

Але вона визволилась.

— Річ... річ у моїй маленькій примсі.

— Кажі, можливо, ми усунемо її спільними заходами!

— Вона сама усунеться з часом... Бачиш, я про це думала. Я боюся, страшенно боюся, але що поробиш! Давно думала, що коли тебе не знала. Це мусить колись статися, тому я думала... І я не хочу, щоб... це сталося тут.

Він здивовано дивився на неї.

— Нічого не розумію!

— Це зрозуміти важко, це й смішно... Але я хочу, щоб... це сталося на моїй батьківщині, в Каневі...

— Даруй, Марто,— прикро сказав професор,— це більше, ніж смішно, це наївно.

Марта зніяковіла.

— Справді, чудно! — сказала вона.— Я сама до ладу не доберу... Але я там народилася, виросла, я була там щаслива. Зрозумій, що й це мусить статися там, тільки там!

Її очі вже зайнялися тим блиском, де світиться минуле, де горять мрії, з якими зріднилась душа, ті мрії, що пориваються в майбутнє, але все ж до минулого належать. І голос її бризів урочисто, висловлюючи глибокі, сховані бажання, шукаючи на них луни, відповіді, зрозуміння! Такою Марта завжди Юрія хвилювала. Такою вона зачаровувала, скоряла його волю, збуджувала щось співзвучне, але забуте в його серці — незмірний порив у далечінь і великі радісні передчуття.

Марта казала:

— Це щось велике для людини, Юрчику! Не можна його відбутися буденно, це велике свято, мій любий. А дитинство теж свято... Тепер ти розумієш? Навесні я візьму відпустку, і ми поїдемо туди. Я покажу тобі там надзвичайні місця. Там я буду логічна, Юрчику! Нічого не буде, крім нас двох. Все буде десь далеко. Ходитимемо з тобою степами, там яри, гори, Юрчику, я там народилася, все мені там рідне. А ввечері візьмемо човна і поїдемо Дніпром. Гребти не будемо, хай нас несе вода... Ти побачиш, як там гарно! Згода, любий? Згода, мое кохання? Побудемо там два тижні, а потім ти підеш, де хочеш, бо вічно любити не можна. Ми будемо знати, коли розлучитись, правда, Юрчику?

Він підвівся і взяв її за руки.

— Марто, звідки ти береш ці слова? Як зберегла ти цю непоборну ніжність, оцей тихий нестримний запал? Як можна з тобою не згоджуватись? Все мусить коритись, коли ти говориш! У твоїй мові є якась давня, могутня мудрість, від багатьох уже забута. Ти загадкова, Марто!

— Я дуже проста,— відповіла вона.

— В таку хвилину, як зараз,— вів Славенко,— я ясно бачу і ясно розумію. Я почуваю надлюдський порив до праці. Але дозволь мені, Марто, ще не працювати! Дозволь мені думати тільки про тебе і жити тобою.

— Дозволяю! Я хочу цього, Юрчику.

Про роботу свою він часто згадував, і спочатку це лякало дівчину, що почувала в його науці свою видиму суперницю. Та дедалі більше звикаючи до свого права на вче-

ного, Марта й сама науку схотіла спізнати, щоб увійти в неї й підкорити собі.

— Ти ніколи не розкажеш мені про свої досліди,— сказала вона якось.

— Не думав, що вони цікавлять тебе.

— Дуже цікавлять! Я все зрозумію.

Тоді він почав викладати їй свої біохімічні думки.

— Білки або протеїни,— казав він,— вражають дослідника передусім складнотою і крихкістю своєї будови. Можна сміливо твердити, що жоден геній не зміг би створити те, що легко й незмушено творить природа порядком великої випадковості. Атож, випадковості, Марто! Якби ми хоч на мить відмовились від цього поняття, яке ще греки покладали в основу світотворення, то зразу б потрапили в нетрі антинаукового, теологічного світогляду, що простісінько провадить до бога, цього символу капітуляції людського розуму перед різноманітністю природних явищ. Ми теж є діти цієї великої випадковості, але, так само випадково, маємо змогу викривати в ній закономірності, якими вона нам об'являється. З усіх тварин нам дано пізнати випадковість, і з цього пізнання походить наше щастя та розпач. Щастя тому, що з відчуття світової випадковості народжуються надії, не тільки особисті, але й групові, національні, навіть надії у «всесвітньому масштабі», на щасливе майбутнє людськості. Але разом народжується і розпач. Бо й ми самі випадкові, тобто минуці, а з усяким тимчасовим існуванням, за Шелінгом, поєднаний смуток. Те саме каже й Гегель: з тимчасовим існуванням нерозлучне страждання. Справді, Марто! Коли б ми могли вічно тривати, якими дрібними, нікчемними видалися б нам наші болі та муки!

— Але й радощі так само!

— Маєш рацію! Вічне життя було б байдужістю, тобто вічною смертю. Протилежності сходяться, в цьому безглузда закономірність випадковості. Ми в цілковитій владі її, і от бачиш, що з неї нема навіть теоретичного виходу.

— Його й не треба шукати,— сказала Марта.

— Мудро не шукати того, чого не можна знайти, а подивись, яке міцне в людях прагнення продовжити свою тривалість. Якщо релігійний потойбіч уже зруйнований, якщо спадкове продовження в роді, той гатунок безсмертя, що його так високо підносили біблійні євреї, нікого вже не задовольняє, то липається ще відносно безсмертя ідеї, до якої кожен може себе прилучити по своїй уподобі. Тому люди ладні навіть жертвувати власним життям задля життя ідеї. І треба визнати, що ніщо так не зміцнює ідеї, як

самознищення чи просто нищення людей в ім'я її. Історія, скільки відомо мені, вчить нас, що найпоживнішим ґрунтом для ідей завжди були кров і смерть.

— Пам'ятаєш пісеньку про смерть, — сказала Марта, — ось ця:

А вже смерть та по дворі ходить,
а вже потихеньку до мене підходить,
та все потихеньку, та все помаленьку
до мене підходить...

Іноді я співаю цієї пісні, і, знаєш, здається мені, що нею я накликаю на себе смерть. Співаю, і мені чується, що смерть бродить коло будинку, потім заходить у помешкання, береться за ручку моїх дверей і ось зараз увійде... Моторошно так робиться!

— Ти перлова, Марто! Смерть нізвідки не приходить, а постійно пробуває всередині нас, чекаючи, іноді дуже довго чекаючи, слушної хвилини, щоб обійняти свої права. Ми носимо свою смерть у собі, зовнішній чин може її тільки передчасно звільнити. Смерть не має в собі тих таємниць, що їх витворив жах і людська уява. Обмін речовин припиняється, настає якась мить байдужості, зціпеніння, потім починається процес розпаду білка, процес простий і добре нам відомий. Щоправда, не всі клітини підпадають йому відразу, деякі зберігають ще властивість розвиватись; за приклад цьому може бути хоч би волосся, що виростає на мерцях. Не обходиться в явищах смерті й без певних парадоксів. Ти, мабуть, знаєш, що білки нашої їжі підпадають передусім діянню шлункового ферменту, пепсину, який травить їх, тобто розщеплює на складові частини. Але стінки самого шлунку теж є білок, отже є небезпека, що пепсин за одним заходом може перетравити й саму шлункову оболонку. Організм проти цього бореться, виробляючи спеціальний антипепсин, що охороняє білкову тканину шлунка від цієї руйнації. По смерті вироб антипепсину припиняється, і рештки пепсину починають тоді травити самий шлунок. Це єдиний відомий нам випадок справжнього самопожирання, тим більше цікавого, що відбувається воно після того, як тварина втрачає вже здібність пожирати інших.

— Яка бридота! — скрикнула Марта. — На саму думку про це можна втратити апетит.

— Ця бридота, як і багато інших, доводить тільки, які механічні й сліпі суттю своєю життєві явища. І тим більше дивує їх складність, яку нам, біохімікам, доводиться раз у раз поборювати. Та що там життєві явища! Будова якоїсь звичайної органічної молекули може приголомшити своєю витонченістю. Нам відомі, наприклад, види цукрів, що різ-

няться між собою, маючи тим часом ту саму молекулярну будову. Різниця їхніх властивостей, виявляється, залежить не від кількісної чи якісної відмінності в молекулі їх, а від такої делікатної і незначущої речі, як просторове розташування окремих груп у тій молекулі. Хімічний аналіз безсилий викрити тасмницю цих ізомерів, і їх доводиться розпізнавати по їхній здібності до так званої оптичної діяльності, яка полягає в тому, що вони повертають праворуч або ліворуч промінь поляризованого світла. Отже, ми маємо правовертальні й лівовертальні модифікації чи ізомери глюкози, молочної, винної кислоти тощо.

— Це ніби політичні партії,— зауважила Марта.— Правовертальні й лівовертальні.

— В науці напрям повороту не важить,— сказав Славенко.— В науці важить констатація і вивчення факту. Але вже саме через це розвій науки раз у раз підсилює і стверджує матеріалістичний світогляд, найсміливіший і найскромніший у своїй логіці. Щоправда, він базується на припущенні, що речі є такі чи приблизно такі, як ми їх сприймаємо за допомогою наших чуттів. Цього основного припущення ми, видима річ, довести не можемо, бо, щоб перевірити діяльність наших наявних чуттів, треба було б мати зовсім нові якісь чуття та органи. Та й це не зарадило б, бо оті нові чуття, коли б ми їх раптом набули, треба було б знову перевіряти! Але далеко логічніше припускати, що світ в основі своїй є те, що ми уявляємо, ніж твердити, що він являє собою щось зовсім відмінне від нашого сприйняття, бо в такому разі між нами та світом неможливі були б жодні взаємини, навіть саме сприйняття.

Такі розмови поновлюються у них щовечора. Злігши Юрієві на коліна, немов дримаючи в його обіймах, Марта надзвичайно пильно їх слухала, а Славенко надзвичайно охоче їх провадив, десь почувваючи, що розмови ці його підносять перед дівчиною, збільшують його владу над нею, підпорядковують її його мисленню. Це була його своєрідна поема, закоханий науковий спів, один з тих численних способів, яким самець чарує півподолану самицю.

— Вивчаючи основні життєві процеси,— казав він,— хоч би й ті самі процеси травлення, починаєш глибше розуміти й процеси духовного життя. Справді, наперед можна припустити, що всі наші вищі психічні функції мають свого прототипа в нижчих сферах життєвої діяльності, бо важко собі уявити можливість принципово окремих схем для психіки, що становить тільки похідну функцію нашої фізіології. Основний апарат життя є апарат живлення, отже, в ньому й слід шукати аналогій навіть для законів нашого

мислення. Наведу один характерний приклад. Білок, потрапляючи в шлунково-кишковий тракт, розкладається там на свої частини, так звані амінокислоти; потім так само він складається знову в білок нашого тіла. Ти бачиш дві різні стадії цього процесу: першу розкладову — аналітичну, другу складову — синтетичну. Чи не те саме робить мозок із нашими сприйняттями? Те самісіньке: він аналізує й синтезує. Принципи шлункової праці є заразом і принципи розумової. Ми не дуже помилилися, якщо назвемо мозок нашим духовним шлунком.

— Юрчику, — мовила Марта, — ти стільки наговорив мені про шлунок, що я вже починаю відчувати його в собі, як щось зовсім окреме... А про свої досліди ти нічого не кажеш.

— Шлунок — це все, Марто! Від нього залежить наша вдача, настрої, спосіб мислення, енергія, навіть краса. І мої досліди також стосуються шлункової проблеми. Що сказати тобі про них? Вони одноманітні й повільні. Від них не можна сподіватися того безпосереднього й видимого ефекту, який дає, наприклад, винахід нової машини. Мета їх завжди далека. А такі досліди, ти розумієш, провадити важко. Тим важче, Марто, що почуваш себе в цій галузі зовсім самотнім. Біохіміки відвернулись від білків, вони працюють здебільшого над ферментами та вітамінами, де можна здобути безпосередніх практичних наслідків, хоч би в лікарських справах. І білок лишається занедбаний. Знань про нього на сьогодні досить, а практичної потреби на штучний білок немає та ще довго й не буде. Наївний ентузіазм, що супроводив Фішерові спроби, дитяча надія, що ось через кілька років усі живитимуться штучним білком — все це розвіялось і зникло. Але проблема залишилась. І її розв'язання завершить ту колосальну роботу, в якій ми всі так чи інакше беремо тепер участь, — роботу коло створення нового світу.

— Мене захоплює майбутнє, — сказала Марта. — Я відчуваю той новий світ, де всі будуть вільні. Юрчику, яка я щаслива, що ти працюєш для здійснення цього нового світу!

— Так, я працюю для цього. Більше: я левен, що штучне живлення буде здійснене. Тільки ця віра — повір мені, Марто, — підтримує мене в моїй сірій, похмурій роботі, позбавленій близьких досягнень. Я посуваюсь у ній щороку на сантиметр, а відстань до кінця — кілометри. Мого життя на це не стане. Але кожний мій крок є фортеця, що ніколи вже не буде здана. Що ми маємо зараз? Кілька вузько лабораторних способів концентрувати амінокислоти в білко-

подібні речовини. Та й тільки. Ба більше — для спроб у синтезуванні білка ми мусимо брати амінокислоти, здобуті з розкладу того ж таки білка; ми ще не вміємо здобувати їх із мертвих органічних речовин, крім невеликих винятків, як от глікокол із хлорооцтової кислоти або лейцин із амілового алкоголю. Я не згадую вже про дорожнечу цих лабораторних спроб, про дорожнечу самих амінокислот — з економічного погляду штучний білок є зараз цілковито безглуздя. Але робимо ж ми штучний кавчук, робимо штучний шовк, дешевший і кращий за природний. Робимо штучні авілінові фарби, що геть витиснули рослинну фарбу з промисловості, маємо штучні пахощі, есенції тощо. Нема ніяких підстав не припускати, що й штучний білок зрештою себе економічно виправдає.

Марта спитала, чи не позначиться в майбутньому штучне живлення на людській психіці, чи не призведе вона до занепаду яких властивостей і до повстання інших.

— Ні, Марто,— відповів, зітхнувши, біохімік,— навряд чи є підстави це припускати. Наука, я вже казав тобі, безсила проти консервативності людської натури. Івщи природний чи штучний білок, людина лишиться та сама, з тими самими півтора десятками чуттів, про які розводяться поети.

— І кохання також лишиться?

— Передуєім.

— О, це буде чудово! — сказала дівчина, пригортаючись до нього.— Знаєш, Юрчику? Людину не треба змінити, їй треба тільки допомогти.

— Ах, Марто! Ти завжди маєш рацію,— сказав він, цілуючи її.

Ці біохімічні розмови сяльно впливали на дівчину, радували її і захоплювали. Адже вона за допомогою їх доступилася його інтимних думок, пройшла в плани його роботи, в його найглибші сподіванки, в рацію його існування. Вона стала вірницею його задумів, отже опанувала його геть усього, прилучилась до найдорожчого, що має людина,— творчості й праці. Ніщо не лишилось у нього для неї схованого, вона викрила в ньому все силою свого кохання, могутністю своєї ніжності й уваги. Це давало їй більше щастя, ніж поцілунок, ніж увесь любовний запал і любовні слова. Душу його вона почувала, живу, хоч і похмуру трохи, душу коханого, такого чудного, несподіваного й незрівняного.

Від розмов їй у пам'яті лишалось чимало спеціальних термінів, що їх вона якось особливо плекала, силкуючись не забути, хоч і не розуміючи їх. На самоті дівчина часто

їх повторювала, і, немов граючись, уособлювала їх. Глюкоза видавалась їй перекупкою, а ланін уявляла гарненьким білявим хлопчиком, глікокол — страшенним пустуном, тирозин — людиною небезпечною, триптофан — кумедним тюхтієм. Почувала до цих невідомих речовин велику ніжність, бо вони від нього походили, з його уст, з його душі, і вони лишались, коли він відходив, роблячи його самого реальнішим під час відсутності, навіть розраджували її самотність, коли вона ввечері його чекала.

СВІЙСЬКИЙ ОТЕЛЛО

Біохімічні розмови мали ті наслідки, що були в них закладені з самого початку їх повстання. Бо в цих розмовах, таких далеких від проблеми їхніх взаємин, кожен з них нішком пильнував свої мети, отож білки, ферменти й амінокислоти правили тільки за солідний параван*, що під його прикриттям вечір у вечір посувалось наперед їх зближення. З кожним міркуванням Юрій здобував над дівчиною щораз більше чоловічої влади, і вона не могла цьому опиратись, оскільки вважала, що разом з тим здобуває більше влади над його душею. Між них невпинно відбувався обмін цінностями зовсім різного порядку, цінностями, абсолютно незмірними в нормальних обставинах, але між якими кохання вміє знайти й застосувати співмірний еквівалент. Оголоючи свої думки, він оголював її тіло. Іноді, йдучи додому, Юрій роздягав Марту спати, захоплено дивуючись, як то може обмін речовин витворити своїми процесами такі ніжні й принадні форми, появити такий чарівний колір шкіри, накреслити ці сміливі й безумні заокруглені лінії. Дівчина не могла йому відмовити з причин, угорі зазначених, а ще й тому, що вклаватися таким способом спати не було й самій їй прикрим чи відразним. Іноді вона півроздягнута слухала його філософування, що бриніло тоді надзвичайно піднесено, і уявляла себе геть маленькою, а руки, що обіймали її, здавались їй галуззям, де вона гойдається, і мову його вона чула, як вечірній хлюпіт води об берег.

Нарешті, біохімія її перемогла. Вранці дівчина прокинулася геть здивована подією минулого вечора й першу хвилину навіть спробувала посміхнутись. Але зразу ж її обпав жах, що ось тут коло ліжка ніби стояв, чекаючи тої миті, коли вона розплющить очі. Серце її так стиснулось, що вона мимоволі схопилась руками за груди, і в тіло їй

* Ширма.

поширилась холодна, гідка вага, як ніби кров її зненацька змерзла й загусла. Дівчина якось раптом оспала й зціпеніла, аж ледве їй сили достало підвестись з ліжка. Противно звичаві своєму, одяглася дуже поволі, подовгу тримала в руках кожну річ, замислюючись над тим, як її повернути. Нарешті злякалась, що може спізнитися на посаду, й бігцем подалася з хати.

На вулиці нове чуття згнітило її: нестерпучий сором. Здавалося їй, що всі вже знають про її подію, що вчинок написано на її чолі, що кожен рух її зраджує, робить відмінною від інших людей, значить її видимим і ганебним тавром. Кожен погляд на себе Марта сприймала як слідецький і йшла вперед у страшному збентеженні, воліючи швидше сховатись за дверима установи й заразом розпачливо гадаючи, що там їй доведеться здибатись із людьми, що знають її, мають право з нею розмовляти, розпитувати, жартувати. «Я, певно, не витримаю», — думала дівчина. Але тиша статистичного підвідділу трохи заспокоїла її. Вона побачила всіх на місцях, всіх за роботою і сама старанно працювала, хоч руки їй тремтіли і цифри іноді зникали перед очима.

Після праці Марта поєднала всі свої сили й постановила відбувати далі свій день так, ніби в житті її нічого не сталося. Звичкий розпорядок мав зменшити у її власній свідомості важливість події, і вона, пообідавши, рушила на курси. Але ще нове відчуття опанувало її, відчуття, що вона є руїна, непотрібний покидьок, щось розчавлене, миршаве й нікчемне. Марта заявила, що голова їй болить, та й справді голова її отупіла, і, не досидівши лекції, помандрувала додому. І шкода було, бо до дипломових іспитів їй лишилось щонайбільше місяць.

В хаті їй треба було прибрати, витопити, вмитися, перебратись, та нічого цього вона не зробила. Всі гнітючі чуття, що дівчина за день дізнала, тепер об'єдналися проти неї разом із страхом, рабським страхом за майбутнє. А хвилинами марилося їй, що того майбутнього й зовсім не буде, що життя її кінчилось, що вона дійшла грані його і путі їй далі немає. І як завжди свідомість беспорядності була їй радісна, давала насолодний спочивок її чуттям, власне безсилля колисало й пестило її, присипляючи болі. Бо в своєму лихові дівчина якось розчинялась, переставала існувати як суцільний об'єкт його, отже, випорскувала з-під його гніту й сумовито споглядала на нього ніби десь здалеку.

З того жаль повстав у ній — не за тим, що сталося, а за тим, що воно вже сталося, що воно вже dokonane, що

воно вже — минуле. І ще сталося так, як вона не думала — пригадалися їй мрії про Канів, про дитинство своє, з яким вона ждала пов'язати кінець дівочтва в якесь неподільне, безпосереднє ціле, щоб народитися жінкою там, де була народилася, коло великої ріки, серед великого степу в урочистому святі кохання й природи. Це були тільки мрії, може, й занадто романтичні, але провал їх Марта сприйняла як життєву поразку. І згадавши, що ось незабаром він знову прийде, дівчина пішла геть з кімнати, щоб з ним не здибатись. Вона навіть думала про те, щоб не бачитися з ним уже ніколи.

Юрій Олександрович того дня з'явився за десять хвилин перед усталеним терміном. Ніколи ще бажання бути з дівчиною не мучило його так, як сьогодні. За день воно сточило біохімікові всі ділянки його серця, і він прийшов оце геть знеможений від радощів, захвату і хвилювання. Його почуття до дівчини після вчора зробилось якимсь палючим, відбирало йому спокій і певність, натомість даючи насолоду жадання, зосередження на єдиній думці про неї і єдиному до неї пориві. «Я люблю її», — шепотів він сам собі; і щоразу ці слова були йому за новину, без кінця в собі знаходжувану, так ніби він мав до дівчини не одну любов, а безліч їх, усе різних, з новими й несподіваними відтінками. Противно всяким законам логіки, та сама думка про той самий об'єкт ставала йому за невичерпну різноманітність! І ці три слова його через цілісінький день п'янили й поривали.

Різка досада змінила на його обличчі закохану посмішку, коли Славенко вступив до порожньої Мартиної кімнати. Дівчини не було. А саме сьогодні вона мусила його найбільше чекати! Її відсутність видалась йому страшною образою, бажанням принизити його, примусити чекати й мучитись. Та ненависть, що часом у біохіміка на дівчину прокидалась, охопила його зараз, підсилена цілоденним жаданням, і якусь мить він ладен був піти геть, щоб ніколи не вернутись. Але переміг себе й подумав спокійніше: «Певно, збори в установі. Збори в нас завжди довгі, вона затрималась». І роздягшись, знічев'я підпалив у грубі, побачивши кілька незужитих дровин, сів коло вогню й закурив.

Так сидів він до восьмої години, ввесь час наслуховуючи. Потім почав щось читати, о восьмій з половиною покинув книжку і стурбувався. «Ні, це не збори, тут інша якась причина», — мовив він уголос і мимоволі подумав, як про можливу, за дійсну причину Мартиної відсутності. «А що ж, від неї можна сподіватися! Вона первова й трохи романтична», — думав він. Цілком, отже, можливо, що во-

на надміру глибоко переживає, що їй соромно, лячно, що вона, зрештою, втекла, але ж повернеться! «Ах, любенька й дурненька!» — думав він далі вибачливо. І щоб згаяти час, почав прикидати розумом, що їй сказати на заспокоєння, коли вона, нарешті, заявиться після мандрів додому.

Що ж їй, власне, сказати? Передусім, що її поведінка, коли вона справді така, як він розумово припускає, є наслідок непоправного виховання. Дивна річ, але, незважаючи на добродійний вплив революції у цьому напрямі, сучасні дівчата якимсь робом зберегли рештки старосвітських поглядів на взаємини з чоловіком як на щось непристойне, ганьби гідне, згори заборонене, однословно грішне. З цими суто релігійними уявленнями, з цим реакційним культом незайманості виховання, мабуть, не провадять достатньої боротьби, полишаючи сучасну дівчину під владою смішних забобонів. «Ах, які ми ще феодалі», — зітхав Славенко, плетучи свої думки.

А ще гіршає справа, коли до загальних хиб виховання долучаються хибі вдачі, що посилюють чинність перших. Дівчина романтична й наївна, має нахил ще й прибільшувати вагу свого дівочого становища, зв'язує із порушенням його поняття про якусь безповоротну втрату, але разом оповиває це порушення мріями й надмірними сподіванками, тому незрідка зазнає розчарування, а найголовніше — викохує в собі жах перед дурними нормами минулого, шкідливими за доби раціоналізації життя і здійсненої в нас цілковитої рівноправності жінок. Але як боротися з хибамі вдачі? Це питання біохімік обміркував окремо й уважно, але знову дійшов висновку, що вдачу теж можна перебороти тільки вихованням та добірними прикладами, або інакше сказати — перетворенням старого побуту, що зробився геть нестерпучий для сучасної людини.

Так він довго міркував над неможливим становищем дівчат та над способом виправити його, маючи викласти Марті свої міркування в зрозумілій і гарній формі, але о дев'ятій з половиною споглядальний настрій його схитнувся. Двох з половиною годинне чекання непомітно його пригнітило. Він почав, хвилюючись, ходити по кімнаті. Непевні думки щораз дужче його осідали, здіймали в ньому тривогу і тугу. Де Марта? Блукає вулицями? Сидить десь у холодному саді? Чи, може, загодяла собі щось? Де шукати її? І як це безглуздо! Він заходив у якусь беспорядність, не маючи змоги будь-що змінити в ситуації, яка видавалася йому ту мить страшною. І поволі підпадав розволіклому смуткові, ніжному жалеві за вчинене, за недоладне виховання дівчат і за всю нікчемну систему життя з його нескін-

ченими болями. «Ніби й справді нас заклято»,— думав він печально.

Цигарки його були вже всі спалені, і Славенко зрештою сів на ліжкові, схиливши голову на руки. Він не вірив уже, що Марта може вернутися не тільки зараз, а й будь-коли. Вона здавалась йому навіки втраченою, назавжди недосяжною, крихким привидом його минулого. «Мені лишається тільки піти й теж на вертатись,— думав він.— Є щось нелюдське в тому, щоб далі не бачитись. Вона це зрозуміла, у неї велика душа. Але мушу попрощатися з нею. Мушу їй написати».

Біохімік сів до столу, видобув блокнота та олівця й написав: «Марто, я схилиюсь перед твоєю мудрістю в коханні. Я теж іду. Нікого я не любив так, як тебе, та й загалом не любив. Любив — це замало. Жив тобою, мислив тобою. Ти перша й остання, ти єдина, Марто. А тепер я йду назад у ту сіриву, в ту похмурість, з якої ти мене викликала. Прощай, Марто, ти велика».

Він кінчив і дивився на написане, де слова, здавалось йому, сяяли, мінілись, випромінювали світло й тепло, наповні сидю його чуття і жалю.

Щось торкнулось його плеча, і він поволі повернув голову: позад нього, в пальті й капелюхові стояла бліда, якась незвичайна Марта, що тихо ввійшла за його спиною до кімнати.

— Що ти робиш? — спитала вона ледве чутно.

— Писав тобі листа,— так само відповів він.

— Юрчику! Я нічого не розберу, в мене все переплуталось.

— Я люблю тебе,— сказав він.

Вона дивилась на нього, немов перевіряючи.

Тоді він промовив хрипко:

— Не віриш? Я пішов би назавжди, коли б ти зараз не прийшла.

Але дівчина вже оповила його.

— Не підеш! — шепотіла вона.— Ти мій... Ох, це якась безодня!

Майже слідом за Мартою вернулась додому й дружина кооператора Іванчука, закінчивши свою буфетну працю в Караваївських лазнях. Перша з двох кімнат, що вони в цьому будинку наймали, правила родині за їдальню, а вночі тут спала маленька Ада; тому Тетяна Ничипорівна тихенько перейшла її поночі і вступила до другої кімнати, до подружньої своєї спальні. Тут горіло світло, але сам кооператор лежав на ліжку, звисавши ноги й заплющивши очі.

— Ти заснув, Давиде? — півголосом спитала Тетяна Ничипорівна, скидаючи пальто.

Кооператор поволі підвівся й широко позіхнув.

— Та не... приліг оце й трохи задрімав. Завтра ж рано вставать — на Шепетівку їду. За тим ділом, що я казав. Ти знаєш.

Він знову позіхнув і додав:

— Зароботаю, може, який червінець... Я вже зовсім собрався, там тільки харчів завтра вкинеш.

— Я завтра теж раненько встану, — мовила Тетяна Ничипорівна. — Може, їсти хочеш? Пірижків зо три зачерствіло, так я взяла.

— Ні, ми з Адкою борщем повечеряли, — казав кооператор. — Оставалося трохи, так я на примусі розігрів.

Розмовляли вони пошепки, щоб не збудити дочку, і цей стриманий шепіт надавав важливості їхнім словам. Та й насправді речі, про які мова була, здавались Тетяні Ничипорівні вельми значущими, і в її запитанні, чи не голодний чоловік, було багато широкого почуття й властивої їй лагідності. Дбайливість і смак господині, якась глибока й непохитна зацікавленість хатнім побутом почувалась у її голосі, рухах, у всій її поставі, огрядній і zarazом неважкій. Вона ширила круг себе симпатичну врівноваженість, спокій і родинне тепло. Любила до безкраю цей момент вечірнього повороту після роботи додому, до свого рідного дому, де чоловік і дочка. Її почуття були раз назавжди скеровані, життєві шляхи невхильно назначені, впливаючи з передумов її вдачі та холоднуватості її жіночого темпераменту.

Сівши на ліжко навпроти чоловікового ліжка, що між ними лежала тканина, досить стоптана доріжка, Тетяна Ничипорівна взялася спокійно та смачно споживати один з принесених пірижків і вела далі свою розмову. Треба на ці три дні, поки Давида Семеновича не буде, попрохати сусідку їхню, фрау Гольц, щоб доглянула ввечері Аду. До речі, фрау Гольц просила пошити їй пару сорочок та наволочку, от вони й поквитуються.

— Бачиш, як нам швейна машинка знадобилась, — мовила вона. — А ти проти був.

Хоч і у великій грошовій скруті вони пробували, та все ж рік тому Тетяна Ничипорівна таки домоглася, щоб узяти на виплат машинку для шиття. Довгі роки вона провадила невсищну боротьбу за це хатнє знаряддя, але, коли кооператор на посаді був, він виявляв великопанські нахили і стояв за тим, що на порядних людей мусять шити швачки. Кооператор тоді мріяв за вигідний, м'який побут,

а дружину свою уявляв тільки панією з покоївкою та куховаркою до послуг. Та після катастрофи з посадою кооператор мусив здатися, і тоді замість його мрій виступили господарські, прозаїчні, але завзяті здібності його дружини. Машинку для шиття, без якої Тетяна Ничипорівна не уявляла родини, нарешті куплено коштом жажливих заощаджень, і вона, стоячи у кутку, зробилась не гіршою окрасою помешкання, ніж якась коштовна картина в салоні буржуа.

— Проти був...— зітхнув кооператор.— Мало проти чого я був проти!

Цей сумний висновок відразу сполучив Давида Семеновича з думками, що він їх мав перед приходом дружини. Він неправду дружині сказав, що дримав на ліжкові; він навіть позіхнув фальшиво, щоб переконати її, ніби йому спати хочеться. А насправді він просто лежав і думав про свою сусідку, дівчину Марту.

Гнітючі й болісні були його міркування, але він пильно прислухався до них із завмиранням у серці, він не міг їх збутися, вони були від нього невід'ємні. Якби він ці міркування переміг, то від нього не лишилося б на ту мить нічого, крім надмуханої туманом оболонки. Так він, може, цілу ніч думав би про Марту, коли б дружина своєю появою не повернула його до дійсності. І він дуже здивувався, бо за дружину зовсім забув, що вона є, що може вернутись, розмовляти з ним і сісти отак навпроти з пиріжком у руках.

За час, відколи дівчина в них оселилась, Давид Семенович до неї непомітно звик. Допомігши їй спочатку влаштуватись на новому житлі, він щовечора її відвідував, бо не був зв'язаний ні роботою, ні присутністю дружини. Це вечірнє гостювання в дівчини, розмова з нею, жарти й тяжкуваті дотепи стали йому за єдину розвагу в невеселому його становищі, а сама дівчина — за єдину вірницю його одноманітних, але щирих нарікань. У Мартиній кімнаті, тільки в ній, він виливав свою скривджену, наболілу душу, знаходив хоч насмішкувате й недбале, але свіже співчуття, що бадьорило його далеко краще, ніж урівноважена підтримка Тетяни Ничипорівни. І ці дружні їхні взаємини через постійність свою, через свою, до певної міри, потаємність, набували в душі кооператора чарівного присмаку. Якись надії, геть зовсім неоформлені та темні, ніс він із собою, покидаючи її кімнату перед приходом дружини; це були, зрештою, тільки підвищені сподіванки на здобуття посади, на поліпшення фінансового стану, на щасливу кар'єру, але разом і ще щось, дуже радісне й вельми приємне.

А найкращими, звісно, хвилинами був його поворот до дівочого покою після того, як там зліквідовано чергового зальотника. Давид Семенович з'являвся тоді гордий, з великим запасом глузувань та натяків, переможно вступаючи в посідання своїх добросусідських прав. І здавалося йому, що всі оті «лизуни», всі оті фертики * є щось тимчасове, є полова, що механічно відвіюється від добірного зерна його особи, і дівчина немов вертається щоразу до нього, як до сталої підпори свого життя. Тому й перші візити біохіміка, хоч і видались кооператорові гидкими та зовсім зайвими, але настрою його не похитнули. Він насмішкувато чекав. Чекав тиждень, півтора, і дівчина не подала йому жодного знаку. Тоді він сам вирішив нагадати про себе, пославши, як і раніш траплялося, дочку свою Аду, але в заході своєму зазнав тяжкої поразки. Тоді тривога, дедалі більшаючи, облягла йому серце.

Бо саме в серці йому боліло. Кооператор дізнав жахливу нудьгу самотніх вечорів у порожніх, тихих кімнатах серед знайомих і обридлих речей, до яких він був ніби прип'ятий. Почуття втрати точило його, хоч і не знав достоту, що саме втратив. Жодного сміливого почуття йому не з'являлось, жодного виразного пориву в ньому не було, сам він не відав, чого хотів, але щовечора надходила йому задуха, повільний гніт, дратування і туга ув'язненого, так ніби поріг Мартиної кімнати виріс у мури, що від цілого світу його відокремили. «Сьогодні треба, мабуть, піти до сусідки, бо щось дуже скучно»,— думав він щовечора, але «піти» йому не ставало сміливості. І ось сьогодні це нетривке бажання «піти» надмірно кооператора мучило. І, як завжди, викликало в ньому сумні спогади про колишні нездійснені плани, про той минулий час, коли він при повних надіях починав своє змужене життя. Все йшло ніби добре — двадцять четвертого року він із провінціальної Тульчинської райспоживспілки потрапив до великого центру, до Києва, в торговельний відділ ВУКоспілки. Кар'єра його нав'язувалась, і дитині своїй, уже за щасливої вукопспілчанської доби народженій, він дав ім'я Аделаїди, ім'я гучне й урочисте, що було втіленням усіх його прагнень догори. І раптом оте скорочення! І раптом до сусідки зачинені двері! Життя спиналось у Давида Семеновича, коли він лежачи, про це міркував.

Тепер він розмовляв із дружиною, а в голові йому морочливо крутилась та сама думка, що треба «піти». І влада

* Жевжиків.

цієї думки щораз більшала, бо вечір уже кінчався, була одинадцята година, і з кожною хвилиною, що він сидів, «підти» робилося неможливішим.

«Треба піти. Якось треба піти»,— думав кооператор.

— А оце вам із Адою хай назавтра буде,— сказала Тетяна Ничипорівна, відкладаючи пару пиріжків.

— Я лучче в дорогу возьму,— відповів Давид Семенович.— У дорозі їсться. «Треба якось піти»,— думав він, і серце його тремтіло.

— А тепер спати... Давай, лишень, я ліжко тобі постелю.

Кооператор підвівся і відійшов трохи вбік, дивлячись, як дружина вправно орудує з подушками й ковдрами. Спати йому не хотілось, сама думка, що ось він може лягти зараз і заснути, була йому жахлива, була йому, як смерть.

— Ох, Давиде,— сказала Тетяна Ничипорівна, почавши роздягатись.— Як вистоїш чотири години на ногах, так ноги ніби дерев'яні... Ось ляжу, так не чую їх. Спиш, як убита.

— Стомлюється чоловік...— відказав кооператор.— Я от нічого не делаю, а тоже. Та воно й позно...

Він глянув на свого кишенькового годинника й здивовано скрикнув:

— Диви! Часи остановились... Мабуть, зранку забув завести. От історія!

Годинник його чудово йшов, але кооператорові зненацька в голову впало об'явити його неакрученим. Тоді він піде до Марти спитати, котра година, й може, зайде до неї в кімнату... Може! Може!

Він стояв серед хати з годинником у руках, удаючи великий подив.

— От так історія,— казав він.

— То йди швиденько спитай у сусідки, поки спати не лягла,— мовила Тетяна Ничипорівна, позіхаючи.— А то як же ти встанеш завтра на поїзд?

Вона вже залізла під ковдру й смачно потяглась.

— Та мабуть, що доведеться піти,— сказав кооператор, також позіхаючи.— Ти спи,— додав він, погасивши по дорозі електрику.

В темряві він увійшов до кухні й прислухався. Стояла тиша: світла щілина внизу Мартиних дверей була рівна й ясна, з гранту мірно спадали краплини води. Кооператор думав, як йому підійти — чи крадькома, чи звичайно, як люди ходять? «Не злодій же я»,— вирішив він нарешті й пішов звичайно, хоч хотілося підкрастися й підслухати.

Та незважаючи на тупіт своїх кроків, він зблизу почув у сусідчиній кімнаті якийсь невиразний і складний комплекс звуків, де було ніби бурмотіння, шелест, скрип. «Не

може бути»,— подумав він, холонучи. І, постукавши в двері, голосно спитав:

— Скажіте, которий час? У мене часи останувились.

І з жахом відчув, що йому зразу ніхто не відповів. Не тільки зразу, але й наступної миті. «Не може бути»,— думав він, піднісши для чогось руки, які тремтіли. Він ніби хотів оборонятись. Минула ще мить, ще кілька митей, які спроквола відбивало його серце, і аж тоді нарешті він почув, немов із прірви якоїсь, уривчастий Мартин голос:

— За чверть... ні, десять на дванадцятю.

— Спасибі,— глухо відказав Давид Семенович.

Він швидко пішов і щільно зачинив двері до своєї кімнати. «Так, так»,— думав він, стоячи в темряві. «Оно воно як»,— знову думав він. «Так он що»,— ще подумав. У голові йому було темно, як і навколо. Потім зразу підбадьорився й подумав глузливо: «Хе, хе, та й ми ж не гірші!» Тоді тихенько попростував до кімнати, де лежала його дружина.

Ідучи, спішно уявляв її роздягнуту, уявляв її тими м'якими, коли не відповідають, і, підійшовши до її ліжка, був повен розначливої, хисткої пристрасті.

— Це ти, Давиде? — сонно спитала Тетяна Ничипорівна, прокинувшись із дрімоти від його дотику.

— Я... я...— шепотів кооператор, обіймаючи її.

— Що це ти надумав? — мляво казала вона, відхилившись.— Тут погою важко ворухнути... Я як розварена... І тобі їхати завтра. Хай іншим разом... Спати лягай.

— Он ти яка,— ніяково прошепотів кооператор.

Він почував себе як лантух, з якого висипано зерно. Але з ліжка від дружини не пішов, чекаючи, поки вона знову засне. Машинально тримав її за руку. А коли дихання в неї зробилось рівне,— на це кілька хвилин треба було,— він підвівся й нишком вийшов до кімнати, де була дочка. Почував виснагу в цілому тілі, тому намацав коло стіни стільця й сів спочивати. Віддих мав затриманий, немов чекав щомиті якоїсь несподіванки; аж раптом скрикнула зі сну його дочка, і цей звук кооператора протверезив — він відчув себе в своїй хаті, навіть виразно усвідомив, на якому саме з своїх стільців, що не були одностільні, він зараз сидить. І знову почав думати, чи певніш — уявляти.

Уявив передусім випадок, що йому був за свідка кілька років тому. Якась молода жінка хотіла зіскочити з трамваю під час руху, потрапила під колеса, і їй відтято ногу. Круг її непритомного тіла вмить збилась юрба, серед якої був і Давид Семенович, що стояв та дивився, аж поки негайна допомога забрала жінку в своє авто. Тепер він уявляв за-

мість тої жінки Марту з відтягненими ногами, геть скривавлену, понівечену, з побитим обличчям, розшарпану, стогнущу, і голос її він чув, і той голос був такий, як вона допіру йому відповідала годину. «Доскакалась, дівчино?» — подумав він глузливо й зручніше вмовстився на стільці.

Тепер Марта була цілком у його руках, і він чинив з нею, як хотів. Надавши їй знову нешкодженого вигляду, уявив її далі вагітною і покинутою, примусив її плакати й божеволіти з розпачу, примусив її прийти до себе, благодіючи й рятунку. «Було б шануватись», — скаже він їй, і вона зомліє. І родиться потім у неї жахлива дитина, якийсь покруч, якого вона злякається, і викине його в убиральню, а сама завіситься в своїй кімнаті на шлейках, що випадково від її коханця залишаться. Але не завіситься! Міліція її візьме, і будуть її судити за дітовбивство, а він виступить свідком і скаже: «Товариші судді! Я все це завбачав, до того воно йшлося. Страшний гріх учинила ця дівчина, страшну мусить прийняти й кару»... Коли він свою довгу промову скінчив, уся зала, усі, хто тільки є, кидаються на дівчину, шматують її, топчуть ногами, і от знову вона лежить перед ним покалічена, як та жінка з відтятою ногою.

Раптом кооператор, покинувши знадну уяву, що його тішила та розраджувала, схопився й побіг до дверей. Бо хоч і захоплений був дуже, але інстинктивно наслуховував: двері Мартиної кімнати рипнули, кроки зашелестіли в кухні. Давид Семенович тихесенько відхилив свої двері і в щілину побачив навскоси задню стіну кухні з вихідними дверима — побачив тому, що кухня була трохи освітлена від непричинених дверей з Мартиної кімнати, де горіла електрика. В ту ж мить у його видноколі з'явилось дві постаті — Славенко в пальті та капелюхові й Марта... Кооператор затрусився від образи, їх зараз побачивши, бо йшли вони, міцно обнявшись, як одна чудернацька постать, і попри всі інші чуття кооператорові здавалось, що він випадково зазирнув у далекий світ привидів.

Коло вихідних дверей вони спинились і довго мовчки цілувались. Потім шепотілись між новими поцілунками, але кооператорові так калатало серце, що слів їхніх він не почув. Він тільки дивився і тямив тільки зір свій та болісне, стиснуте й голосне кидання свого серця.

«От і вона, от і вона», — безглуздо думав він.

Коли Славенко пішов і дівчина замкнула за ним двері, Давид Семенович відчув конечну потребу щось учинити, виявити себе, крикнути дівчині, що ти розпусниця, перелюбка! Він стояв і сам чекав своєї доконечної дії. Марта

тим часом підійшла до гранту й напилась води. Ось вона вже до кімнати рушила — тоді кооператор розчинив двері, коло яких стояв, і раптом голосно спитав:

— А хто там?

— Це я, Давиде Семеновичу, воду пила, — хутко відповіла Марта, зникаючи в своїй кімнаті.

СКАНДАЛ У БЛАГОРОДНІЙ РОДИНІ

Великий годинник у їдальні професора Маркевича глухо продавонив десяту годину. Простора кімната, мляво освітлена електрикою з-під розлогого абажура над столом, була ніби порожня, ховаючи в аморфній своїй тиші присутність меблів і жінки, що у глибокій роздумі сиділа тут на канапі. Дзвін годинника немов прокинув її, і вона підвелася, висока й худа, в чорній сукні з високим коміром, що робив її саму ще довшою на вигляд. Якусь хвилину Марія Миколаївна стояла, зважуючись на рішучий крок, допіру оце обмислюваний, а тоді через темну вітальню рушила до кабінету свого чоловіка, професора.

Степан Григорович сидів коло столу, обкладений розгорнутими книжками, зошитами, записниками, шпартгалками і з цього паперового хаосу видобував конспект своєї застрашньої лекції про пістряк шлунку. Цю свою самотню працю професор скрапував різними вигуками, сованням на стільці, безпорадними й радісними жестами та хвилинами зосередженого міркування, коли втуплював очі в просторинь і поволі гриз олівця. Ретельно komponуючи докладний план, професор ніколи не користувався ним під час лекції, та коли б цей план не лежав йому в боковій кишені піджака, він не спроможен був би пов'язати своїх думок, втратив би точку опертя й доконче розгубився б. Стоячи на кафедрі перед аудиторією, він щораз хапався рукою за кишеню, і переконавшись, що конспект при ньому, спокійно вів далі свій плавкий, образний, а то й дотепний виклад.

Об одинадцятій увечері Степан Григорович кінчав свою підготовчу чи якусь теоретичну працю, і тоді в кухні розлягався дзвінок, щоденне й непохитне гасло, що Пелагея мусить нести професорові кухоль кислого молока, яке споживши він задоволено вкладався спати. Звичай так само був, що турбувати Степана Григоровича, заглибленого у вечірню роботу, не дозволялось у жодній справі, тому поява дружини в кабінеті його зараз сильно схвилювала.

— Це ти, Марусю? — злякано спитав він. — Я, бачиш, працюю. Сідайте, — додав він раптом, як ніби мав перед собою пацієнтку.

— Я хочу з тобою серйозно поговорити, Степане Григоровичу,— мовила дружина, зітхнувши.

— Серйозно?.. Кажи, кажи. Але, Марусю, одну хвилинку! Один момент, я кінчаю. Будь ласка, я зараз.

— Пиши,— сказала Марія Миколаївна.

Минуло хвилину з десять, коли професор по-молодецьки кинув олівця.

— Чудово! — скрикнув він.— Марусю, люба моя, тепер поговоримо серйозно.

— Ти помітив, що Юрія Олександровича не було в нас уже місяць? — сухо й без манівців спитала Марія Миколаївна.

— Справді, давно не було...— здивовано озвався професор.— Але я помітив, помітив! Пам'ятаєш, я казав... Кому це я казав? Ну да, я тобі якось казав, що...

— А чи знаєш ти, що він майже жених був нашої Ірен, що Ірен любить його, тобто згодна з ним побратися?

— Цього я не помітив... Дуже радий! Хай женяться, я нічого не маю проти! Навпаки, Марусю, я завжди...

— Так його місяць уже не було, зрозумій ти, Степане Григоровичу, що це значить,— суворо спинила його дружина.— Місяць не з'являється за такого становища, ти розумієш?

— Нічого не розумію,— відказав професор.

— Я питала Ірен,— вела дружина.— Я питала її, що все це значить. Але ти знаєш нашу Ірусю, яка вона горда. Вона така, що я, Степане Григоровичу, боюся її, скажу тобі щиро. «Не знаю»,— сказала вона. Але як сказала! Ні, ні, я вже не можу її питати! Як вона сказала!

Професор зрадів.

— Бачиш, навіть Іруся не знає! А звідки я знатиму, ти подумай.

— Ми мусимо про все дізнатися, мусимо подбати за свою дитину... Єдину нашу дитину,— урочисто заявила Марія Миколаївна.— Ірен тепер двадцять дев'ять років,— додала вона.— На це треба зважати. Юрій Олександрович — найкраща партія нашої дівчинці, бездоганна партія... І все йшло чудово, ах, як чудово...

— Чудово, чудово,— пробурмотів професор.

— Ти заразив мене цим словом,— сумно промовила пані професорова, хитаючи головою.

Настала пауза. Професор обережно спитав:

— Ми вже поговорили, Марусю?

— Степане Григоровичу,— сказала та раптом.— Ми повинні вжити заходів. Так я вирішила. Може, все ще можна буде якось направити.

— Воно само направиться, Марусю! Повір мені — скільки я живу, все само з себе направлялось на краще. Чудово направлялось.

— Ти на все дивився крізь рожеві окуляри. А в мене найгірші передчуття... Подумай, як усе це раптом сталося! Останній раз, як він був, я спитала Ірен, чи сказав він їй що-небудь. «Він сказав усе, що треба», — відповіла вона. Скажу щиро, я заспокоїлась. І після того він зник...

— Може, він виїхав кудись? Ну, звичайно, він поїхав у командировку! — зміркував професор.

— Але міг би попередити... Правда, він дзвонив раз телефоном — якимось чудно: переказав Пелагеї, що хворий і прийти не може. Чому саме Пелагеї він це сказав?

— Бо Пелагея, мабуть, підійшла до телефону.

— Так, але він міг попросити Ірен, мене, нарешті тебе, Степане Григоровичу. Але казати покоївці — це зневага до нас, до господарів!

— Він тримається поступових поглядів на покоївку, — несміливо зауважив професор, але дружина мов і не чула його слів. Натомість сама сказала дуже твердо:

— Степане Григоровичу, ти батько своєї дочки. На тобі лежить відповідальність за нашу єдину тепер дитину. О, коли б живі були мої сини...

Вона затулила хусточкою очі, а професор підхопився із стільця.

— Що ж я мушу робити? — розпачливо спитав він.

— Мусиш розвідати геть усе про Юрія Олександровича: як він живе, що робить, де буває і що він думає, надто останнє.

Степан Григорович полегшено зітхнув.

— Та це я зараз, Марусю! Ось телефоном подзвоню йому...

— Телефоном! Та в телефон він тобі скаже все, що йому схочеться... Ні, треба довідатись стороною... Об'єктивні дані треба мати! А тоді ми побачимо, що робити. Слухай, Степане Григоровичу, я все обмислила. Ти знаєш, де Юрій Олександрович живе?

— Не уявляю, — жваво відповів професор.

— Неправда. Ти знаєш, що він живе на помешканні в Сліповського, якого ти лікував.

— А, це був цікавий випадок! І як явилував його, Марусю! Той самий принцип; медицина може тільки допомагати організмові. Якнайменше ліків!

— Так ти заїдеш до Сліповського з візитом...

— Але ж він цілком здоровий і не кликав мене!

— Ти лікував його більше, як рік, і маєш право цюці-

кавитись здоров'ям свого пацієнта. Цим ти зробиш йому велику честь... Зайдеш по-простому і в розмові розпитай про Славенка. Все розпитай, тільки вміло, так ніби ненавмисно...

— В жодному разі,— скрикнув професор.— Чудово! Ти шпика з мене хочеш зробити! Ніколи! Марусю, зрозумій, що це нечесно, прошу тебе зрозуміти!

Він благально спинився коло дружини. Та підвелася.

— Ради щастя Ірен ти завтра поїдеш до Сліповських,— сказала вона безапеляційно.— Ти батько.

Вона велично вийшла з кабінету, покинувши професора в стані зціпеніння. Але за кілька хвилин у кухні пролунав дзвінок, а ще за кілька до кабінету вступила Пелагея з кислим молоком.

— Щось ви рано сьогодні, Степане Григоровичу,— мовила вона.

— Мушу раніше встати, бо завтра маю на одну візиту більше, ніж гадав... Спасибі, Пелагеє... А як Ірусь? — спитав він раптом.— Здорова? Не плаче?

Пелагея малопомітно, але дуже лукаво посміхнулася.

— Ні, Ірена Степановна здорові й не плачуть.

Професор зітхнув і сказав покоївці:

— Яка ви щаслива, Пелагеє, що не маєте родини... Чудово! Ви не знаєте цього клопоту й можете цілком віддаватися своїй праці.

Другого дня професор Маркевич учинив за розказом дружини своєї і ввечері склав перед нею звіт про денні розвідки.

— Він живе чудово, Марусю, ти за нього не турбуйся,— сказав він.— Абсолютно здоровий, свіжий, бадьорий, словом, молодець та й годі!

— Ти його бачив? — спитала Марія Миколаївна.

— Його побачиш! Казала пані Сліповська, що й вони його рідко бачать. Зранку десь у інституті, а ввечері, як тільки за чверть сьома, так і подався. Сміються вони, що годинника можна перевірити за його вечірнім виходом. І знаєш, Марусю, ця акуратність у ньому мене просто захоплює!

— А коли вертається?

— Також точно! На дванадцятку вже дома. Чудовий режим! Встає о восьмій. Ти бачиш, я все дізнався, і все ніби ненавмисне. Та й питати не довелося, пані Сліповська така балакуча, я ледве витримав...

— О дванадцятій годині,— тихо мовила професорова, розмірковуючи.— І це щодня?

— Щодня, Марусю! Оце найбільше дивує пані Сліповську. Сидів собі чоловік щовечора вдома, чудово, знаєш, сидів, а то зразу, каже пані Сліповська, як зірвався.

— А де ходить? Оце найголовніше, Степане Григоровичу, в цьому вся річ!

— Невідомо! Каже пані Сліповська: не доберу, може, закохався він? І я сказав — ну, звичайно, закохався, людина молода, здорова, але молодець, що в режиму не виходить...

— Я не розумію, Степане Григоровичу, твого тону. Ти цинік! Ти забуваєш про Ірен!

— Ірен... — пробурмотів професор. — Я забуваю про Ірен? Чудово! Але що я можу, як він і справді закохався? Нічого не можу, Марусю, я безсилий... Якби він захворів на коліт абощо, то лікував би його, а любов, Марусю... ти знаєш, я сам був закоханий...

— Перестань, — сухо сказала Марія Миколаївна, і професор змовк. — А якихось подробиць ти не довідався?

— Як же! — скрикнув професор. — Марусю, я все виконав надзвичайно... Можливо, що я щось і забув — ти знаєш, пані Сліповська — це ціла злива, це кулемет! Коли чоловік її був хворий, я заборонив їй розмовляти з ним, вона дурманила його своїм говорінням... І вона скаржилась, що Юрій Олександрович дуже неговіркий...

— А раніше говіркий був?

— І раніше не був. Ніколи не був з нею говіркий.

— Тоді це не важить. Ще що?

— Ще вона сказала, що останнім часом він заприятелював з їхнім котом Нардисом і до кімнати своєї його пускав...

— Які дурниці ти плетеш, — мовила Марія Миколаївна і поринула в вадуму.

Професор сидів коло столу й з видимою тугою поглядав на книжки та папери. Та що дружина його не оповістила розмову закінченою, він не зважувався до праці братись і тільки голосно зітхав, нагадуючи за свою при томність.

— Ірен мене турбує, Степане Григоровичу, — мовила вона нарешті. — Ти помітив, вона майже не виходить з хати, все сидить у кімнаті... І що за горда душа — не терпить співчуття! Моя душа...

— Звичайно, в неї твоя душа, — погодився професор. — І мій розум.

— Вона все читає, — вела Марія Миколаївна, — я на це раніш уваги не звертала. А вчора подивилась — і знаєш, що вона читає?

— Що? — злякано спитав професор.

— Вона читає не більше й не менше, як граматику української мови Горецького й Шалі, видання шосте.

— Невже?

— І до того ж пише всякі вправи у зошиті. Ти розумієш, у якому вона небезпечному стані?

Професор тільки спантеличено дивився.

— Я розумію любов до мов, я сама вільно розмовляю французькою і німецькою, але це... це початок божевілля! Ми мусимо її негайно рятувати. Але, передусім, мусимо остаточно розвідати про Юрія Олександровича.

— Марусю, — мовив професор благально, — я все розвідав, чудово розвідав.

— Лишається ще трохи, — суворо сказала Марія Миколаївна. — Завтра ти будеш коло його помешкання за двадцять сьома й простежиш, де він піде.

— Марусю! — скрикнув професор.

— Вулиця, будинок і номер помешкання — ось що я мупу знати. Степане Григоровичу, завтра ти зробиш це обов'язково.

— В жодному разі! — скрикнув професор. — Я люблю Ірен, але я... не слідюит! Чудово! Ти принижуєш мене, ти забуваєш, хто я!

— Але так, щоб він же не побачив — іди за квартал, ти добре бачиш.

— О, я бачу! Бачу, що ти остаточно вирішила зробити з мене слідця, якогось Нат Пінкертона... Але цього не буде! Ніколи! Та зрозумій же, Марусю, що мені не личить вистежувати людей. Пошлімо краще когось, Марусю!

— Я не можу плутати в наші інтимні справи сторонніх... Упорядкуй свій день так, щоб завтра о шостій з половиною був вільний.

Затим вона вийшла з кабінету, а другого дня професор знову вчинив за її розказом, але мало не спізнився: вже за двадцять сьома Славенко вийшов із помешкання і пустився так хутко, що професор за ним ледве встигав. Добре, що до Жилинської вулиці було недалеко, а то Степан Григорович зовсім захекався б від швидкої ходи то напруження, з яким він Славенка пильнував. А коли той зник у подвір'ї будиночка, професор Маркевич поважно пройшов повз, придивився, взяв на розі візника й поїхав по візитах, геть задоволений і в найкращому настрої. Бо коли йшов за Славенком, у ньому справді прокинулось щось слідецьке, якась приємна мисливська настанова, з'явилась нервова піднесеність і солодкий трепет у серці. Він мав вистежити людину і виконав це чудово!

— Далі я вже сама вівьмуся,— сказала Марія Миколаївна, обізнавшись із його здобутками.

— Це, знаєш, цікаво, Марусю,— сказав професор.— Він іде, а я за ним, за ним, з очей його не спускаю... І такі сутінки, дуже зручно в сутінках стежити, чудово!

— Ти захоплюєшся всім, як хлопчисько,— суворо мовила професорша.— Поважності в тобі, Степане Григоровичу, немає.

Вранці вона вирядилась на Жилинську вулицю й постукала в двері маленького будинку. Ада їй відчинила, бо кооператор того дня до Шепетівки поїхав, а дружина його пішла на базар, Марта на посаді була, а німкеня, фрау Гольц, взагалі недочувала.

— *Здесь живет Владимир Петрович Изотов?* — спитала професорша, наперед заготовивши це вигадане прізвище.

— *Здесь живу я, моя мама, мой папа...* — почала Ада, але Марія Миколаївна м'яко перепинила її.

— *Позови кого-нибудь старшего, детка!*

На цей час фрау Гольц зачула-таки з своєї кімнати якийсь гомін і вийшла.

— Што фі хотіть? — спитала вона.— Мофчі, Ата, ті що маленькі.

Марія Миколаївна вмить зміркувала свою дальшу поведінку.

— *Sind sie eine Deutsche?* * — спитала вона.

— Га? — мовила фрау Гольц.— Мофчі, Ата, ті мішай...

— *Она глухая,* — сказала дівчинка.

— *Ich frage, ob Sie eine Deutsche sind?..* — крикнула професорша.— *Sie haben eine deutsche Aussprache.***

— *Ja, Ja, ich bin eine Deutsche, ganz richtig,**** — радісно відказала фрау Гольц.— *Mein armer Vater kam als Mechaniker her, hier ist er auch gestorben... Treten Sie bitte, womit kann ich Ihnendienem? *****

— *Ich suche einen Verwandten und man hat mir,* — промовила Марія Миколаївна якнайголосніше, ідучи за фрау Гольц до кімнати,— *diese Adresse, Schilanskaja, 42, gegeben *****.*

* — Ви німкеня? (нім.)

** — Я питаю, чи ви німкеня?.. — У вас німецька вимова. (нім.)

*** — Так, так, я німкеня, цілком вірно. (нім.)

**** — Мій бідний батько приїхав сюди механіком, але тут він помер... Заходьте, будьте ласкаві, чим я можу вам послугувати? (нім.)

***** — Я розшукую родича і мені сказали цю адресу, вулиця Шиланська, 42 (нім.).

З півгодини точилася між ними голосна й щира розмова. Спочатку Марія Миколаївна мусила вислухати нещасну історію ффрау Гольц, що двадцять років тому потрапила з батьком на Україну й по його смерті остаточно зміцнилась у становищі старої панни, зробившись до того ж безпритульною. А коли з цим покінчено, Марії Миколаївні, що виявила дружню цікавість до теперішнього побуту ффрау Гольц, неважко було довідатись за її сусідку, дівчину Марту (ein hübsches, gutes Mädel, doch schade, das Sie das Haar beshnitten hat!) * і за те, що її щодня одвідує один молодик (ach, was für ein stattlicher Mann, sehr elegant und schön!) **. Звичайно, казала ффрау Гольц, це природно, що до дівчини ходить хлопець, але недобре так довго вдвох засиджуватись — das ist gefährlich für ein Mädel, das keine Eltern hat, und überhaupt führt es zu einem schlimmen Ende...***

Нарешті, Марія Миколаївна висловила жаль з того приводу, що родича свого не знайшла, пообіцяла німкені влаштувати її десь за бонну при першій нагоді й попросалася з ффрау Гольц, що назвала її die allerliebenswertigste Frau, die Ihr je begegnet ist.****

— Так, він закоханий, — оповістила Марія Миколаївна професорові ввечері того дня. — Закоханий у дівчину, Степане Григоровичу, це найгірше...

Під впливом тяжких переживань материного серця вона оспала, втратила рішучість у тоні й величний вигляд.

— Так і треба було припускати, — мовив професор. — Як що хлопець не сидить увечері вдома, значить він закоханий... Така вже логіка речей, Марусю!

— Щасливий ти, Степане Григоровичу, що маєш таку вдачу, — зітхнула Марія Миколаївна. — З усім ти миришся...

— Факти, Марусю! — скрикнув професор. — Факти — чудова річ!

— Якби це була жінка, тобто доросла жінка, вдова чи що, тоді б я знала, що робити, — сказала дружина. — А дівчина — це пропаща справа... Тут ніяк підступитись, бо він же засліплений! Ах, Степане Григоровичу, ти не уявляєш собі, яка це трагедія для Ірен, для нас...

* (красива, гарна дівчина, шкода лишень, що обрізала волосся!) (нім.)

** (ах, який статний чоловік, дуже елегантний і красивий!) (нім.)

*** — це небезпечно для дівчини, у котрої нема батьків. І взагалі це погано кінчається... (нім.)

**** найлюбезнішою жінкою в усіх, котрих їй доводилося коли-небудь зустрічати. (нім.)

— Заспокойся, Марусю,— мовив професор.

— І як він міг закохатись у дівчину? Він, такий розумний, серйозний? Яка легковажність! Що йому та дівчина? Що вона проти нашої Ірен? Яка пара була б! Серцем я почувую, яка це могла б бути пара — Ірен і Юрій Олександрович... Йому закохатись у дівчину, ославивши Ірен,— це моральний занепад!

— А я його розумію,— сказав професор.— Коли б я закохався, то тільки в дівчину.

— Але ти вже одружений, це інша річ... Степане Григоровичу,— додала вона стомлено,— я не бачу іншого виходу, як сказати Ірен щиру правду. Бідне дитя! Хай знає все...

— Чудовий вихід!

— Але що з нею буде? Який страшний удар!

— Якщо вона любить його, то може зомліти,— заклопотано мовив професор.— Але я прихоплю з собою салм'яку...

І вони тихо рушили до доччиної кімнати, як на похорон.

Ірен була в своєму теплому покої. Сидячи на софці, вона писала в зошиті на колінах. А коли ввійшли батьки, мовчазні, понурі, заклопотані, Ірен здивовано підвела на них очі.

— О, певно, щось дуже важливе, коли ви вдвох прийшли,— мовила вона.

Професор сів коло дочки на софку, а мати присунула навпроти стільця.

— Ти не помилилась, Ірен,— сказала Марія Миколаївна.— Ми прийшли як батьки... з дуже важливою й неприємною справою.

— Не хвилюйся, Марусю,— сказав професор, уместившись на софці вигідніше.

— Як мені не хвилюватись, коли доля моєї дитини, єдиної дитини...

Марія Миколаївна затулила хусточкою очі, згадавши синів.

— Що таке? — спитала Ірен.

— Він закоханий! — оповістив професор.

— Юрій Олександрович закоханий у дівчину,— додала мати.— Ти мусиш знати все...

— Я й так усе знаю,— сказала дочка.

Батьки презирнулись.

— Ти не могла знати,— лагідно мовила Марія Миколаївна.— Ти горда, ти вдаєш, що знала! Негарно, Іро...

— Без мене? — скрикнув професор.— Та тільки я міг його вистежити!

— Ти, татусю? Звідки ж у тебе здібності до слідства?

— Але як вистежив! Чудово! Він іде, а я за ним, зовсім так непомітно...

— Ти міг не турбуватись, татусю! Я зробила це далеко простіше.

— Як? — спитала мати, геть спантеличена.

— Я послала Пелагею.

— Ну, Пелагея не могла справитись за мене! — сказав професор.

— Ірен, Ірен, — прошепотіла мати. — Ти вилутала сторонню людину...

— Але я мусила знати, мамо! Я не дівчина, я доросла жінка, і що ж мені — зітхати та тужити на самоті!

— Що ж буде? — пригнічено запитала професорова.

— Все буде добре, мамо! — сказала Ірен. — Він вернеться до мене.

— Я ж казав, — мовив професор. — Все направиться само з себе. Закон життя: факти, і все направляється на краще.

— Ти можеш іти працювати, Степане Григоровичу.

— Чудово! Ірусь, залишаю тобі салм'як.

— Поясни мені, Ірен! — благально мовила мати, коли професор вийшов. — Поясни як матері... Не будь хоч раз потаємна! Коли б ти знала, як я змучилась...

— Будь ласка, мамо. Передусім, я знаю Юрія Олександровича приблизно так, як і саму себе. Знаю його вдачу, нахили... І знавш, смішно думати, щоб він міг зв'язати свою долю, свою наукову кар'єру з якимсь дівчам.

— Але він закоханий у неї! Він буває в неї щодня від сьомої до дванадцятої!

— Не більше й не менше. Пізнаю його в цій акуратності — порядок і режим передусім! Навіть для кохання він визначив час, щоправда, чималий... А втім, він справді закоханий, може, навіть божевільно закоханий, як на його натуру. Це зрозуміло: роки зосередженої роботи дали себе знати. Він шумує, і я дуже рада, що шумування це відбувається в ньому перед нашим одруженням, а не після. Тоді справа була б прикріша і навіть небезпечніша.

— Так ти певна, що він вернеться до тебе? — несміливо запитала мати.

— Видима річ, мамо! Адже години, що він віддає на кохання, це години його наукової роботи. Скільки він зможе жертвувати роботою задля тої дівчини — це тільки питання часу. Зважай, мамо, що з планами наукової роботи зв'язана в нього я, а не вона. Поворот до роботи буде заразом і поворотом до мене.

— Мені дивно, Ірусь, що ти здібна так спокійно міркувати в... твоєму становищі...

— Адже я, ти знаєш, мамо, шумувала так само. Може, навіть безглуздіше... Це неминуче в житті, але потім лишається ще ціле життя, яке треба спокійно й свідомо творити.

Марія Миколаївна сиділа, схиливши голову. Сумніви не покидали її.

— Це вам, старосвітським людям, кохання здається якоюсь невинною катастрофою, чимсь стихійним і великим,— сказала Ірен.— А ми за революції навчилися дивитись на нього як на епізод у житті.

— Атож, ви нові люди,— мовила мати неймовірно.— А може, ти й помиляєшся?..

— Помилки завжди можливі,— відповіла Ірен тоном, що визначав кінець розмови.

Марія Миколаївна покірно підвелась, все ж запитала:

— Ти вибач, Ірен, що я втручаюсь у твоє життя... Скажи мені ще, навіщо ти вивчаш українську мову? Я злякалась, коли побачила в тебе ці підручники!

— Сьогодні ти вчиняєш мені справжній допит,— посміхнулася дочка.— Гарзд! Треба знати ту дівчину, мамо... Тут я скористалася знайомствами в Махортресті, де вона служить. Вона українка, причому з того молодого покоління, яке не задовольняється вже українською школою на селі, виданням українських книжок, театральними виставами, як це було в батьків їхніх. Їм хочеться більшого — знаєш, апетит з їжею приходить.

— *L'appétit vient en mangeant...** Але вони нас хочуть з'їсти,— зауважила мати з гнівом.

— Щось подібне. Їх легко пізнати. По крамницях вони запитують усе по-українськи, до того ж голосно, демонстративно, і вимагають, щоб їх розуміли...

— Але це смішно! — скрикнула мати.

— Безперечно, смішно. Продавці таки й справді сміються за їх спиною. Смішно чути в могутній російській стихії нашого міста оцей кволенький український голосок... Але приклад, мамо, заразливий, надто ж поганий приклад.

— Невже ти думаєш, що Юрій Олександрович...

— Не маю в тому найменшого сумніву. Недурно він оце недавно, наприкінці академічного року, заявив, що вже досить підготований, і почав читати по-українськи. Дивна нетерплячка, якщо не взяти на увагу тої дівчини! Треба розуміти психологію тутешніх мешканців, мамо. Мовою, культурою, політичною свідомістю вони росіяни, але десь там у душі їм ще лишилися якісь спогади. Досить ці спогади підогріти, і їх обпадає національна романтика, вони відчу-

* Апетит приходить під час їди... (Франц.).

вають себе нащадками запорожців, мріють Мазепою, Хмельницьким, Дорошенком та іншим старим магаттям... А надто жіночий вплив тут чинний. Це так зветься — українізація коханням.

— Боже мій, боже мій, — зітхнула професорова. — Якими підступами він оточений!

— На щастя, жіночий вплив чинний і з іншого боку, — вела Ірен. — Українці страшенно наївні, мамо! Їх досить потішити якось українською фразою, і вони вже тануть від задоволення. То ж я мушу бути готова. Скільки я знаю таких людей! Зрештою, ми мусимо бути розумніші. Російська інтелігенція століття була тут провідником культури, керівником цілого життя цього неспокойного краю, і не варт їй важити своїм становищем через ту сотню слів, які не спільні обом мовам. Мова — це ще не нація, мамо.

— Яке все це складне, — зітхнула Марія Миколаївна. — Що ж ти робитимеш?

— Чекатиму, — сказала Ірен.

MADEL KLEIN, MADEL FEIN,
GIB DICH DREIN...*

Льова Роттер у своїх розрахунках жорстоко помилився. Тільки в мозкові, геть затруєному чуттям, могла з'явитися думка, що дівчина, закохавшись, втрачає для всіх, крім одного, на принаді! Дуже наївно, зухвало й неприпущенно рівняти жінку до будинку, що й справді наймачів не цікавить, якщо вільних помешкань у ньому немає. І не треба також забувати, що є ціла категорія чоловіків, які через психічні властивості свої можуть бажати тільки жінок невірних, закоханих чи одружених, або в крайньому разі хоч удів та розлучених. Але Льова, незважаючи на бурці свої, не був ні зухвалий, ані чужоженець. Не міркування навіть, а рефлекс керували ним, ті самі безумовні рефлекс, що примушують тонучого хапатися за бритву й додавати до свого загину зайві рани. «Якщо вона закохається в когось, — маячило йому, — отже, не закохається вже в мене, тобто мені не буде жодних надій». Та чи ж може бути за правило, що безнадійність становища втишує людське чуття? Тоді б ми були свідками прекрасного настрою в засуджених на страту, яким клопотання відмовлено.

До того ж, важко уявити, що перед закоханням дівчини становище Льовине було менш безнадійне, ніж по ньому. Та й любов його до Марти не потребувала ніяких надій, ба

* Дівчинка маленька, дівчинка файна, підкорися... (н.м.).

більше,— коли якісь надії йому були, він, можливо, став би до дівчини геть байдужий! Його любов, роджена в зубоженні душі, в утраті життєвої рівноваги й спустошливій поведі песимістичних думок, була мистецтвом для мистецтва, собі-достатньою любов'ю, яку досягнення вмиць зруйнувало б. Це була та чиста, незацікавлена любов, яку почуває підліток до вчительки і яка, межі дитячого віку переступаючи, робиться смішна в дорослого.

І колишній фельдшер це почував. Бачив, що це чуття його принижує, здрібнює, відбирає йому самоповагу, висить на ньому залізом, не даючи випростатись. Велич Мартина гнітила його, бо дівчина здавалась йому довершеністю, чимсь незрівняним, недосяжним, світлющим образом, якого назвати не в силі мова. Чи так насправді було, він перевіряти не брався — адже до перевірки сумніву треба, а Льова сумнівів не мав! Він тільки шляху шукав звільнитися з-під влади дівчини над собою, скинути ярмо цього нестямного чуття, що визискувало всі його духовні сили.

Сидячи вечорами в своїй хатині, майже порожній, де бракувало не тільки вигод, але й речей першої потреби, сидячи при газовій лампі коло одоробала-столу, в хатині мало напаленій і геть непривітній, Льова Роттер щоринав у довгі міркування, що вмиць абстрагувались до загальних питань, покидаючи конкретні справи його особи — жахлива звичка людей, що на міркуванні кохаються! Він гадав: звідки беруться ці страшні почуття, ці пожежі людської істоти, божевільні потяги, де захлинається розум? Де джерело тих потайних її бажань, що виникають у ній самовільно, спиняють її, повертають у інший бік її путь, перед тим виразну й окреслену? Ось сам він, пізнавши думкою марність змагання, хотівши стати осторонь битих шляхів, шукавши вищого супокою і на споглядання себе призначивши, потрапив зразу в найпримітивніші тенета... «Ми не знаємо себе,— думав він,— не знаємо ні меж своїх, ні можливостей. Самопізнання є річ досвіду, а не міркування. В міру живемо, ми пізнаємо себе, отже границя самопізнання в смерті!»

Сидячи вечорами в своїй кімнаті, самотній і худий, Льова Роттер отак невесело розумував. А найприкріше було те, що, замість сприяти його звільненню, звістка про роман Мартин його ще більше ув'язнила. Доти Льові здавалось, що його чуття дійшло вже крайньої межі, і він уваяти собі не міг, щоб воно й далі могло поступувати: навіть того, що було, було задосить! А ось тепер воно сягнуло ще вгору на кілька ступнів, немов любовний прес, що душив його, збільшив відразу своє нагнічення. Щось розпачливе, безог-

лядне в ньому повстало, щось зовсім релігійне, бо велич дівчини зросла в її любові. В любові їй додалась остання риска, в любові її істота цілком окреслилась. Вона ступила ще крок угору на п'єдесталі, де він її тримав, і йому лишилось тільки впасти виць у святобожному екстазі. Тепер він навіть міркувати вечорами не був здатен. Сидів бездумний серед тини своїх стін, як мрець у просторій домовині, а то блукав вулицями передмістя, і скрізь по темному небосхилі, в плетиві блискучих зірок вбачав далекі відсвіти її краси. Відчував її безкрайсть, її вічність у таємному веселіті навколо себе і вдихав у себе її могутнє єство з перухомим повітрям ночі.

А вряди-годи, почувавши непереможну спрагу, в годину, вільну від крамничної праці, виряджувався нишком споглянути на неї саму, на неї, величну, царицю землі, неугасиме огнище життя. Цильнував здалека, як вона виходить з установи, як минає його, як зникає з його зору, прекрасна й богорівна. Її появи він раз у раз чекав як здійснення безумної мрії; Марту бачачи, переймався ще глибше свідомістю її винятковості на землі й покірно гадав: «я не звільнюся від неї ніколи». Та не розпач, а насолода бралася в нім з тої безнадійної гадки, і таке щастя його сповняло, що він кілька день потім захоплено важив у Соробкопі різноманітні ковбаси.

Звичайно, Марта його чатувань не помічала, та й про нього самого майже забула. Взагалі їй і на думку не спадало, що нею та її побутом хтось там може цікавитись — таким завершеним і замкнутим здавалось їй її існування. Десь там, позаду, були в неї знайомі, були якісь події, радощі, прикрасці, сподівання, але все те належало до передісторії її життя, де ось сталася революція, з якої годилось почати нове літочислення.

Курси стенографії та машинопису вона днями закінчила, дістала диплом а й дві години вільних по обіді. Тепер службова кваліфікація її вельми підвищилась, і вона могла б мріяти за поступування на ієрархічних щаблях хоч би того самого Махортресту. Але інші наміри в неї з'явилися — тепер більше, ніж коли, їй хотілось працювати над собою, щоб розвинути себе й поглибити свою недостатню, зрештою, освіту. Вона мусила бути розумніша, краща, достойніша, ніж досі була — любов клала на неї цей обов'язок. І на осінь Марта вирішила вступити на курси чужоземних мов. Чому б їй не зробитися згодом перекладачкою, не стати коло літератури, в якій дівчина так пристрасно кохалась? Читати завжди було їй за найбільшу втіху, і якраз читання присвятила вона три вільні години, що об'явилися в

неї між Махортрестом та приходом Юрія Славенка. Та й сама вона жила, як у романі. Щоправда, не всі її мрії здійснювались так, як би вона хотіла, були ухили, прогалини, але чарівне слово знайдено, і реальний світ перетворився дівчині на дрімотливий океан, що млявими хвилями обполіскував фортецю її чуття — її затишну й бідненьку кімнату.

Одного дня, вернувшись після посади додому, Марта побачила в кімнаті кошак червоних троянд, до смаку впоряджений і знову анонімний! Знову! Виходить, «невідомий лицар», якого вона геть і згадувати забула, про неї зовсім не забув! Це... нахабство! Справді, їй, т е п е р, образним видався цей подарунок. Яка впертість! Ці букети треба доконче спинити, але як? Кому сказати, що заходи його безглузді, марні, кому порадити не втрачатись даремне? Першу мить їй хотілось викинути квіти, але чим квіти винні? Та й були вони занадто гарні. І дівчина залишила їх, а Юрієві розповіла всю історію таємничих вістунів.

— Маю якогось упертого прихильника,— сказала вона.— Колись я називала його: «невідомим лицарем», але ж невідомий лицар — це ти, і я вже не знаю, як його назвати.

— Назви його невідомим дурнем,— мовив, сміючись, Славенко,— і ти не дуже помилишся. Це, певно, якийсь похмурий іпохондрик, що десь колись тебе побачив і зайнявся до тебе неземним коханням. Єсть дивні й смішні люди, що ховають під звичайнісіньким поглядом божевільну пристрасть, в якій і полягає все їхнє життя. Вмираючи, вони забирають з собою свою таємницю, про яку ніхто й не здогадується. В житті вони бувають скромні, слухняні, але якоїсь чудової ночі можуть зненацька вирізати всю свою родину або підпалити будинок. Судова медицина зібрала чимало таких фактів.

— Бракувало ще, щоб цей невідомий дурень зарізав мене десь за рогом!

— Можливо, справа не стоїть так гостро,— відповів Славенко.— Межі й форми іпохондрії занадто різноманітні. Але суть її завжди однакова: в людській психіці запановує єдина ідея чи єдине якесь чуття, абсолютно безглузде, якого індивід розумовими способами не годен здихатись. Це не є свідоме настанова на мету, як, наприклад, у науковій діяльності, а темний і немилосердний потяг, що веде одержимого просто до загину. Нормальній людині важко збагнути могутність цих учепистих думок і чуттів. Але треба сказати, що явищ іпохондрії розсіпано в житті аж надто густо, і кожен так чи так, а буває іноді іпохондрик.

Цього вечора він оповістив їй новину: з-за кордону прибули його реактиви, і з початком нової серії спроб він не може далі зволікати.

— Це мій обов'язок, — сказав він.

Але наука Марту вже не лякала.

— Нарешті, — скрикнула вона. — Ти й так довгенько байдикував.

— Це буде серія твого імені, знаменита серія! Але... вона трохи порушить нашу ідилію.

— Наприклад?

— Одну годину доведеться урвати. Інакше я нічого не встигатиму в лабораторії.

— Благословляю, — сказала дівчина.

І другого дня біохімік прийшов до неї вже тільки о восьмій.

За весь час знайомства це була перша зміна в техніці їхніх відносин. Якось зразу ці відносини склались і зразу ж суворо оформились у певний непорушний ритуал: бути вкупі від сьомої до дванадцятої години в Мартиній кімнаті. Досі ще й разу вони з тої кімнати не виходили, обернувшись у пару самотників, у пару покірних в'язнів, що навіть спроби втікати не вчиняють. Їх стосунки зародилися ввечері й відтак обернулись у віддане служіння темряві та електриці. Сходитись удень було б їм нісенітницею, не тому тільки, що вдень зайняті були, а сама істота дня мала щось відразне, вороже їх побаченням. І може бути, коли б зустрілись випадком на вулиці, де б не горіли ліхтарі, то відчули б велику ніяковість і навіть відчуженість. Марта просто побоювалась такої зустрічі, навіть десь там поставила відвернутися в такому разі, але побоювання її були даремні, бо шляхи їх денної діяльності ішли різними ділянками міста.

Отже, в неділю вранці, хоч і вільного дня, вони ніколи не бачились, немов застосовуючи і любовній справі обов'язкових годин спочинку. Марта використовувала цей ранок на хатні заходи щодо чистоти та ладу свого помешкання й одержі — мила підлогу, генерально витирала порох з небатягох меблів, провадила загальну ревізію суконь, білизни, панчіх. Сьогодні обшивала мереживом нові хусточки, які мусила купити, бо старі вже всі перевелися. Покінчивши, взялась читати, маючи трохи згодом погуляти добре перед обідом. Раптом у кухні, де мирно варився обід кооператора й незмінна кава для фрау Гольц, зчинився галас: у парадні двері, через усю зиму забиті, голосно постукали. Тетяна Нічипорівна схвилювалась, Ада почала скакати, фрау Гольц кричала: «стучійть, стучійть!», нарешті й сам Давид Се-

менович вийшов до кухні в шлейках і з газетою в руці.

Вирішили послати Аду, щоб сказала відвідувачеві звернутись до чорного ходу. Тим часом пустились у здогади — що то за еден? Фрау Гольд припускала, що це надійшов їй з Німеччини великий лист. Але Ада за мить вернулась із криком: «*Это к Марте, это к Марте!*»

— Отакої! — вголос заявив кооператор. — Вечора їй мало.

— От йому діло, — з лагідним докором промовила Тетяна Ничипорівна, і потому стало тихо: відвідувач уступив до кухні.

Почувши, що справа її обходить, Марта поклала книжку на стіл і відвелася. Але слова кооператора, оте «вечора їй мало», сказане грубо, цинічно-уїдливо, її геть пересмикнули. «Що... що таке?» — встигла вона тільки подумати, бо тепер постукали в її двері. Хвилюючись, вона, замість крикнути «заходьте», сама підійшла до дверей і розчинила їх: перед нею на порозі стояв завідувач їхнього підвідділу тов. Безпалько.

— Ви здивовані, я так і знав, — мовив він, посміхаючись. — Дозвольте все-таки зайти?

— Будь ласка.

Він увійшов і спитав знову:

— Роздягтись так само?

— Ну, звичайно.

Товариш Безпалько був у широкій плісковатій шапці та мисливського гатунку бекеші, яку він взяв і повісив на цвяха, де показала Марта.

— То дозвольте вже й сісти?

— Та дуже прошу!

Товариш Безпалько сів, і дівчина також сіла навпроти, почувавчи велику ніяковість. Тут, у своїй кімнаті, будиши господинею, вона мусила трактувати свого завідувача якось інакше, ніж на посаді. Але як? І чого він прийшов? Це «чого» не давало їй спокою.

— Мені неважко догадатись, про що ви думаєте, — мовив гість, зненацька пильно глянувши по кімнаті, — яка причина моєї візити — от ваша думка.

Тепер він пильно глянув уже на неї. Марта мимоволі кивнула головою.

— Службова? — казав він далі, ніби й не помітив Мартиної відповіді. — Звичайно, ні. Для службових справ є посада. А чому вам не припустити, — сказав він раптом, — що я просто зайшов вас побачити? Чи ви не можете собі уявити, що я так звик бачити вас щодня, що не міг зрештою

стерпіти недільної перерви? Це здається вам неправдоподібним,— додав він, відповідаючи за неї.— Тоді справді, яка ж причина?

Тон його мови — лагідний зовні, а всередині петершлячий, рвучкий — дівчину зовсім роззбрюював.

— Сподіваюсь, ви самі про це скажете,— мовила вона хутко.

— Скажу. Безперечно, скажу,— відповів він мовби полегшено.— Але передусім скажу вас, що надворі прекрасна погода. В повітрі тихо й тепло... Весна близько,— додав він зразу саркастично.— І я, признатися, не сподівався застати вас дома. Ішов на «може». Може, так, а може, ні. Пам'ятаєте, є такий роман у д'Аннунціо? В таку погоду треба гуляти. І коли я йшов сюди, то так і думав: товаришка Висоцька, безперечно, гуляє.

— Я таки й справді збиралась іти.

— Не затримаю вас довго. Але щиро сказати, я певен був, що не застану вас дома. Так і час вибирав, щоб найменший був шанс вас застати... Ну, а коли вже, думав, застану, так тому й бути. Я — фаталіст... А ви курите? — запитав він, побачивши на столі повну гільзову коробку цигарок.

— Ні... це випадкові цигарки,— відповіла вона.

Цигарки ці приніс Славенко, щоб не відчувати браку їх під час побачення.

— Багато хто з дівчат курить,— мовив Безпалько досить похмуро.— Примітивне розуміння рівноправності: переймати все, що в чоловіків є поганого — курити, говорити грубості, лаятись... Я курив раніше,— додав він,— потім кашляти вночі став, покинув. Мені вже під п'ятдесят. Вдвічі, як вам, правда?

— Навіть трохи більше...

— Але я ще міцний, чорт бери! — скрикнув він.— У теніс граю, як двадцятилітній. Взимку на ковзанцях... Мисливець з мене теж непоганий. Але не так звіра люблю стріляти, як бродити. П'ятдесят верстов у день — це для мене ще дрібниця... От, думаєте, старий бадьориться! Чи не сватається, бува, прийшов — правда, ви так думаєте?

— То що ж, може б, і пов'язала рушником,— відповіла Марта жартівливо, хоч усередині від останніх його слів їй пішов холодок: раптом вона пригадала, що співробітник їй казав, ніби Безпалько поглядає нишком на її ноги!

— Ви любите шоколад? — спитав зненацька Безпалько.

— Не дуже,— відповіла Марта спантелено.

— А все ж таки?

Він підвіся й видобув із кишені в бекеші двофунтову коробку шоколаду, перев'язану рожевою стрічкою, як годиться цукерному кравові. Розгорнув її, подав дівчині й сказав, посміхаючись:

— Прошу! В момєнти високого міркування не вадить зажити чогось смачного, щоб підсолити цю марну працю.

— І ви завжди міркуєте з шоколадом?

— Ні, я їм шоколад без міркування. Всі ці проблеми мене не цікавлять. Але в людини є апарат мислення, який механічно працює. Цей апарат, діставши враження, викидає вам думку, як автомат на вокзалі викидає перонного квитка, коли всунути в цього гривеник. Іноді ловиш себе на цьому: адже я мислю! І на душі стає неприємно.

Він на мить спинився, беручи цукерку, і Марта скористувалась цією перервою, щоб уважніше придивитись до нього — так, це був Безпалько, але який відмінний від завідувача статчастиною, мовчущого й стриманого «начальства», «ідола», як називали його в установі! І хто б подумав, що в цього пунктуального працівника є оця зневажна болісна посмішка, що він може прийти з шоколадом й говорити різну чудноту? Але дівчина вже трохи освоїлася з його присутністю й думала цікаво: «З нього справжній дивак! Ну, що ж він іще скаже?»

— Бо мислення шкодить життю,— сказав Безпалько, ковтнувши шоколаду.— І цілому поступові людськості. Все, що зроблено поступового, зроблено наперекір розумові.

Промовив це байдуже, як річ давно відому й нікому нецікаву. А втім, додав:

— Світ і людське життя рухаються великими ідеями, які дуже мало спільного мають із розумом. Але ці могутні ідеї надзвичайно крихкі. Це — сови, що живуть у темряві. Велика ідея боїться аналізу, як містичний чорт ладану. Розум бере велику ідею і освітлює її. Ти не вічна, каже він, ти з'явилась і згинеш, як багато перед тобою, а я хочу вічного, невідносного. Ти хвиля, каже розум, що повстала й розіб'єшся об скелі. Твій блиск фальшивий, ти — одна з багатьох оман, а я прагну до непохитної правди. Отак розум відкидає велику ідею, яка б вона не була. Великі ідеї — це коврі, якими грає історія, але розум проти азартної гри. Він безстрашний. Коли б його сила, він запровадив би тишу й споглядання, обернув би світ у пустелю, без оазисів, де сонце завжди стояло б на заході. Замість великих ідей він створив би великий холодок.

Товариш Безпалько говорив, упершись руками в коліна, в позі статечного гостя, що розважає господиню неодмінною розмовою.

— В цьому трагедія інтелігента: він не здібний на чистий вчинок. Інтелігент — це людина із зв'язаною волею, тобто він трапляється по всіх шарах суспільства. Замість діяти, він міркує. Шлях до вчинку позначений у нього всілякими застереженнями, дуже справедливими, але шкідливими, внаслідок яких дія або зовсім не відбувається, або відбувається неповно. В інтелігента розум покинутий сам на себе, а такий розум є вічний сумнів, що точить ідею, як шашіль стільці. Це він є справжній творець песимізму й світових туг. Чим менше його застосовують, тим приємніше людям жити. Ви згадайте XVIII століття і його безоглядну віру в природну справедливість, природне право, природні закони й природну наперед установлену гармонію світу. Тоді розум був тільки за попихача, та він більшого й не заробив. XVIII століття з Ляйбніцом і Руссо на чолі було добою оптимізму; Адам Сміт тоді доводив, що на одного нещасного припадає аж двадцять щасливих, і запитував: «Що можна додати до щастя людини, яка має здоров'я, спокійне сумління і не має боргів?» Але в XIX столітті заговорив Шопенгауер.

— Я читала про нього, — сказала Марта. — Це справді був песиміст! Але, безперечно, він десь помилявся, бо, коли б на світі йшлося так безнадійно, то ніхто не схотів би жити. А проте всі чудово живуть.

— Шопенгауер дав на це блискучу відповідь: світ, писав він, такий поганий, як тільки можливо з тою умовою, щоб він усе-таки якось існував. Та коли б він був навіть ще гірший, люди на ньому все-таки жили б. Бо в переважній частині їм ніколи думати. Щоб думати, треба бути ситим і одягнутим, а це стільки часу відбирає, що на думання лишаються якись крихти. І крім того — молоді покоління. Хіба їм важить щось чужий досвід і думки? Умовляти, доводити їм — це наймарніша в світі річ. Закасавши рукава, вони мерщій хапаються за якусь ідею — і прощай уся історія батьків! Як я це добре знаю! — скрикнув він роздратовано. — Адже я теж колись був ніцшеанець і навіть анархіст. Надлюдина — ну, чим це не приваблює? Вільні союзи середньовіччя — хіба це кепська економічна програма? Реформа людських відносин? Що простішого: скасувати державу, кари, всякий примус — і розквітнуть чесноти, бо людина добра, тільки зіпсована! І ви зверніть увагу — ідея не задовольняється тим, що існує зараз, ні, вона прагне пустити коріння глибше, переконати вас, що вона вічна. Тому ідея анархізму, бачите, подибується вже в творах хінця Лаоцзи за шість століть до нашої ери. Не забудьте й давніх греків — Арістіпа, циніків, Платона.. То дарма, що в

похмурих творах Лаоцзи сам чорт ногу зломить, а Платон був переконаний рабовласник! Що з того, що «вільні» союзи середньовіччя були часткою феодального, тобто кріпачього ладу! І знову-таки не важить, що держава й примус взагалі не народилися б, коли б людина була сповнена чеснот... Але я вчинив свого часу ретельне просвічення цій ідеї і потім того витратив будь-яку охоту захоплюватись іншими.

— Так що ви живете тепер без ніяких ідей? — спитала Марта й трохи злякалась — чи не буде такий висновок надто глузливий.

Проте Безпалько аж ніяк не образився.

— Атож, живу тепер без ніяких ідей, — відповів він, посміхаючись. — Почуваю себе непогано. Ви, звичайно, думаете, що жити без ідей є міщанство. Ви не помиляєтесь, я і є міщанин. Але ви, товаришко Висоцька, помиляєтесь, якщо міщанство зневажаєте, як це всі роблять. Зневага до міщанства — це фальшива, самозакохана поза. Адже міщанство — це компактна нерухома маса, на якій тримається всякий громадський лад. Це — стовп суспільства, кістяк, на який натягують раз у раз нове вбрання. І завжди точиться боротьба не проти міщанства, а за міщанство. Ідея перемагає тоді, коли здобуває собі достатню масу міщанства, яке сприйняло її і не намагається її критикувати. Добре діло, якби всі мали свої ідеї! Це була б жорстока криза людського життя.

— Дозвольте не повірити, що ви міщанин! — сказала Марта, також посміхаючись. — Адже ви, певно, багато читаете...

— От і масці! — вибачливо урвав її Безпалько. — Звичайно, читаю. Гадаю навіть, що культурній людині тепер треба читати щонайменше чотири години на день, інакше вона безнадійно відстане... Ба, більше: дуже люблю театр, розуміюся добре й на малярстві. Але чому міщанин доконче мусить бути дурним і обмеженим? Ви відкидаєте освічене міщанство, до якого належу й я. Освічений міщанин любить спорт і книжку, він дбає за тіло й за душу. Та й як не читати? — спитав він зненацька. — Товаришко Висоцька, ви ще не знаєте, що таке час — довгі, одноманітні вечори... Але ви також ще не знаєте мети моєї візити, — закінчив він несподівано.

— Ви обіцяли сказати.

— Безперечно, скажу. Не сказати було б зовсім безглуздо... Але шоколад я вже вам доручив? — спитав він, уже дратуючись. — Отже, ми поступуємо. Їжте, будь ласка. Свої погляди на життя я теж уже виклав — у них нема

нічого небезпечного. Навпаки, це спокійні погляди, в яких уже не може бути перевороту. Тепер годиться сказати про себе. Це буде коротко: в моєму житті не було ніяких визначних подій. Свого часу я був одружений, але дружина моя померла. Це була чудова жінка... А втім, усяка дружина по смерті здається більш-менш чудовою. Смерть очищає не тільки того, хто вмирає, але й близьких до померлого людей. Вам ще це невтямки. В двадцять два роки смерть здається нісенітницею, про яку не варт і думати. Чи були в мене діти? Звичайно. Як і водиться, я надто пізно зрозумів, що найбільша любов до дітей — це не мати їх. Але з двох у мене лишився тільки один син, який, увійшовши в літа, не проминув вилаяти мене безнадійним консерватором і людиною, яка пічогісінько не тямить у житті. Я не дуже на нього образився, бо свого часу так само трактував власного батька...

По цьому він ще взяв шоколадину й глянув на дівчину. А перед тим дивився просто перед себе, немов усе, що казав, пригадував, і сидів у незмінній позі, трохи схилившись у бік до дівчини. Повернуте на три чверті до неї обличчя було смугле, трохи одутле, але ще незруйноване. Його губи ворухились розмірено, свинина скронь надавала йому виразу розважливого спокою, тільки м'ясець на горлі, смикаючись вряди-годи, зраджував його хвилювання, яке він старанно приховував. Проте й тон мови його був ламаний. Марта вже достоту зрозуміла, що Безпалько в неї закоханий і прийшов з якоюсь пропозицією. Вона дивувалась, ніяковіла, але не обурювалась, бо мимоволі в ній повставало співчуття до цього статечного, підстаркуватого чоловіка, що став жертвою її ненавмисних чарів. Тому їй хотілось сказати йому щось ласкаве, у всякому разі вона боялась образити його. Та й те її плутало, що Безпалько говорив, ніби глузуючи, так що першої-ліпшої хвилини міг підвестися й піти, пояснивши свої одвідини та слова звичайним, хоч і несподіваним жартом. І вона вирішила чекати.

— Ви мусите знати, — провадив завідувач, — що цей син живе в іншому місті, моя особиста доля його зовсім не обходить. Так, ви не розумієте ще, що таке довгий вечір у кімнаті, де горить електрика, при якій читає людина, — сказав він спокійно. — Такого вечора зароджуються неможливі чуття. Спочатку на них дивишся як на щось стороннє, так піби в руках яку річ крутиш, що тебе зацікавила. А потім вони починають тобою крутити. Вони стукають спочатку в душу, як жebraки, яким треба дати копійку, а входять у неї для грабунку з розломом. Звичайно, тут важило те, що

я вас щодня бачив. День у день. Ви пригадуєте той день, коли ви вперше прийшли до Махортресту?

— Ні... це було давно,— відповіла вона, з полегшенням почувуючи, що розмова набирає, нарешті, виразності.

— А я пам'ятаю,— сказав Безпалько, посміхаючись.— Перед тим я працював у тресті рік, звик до помешкання, до шпалер на стінах, до людей. Я заходив у нього вранці, як у якусь суцільну масу. А тоді побачив, що Махортрест став якийсь новіший, просторіший, так ніби його непомітно для мене відремонтовано. Коли б моя змога, я ту ж мить усунув би вас із посади, щоб надати Махортрестові нормального вигляду. А що зробити цього я не міг, то влаштував ваше переведення до своєї частини. Звичайно, я підвів під це законну базу.

— Ви зробили мені величезну послугу,— мусила сказати дівчина, бо Безпалько зробив паузу.

Він мляво посміхнувся.

— Я зробив це для себе, а не для вас,— сказав він.— Я егоїст, товаришко Висоцька, так би мовити, закоренілий. Але мені шкода було примушувати вас длубатись у цифрах. Мені шкода було ваших очей, ваших рук, вашої кривої, що мусила схилитись. Знаєте, що б я хотів? Я хотів, щоб ви сяяли! Як? Я думав — може, з вас була б чудова акторка, що всіх скорила б. Бачив вас на сцені, бачив вас у балеті. Я був певен, що ви дали б щось своє. Може, це тільки наслідок тих довгих вечорів... І мені хотілось допомогти вам, вирвати вас із канцелярії і пустити в світ мистецтва, створити вам надзвичайну долю. Ввесь час мене поривало прийти до вас, але натомість я прислав вам квіти.

І він кивнув на троянди, що стояли коло вікна.

— Ви прислали мені квіти? — тихо промовила Марта.

— Я квіти! — майже скрикнув Безпалько.— І уявляв потім, як ви їх одержуєте, як вони стоять у вас, бачать вас завжди. Безглуздо, тисячу разів безглуздо! Я обіцяв вам сказати, за чим прийшов? Так от скажу: не знаю. Не знаю. Кажіть ви.

— Андрію Романовичу,— почала Марта сумовито.

— Тільки, будь ласка, без отого всього, що ви мене шапуєте, вдячні й таке інше,— урвав він її глузливо.

— Ні, я скажу зовсім просто: я невільна.

Настала мовчанка, під час якої вона нічого не могла прочитати на його обличчі. Потім Безпалько підвівся й сказав, посміхаючись:

— Ну, видима річ! З якої речі дівчині чекати, поки приїде якийсь старий дурень.

— Я вас образила? — спитала Марта в розпачі.

Він нічого не відповів, одягнувся й вийшов до кухні. Дівчина його проводила. Користуючись з того, що там нікого не було, вона ще раз тихо сказала:

— Я вам вчинила ненавмисне прикрість?..

— Ні, не турбуйтеся. Я сам за себе потурбуюсь,— відповів він різко.

І ЩО НОВОГО Є В ПІДМІСЯЧНОМУ СВІТІ?

Професор біохімії, що читав коло свого столу при лампі, кинув книжку журналу й відхилився на спинку крісла. «Цього треба було сподіватися,— подумав він, закуруючи. Серце йому стиснулось образою, але він швидко себе заспокоїв,— адже плани його тепер були цілком визначені.— Звичайно, американець,— думав він далі,— скрізь американець, чорт бери!» Проте хвилюватися не було підстав. Що з того, що американський учений, працюючи у вузько технічній галузі, перейняв, до певної міри, думки, що їх біохімік так і не зібрався досі викласти в статті, як наслідки своєї останньої серії спроб? В американця це побічні міркування чи краще — теоретичні припущення, а в нього тим часом це стали висновки, перевірені й обгрунтовані пильним дослідом. Але самий факт хоч і випадкового наближення до його висновків здійняв біохімікові величезну тривогу. Як і кожен, віддавши на певну працю всю енергію, Славенко ставився дуже ревно до її наслідків, уважаючи їх за своєрідну духовну власність. І це була йому не справа честолюбства, а справа честі. «Ми в нерівних умовах,— подумав професор.— Досконалість устаткування не тільки заощаджує американцеві час та сили, але й заступає частину здібностей. Щоб не поступитись, ми мусимо працювати якнайінтенсивніше». Якнайінтенсивніше! Та хіба він міг зараз працювати хоч би просто інтенсивно?

Юрій Олександрович глянув на годинника. Двадцять на восьму. За півгодини він мусить іти на побачення. Чому «мусить»? — спитав він сам себе. Бо дія, зв'язана з іншою особою, після достатнього повторювання обертається в обов'язок. Вона стає незалежна від своєї першої причини, яка вже зникла, й підпадає чинності інших причин, що до кожної розпочатої дії зокола присмоктуються. Але це міркування аж ніяк його не потішило, бо приємно встановлювати закони й зовсім прикро їм підлягати!

Власне, вже з тиждень тому, збираючись до дівчини, біохімік відчув страшенну втому. Його ноги, набувши значення самостійності, не виявили колишнього бажання виходити ввечері з хати. І в цій несподіваній утомі ніг, серця,

очей кімната його змінилась на вигляді. Професор глянув по шафах з книжками, по підвіконню, також ними заповрожененому, нарешті по столі, що якось ніби потягнувся до нього, і зразу сполучився живим, радісним зв'язком із роками минулої праці, яку так зухвало занедбав. Якось різко й потужно згадав він усі свої статті, лекції, всі вечори напруженої роботи, свої ретельні плани, чарівний дух лабораторії, де у важкому повітрі стоять гострі, ідучі запахи, де колби, реторти, шклянки, вибагливо погнуті рурки поєднано на довгих столах у химерні сполучення, в складні візерунки витонченої краси, що сама з себе додається до продиктованих від формул побудувань. І в цей доплив спогадів та речей професор поставив дівчину.

Ту ж мить з нею сталася жахлива метаморфоза. Так ніби з якого дерева раптовий вітер зірвав увесь лист, лишивши стовбур у прикрій і понурій оголеності. Всі її прикмети й прикраси, що виникли від праці його закоханої уяви і навіть переважна частина тих, що їх дівчина насправді мала, тепер осипались під його науковим поглядом. Увесь чар її рис, вся тонка й далекосяжна отрута посмішки та очей випарувала вмить з її обличчя, а лінії тіла, які він знав, зробились холодні й приїсні. Романтичні, жагучі слова, що його завжди в ній так захоплювали, видались тоді професорові наївним дитячим белькотінням, жодної уваги не вартим. Яка же відмінна стала дівчина від тої, що він уперше отут, на капані, викликав, не стямлячись від пристрасті й непереможного пориву! Тепер зробилася така, як усі, одною з істот у спідницях, поринула в ту гущу жінок, з якої він її у захваті висунув. Ця руйнація, це знецінення образу відбулося йому так швидко, що могло б ужахнути, але він подумав: «я вже перетравив її» — і порівняння дівчині з важкотравною річчю, що випадково в його нутроці трапила і яку його шлунок нарешті щасливо переміг, зразу з'ясувало йому справу й заспокоїло його.

Скільки ж часу ця омана тривала? Приблизно півтора місяці. «Який я все-таки осел», — подумав біохімік. Соррок п'ять днів, немов зірваних одним нападом з календаря, соррок п'ять днів викреслених, запропаних! Та пенавість, що він і раніш до дівчини уривками почував, тепер опанувала його геть усього, але зін хутко її затамував — помилившись уже раз на одному чутті, професор не хотів помилятися на другому. Це була б уже зовсім непрощenna помилка. Спізвившись тоді на чверть години до дівчини, Славенко пояснив це затримкою в інституті й мав досить витримки, щоб не зрадити перед Мартою того сумного й всебічного занепаду, якого вона в його уяві зазнала.

Було це тиждень тому. Другого дня Юрій Олександрович вирішився вдень до лабораторії і, вдягнувши білого халата, немов виконав ритуал очищення. Загін пацюків, на спробу утримуваний, був у доброму стані завдяки доглядові асистентів. У загальній залі лабораторії студенти відбували практичні праці, і професор обійшов їх усіх з порадами й підбадьоренням, з'ясовуючи на місці всі труднощі біохімічного аналізу, що потребує якнайпильнішого зосередження. «Може, хто з вас, — казав він, — схоче присвятити себе науковій діяльності. Той мусить наперед знати, що наука жорстока в своїх вимогах в царині почуттів, які порушують спокійну діяльність мозку». Потім замкнувся з двома асистентами в робочому кабінеті, який був разом і за сховницею реактивів та апаратури, й схематично виклав їм зміст майбутньої серії спроб, доручивши розробити деякі деталі. «Тепер пацюки наші будуть спочивати й віддаватися своєму пацючому коханню, — заявив він, — На черзі ретельне дослідження розкладу нуклеопротеїдів людського тіла. Ви вже знаєте, що в цих спробах ми будемо не тільки суб'єктами, але й об'єктами дослідження, оскільки в нашому кошторисі не передбачено найняти для цього когось іншого. За тиждень-півтора ми мусимо бути готові до цих, не дуже приємних операцій, і я прошу вас припасти досить посуду на сечу, яку ми будемо виділяти».

Звикнувши обмислювати явища й класифікувати їх, Юрій Олександрович того дня міркував про кохання. Передусім він визначив його як стан занепаду мізкової діяльності під впливом потягу до жінки, що сприймається людською психікою, через складність сполучених нервових шляхів, як щось виключне й надзвичайне. Якраз це й заважає аналізувати кохання, коли його в собі почуваш. Але мізкова діяльність є найвища здібність людини, те єдине, чим вона від тварини різниться, отже всякий розлад її треба вважати за регрес, що людину принижує. Отак біохімік спізнавав кохання, як чинник суто руйнівницький, як показник невірної квалості істоти, призначеної вести перед у світовому процесі життя. До того ж кохання є ще й пікчемне почуття, бо не полишає по собі жодних слідів, як це він на собі допіру дізнав. «Марнотратство енергії», — думав він. Пригадав, до речі, як, чекаючи колись черги в фотографа, переглядав альбома з світлинами жінок, що посміхались, схилялись, підносили руки, вигинали шиї у любовному прагненні, і виразно бачив, що сама енергія жіночих посмішок могла б рухати чималу електростанцію. В цих міркуваннях дівчина іноді проходила перед ним, але тільки як речовий доказ на суді. Звільнившись від будь-якого чуття до неї,

він споглядав тепер на неї зовсім безсторонньо. Може, вона, зрештою, й не така погана. Речі не міняються, міняється тільки ставлення до речей. Але єдине поправне ставлення є розумове.

Поza тим усім, кохання ще й не нове. Переживати його — це повторювати пережите мільйонами, описане в тисячах томів, заляжене, обшарпане. Все, що ти почуваш до жінки, вже безліч почувала так точнісінько, в тих самих варіаціях, захопленнях, обіймах, поцілунках і телячих радощах. Всі слова, що ти кажеш жінці, вже стільки казано й переказано, що казати їх ще раз є неповага до себе й своєї пари. «Які невибагливі люди!» — з жалем думав біохімік. Думка, що кохання є старезний дід, якого ніяк не обпаде параліч, найбільше припала професорові до сподоби. Вона не була йому нова, але зараз набувала особливої рації. «Про це треба пам'ятати кожному», — подумав він. І яка шкода, що люди так часто бувають глухі до розумної поради!

Тепер, коли шкідливість і марність кохання він цілком усвідомив, хоч і після того, як дізнав його, лишалось тільки винайти проти нього універсального запобіжника. Це не завдавало біохімікові великої мороки завдяки його здібності логічно мислити. Якщо корінь кохання полягає в фізіологічній потребі, то, видима річ, заспокоєння цієї потреби унеможлиблює його розвиток. Тобто найголовніша річ є не давати скупчуватись у собі сексуальній енергії, а систематично розснажувати її якимсь зручним, але природним способом. І Славенко раптом згадав ту добу свого життя, коли з ним була його перша покоївка Олена, чудова подруга його наукового сходу. Грубувата в манерах, схильна до лайки, ласа на гроші, вона була зате невибаглива й глибоко байдужа до будь-якого ідеалізування відносин між статями. Згадав також той незрівнянний час, коли вона йшла надвір, виконавши всі свої обов'язки, а він сідав працювати з чистим мозком і приемним спокоєм у всьому тілі. Тими годинами він міг найкраще зосереджуватись, його думки були й плодючі. То була золота доба! Але вони мусили розлучитись. «Я не знайду вже такої другої Олени. В житті Олена трапляється тільки раз», — подумав біохімік сумовито. Не дурно ж це ім'я вславлено в якійсь грецькій чи римській епопеї, яку він вивчав колись у гімназії і якої назву, як водилось, забув.

З трохи меншим смутком згадав він і про Ірен. Чи зможе він до неї вернутись? Адже учинив їй зухвальство! І чи знайде ще таку Ірен? Може, й Ірен у житті трапляється тільки раз?

Як звичайно, того вечора він був у дівчини. Не дійшов-

ши ще якогось певного плану, професор уважав за велику неображеність чимсь натякувати їй на зміну в своїх чуттях. Він вирішив діяти тільки розумово. Тому був веселий, любий, ласкавий, казав ті самі слова, тільки сам сприймав їх інакше, навіть пустував і залишав дівчину в радісному піднесенні. Але другого дня пильно обмірковував спосіб, яким було б найкраще з Мартою розлучитись.

Найпростіший спосіб був би більше до дівчини не піти, тобто зразу поставити цій історії велику й непохитну крапку. Але такий спосіб зовсім не застерігав його від того, що дівчина, дочекавши його день-два, сама не прийде, не почне шукати його, як хворого чи несподівано шкодженого, і йому зрештою доведеться мати з нею якусь прикру розмову. Лист також не зараджував справі, та й взагалі раптовий розрив міг би подіяти на нервову систему дівчини. А біохімік і на мислі не мав робити їй якусь жорстокість. Всю причину молодий професор бачив у собі — адже він прийшов до неї, а не навпаки! Ах, цей сукин син Льова! Звів їх, шахрай, а тепер і на очі не повертається. «Мати знайомих шкідливо, от іще один доказ»,— подумав Славенко.

Тому він спинився на способі поступового розлучення, який був, на його думку, найменше болісний для дівчини. Спочатку скоротити час побачення на годину, далі на дві, потім бачитись через день і нарешті зовсім не бачитись. Це здавалось йому дуже логічним. Крім того, вирішив зменшити силу її чуття, обережно переконуючи, що в коханні нічого нового немає. А коли вона виявить себе упертою, коли своєї власної користі не збагне, тоді він — що ж! — муситиме поставити питання руба. Але надіявся, що до цього не дійдеться, хоч усю справу постановив розв'язати за два тижні максимум.

Скоротити побачення на годину дівчина легко погодилась, беручи на увагу початок його праці, і це Славенка дуже занепокоїло. На його думку, дівчина повинна була б заперечувати, він — переконувати її, і внаслідок такого змагання він мав би стале, міцне досягнення. «Легкі здобутки завжди нетривкі»,— думав він. Але вирішив поступувати далі. Сьогоднішня стаття в американському журналі показала йому на весь обсяг небезпеку, на яку він у коханні наразився, проте й це не похитнуло його плану, що здавався йому найраціональнішим.

У Марти цими днями настроїв був кепський. Передусім, несподіваний візит товариша Беапалька й чудернацька розмова з ним дівчину дуже стурбувала. Адже він був у неї закоханий, він прийшов до неї проти волі під владою свого чуття, на яке вона не могла відповісти. Та й сам він це

знав. Проте прийшов. Дивні речі діються в світі! Дівчині дико було навіть припустити, що в житті цього поважного літнього чоловіка вона грала якусь роль, була метою його мрій, захоплення, міркування! І хоч не вона сама, як дійсна Марта, а тільки її образ, думка про неї була в посіданні тих довгих вечорів, про які завідувач згадував, проте дівчина хвилювалась, немов би сама несвідомо в цій омані брала участь. Їй було шкода свого завідувача, їй хотілось зробити йому щось надзвичайно гарне, щоб «замиритися», як вона думала. Він прислав їй квіти, пад якими вона також мріяла щось химерне, і з цих мрій раптом народилось чуття до когось іншого, до цих квітів непричетного. Ця плутанина намірів і чуттів дівчини видавалася часом просто страшною, мов їй відкривався відразу залаштунковий хідник життя, таємничо й дивно покручений.

До того Марта мусила другого дня з'явитись на посаду й бачити його. Який він до неї буде? До Махортресту вона ввійшла, як провинна школярка. Але вигляд Безпалька збадьорив її: завідувач був той самий; ні в мові, ні в поведженні він аж ніяк не змінився до неї, ні до когось іншого. Жодного натяку на вчорашній візит вона навіть не постерегла, так ніби прихоронив до неї хтось інший, тільки зовні до товариша Безпалька подібний. Це знову її здивувало, але вона подумала, заспокоївшись: «Мабуть і він сам викинув вчорашнє з голови. Воно йому й не личило».

Далеко більшого й невгамовного болю завдала їй репліка кооператора в кухні: «Вечора їй мало!» Треба було чути всю гідку отруйність цих слів! І вони вразили дівчину в найкраще, що вона мала, в те, що захоплено вважала на найдорожче, вільне від будь-якого бруду, незалежне не тільки від сусідів, але й від цілого світу. Вкорінена в найдальших сподіванках, заповіщена в передчуттях, накреслена в тоскних шепотах і в радісних криках юного серця, її любов була щось біле й легке, як смуга хмарок, до сонця повсталих з-за обрію, і не за тим її дівчина творила, одухотворювала, вивищувала, щоб дістати плювка з кухонного смітника! Образа її гнітила, вона здригалася від огиди й обурення. Пригадувала тепер, що кооператор останній час з нею зовсім не розмовляв і уникав з нею бачитись. Тепер багато з того, що колись смішило її в його поведінці, видавалось їй не таким смішним. «Може, він теж у мене закоханий?» — думала вона гідливо. Бо на саму думку, що кооператор теж міг нишком її ждати, її серце шеміло від збридження.

А втім, Юриві про ці неприємності дівчина й словом не обмовилась. Їхнє розквітле чуття, що здавалось їй іншим

світом проти всього звичного, життєвого, вона не хотіла за-смічувати дрібницями. «Все якось улаштується»,— думала вона. Але сьогодні їй знову трапилася прикрість, за всі попередні далеко тяжча. Прийшовши після роботи додому, побачила на столі в себе листа. Трохи здивовано — листи взагалі рідко одержувала, а не писала й зовсім — Марта розірвала конверта й прочитала по-російськи таке:

«Ви даремно так необережно звіряєтесь. Я його знаю. Кінчить-ся тим, що він зробить Вам дитину, як не одній уже зробив. Поки не пізно, проженіть його, бо покається.

Ваш друг».

Марта прочитала листа ще раз і ще раз. Спочатку вона просто подумала, що лист трапив не на адресу. Їй спочатку навіть у голову не спало зв'язати зміст його з собою і ще кимсь. Потім зразу це зрозуміла, і руки їй затремтіли. Анонімний лист! Підлий, брехливий лист, що мав похитнути її любов! Яка ганьба! Ницість, бридота! Дівчина кинула листа на підлогу, як щось нестерпучо мерзотне, що бруднило її самою своєю присутністю. Як же боляче вжалили її ті рядки! Не тим, що могли збудити їй підозру, а самим своїм брутальним втручанням, своїм безмежним нахабством! Вона стояла хвилини кілька коло столу, почувачи біль і розпач. Ту мить їй здавалось, що на неї насувається щось вороже, безжальне, що своїм коханням вона скрізь збурила на себе ненависть і злобу. І це передчуття невідхильних ударів раптом так згнітило їй серце, що вона мало не скрикнула.

Але думка її повернулась до листа. Марта підняла його й роздивлялась, не читаючи вже. Хто ж так благородно вирішив її просвітлити? Ваш друг! «Негідник»,— подумала дівчина. І ту ж мить рука, якою листа написано, видалась їй дуже знайомою. Оця ретельна, канцелярська похилість літер, рівні натиски їх, трохи фігурне «В», гачки внизу «я» — вона їх бачила десь і з усім запалом силкувалась тепер пригадати. Потім почала шукати в середній шухляді столу, де складала всякі папери, й витягла кілька чернеток заяв про посаду, з якими кооператор скрізь звертався і які давав дівчині перекладати на українську мову. Вона їх пильно порівняла з листом, і сумніву про автора їй не лишилось. Викриття її заспокоїло. «Ах ти заздра скотина»,— промовила вона голосно, взяла листа й вийшла з кімнати.

Родина кооператора Іванчука сиділа за столом, обідаючи. Тетяна Ничипорівна заклопотано підживляла борщем чоловіка й дочку перед тим, як іти в буфет Коровайських лазень. Обіденний обряд видавався їй однією із священних підвалин родинного життя, його належало ви-

конувати в тиші й супокі, в свідомості його значення, тому поява Марти, що просто ввігналася до кімнати, добру господиню дуже стурбувала.

— Давиде Семеновичу, — сказала дівчина зовсім спокійно, — не турбуйте мене, будь ласка, своїми мерзотними листами.

І кинула кооператорові листа, що впав серед кімнати, трохи покружлявши в повітрі, а сама вийшла.

— Що таке? Що таке? — крикнув Давид Семенович, схопившись.

— Не можна так заходити, коли люди обідають, — говорила Тетяна Ничипорівна. — Що то за лист, Давиде?

— По якому праву? — кричав кооператор. — Та я міліцію, нарешті, покличу, еслі вона буде вриватися в мою квартиру! Всяка крутихвістка мене обвиняє! — кричав він, підступаючи до дверей. — У неї любовники там, а я спокою не імю!

Тоді Тетяна Ничипорівна сама підвелася, щоб узяти листа. Але кооператор її попередив — він підскочив, схопив папірця й миттю подер його.

— Не хочу я читати листів, які вона мені підкидає! Я знаю, що вона хоче заплутати мене в свої проділки. Но цього не буде! Я постою за свою честь!

Тепер Тетяна Ничипорівна схвилювалась.

— Скажи ж мені, що тут сталося! — скрикнула вона.

— Скажу, все скажу... Я не хотів казати, щоб тебе не безпокоїть, но я должен сказать тебе правду... Адо, ти вже пошла, ступай гулять!

Дівчинка, що аж надто цікаво стежила за подією, вмить насупилася.

— *Вы всегда меня выпроваживаете, когда что-нибудь интересное,* — пробурчала вона.

Але батько кинув їй пальто та капелюха, і вона вийшла. Тоді кооператор сів коло дружини й таємничо промовив:

— Ти не знаєш, Тетяно, що тут вечорами було, як ти в банях.

І розповів їй докладно всю правду про те, як дівчина його спокушала, заманивала до кімнати, і він спочатку не розумів, заходив, як до доброї, але одного разу...

— Захожу я, Тетяно, а вона лежить і ногу так отбросила. Сідайте, каже, Давиде Семеновичу, коло мене...

Але він, звичайно, переборів усяку спокусу, бо в нього ж дружина, дочка, і він чесна людина.

— Так она, — казав він, — після того любовника з горя завела, но меня не може забыть і все пристає, а це ще

щось із письмом вигадала... Тільки ти не бери це до серця, воно обідно, но всьо ето глупості. А мені просто дивно: що вона в мені знайшла? Кажеться, я вже підстаркуватий, сім'я в мене, но от буває такий заскок у серці!

Вислухавши чоловікову доповідь, Тетяна Ничипорівна вжахнулась.

— Це, значить коли мене дома немає? — спитала вона.

Дарма, що темпераменту їй бракувало, замах на родине — родинне! — життя її оскаженів.

— Ах, подлянка! — скрикнула вона. — А перед людьми яке святе та боже!

— Це гадина, котру ми пригріли, — мовив, зітхнувши, кооператор.

І Тетяна Ничипорівна, ображена в найсвятіших своїх почуттях, з лагідної обивательки перекинулась на люту лєвицю.

Вернувшись від кооператора, Марта лягла на ліжко. Вона не хвилювалась, ні. Але їй треба було спочити, полежати, не думати. В сусідній кімнаті вона чула крик, не розбираючи слів. Потім замовкло. До кооператора вона не почувала нічого, він ніби зник з її життя. Але дриж огиди часом по ній проходив, і дівчина стискувала губи від нестерпучої нудьги.

Перед приходом Юрія Славенка Марта вмилась і опорядила себе, але слідів свого збентеження все-таки не могла приховати, і він зразу спитав, лагідно її цілуючи:

— Що з нами сьогодні, Марто?

Вона відмовилась невеличкою застудою, зовсім напрувесні природною. І біохімік співчутливо промовив:

— Початок весни, як і всякий переходовий час, таїть у собі чимало неприємностей. Всяка зміна обставин у погоді чи побуті, навіть зміна позитивного характеру, стає всупереч з нашими попередніми звичками й тим самим породжує конфлікт. Природа речей двоїста, і ці самі звички, що надають сталості нашому життю, застерігаючи його від випадкових впливів, разом з тим гальмують наш поступ до вищих життєвих форм.

— Юрчику, — сказала дівчина, сміючись, — ти не можеш не проповідувати! До кожної дрібниці ти доконче мусиш підвести якусь загальну базу.

— Але це єдиний спосіб боротися з дрібницями. Дрібниця, якщо не з'ясувати зразу її причин та нікчемності, може вирости в руйніницьку силу. І можна навіть твердити, що людські найсолідніші плани гинуть якраз через дрібнички, що не були вчасно виявлені та нейтралізовані.

Він закурив і казав далі:

— Головне в житті — це вміти поставити кожне явище на своє місце, бо, як і між людьми, серед явищ трапляються пихуваті, задиркуваті нахаби, що претендують на великий вплив, не маючи на те жодного права. І не треба заплющувати очей на те, що до таких зухвальців належать найбільше явища людського чуття. Всякі смутки, жалі, вболівання, а з другого боку — радощі й захоплення, що так само розкладають людську психіку, можуть турбувати нас тільки тому, що ми їм занадто попускаємо. Справді, Марто! Всі ці переживання насамперед нікчемні, бо не полишають по собі будь-скільки помітного сліду, цебто не збагачують нас. Ти спробуй пригадати свою радість чи біль, якому хоч би три роки минуло, і ти нічого не знайдеш у пам'яті, крім голого факту, що це чуття було. Тоді повстає питання, чи варт було його переживати? Адже все, що не лишає тривкого сліду, є тільки ілюзія. Наші чуття, Марто, ілюзорні.

— І все-таки вони гарні, — сказала дівчина, обіймаючи його. — Поділуй мене, Юрчику, мені сумно сьогодні, і хай живуть ілюзії!

— Я поділую тебе, але про ілюзії тримаюсь іншої думки. Ще б можна було погодитись на якісь нові, ніким не спізнані переживання. Витворювати ілюзії, яких не знав світ, але смішна річ користуватись асортиментом переживань, яких минулисть цілком очевидна. Думка, що сонце обертається круг землі, була ілюзією до Галілея, а тепер обернулася у звичайне неучтво. Туга, якої дізнав перший десяток людей, була оригінальна, але туга людини ХХ століття є непрощenna відсталість. Тому я й не дивуюсь, що сучасна критика так гостро засуджує надмірне захоплення чуттями й аналізом їх у літературі. Вона справедливо підкреслює вузькість, обмеженість людських переживань, глибоку їх консервативність. І справді, ми мусимо не тільки молоде покоління, але й самих себе виховувати на розумових підвалинах, мусимо скрізь і всюди тлумачити, що наші чуття є давно зужиті лахи, які знову надівати не робить нам жодної честі.

Потім, обіймаючи дівчину, що до нього схилилась, він говорив про те, як очищати свою психіку від чуттів. Найкращий спосіб, на його думку, є усвідомити, що в твоєму переживанні нічого нового немає. Здемасковане таким способом переживання мусить, казав він, засоромитись і зникнути.

— Я певен, — додав він, — що жодне почуття не витримає цього способу, якщо до кінця його застосувати.

Дівчина м'яко визволилась із його обіймів;

— Дозволь, я відчиню квартиру, ти страшенно накурив і... наміркував.

Порівняння, може, й незлостиве, його міркування з димом біохіміка образило, але він подумав: «Я повинен тримати себе в руках», і коли дівчина знову коло нього сіла, лагідно промовив:

— Ми мусимо пильніш дослухатися голосу розуму й бути сміливі в своїх висновках. Хоч я й кохаю тебе, але для свого чуття теж не роблю винятку. Наше кохання так само старе, як і всі почуття,— його оспівано вже в безлічі пісень, описано в цілих бібліотеках книжок, і коли б якийсь нерозважливий літератор надумався змалювати наш роман (вона здригнула) у своєму творі, то, повір мені, всі засудили б його за брак оригінальності.

Марта сумно промовила:

— Ти просив мене колись учити тебе не міркувати, але, бачу, я цього не спромоглась.

«Вона рада була б зробити з мене цілковитого кретина»,— подумав молодий професор, але був задоволений, що дівчина на його слова зреагувала. І вирішив з усякої нагоди підкреслювати їй, як мало нового є на світі. Тим часом йому спало на думку нагадати їй про початок їхнього зближення, тим самим делікатно натякаючи, що воно матиме й свій кінець. І він заглибився в спогади.

Дівчина охоче його підтримала. Але їй це не спогади були, а жива дійсність, пов'язана з поточною миттю безперервним сліпучим ланцюгом. Вона не відрізняла сьогодні від учора, всі дні їхньої любові були їй одним суцільним днем, одною величною хвилиною, що випала з-під влади часу. Її чуття доходило тих вершин, коли в новому поцілункові поєднується сила й пристрасть усіх попередніх, і всі минулі погляди додають очам свого вогню.

Нарешті, він сказав, посміхаючись:

— А ти й не знаєш, що я про тебе подумав, коли вперше побачив!

— Запевно, щось розумне!

— Навпаки! Я подумав дослівно: «А она смазливая».

— Фу, як пласко! І не міг навіть по-українськи про мене подумати.

— Ах ти шовіністка,— сказав він.— Але я й зараз не знаю, як перекласти «смазливая». Погодись, що це слово надто специфічне, тому від перекладу багато втратить. І дозволь тобі, до речі, зауважити, що ти занадто великої ваги надаєш національному відродженню. Та й не ти сама! Люди далеко поважнішого віку, як от частина моїх колег-професорів, зразу перемінилися до мене в ставленні, як я

почав читати лекції по-українськи й підтримав кілька їхніх вимог, до національної справи дотичних. Виходить, вони цінять мене не як наукового працівника, а як свого національного співника. Ця обмеженість у статечних і розумних людей мене просто вразила. Бо в оцінці людини не можна наперед висувати другорядну ознаку, яка є ознака національна, а надто в той час, коли розум ставить на порядок денний культуру інтернаціональну.

— Але люди живуть не тільки розумом,— сказала дівчина.

— Про це я завжди сумую,— відповів біохімік.— І мені прикро навіть подумати, що ти мене, може, й не покохала б, коли б я не мав щастя належати до одної з тобою нації.

— Не знаю, не знаю,— промовила дівчина задумано.

«Безперечно, мене підвела ще й українізація, моє «енко» дало себе відчути»,— подумав Славенко, але промовив:

— Ти живеш, Марто, в сфері старих понять, недостойних уже нашого розуму, на який ти мало зважаєш.

— Єсть, єсть нове! — скрикнула дівчина.— По-перше, наше відродження відбувається в зовсім нових умовах...

— Яких саме?

— В умовах соціалістичного будівництва, в умовах творення зовсім нових форм життя.

— Ну, а по-друге? — спитав професор трохи роздратовано.

— По-друге... А по-друге, чому ти, Юрчику, сьогодні заповзвся казати мені самі неприємності?

— У мене справді є прикра властивість казати те, що я думаю,— мовив біохімік, ніжно її цілуючи.— Але, мабуть, найбільшої неприємності я ще не сказав. Справа в тім, Марто, що мої спроби дедалі більш потребують моєї особистої присутності...

— Ще годину? — спитала дівчина хутко.

— Так, Марто! Ще годину я мушу урвати від наших побачень.

— Що ж... я не заперечую,— відповіла Марта по маленькій паузі.

Він потиснув їй руку.

— Я тобі дуже вдячний.

— Працюй, мій єдиний! — сказала вона піднесено.— Але не забувай мене... Пожалій мене, мені сумно.

Він пожалів їй і пішов у турботі. Надто легко його план здійснився! «За неї не можна ручитися,— думав він невесело.— Вона поступається-поступається, а наприкінці й устругне якогось коника».

Марта якийсь час іще спала. Відмовитись ще від годи-

ни було їй тяжко, але й глибокої насолоди зазнала вона з цього відмовлення. Якусь величну й спокійну радість почувала дівчина, поступаючи своїм бажанням, щоб він міг постудувати, творити, досліджувати ті кумедні речовини, що колись, хай у далекому незбагненному майбутньому, докінчать перебудову людського життя, тепер почату. Своєю маленькою жертвою вона ніби допомагала тому майбутньому наблизитись. Згадавши його думки, що в коханні ніби нічого нового немає, дівчина ображено ворухнулась. Далі їй страх якпійсь її обійняв. Але вона подумала: «Які дурниці він іноді плете», — і хутко заснула.

О БОЖЕ МІЙ МИЛИЙ, ЗА ЩО ТИ КАРАЄШ ІІ, МОЛОДУ?..

Другого дня вранці Тетяна Ничипорівна, зустрівшись із Мартою в кухні, демонстративно не відповіла їй на привітання. Дівчина майже не здивувалась, так бо відійшла вона від кооператора та його родини після вчорашнього анонімно-го листа. Ці сусіди, з якими вона підтримувала весь час доброзичливі відносини, відразу зробилися їй такі чужі, що турбувати її перестали. Бо одного з дуже корисних у житті вмінь, а саме: вміння ворога гостро й постійно ненавидіти — Марті бракувало геть, і кожен, хто їй зло вчиняв, тим самим від неї віддалявся, обертаючись у порожнє місце, до якого вона нічого не могла почувати. Тобто нездібна була проектувати свій біль назовні.

Але Тетяна Ничипорівна, коли побачила, що її зневага не справляє на дівчину того враження, якого їй хотілося б, дізнала пекущої досади. Найбільше те її смутило, що до свого розпорядження вона не мала хоч будь-скільки чинних способів дівчині дошкуляти. Інша річ, якби Марта, наприклад, обід вдома варила й зустрічалася з нею коло плити та примуса, невичерпних джерел колотнечі у вправних господарських руках! А так Тетяна Ничипорівна марно шукала достатньої причіпки, щоб полаятись з сусідкою. Продаючи булочки, яблука та чай аматорам лазень, лагідна жінка сушила собі голову нездійсненними планами помсти. Не дати води? Замкнути відхідок? Але ці заходи важко було здійснити, не буваючи в хаті саме тоді, коли бувала дівчина; до того ж вони мали в собі щось незаконне, а Тетяна Ничипорівна, в доброті душі своєї, якось містично боялася суду. «Така може й у суд подати», — думала вона. Над усе їй спокушало виселити Марту геть зовсім з помешкання, здихатись одним нападом цієї зарази, подлянки, хвойди! З цього приводу вона ухвалила мати нараду з орендарем.

Тим часом не стерпівши своєї і Мартиної мовчанки, вона за кілька днів несподівано звернулась до дівчини вранці з войовничою промовою:

— Що ж це ви, баришня, на чужих чоловіків заздритись почали? — сказала вона схидно. — Чи, може, вже хлопців усіх перебравили, що чоловікові жонатому на шийку вішається? Некрасиво, баришня, я скажу даже паскудно таке витівати. Вам, значить, на руку, що жоня ввечері дома немає, так ви перед моїм чоловіком ножку вже одкидаєте? То вам, значить, нічого, що я з ним десятий рік чесно живу! Вам, значить, совершенно байдуже, що я всю сім'ю своїм потом годую! Революція все дозволила, бога немає!

Марта, що переходила кухонний терен, простуючи до Махортресту, здивовано спинилась. Потім спокійно відповіла, знизавши плечима:

— Ви збожевільили!

І вийшла. Тетяна Ничипорівна розпачливо крикнула їй услід, потрясаючи каструлею:

— Сама божевільна! Мерзавка! Шлюха!

Марта хутко йшла звичним шляхом на Хрещатик. «Яка гидота, бруд», — думала вона, здригуючись. Це вперше за життя вона дістала на себе стільки одвертого цинізму, брехні й базарної лайки. Сусідка закидала їй не більше й не менше, як злочинну спробу звести свого чоловіка, пікчемного й лихого балакуна, якого вона мала необережність пустити на поріг своєї хати. Щось безглузде навіть уявити важко! А проте цю нісенітну вигадку, цей ганебний наклеп їй кинуть! Дівчині моторошно стало від безсоромності, ницості її суддів. Як, зрештою, мало ще знає вона людей! І що далі робитиме кооператорка? А безперечно, Тетяна Ничипорівна щось робитиме! І все тільки за те, що вона покохала, як ніби спокуту прийняти мусила за свою любов, за всі свої мрії, за весь запал чуття і все щастя, що вона дізнала. Гадаючи про це, вона мов прокидалась зі сну. «А він ще каже, що в коханні нічого нового немає», — подумала дівчина сумовито. А втім, згадка про нього її піднесла від бруду, якого торкнулась. «Мій єдиний, рідний», — шепотіла вона.

До установи вона прийшла вчасно, але співробітники її — машиністка Ліна й рахівник Ворожій сиділи вже на місцях. За цей час Ліна геть зовсім перемінилася з вигляду — її риси заокруглились, надмірна гострота їх зрівнялась, і, ще недавно негарна, вона зробилася вельми симпатична. Привітавшись, як звичайно, Марта теж до свого столу сіла й видобула з шухляди панери. Хвилини кілька

минуло в мовчанці. Аж ось Ліна підійшла до Марти, нахилилась до неї й сказала пошепки:

— Ви, товаришко Марто, мабуть... ще нічого не знаєте?

— А що таке?

Ліна зам'ялась.

— Бачите, мені неприємно про це говорити... Але ви нічого не знаєте, я дивуюсь... Позавчора була нарада в директора про раціоналізацію апарату... Вже вчора навіть говорили, та ви не чули, певно... А сьогодні вже списки у великій залі вивісили. Багатьох скоротили...

— Отже, й мене?..— спитала Марта.

— Вас якраз теж... Вибачте, Марто, що я вам сказала, але я бачу, що ви не знаєте... Це велика неприємність, але можна ще подати заяву...

— Ну що ви, Ліно, я дуже вам вдячна. Ви бачите,— додала вона, силоміць посміхаючись,— я навіть працювати взялася, ніби я тут служу. А насправді, виходить, я вже самозванка.

Вона підвелася й вийшла до великої зали, де містилась каса установи й бухгалтерія. Там на розлогій стіні, де не було вікон, вивішувано всі накази адміністрації, постанови місцевому, плакати, стінну газету. Ось він, той список. Вона почала читати разок прізвищ і спинилась на своєму: М. Висоцька, діловодка статчастини.

У великій залі було вже повно відвідувачів, цокотіли рахівниці, дзвонили телефони, стояв стриманий і густий гомін робітного часу. І дівчина тоскно відчувала, що вся ця велика установа, всі працівники її, з якими ще вчора вона була рівна, тепер відразу стали байдужі до неї через те, що прізвище її вписано в одей список. Завтра її забудуть, мов ніколи не знали, хоч вона й нічим не завинила. І вся та робота, що вона майже рік робила, сунутиметься далі без неї. Хтось інший розгорне справи, звіти, листи, її рукою написані, відімкне шухляди її столу, візьме в руки її перо. Як чудно це й боляче! В своєму любовному захопленні дівчина останній час не думала про установу, хоч і щільно в ній працювала, а ось зараз відчула її, як щось рідне, безконечно близьке, як частину свого власного життя. Вона не думала про те, що робити далі, як жити, де шукати нової роботи, а глибоко, з журним поривом віддалась свідомості свого вигнання. Адже її вигнано, так, так!

Коло списку нікого з скорочених не було — очевидно, Марта дізналась про подію остання. Але підійшов якийсь одвідувач, що, чекаючи черги, уважно читав поспіль усі оповістки. Тоді дівчина відвернулася. «Як ганебно він надомною помстився! І як швидко»,— подумала вона раптом.

Щоб не бачитись із співробітниками й не чути собі співчуття, дівчина сіла в кутку на лавку. З Безпальком вона доконче хотіла поговорити. І коли постерегла його постать у залі, де він мусив пройти від входу, ще почекала хвилиня кілька, потім пішла до статчастини.

Безпалько вже сидів коло столу, переглядаючи листування. Підвівши очі на Марту, він глянув на неї запитливо й спокійно. Передбачаючи цікаву сцену, Ворожій покинув рахівницю і вдав, що вивчає відомість. Ліна докотіла, але стримано, також зосередившись на слуху.

— Так ви скоротили мене, Андрію Романовичу? — сказала дівчина голосно й різко.

— Не я вас скоротив, товаришко Висоцька, — відповів Безпалько, не змінюючи пози, яка свідчила, що він тільки на мить відірвався від роботи, — а нарада в справах раціоналізації апарату визнала, що в статистичній частині досить трьох працівників, якщо відповідно, за моїм проектом, спростити форми справоздання, а деякі й просто...

— Але чому скоротили якраз мене? — урвала його Марта.

— Не хвилюйтесь, товаришко Висоцька, з трьох технічних співробітників статчастини вибір, на мою думку, зроблено цілком підставно. Передусім товаришка Лісова, як заявив представник місцевкому, вагітна («Ах, от чому вона останній час так поправилась і погарнішала», — мельки подумала Марта. Ліна застукала голосніше), а рахівництва, що провадить товариш Ворожій, ви не змогли б на себе взяти. До того ж і товариш Ворожій, і товаришка Лісова багато давніше за вас працюють в установі, а старим працівникам у таких випадках, як ви знаєте, завжди дають перевагу. А втім, коли ви вважаєте своє скорочення за неоправне, ваше право вдатись до місцевкому...

— Брехня! — скрикнула зненацька дівчина. — Ви мститеся надо мною! Ви невмисно склали того проекта, щоб мене звільнити! Ви хотіли... ви хотіли надати Махортрестові нормального вигляду...

— Вона маячить, — промовив Безпалько здивовано. — Товаришу Ворожій, дайте там води.

Але Марта вже себе опанувала. Бліда й схвильована, вона уривчасто промовила:

— Не треба... Мені не треба води... До побачення, товариші.

І вийшла з кімнати. Дійшла вже до вихідних дверей, але спинилась, згадавши, що має одержати за півмісяця ліквідаційних і решту платні. Щоб не вертатись сюди, вирішила взяти гроші зараз.

Коло віконця каси була невеличка черга, і дівчина стала позаду. Губи її нервово тремтіли, і цей самовільний дриж, якого вона не могла спинити, збільшував її біль і гіркоту. Бо цей дриж вона почувала надзвичайно виразно, адже все тіло її, крім уст, було нерухоме, холодне, оспале. Їй важко було стояти, важко ступати крок, в міру посувалася черга, важко дивитись. Під тупим нагнітом у мозку вона спроквола думала: «Навіщо я розмовляла з ним? І я кричала... Не треба було цього, не треба!»

Нарешті її черга дійшла.

— Ліквідаційні, — прошепотіла вона у віконце.

— Ваше прізвище? Голосніше! Висоцька? Тридцять п'ять плюс платні за сім днів сімнадцять — сорок п'ять, вирахувань нема, одержуйте: три, чотири, п'ять; два карбованці, сорок п'ять.

«Який він байдужий», — з жахом подумала дівчина про касира.

Сховавши гроші в торбинку, вона пішла геть, але хтось узяв її за руку. Вона обернулась — товариш Ворожій стояв перед нею, посміхаючись.

— Ну й дивачка ви, Марто, подивлюсь я на вас! Оце гроші одержали та й додому? Значить, здасте позицію? Отаких і треба тому ідолові! А заяву на нього таку, щоб аж шкварчало!

— Я не хочу, — відповіла вона, йдучи.

Ворожій вийшов за нею на сходи.

— Чекайте, побалакаємо, — казав він. — Що ви з ним панькаєтесь? Я сам посвідчу, побий мене бог, посвідчу, як він на вас поглядав. Це ж скандал буде, ви розумієте! От ідоляка! Він же залицявся до вас? Може, й додому приходив?

Марта мимоволі кивнула.

— От так штука! А свідки є, що приходив? Тут свідків до зарізу треба!

— Ні... я не хочу... цього бруду, — сказала дівчина гидливо.

— Оце вже безхарактерність! Тут можна показательний процес устругнути, а ви йому, сукиному синові, попускаєте!

Його грубувате співчуття зворушило Марту.

— Дуже вдячна вам, але... не треба, — промовила вона, подаючи йому руку.

— Ех, ви ж, інтелігенточка, — сказав Ворожій з жалем. — За такими тільки й живуть такі чорти... Ви, коли хочете, навіть права не маєте замовчувати таке діло. Шкода, шкода!

Але вона мовчки потиснула йому руку й поволі вийшла сходами на вулицю. Було вже зовсім тепло, вона ростібі-

нула коміра. Ранкові події геть знесли її, а теплінь повітря додавала їй стоми. Її думка плуталась між кооператором і Безпальком, від одного тікаючи, щоб потрапити до іншого. Отже, вона не служить! Що ж далі робитиме? А що робити їй не було чого, вона рушила просто додому.

В кімнаті сіла на стільця й сиділа довго, не роздягаючись, з торбинкою в руках. Раз у раз згадуючи про все, що сталося, дівчина тужно хитала головою. Цей рух заспокоював її, приколисував, і вона, скинувши нарешті пальто, лягла й відразу заснула.

Прокинулася від струсу. Професор Славенко енергійно будив її. Прийшовши о дев'ятій годині, він здивовано переступив поріг темної кімнати й побачив дівчину одягнуту на ліжкові в міцному сні.

— Он як ти мене чекала! Заснула з нудьги,— казав він.— Я ледве тебе розбудував.

— Ох, що зо мною? — прошепотіла дівчина, прочунавшись.— Вибач, Юрчику! Я сплю, мабуть, з дванадцятої години.

— Ти хвора?

— Ні, любенький, я цілком здорова... Яка ганьба отак заснути! Але не дивись на мене хвилинку, я трохи опорядкуюся.

Він глянув на неї, заспану й розкуйовджену. «А вона не така вже й «смазливая»,— подумав він, відвертаючись.

Сьогодні біохімік обміркував докладно план свого майбутнього життя. Щоб застерегти себе надалі від любовних несподіванок, він твердо вирішив негайно одружитись. «Котре лихо менше, те й вибирай»,— подумав він цілком підставно. Яка грубезна помилка була, що він того зимового буряного вечора звернув свою путь від будинку, де живе Ірен, до Мартиної халупи! Але мусив мислити спокійно. «Нераціонально було б шукати когось іншого перше, ніж удатися до тої, з ким справа була вже цілком налагоджена. Я мушу спробувати вернутись, це буде найраціональніше, бо тоді коло моєї легковажності таким робом замкнулося б у вихідній точці. І тільки коли Ірен не відгукнеться на моє звертання, я муситиму — леле! — шукати іншої жінки до одруження!»

Тому він написав сьогодні й відіслав поштою такого листа (російською, звичайно, мовою):

Глибокошановна Ірено Степанівно!

З незалежних від мене і для мене прикрих та несподіваних обставин я не міг останній час відвідувати Вас і втратив Ваше, таке приємне і дороге для мене, товариство. На щастя, ці обставини

вже минулись, не лишивши найменшого сліду, і радість моя була б цілковита, якби Ви дали мені дозвіл знову Вас бачити.

Я нетерпляче чекатиму Вашої відповіді, від якої залежатиме багато що в моєму житті.

Вам щиро й глибоко відданий Юрій Славенко».

Поківчивши з листом, молодий професор привітав себе за розважливості і пішов на побачення з дівчиною в тому піднесеному настрої, з яким наймит добуває терміну немилої роботи. Сон дівчини видався йому дуже неввічливим. «Я стільки про неї думаю, а вона спокійнісінько тим часом спить», — казав він сам собі, курячи цигарку.

Нарешті Марта причепурилася і, підійшовши ззаду, ніжно оповила йому шию руками.

— Любий, єдиний, коханий, — шепотіла вона.

Він гладив їй руки, що з'єднались у нього на грудях.

— Коханий, любенький, — шепотіла вона, пригортаючись, — однісінький, милий, незабутній Юрчику!

«Яке це все старе!» — подумав біохімік, притискуючись головою до її щоки. Але спитав:

— Чому ми сьогодні спали цілий день, Марто?

Дівчина сіла йому на коліна.

— Це тому, — сказала вона, — що в мене вранці було тисяча й тисяча неприємностей, і я стомилась, страшенно стомилась...

— Неприємності справді стомлюють, — мовив Славенко. — Зужиття психічної енергії під час хвилювання відбувається надзвичайно інтенсивно і, звичайно, зовсім недоцільне. Чи хвилюватись, чи ні — становища це не змінює, навпаки, заважає розв'язувати його силами розуму. З цього погляду хвилювання треба визнати за явище хворобливе, якого мусимо так само стерегтись, як, наприклад, застуди.

— Але як не хвилюватись, коли тебе, наприклад, скеротять з посади?

— Хіба тобі це трапилось?

— Сьогодні вранці.

— Ого, це велика неприємність. Що ж ти думаєш робити?

— Що? Як звичайно в такому становищі: піду на біржу.

Вона говорила про своє скорочення дуже весело, недбайливо, з посмішкою, щоб якнайменше його стурбувати. Але замовчати їй цю неприємність їй здавалось неможливим, надто коли він застав її сонну.

— Одначе ти не дуже журишся, — сказав він.

— Але в мене єсть ти і... досить добра кваліфікація!

— Я навряд чи зможу тобі допомогти, — посміхнувся Славенко. — Кваліфікація — далеко певніша річ.

— Мені не так страшно, як прикро. Розуміш, неприємно, коли тебе вигнали.

— Яка ж причина твого скорочення?

— О, причина тобі сподобається: раціоналізація апарату!

— Ти не помиляєшся, Марто,— сказав біохімік.— Це єдина причина змін у побуті, яку я цілком і беззастережно визнаю. Раціоналізація, в якій би формі вона не виявлялась, є руйнування старих звичок, безглуздя традицій, шкідливих забобонів, що передали нам у спадок минулі, нетямущі покоління. Тобто раціоналізація, широко взята, як загальний процес нормалізації людської праці й людських, найінтимніших навіть відносин, є поступ до вищих життєвих форм, побудованих на принципах розуму. Тисячі консервативних чуттів, цілий отой звір, що сидить і ричить у нас, обурюються, скаженіють від клітки, в яку запроваджує їх розум крок по кроку, день у день, невпинно й систематично. І я щасливий, що живу в ту добу й у тій країні, коли й де розум гостро протиставлено всьому кволі, нікчемному, чуттєвому, чим так щедро обдаровує нас природа. На моє глибоке переконання, поняття раціоналізації, як я її розумію, цілком покриває поняття комунізму. Вони тотожні, це той самий процес, названий з різних поглядів. Звичайно, втратити посаду прикро, але не забувай, що раціоналізація є єдина достойна причина скорочення.

— От я і удостоїлась,— сказала дівчина.

— Ти в іронічному настрої, Марто.

— В якому ж настрої можна бути, коли тебе зраціоналізовано?

— В настрої свідомості події,— сказав Славенко, цілуючи її.— Так, як я, Марто,— додав він.— Спроби мої розгортаються дедалі більше, вони забирають увесь мій час, і я змушений тобі сказати, що нам доведеться...

— Ще годину? Але що ж тоді лишається? — скрикнула дівчина в жахові.

Він затримав її в себе на колінах.

— Розважливості, Марто, спокою! Тобі важко, я знаю, але мені важко так само... Ні, я гадаю, що недоцільно було б зменшувати наші побачення ще на годину. Далекіше краще буде залишити те саме число годин, але бачитись через день...

— Через день? — прошепотіла дівчина.— А потім зовсім не бачитись?

— Навіщо ти робиш такі хапливі висновки?.. Але ж ти не заперечуєш, що я повинен працювати?

Вона мовчала. Тоді він сказав лагідно:

— Твої висновки передчасні. Але коли б нам і довелось

колись розлучитись, я гадаю — ми повинні були б зробити це без зайвих плачів та вболівань, без усього того старого, я сказав би — непристойного для нової людини. Ти подумай, у скількох піснях оспівано розлуку, і ти зрозумієш, що ми нічого нового не змогли б додати до цієї безлічі...

— Перестань, перестань! — крикнула дівчина. І припавши до нього геть, просто звиснувши на ньому, вона тихо засміялась, уже голосно, рвучким, судорожним сміхом, всуші із стогоном і зойками. Тепер він уже казав їй злякано:

— Перестань, Марто! Що тобі? Чуєш, перестань!

І пригноблено думав: «Я знав, я знав, що ці історії будуть! Ах, чорт бери, яке безглуздя!»

— Слухай, Марто! — казав він, шарпаючи її. — Перестань плакати! Так не можна! Ну, що я такого сказав? Адже сусіди почують! Марто, перестань!

Згадка про сусідів зразу протверезила дівчину.

— Я... я... не буду, — прошепотіла вона, захлинаючись.

Вона підвелась у нього з колін, утерлась, пішла спроквола до ліжка й лягла. За хвилину й він пересів до неї та взяв за руку.

— Ти не розумієш мене, — промовив він гірко й ображено. — Наука, Марто...

— Знаю: вона вимагає жертв, — відповіла дівчина тихо, і він не знав, чи серйозні в неї слова, чи глум.

— І я згоджуюсь, — казала вона, прихиливши його до себе. — Це серце, Юрчику, нерозумне серце заплакало... І потім стільки неприємностей... Ні, ні, Юрчику, те, що ти казав, не неприємність. Я знаю, що так треба. Я, непомітна скорочена дівчина, розумію, що ти мусиш працювати. Ти будеш працювати для майбутніх поколінь... вони не знатимуть мене... але я з тобою. Я люблю тебе, і я рада, що... що... ми не будемо бачитись щодня, а ти натомість працюватимеш. Ти зробиш, я вірю, людське життя кращим, вільнішим, а коли б ти знав, як я хочу, щоб люди були гарні, добрі, веселі, щасливі...

Славенко був майже зворушений.

— Марто, ти зрозуміла мене! — сказав він.

І решту вечора дівчина почувала себе, як першим вечором кохання.

Другого дня кінець Мартиної службової кар'єри був уже відомий її сусідам. А що безпосередні відносини між родиною кооператора й дівчиною зовсім урвались, за посередника тут виступила фрау Гольц, що здивовано запитала Марту, чому вона вдома перебуває робочого часу. Сором не дав дівчині признатися до свого вигнання, і вона досить спокійно заявила, що вирішила покинути посаду й має готу-

ватись до іспитів на курси чужоземних мов, щоб вступити на них восени.

Це пояснення сусідка по-своєму витлумачила:

— На утримання, значить, пішла, — сказала Тетяна Ничипорівна.

— Што ві говоріт, ах большой скандал! — скрикнула чеснотлива фрау Гольд.

— Ви самі, Амаліє Генріховно, подумайте, — казала бундфетниця поважно, — навіщо їй, розпутниці, працювати місяць за шістдесят карбованців, коли вона за вечір, може, червінця візьме, дома сидячи? Це ж не то, що ті нещасні проститутки, які, знаєте, в дощ і в холод по вулицях бігають — вона собі знайшла дурня та й скубе його потроху.

— Ах, страшний скандал! В Германія так не бивайть, — зітхала фрау Гольд.

— І в Германії вашій так бивайть, нема що хвалитися. Скрізь, кажу я вам, єсть отаких баламутниць, що ради шутки вам сім'ю розорить... Тільки що в нас їм попускають, раніш хоч бога трохи боялися, а як тепер бога впрамили, так і нема їм упину.

Так розважала в кухні Тетяна Ничипорівна з почуттям власної гідності, але дуже голосно, щоб Марта все в своїй кімнаті могла почути. І вона чула. Але турбувалася найбільше не за себе — найбільше вона боялась, щоб оскаженілі сусіди не образили якось Юрія, коли той увечері приходить. Це побоювання знову мирило її з тим, що біохімік почав навідуватись до неї через день.

А втім, сама того не відаючи, Марта прислужилась до освіження звиклого й нудного подружнього життя своїх сусідів. Тепер Тетяна Ничипорівна, вернувшись увечері з лазень, улаштовувала Давидові Семеновичу сцени ревющів, які й кооператора дуже розважали.

— Що вона, може, знову до тебе підсипалась? — питала вона. — Скажи мені краще правду, Давиде, хай я знаю, бо буде гірше!

— Богом присягаюсь, Тетяно, що з того врем'я як обрізало! — охоче виправлявся кооператор. — Тебя вона боїть-ся сильно. Конешно, якби я схотів... — додавав він хитро.

— Схотів! Ах ти зрадник паскудний! Одним миром ви всі, прокляті, мазані! Вам тільки спідницею зашурши... А ти знавп, що б було? Смерть була б! От іже-богу придумала б!

— Ти можеш! Ти можеш, Тетяно!

— Так не доводь же до гріха!

А ввечері, поклавши дочку спати, вони ніжно сиділи, обійнявшись, згадуючи молодість, що воскресала їм ту мить,

вгадуючи свої перші зустрічі й слова, що колись одне одному казали. Роз'ятрені в любій сварці, їх приспані від часу й звичності почуття прокидались голосно й бурливо.

— Всіда любив тебе, Тетяню, і всіда любитиму! — кавав кооператор у захваті.

А вона, вклавши його коло себе на ліжку, пригортаючи його міцно до свого м'якого збудженого тіла, гладила його по обличчю рукою й шепотіла:

— Які вуса в тебе, Давиде! Таких вусів тепер рідко й побачиш...

Але новина про Марту-утриманку, про Марту-підложницю й ледащо незабаром потонула в ще більший і несподіваніший новині, що розітнулася по помешканні радісним громом: кооператор Давид Семенович Іванчук дістав, нарешті, посаду! Кооперативна організація «Агроном» вирішила поширити свою діяльність, то ж товариша Іванчука запрошено на роботу, на дрібну посаду агента для купівлі набілу, але все ж на справжню посаду з постійною платнею, відрядними, добовими, і довгому та нудному безробіттю кооператора настав отак щасливий кінець.

Весь дім узнявся незвичайним рухом. Давид Семенович раз у раз виходив до кухні й розповідав новину, додаючи до неї щоразу нові деталі. Тетяня Ничипорівна варила парадний обід; Ада, з намови фрау Гольц, яка теж брала участь у родинному святі, піднесла батькові букет фіалок, що вже продавались на вулицях. І тут же в кухні кооператор голосно розводився про свої дальші плани.

— Ні, ти, Тетяню, конешно, служби не бросай. Дочка в нас уже велика, можна сказати — баришня, а потом і час такий. Жити воно важко, нема де правди діти, тільки я проти того, щоб власть лаяти. Якщо ти чесний, власть про тебе не забуде, і от я, приміром, получив должность. Єсть, конешно, й такі, що їм і служби не треба, самі кидають, но ми чесно звикли хліб їсти, і власть це розуміє. Но не за тим я совітую тобі, Тетяню, служити, щоб грошей більше було, я на гроші не жадний. Це для того, що жінщині тепер така путь, щоб служити, робити нарівні, щоб було рівноправіє і звільнення жінки.

— Служитиму, Давидку! — шебетала Тетяня Ничипорівна, як весняна пташка. — Вкупі прироблятимемо!

— А щоб з нашої дочки щось путне було, — кавав він далі врочисто, — щоб вона не виросла, боронь боже, якимсь ледащом, которих і шукати далеко не треба, я от прошу вас, Амаліє Генріховно, до Ади за гуверньорку, а за плату ми зійдемося.

Фрау Гольц радо погодилась, але з однією умовою — якщо та пані, що приходила сюди, шукаючи родича, порекомендує її десь, то вона не зможе їй відмовити, бо то пані незвичайна, вона розмовляє по-німецьки, як німкеня в Германії, як сама фрау Гольц, і вони зразу дуже заприяттелилися. В злиденній уяві старої дівчини випадковій одвідини пані професорової набували феєричного й містичного відтінку.

— Ну, там побачимо, — сказав Давид Семенович лагідно. — А тим часом ви будете виховувати Адку на все добре і, головне, вивчите її німецького язика.

— О, це большой язык! — скрикнула в захваті фрау Гольц.

Того ж дня кооператор урочисто відімкнув парадний хід у будиночку й наліпив на вхідних дверях клопоть паперу, де акуратними й великими літерами написав: «*Давид Семенович Иванчук. Сотрудник кооперативного союза «Агроном».* Великого клопоту завдало йому поклагодити систему ржавого дзвінка до смикання, але він зрештою його наплавив і під ручкою знадвору наліпив меншого вже папірця з категоричним написом: «*Звонок только к Д. С. Иванчуку».*

Оформивши таким чином своє зовнішнє становище, Давид Семенович пішов увечері з дочкою до кіно.

Але Тетяна Ничипорівна навіть у вирі родинних радощів своїх намірів щодо Марти не кидала. До того ж гадана відмова дівчини від посади давала їй до рук дуже зручну зброю. І невдовзі по обіді до дівчини завітав сам орендар, колишній домовласник і садівник, якому Марта щомісяця акуратно сплачувала п'ять карбованців комірною.

Це був статечний і огрядний чоловік із чорною бородою, що надавала йому ще більше поважності. Говорив він стиха, солодкувато, намагаючись зразу зачарувати розмовника своєю мовою. Він попросив дозволу сісти й зробив хвилину на кілька вступ про тяжке становище орендари, про величезні видатки на ремонт, якого вимагає комгосп, і про податки, що править фінвідділ.

— Держава наша неумеренна, — сказав він, задоволено підкреслюючи останнє слово. — Вона якби підпилює сучок, на якому сидить. Ну, та це не нашого розуму діло, — додав він, посміхаючись. — А коли з нас беруть, то й нам треба брати, що ж поробиш. От і ваша кімната, можна сказати — шість квадратів, на два вікна, тепла, сирості ніякої, а плати п'ять карбованців, як на сміх.

— Тепер мені й п'ять важко платити, бо я безробітня, — сказала дівчина.

— Це я знаю. Та тільки хіба з самої служби люди живуть?

— А звідки ж у мене ще гроші? — спитала Марта, спаленівши.

— Ми інтимності не торкаємось... В цьому суд розбереться, якщо треба буде, — сказав він з посмішкою, від якої дівчина похолола. — Тепер, знаєте, називається чоловік безробітним і на біржі записаний, особливо жінчини, а в самої...

— Це вам сусіди сказали! Все це брехня, брехня!

— І сусідів покличемо в свідки, якщо треба буде, — сказав орендар спокійно. — А на мене ви не кричіть, бо я теж як крикну, то з вас мокро піде. А щоб без крику, то для вас, як для старої квартирантки — тридцять карбованців. Мені сорок з руками дають, знаєте, яка скрута тепер із помешканням.

Дівчина приголомшено мовчала. Він спитав:

— То як же — будемо сватами?

— Я виберусь, — відповіла вона нарешті.

— Жалько... хорошої людини завжди жалько. Ну, та вам видніше. А коли ж виявляти вас скажете?

— Через... через місяць.

— Годі з вас і два тижні, це законний строк. Виходить п'ятого мая... Так ви заяву, значить, тим числом черкніть, щоб я був певний.

Вона мовчки написала йому заяву, і орендар попросився з нею дуже ласкаво, побажавши їй всього найкращого.

ВЕСНЯНОЇ НОЧІ ВСЕ В САДУ ШЕПОЧЕ, ВСЕ ЛЮБИТИ ХОЧЕ...

Тепер дівчина мала досить гулящого часу: один день зовсім вільний, а другий — до пізнього вечора, аж до дев'ятої години, коли її коханий, нарешті, приходив. Коханий — це слово було вже для неї замале. І взагалі слова не було, лише відчуття якогось нестямного піднесення на думку про нього й заразом якоїсь сонної тиші. Якщо на початку любові біохімік не здавався їй надто реальним, якщо раніш її часто змагала нісенітна уява, що він є тільки витвір її мрій, то дедалі більше вона спізнавала його, засвоювала його в усіх його словах, у всіх його рисах та дрібницях, і він поволі зробився їй єдиною дійсністю, що існувала в світі. А тепер ця його дійсність ще посилилась від навали гідких і болісних нещастя, що її знезацька спіткали, і в'яскравилась від

тих жертв, що вона приносила його науці. В своєму звільненні, в ненависті сусідів, у вигнанні з помешкання вона вбачала одну причину, що збурила на неї людей, а саме — любов свою. Тим-то всі нещастя свої вона також потай любила, попри розпач і тугу, що вони їй нагнали, любила їх зовсім несвідомо, як неминучі й поправні наслідки, як достойне обрамлення її горіння. А оті поступки, відмови від годин і днів побачення, вчинені заради нього й прийдешнього щастя людей, геть зовсім довершували її любов, ба більше — здіймали в ній жагучий порив до самозабуття, до цілковитого самозречення!

Оці саме почуття ворушились в ній того дня, коли дівчина прокинулась після розмови з орендарем і одвідин біохіміка, якому вона про розмову ту нічого не сказала. Їй хотілось хоч кілька годин побути в затишку! Отже, цей день у Юрія Славенка був щодо дівчини вихідний. Згадка про нього сповнила дівчину радісним сяйвом. Сьогодні він цілий вечір працюватиме. Сьогодні він творитиме, о любий! А завтра ввечері прийде до неї.

Але згадка про орендаря вернула її до прози. Мусить вона нарешті почати впорядковувати свої справи, похитнуті до основи у двох найважливіших напрямках: посада й помешкання. Грошей, що вона одержала наприкінці, і тих, що вона трохи заощадила на зимове вбрання, мусило їй вистачити на півтора-два місяця з умовою скоротитись у всіх видатках. Але справа з помешканням різко погіршувала її становище під усяким поглядом. Звичайно, вона мала колишніх подруг, взагалі знайомих дівчат і жінок, з якими останній час не бачилась, — до них належало їй негайно вдатись. Але два тижні! За такий короткий термін вона навряд чи могла на щось надіятись. «Даремно я дала йому заяву», — думала вона. Та разом почувала, що інакше зробити не могла. Звісно, вона могла б боротись за свою кімнату, могла б боротись і за посаду, навіть знала законні способи, до яких треба взятись, і безперечно взялась би до них, якби тут не було заплутане її чуття, її «інтимність», як висловився вчора орендар. І це паралізувало її відпорну дію. Дико було б їй, справді, доводити, що скорочено її не з раціоналізації апарату, а з любовної примхи підтоптаного зава, і що з кімнати її женуть за гадану спокусу літнього сусіди! Її любов була б, здавалось їй, споганена, то ж вона мусила хилитися.

Тому Марта, хоч як їй не хотілось наvertатися ще раз до втраченої установи, дістала передусім довідку про своє звільнення й узялась на облік на біржі, де їй за кілька днів призначили перекваліфікацію. Пообідавши, вона вер-

булась додому й вирішила, що на сьогодні в неї клопоту досить. І своїм звичаєм узялася за книжку.

Але література діяла тепер на неї чудернацьки. По всіх книжках — романах, віршах, драмах, оповіданнях, — через сторінку-дві її очі надбували на слово «кохання», що її просто ображало. Любовні переживання, поцілунки й жага героїв завдавали їй розпачу. Бо в словах і виразах закоханих, у їхній поведінці, в описах любовного захвату й хвилювання, у всіх тих шепотах, ласках, стисканнях серця і рук мимоволі і з жахом пізнавала вона своє чуття і свої мрії. Як і в неї, відбувались уже раптові зустрічі, що розцвітали зненацька пристрасним коханням, як і в неї захлаждалась душа від божевільного пориву; як і вона, схилились дівчата в міцні й свавільні обійми, як і вона, віддавались вони з тугою й страхом. Як і вона! Як і вона!

Хіба іншим не доводилось збуватись посади через любовні інтриги, хіба іншим не траплялось з помешкання вибиратись через обмову й підступи відкинутого чоловіка? Так само! В кожній книжці вона знаходила тепер ту чи ту свою рису, ту чи ту подібну ситуацію, що ранили їй серце, ті самі посмішки, наївності, і болісно, гостро почувала, що коли б вибрати з усього, про кохання чи з приводу нього написаного, по шматочку звідти і звідти, то всю її любов, таку нову й незрівнянну для неї, можна було б скласти з тих уривків до найдрібніших деталей. І це гнобило її, руйнувало зрадницьки ту підвалину, на яку тепер більш, ніж коли, вона хотіла спертись.

Похмуре і дратівниче було її читання з того дня, як біохімік кинув їй у мозок підступну думку про зайложеність кохання. Сама того зразу не помітивши, дівчина її притьомо у собі затаїла, щоб обмислити й спростувати до кінця. Жодні слова не западали ще їй так глибоко, вся захоплена її душа повстала на них, як на лютого ворога. Немає нічого нового! Адже тоді всі її мрії були б марні, нікчемні, мілкі, весь порив був би смішний і недолюбтий, якщо нічого нового вона не створила там, де шукала неспізаного й неповторного. Нічого нового в її коханні! Але ж тоді нічого виключного в її чутті, яке вона над усе поставила, в якому втілила свої надії і нестямний запал, нічого свіжого в тих поцілунках, що вона віддавала, як частину себе, і радісні слова, що шепотіла — це тільки луна була б слів уже сказаних і зужитих! Невже замість прокласти новий і невідомий шлях вона йшла битою стежкою, де мільйони ніг уже лишили свої второвані сліди? «Не можна думати про це, це страшно», — казала вона сама собі,

а все ж думала, як тільки лишалась на самоті в кімнаті. І її романтичне серце сурмило голосну тривогу.

Спочатку ці думки виглядали як прикрє непорозуміння, що вона мусила негайно розв'язати. Але чим більше звільнялося в неї самотнього часу, тим більше вони їй опирались, щодня міцнішаючи й заплутуючи її тутіше в свою мережу. Неначе вона отруту в собі носила, що дедалі швидше в її розпросторювалась. Марта змагалась. «Звичайно, люди любили, тільки не так»,— бадьорила вона себе. Та література дуже хутко доводила їй противне: люди не тільки любилися, але й любилися т а к. Вона зробилась щоденною відвідувачкою бібліотеки, вона читала тепер* завзято й упереджено, порівнюючи та вишукуючи, спиняючись подовгу на разючих прикладах подібності, і з жахом знаходила частину себе в кожній любовній історії. А скільки їх проходило перед її очима! Навіть у творах, від її теми далеких, у творах соціальних, революційних, пригодницьких, так чи так точилось кохання, одноманітне, побудоване з тих самих цеглин, як і її власне. Виходить, воно не тільки явище старе, але й скрізь та для кожного неминуче! Як вона цього раніш не знала? «Я закохалась, бо мусила закохатись, кожна дівчина мусить закохатись»,— думала вона пригломшено. Вона не тільки відчувала по-старому, але й повинна була так відчувати. І в свідомості цього була їй більша небезпека, ніж у втраті посади й помешкання.

Звичайно, коли він приходив, ці думки розлітались від першого ж його слова, від звуку його голосу, від дотику його руки. Як справжній чарівник, він самою появою своєю вскромлював страшних духів, від нього викликаних. У його присутності було все нове, а коли він відходив, та сама непевність її осідала. Проте її пристрасть у цих катастрофічних сумнівах здобувала збудної поживи. Її любов міцнішала, загострювалась у власному самовикритті, і дівчина, втрачаючи одні ілюзії, нестямно прагнула створити інші. На уламках колишніх мрій вона викохувала нові надії, в ній зароджувалось і зростало бажання якось вивершити це старе почуття, що її геть заповонило, увічнати його, давезне, новим невмирущим вінком, вчинити подвиг у своєму коханні.

Того дня, прочитавши ще один зухвалый роман, Марта пригнічено відсунула книжку. Гіркота поняла її геть усю. Відразу їй на думку спали її власні слова, промовлені колись у піднесенні: «Я хочу так, як у романі!» І справді, вона любила як у романі, її хотіння достоту здійснились. Але яка туга, глум і ганьба були в цьому здійсненні! Так, як у романі! Чи ж могла доля з неї гірше насміятися?

І дівчина думала тепер про кінці любові, нечисленні й усі їй відомі: одруження, знелюблення одної сторони й обопільне вичерпання, що вибухає сварками, докорами й прокляттями. Що з цих трьох можливостей найгірше? Вона обмірковувала їх по черзі і кожне по черзі здавалось їй найгіршим. Вона в розпачі бачила, що кохання не кінчається, а вироджується. Справді, що спільного з коханням у нудному хатньому володінні, називаному шлюбом, або в нудьзі покидання, або ще в лихій, дріб'язковій ненависті знелюблених? І невже її любов, її ясну неосяжну любов теж чекає одна з цих гидотних кінцівок? А безперечно! Бо навіть у неї, мрійниці, сподіванок на вічність чуття не було.

Отже, вона мусила негайно щось учинити, щоб спинити роману течію свого кохання, довершити його якимсь виключним, небуденним кінцем. Мусила на щось зважитись. Це рішення достигало в ній, виростаючи з глибини її чуття, з розначливого шукання новизни, з усіх прикрощів і нудьги останніх, збурених на неї днів. Її стомлена й намучена істота знову взялась гарячковим, жагучим рухом, знову передчуття неможливого повстало в ній, як і першими, ще несвідомими хвилинами кохання. І знову радісне пестливе хвилювання, любовна туга й щасливий біль розчинили її в собі, палили їй серце густою, повільною кров'ю.

В цій насолодній млоті тіла й душі її намір невпинно окреслювався. Та коли він став перед нею, геть визначений, дівчина відчула, що задихається. То ж вона хутко підвелася, вдягла пальто, капелюха й вийшла на вулицю. Чи не страшного марення вона зараз дізнала? Чи хоч дрібка можливого є в тій божевільній думці, що її опанувала і вжахнула?

Але надворі з першого ж подиху свіжим і теплим повітрям Марті повернувся спокій. Вона пішла своєю Жилинською вулицею до Пролетарської, рівної та довгої, і звернула в неї. Вечір стояв лагідний, тихий, і дівчина якось зразу відчула, що весна вже настала, ось прийшла до неї несподівано, непомічена в пригодах та окремішності її життя. Вона забула про весну, але весна про неї не забула! І дівчина була вдячна за це м'яке тепло, за густу вогкість сталого снігу, за невиразний дух набряклих дерев і за суцільну, волохату пелену неба, що її на заході місяць викладав примарним сріблом. Вона тихо йшла вперед, вона гуляла, спочивала. Вільна від трамваїв та автобусів, ця широка вулиця виглядала ввечері затишно й родинно. Користуючись теплом, старі жінки й чоловіки сиділи коло ганків на стільцях і лавах, плетучи тиху розмову; хлопчак на пішоходах гуляли в громадянську війну, в червоних і білих,

у матросів, комісарів і бандитів з усіма належними розстрілами; дівчатка, стовпившись, голосно верещали підстрибуючи, і скрізь походжали пари, найрізноманітніші пари юнаків і дівчат, сміючих, сумних, говорючих, замислених, прудких і стриманих, захоплених і неуважних. «Які вони сліпі»,— думала Марта з жалем і заздрістю.

Нарешті вона вийшла на вулиці, вже їй невідомі, дрібні, колінкуваті, де люду було менше, а весна ближча їй дбайливіша. Потім опинилася зразу на головній вулиці, серед світла їй юрби, і скрізь ніби знаходила підтримку, кожен крок звільняв її від вагання, додавав їй сили вчинити намір, великий намір її кохання. І вона відчувала весну в собі, переймалась її сласним надпоривом, у якому раз у раз шепотіла: «Так і зроблю... завтра зроблю». Ходила допізна, не почувуючи стоми, й додому вернулась щаслива: її план був розроблений до подробиць.

Другого дня, чекаючи Юрія, вона зодяглась так, як того вечора, коли він прийшов був до неї в завірюху, щоб потім приходити щодня. Ту саму сукню наділа, ті самі панчохи та черевички взула їй, дарма що в скруті, грошей не пошкодувала, щоб купити флакон того самого одеколону «Кювалія». Навіть лампу накрила серпанком. В дзеркалі бачила своє обличчя, змарніле їй схудле, позначене двома темними смужками під очима, але воно також здавалось їй тим самим, бо вона думала захоплено: «Зараз він прийде, і я все зроблю. О, коханий, він і не здогадується!»

Біохімік прийшов вчасно, про думки Мартині справді не здогадуючись, але маючи свої власні думки, що забарвлювали в чорний тон його настрій. Сьогодні він одержав нарешті відповідь від Ірен, дуже коротку: «Заходьте, я рада буду вас бачити, Ірен». Якщо зміст відповіді цілком задовольнив його, дуже порадував і зняв з нього турботу про майбутнє, то сама форма її листа його геть здивувала: лист був написаний по-українськи! Яким способом з Ірен могла зробитись українка? Цього він не міг збагнути. «Всі побожеволіли з цією мовою»,— вирішив він кінець кінцем. А проте цей факт не був йому неприємний, деś там якесь чуття в нього потішилось і ворухнулось. Він був навіть трохи заінтригований, отже тим більш йому хотілось завітати до Ірен якнайшвидше.

До того ж з учорашнього дня, в зв'язку з дослідженням нуклеопротеїдів людського тіла, молодий професор з двома своїми асистентами перейшли на сувору наукову дієту. Вже сам із себе цей режим у живленні суперечив витратам енергії на кохання, а найголовніше — вимагав цілковитого спокою і душевної рівноваги, бо всяке хвилювання, видима

річ, збочує нормальний процес розпаду клітин, отже й позначається на сечі, яку біохімік мав аналізувати. Всі ці обставини до уваги взявши, Славенко вирішив, що момент припинити будь-які зносини з дівчиною оце настав. Підготовну до цього працю — зменшити години побачення й звільнити по черві день — він уже щасливо докінчив, то ж лишалося зробити тільки останній крок, і всій справі кінець. Та хоч логічно ця схема виглядала дуже струнко, в практичному застосуванні її він побоювався несподіваних ускладнень. І це його нервувало. Парадне вбрання на дівчині зразу впало йому в очі, бо в процесі зближення Марта для себе й для нього непомітно зменшила дбання за зовнішні врикраси: під усяким поглядом, духовним і тілесним, любов знецінювала її одужу:

— Де це ми зібралися? — спитав, цілуючи її.

— Зібралась піти з тобою погуляти. Ми ще ніколи не гуляли вдвох... ходімо, любий?

— Ох, Марто,— мовив біохімік, сідаючи,— коли б ти знала, як стомлює мене праця...

— Знаю, Юрчику! Але сьогодні підемо... Зроби цей раз для мене! Згода?

Вона пильно його умовляла, підкреслюючи слова «сьогодні», «цей раз», і він нарешті згодився. «Може, під час прогулянки матиму кращу нагоду поговорити з нею»,— вирішив він.

Тихий і теплий вечір зустрів їх надворі. Густа весняна імла запинала ліхтарі кошлатими колами.

— Де ж ми підемо? — спитав біохімік.

— Я поведу тебе... Ось так, нагору.

Вони пішли Тарасівською.

— Ти почувашь весну, Юрчику? — спитала дівчина, пригортаючись. І щоб не сперечатись, Славенко погодився, що весну він чуває.

— Це дивний час, час чудес,— сказала дівчина.— Ну, хіба не диво, що на деревах з'являється листя, потім цвіт?.. Трава виростає з землі... Була гола холодна земля, а от трава виростає, проліски, суниці... Це так незрозуміло!

— Навпаки,— сказав професор,— було б незрозуміло, якби трава й квіти не росли, коли змінюється нахил сонячної орбіти.

— А чому змінюється нахил орбіти? — спитала дівчина.— Чому буває гарний і поганий нахил у сонця?

— Ти міркуєш як дитина, Марто,— сказав біохімік роздратовано.— Чому, чому! Наука дитячими питаннями не клопочеться.

В темряві коло муру Ботанічного саду дівчина раптом обійняла його й почала цілувати.

— Любий, єдиний... Юрчику,— шепотіла вона.

— На вулиці, Марто! — сказав він ображено.— Нас можуть побачити!

— Хай бачать... але тут нікого немає.

«Вона шаленіє від весни, як це недоречно»,— подумав Біохімік.

— Кажі мені про свої спроби,— сказала Марта.

Ця тема могла наблизити його до суті справи, і він охоче почав:

— Я зараз працую, як ти знаєш, над дослідженням нуклеопротеїдів людського тіла. Ці білкові речовини, що входять до складу наших клітинних ядер, належать до найскладніших частин живої матерії. Як об'єктом спроб тут доведеться користуватись самим собою, бо нуклеопротеїди людини й тварини нетотожні, як нетотожня й діяльність органу, вирішального в цих дослідах, а саме печінки. Бо безпосереднього приступу до них ми не маємо, то ж мусимо вивчати їх у результатах їх розкладу, які знаходимо в нашій власній сечі, якщо тебе це не ображає.

— О ні, кажі далі! Це ж спроби мого імені, Юрчику, пам'ятаєш, ти казав?

Він potwierдив, але разом подумав, що казав їй чимало дурниць. Проте розповідав далі дуже докладно, які втомні ці спроби, на яку сувору дієту він тепер засуджений, якого абсолютного спокою йому треба, щоб довести їх до кінця. Дівчина стискувала йому руку, вона шепотіла: «Як гарно! Яка я щаслива!» — бо в ту мить, слухаючи про його роботу, почувала його невимовно близько.

Так пройшли вони коло похмурого будинку колишнього університету й далі Володимирською до Хмельницького. Нарешті він спитав:

— Де ж ти ведеш мене?

— До Андріївської церкви. Ти там був коли?

— Ні, я не ходжу до церкви. Навіть не знаю... ах, це та, що має незабаром завалитись?

— Кажуть... Я в ній теж не була, як і в ніякій церкві, але коло неї — іноді. Там гарно.

Широчезними залізними сходами вони вийшли на тахльовану паперть церкви, що стояла щільно над урвищем горба. Потім досить вузьким проходом між церковним муром та балюстрадою вийшли на північний бік її, що стримів над прірвою. Простора площадка позад церкви була теж тахльована, і їхні кроки дзвінко пролунали в порожнечі цього відлюдного закутку. }

— Подивись, як тут гарно! — прошепотіла дівчина в захваті.

— Так... звідси все якось чудно виглядає,— пробурмотів біохімік.

Просто вниз, не досягаючи рівня їх ніг, були дерева,— якийсь сад чи занедбаний серед міста гайок. Напроти, в далечині, широка, налита повінню смуга Дніпра ледве виділяла в імлистому мороку. Ліворуч рівний і плаский Поділ, праворуч круте згромадження Печерську світилися безліччю дрібних вогнів. Вітер подув на них з ріки, але повільний і теплий.

— Як я люблю такі місця! — мовила дівчина пристрасно.— Здається, знаходиш у них себе всю... Отак ходиш скрізь і ніби полишаш там трохи, там трохи себе, а тут, у такому місці, все полишене наче вертається до тебе, і ти знову вся ціла...

Вона казала, притиснувшись до нього міцно, віддано, навіть злякано, казала зовсім тихо, хоч він розбирав усі її слова, які дівчина шепотіла йому майже на вухо. Він почував її вагу на своїй руці, і ця вечірня прогулянка, і весь її шепіт здавався йому до кінця безглуздим. Церковна озія, що в мороку виглядала похмуро й таємниче, так само справляла на нього негативне враження. «Якесь середньовіччя!» — думав він.

— Та й саме це місце давне,— казала вона.— Колись тут були тільки ліси та яри, страшна дичина без стежок, без людей. Звірі дикі тут бігали... І от на цій горі, Юрчику, поставив тоді хреста Андрій Первозваний... Знаєш, що він казав?

— Не знаю... чи, певніше, забув,— відповів Славенко зовсім негостинно.

Але Марта неначе слухала тільки себе.

— Він сказав, що тут буде місто велике і славне... Як давно це було! І потім справді тут заклалося місто, поволі зростало, і от ми живемо в ньому... Хіба це не чудно?

— Ти віриш у пророцтва?

— Ні... може, вже після того, як місто збудовано, склали цього переказа... Але легенда гарна, Юрчику! Легенда така хороша, що в неї хочеться вірити!

Вона замовкла. І він теж мовчав, насуцлено думаючи: «Сказати їй зараз, що ми мусимо розлучитись, так вона ще плигне туди в прірву!»

— Так у коханні, Юрчику, нічого нового немає? — спитала вона раптом.

— Не тільки в коханні, Марто,— почав він, збадьоривши,— але й у жодному людському почутті. Доводиться просто дивуватись...

— А ти глянь,— урвала його дівчина,— скільки вогників перед нами! І скрізь, де горить вогник, там є кохання. Які різноманітні люди, є такі суворі, поважні, а всі вони бувають закохані... Навіть важко повірити, глянувши на нього, а він закоханий... І ти піди вулицями, піди в кіно, в театр, піди на доповідь, і ти побачиш — скрізь, скрізь кохання!

— Ти кепсько бачиш. Певніш, бачиш тільки одну сторону речей. Праці, яка справді є скрізь, ти не помічаєш.

— Я бачу, я все добре бачу... Але ти не розумієш мене, Юрчику! Ти дивишся на все по-старечому — не ображаєшся на мене, ні? Може, ти маєш рацію... Але так хочеться бути наївним і гарним, трохи навіть сліпим... Бачити все кращим, ніж воно є, вірити в щось нове, в якесь щастя. Прокидатись уранці й співати... Лягати спати і мріяти... Так хочеться, Юрчику! Не можна багато думати... От усі, отам, кохають, не думаючи, і їм хороше... А ти сказав мені, я почала думати...

— Я зовсім не хотів...

— Ні, ні, ти правду казав! Я думала, я читала — нема нічого нового.

Вона схилилась грудьми на широке кам'яне поруччя.

— Схились коло мене й обійми мене. Ближче, Юрчику! Такого вечора хочеться зробити щось неможливе... таке, щоб лишилося на все життя, щось нове, безконечно гарне... Щоб потім, коли згадати, було тепло, як сьогодні, щоб у спогаді була весна...

Марта замовкла, і він почув, що вона тремтить.

— Ти плачеш? — спитав він.

Вона ще хвилину помовчала, потім відповіла зовсім спокійно:

— Ні. Мені трохи холодно.

— Так, тут занадто свіжо. Ходімо додому.

Дівчина не перече, і вони пішли сходами вниз.

Всю дорогу назад Марта пригнічено мовчала, її настрої мимоволі заражав його. Та й власні він мав на те причини. Що дурнішого могло бути, як ця прогулянка під церкву, над якимсь феодальним урвищем! В ХХ століття, в добу розуму, це є непростенне й дике збочення. І потім оці солодкі наївності про весну — вуха в'януть, їх слухаючи! «Гімназистка, справжня гімназистка», — думав він обурено. Але найбільше обурювався на себе, що за весь час не спромігся оповістити їй про розлуку. В душі професор люто кляв себе за слабодухість і всю надію покладав на решту побачення, уже в кімнаті. Йому навіть найраціональні-

шим почало здаватися закінчення кохання там, де воно й почалося.

— Ти в незвичайному настрої сьогодні, Марто,— мовив він нарешті, коли вони підходили вже додому.

Дівчина здригнулась.

— Все мені незвичайне сьогодні, все,— прошепотіла вона.— Здається, ніби вперше бачу тебе... вперше йду цією вулицею... Аж ось я й дома... Але ти не підеш до мене, Юрчику!

— Чому? — здивувався він.— Ще не пізно.

— Ніколи не підеш,— казала вона вже голосно,— ми ніколи вже не побачимося.

— Ти їдеш десь? — спитав він.

— Ні, я житиму тут... Не розумієш? Ще місяць, ще два, хай рік, два роки, і хтось з нас розлюбить... байдуже хто. Ми будемо сваритись, клясти, дурити один одного, і буде ганебний старий кінець, як старе було й наше кохання. Хай хоч кінець буде новий. Прощай, Юрчику!

— Чекай,— сказав він спантеличено.— Ти зовсім не береш мене до уваги!

— Тебе? О, мій любий! Беру, беру... Тебе більше, ніж себе. Ти працюватимеш... для великого, нового світу, для майбутніх людей, які житимуть краще за нас. І я буду з тобою, завжди з тобою, але тільки як спогад... бо ти ще любиш мене. Ти ще любиш, тому будеш згадувати про все, що було... і тобі буде гарно. Я також... Мені ще хотілося поїхати з тобою туди, де я народилася, ходити з тобою вдвох, взяти вночі човна, поїхати далеко й купатись там...

— Я, правда, не вмю плавати,— пробурмотів Славенко.

— От бачиш... Хоч я навчила б тебе... Але я боюся, що це буде запізно... боюся кожної хвилини, що ми ще вдвох. Раптом ти розлюбиш мене несподівано! Ні, ні! Я думала. Іди. Так треба.

Його дивував спокій, з яким вона говорила. І він почував себе перед нею хлопчаком, якого повчають. Його повчають, що за нісенітниця!

— Я розумію, чого ти хочеш,— почав він,— навіть, визнаю тобі рацію. Але це поважна справа, яку не годиться розв'язувати коло хвіртки, по-дитячому. Я пропонував піти до тебе й докладно все обговорити.

— Ні. Ніколи,— сказала вона.

Він почував її піднесення, але воно його принижувало. А втім, вірячи твердо в своє красномовство, професор побоювався, щоб у дальшій розмові з нею якось проти волі не похитнути її наміру. Це було б уже зовсім безглуздо. Тому вирішив свої зверхності тут не доводити.

— Ти жорстока, Марто,— сказав він.— Але я розумію. Того, що ти боїшся, я боюся так само.

— Я знала це! — скрикнула дівчина.— Юрчику мій єдиний, я знала це! Яка я щаслива!

— Хай буде по-твоєму,— провадив він понуро й тужно.— Хай буде... Прощай, Марто.

Біохімік хотів поцілувати її, але вона відхилелась.

— Ні, це було б... як у пісні! Руку можна.

Він поцілував її руку довгим поцілунком.

— Це все,— сказала вона.— Прощай, я люблю все, що ти робитимеш. Не пробуй побачити мене, це буде боляче, але згадуй про мене. Зараз я хочу цілувати тебе, бути з тобою, але я йду. Любий, єдиний, коханий Юрчику, прощай.

Вона повернулась і зникла. Він сказав їй услід:

— Прощай, Марто.

Але ще якийсь час стояв. Чув, як вона відчинила й зачинила двері. Отже, він вільний? Але такий спосіб розлуки здавався йому просто бридким. «Вона пошила мене в персонажі XVIII століття, в якісь Дон-Жуани, чорт бери!» — думав він, ідучи додому. Далеко краще й сучасніше було б, якщо він виклав усі причини, з яких розлука неминуча, пояснив би їй усе гаразд, а вона, поплакавши, погодилася б. І навіть лягаючи спати, відчував ще прикрість.

Але вранці молодий професор, хоч і не переставав визнавати Мартину поведінку за геть нераціональну, своє становище визнавав за цілком певне. Чи не однаково, як саме дійшлося до того, що він хотів? Не процеси важать, а наслідки. До того ж, те дівча вганяє за ілюзіями, хай має їх! Зрештою, все обійшлося прекрасно, він вільний, це основне, і дурень він був, що вчора якось інакше до цього поставився. «В мене є ще рештки сентиментальності»,— подумав він.

Цілий день професор завзято працював і передусім закінчив статтю про наслідки попередньої серії спроб, почату оце недавно вільними від побачень вечорами. Беручи під увагу роботу американського вченого, що з іншого приводу торкнувся, хоч і побіжно, його теми, Славенко свою статтю писав по-англійськи, щоб саме в Америці її видрукувати. Потім відповів на півтора десятка за давнених листів, кожен з них стереотипно починаючи: «Високошановний Колего, тяжка хвороба стала мені на перешкоді своєчасно...» і т. ін. Нарешті о восьмій годині ввечері надів чорного костюма й рушив із візитом до професора Маркевича.

Цей відомий фахівець-терапевт кінчив якраз пити вечірній чай у родинному колі й тихо віддавався спочинкові в кріслі коло столу. Дружина його, що жила тепер у не-

скіпченній тривозі, обмірковувала завтрашнє меню; Ірен перетирала чайний посуд тонким білим рушником.

Поява біохіміка, якого провела до їдальні сяюча Пелагея, подіяла як раптовий сполох.

— А, от хто нас зовсім забув! — скрикнув професор. — Добридень, добридень! Чудово! Але хто ж приходить, коли самовар уже погас?

— Його можна підігріти, — мовила Марія Миколаївна, якої пальці від хвилювання тремтіли.

— Хочете чаю, Юрію Олександровичу? — спитала Ірен.

— Дуже хочу, але, на жаль, не можу, — відповів Славенко, посміхаючись. — У зв'язку з спробами, які я тепер проваджу, мені довелося самому перейти на сувору дієту, з якої чай також виключено.

— К бісу науку, якщо вона касує чай! — скрикнув терапевт. — Це ви, молоді, все вигадуете. Передусім треба нормально житися й жити.

— Я цілком з вами згоден, професоре, — сказав Славенко. — Тільки сказав би, що ми повинні жити не нормально, а нормалізовано. Нормальність є наслідок традиції, нормалізація — ознака поступу. В моєму випадкові з дієтою традиційну норму порушено заради норми вищого порядку, а саме — в ім'я наукової роботи. Це є раціональне порушення, яке нічого спільного не має з різними ганебними збоченнями, яким ми часом несподівано підпадаємо і які штовхають нас назад у безглуздий романтизм. На превелике лихо, треба визнати, що наш розум не завжди ставить цим зухвалим виступам чуття належний опір.

— Але вони переборюються в процесі життя і розвою, — мовила Ірен.

— Чудово, я згоден, — сказав професор.

Славенко вдячно глянув на молоду господиню, радіючи її відповіддю. «Вона ніби відгадала мої думки», — подумав він.

Марія Миколаївна мовчала. Вона могла б тільки сказати біохімікові: «Яка ви пара з Ірен, яка пара!» — але сказати це було б незручно.

Юрій Олександрович розповідав іще з півгодини про свої спроби й наслідки, яких він сподівається, потім звернувся до Ірен:

— Чи не були б ви ласкаві пограти? За цей час я зовсім не чув музики.

— Залюбки. Але раніш я хочу показати вам щось таке, що може вас потішити. Прошу до моєї кімнати. Я покажу вам пару симпатичних ведмедиків.

— Цяцькових, сподіваюсь?

— Не цяцькових, але в усякому разі скляних.

— Слава богу, слава богу,— прошепотіла Марія Миколаївна, коли вони вийшли.

— А як я вистежив його тоді, Марусю, не можу забути! — сказав професор.— Але в мене ще два візити. Чудово... Тепер пошесть черевного тифу, доглядай пильно, щоб усе милось окропом.

За весь час знайомства біохімік уперше зайшов до Ірен у кімнату, і витончений, теплий порядок у ній вразив його. Він схвильовано почував пухкий килим під ногами й думав: «Як гарно буде тут спочивати по праці!»

— Ось мої ведмедики, Юрію Олександровичу,— мовила Ірен, подаючи йому два вироби старовинної української гуті.

— Я не здогадуюсь про їх призначення,— сказав він нерішуче.

— Ах, сором! Це ж посуд ваших предків. Сюди наливали вино й пили його ось із цих чарок.

І вона показала кілька синьо-фіалкових шкляночок одного з ведмедиками віку.

— Вони нагадують лампадки, на них позначився релігійний дух доби, але й самовпевненість ваших предків — собі й богові вони наливали приблизно в однаковий посуд. А ви якої думки про це скло?

— Я про нього тої думки,— сказав Славенко,— що посуд моїх предків був нераціональний. Всякий посуд повинен передусім бути зручний до життя. Цього не можна сказати про цих покарлючених ведмедиків... Але ви, Ірено Степанівно, я бачу, цікавитесь старовиною?

— О, старовина тепер у великій пошані. І в мене справді зібралась уже чимала колекція...

Початок її збірки й нахилу до старовинних речей належав до минулого часу її «першого заміжжя», коли вона від свого милого діставала коштовні подарунки. Такого походження була й каблучка з великим діамантом, що блищала в неї на руці, плетена гадючкою обручка старої французької роботи й каменя з витонченим римським профілем у неї на грудях.

— Подивіться,— вела вона, показуючи на етажерку.— Тут порцеляна, майоліка, бронза... Ці хінські статуетки надзвичайно давні... А ось знову ваше рідне — старі межигірські вироби, які я недавно придбала... Я трохи грабую татка на це безділля, але справді, воно того варте.

Професор біохімії дивився на рідкощі, і його погляд спинився на хінських та індуських божествах, що нагадували людський відбиток у ввігнутих і опуклих дзеркалах.

— В одному я згоден дати давнім перевагу,— сказав він,— це в тому, що вони краще зміли відтворити ницість людських інстинктів. Але в цьому ніяка їхня заслуга, бо вони жили виключно цими інстинктами, навіть поклонялись їм, утіливши їх дуже влучно в постатях оцих божків. Подивіться пильно на ці потворно витягнуті й потворно сплющені фігурки! Хіба не вособлена в них уся бридота й ганьба нашого чуттєвого шаленства?.. Так, ці ідоли ще живуть у нас, ще порушують іноді чистоту нашої думки. Ми вже повалили їх зовні, але в собі ще до кінця не викоринили. Тепер, не зважаючись уже виступити в своїй голізні, ці ідоли надівають личини мрій, безумних солодких поривів і бунтують нашу кров, що повинна спокійно жити мозок. Таким способом вони досягають заповітної своєї мети — похитнути віру в наш розум... Я повинен одверто сказати вам, Ірено Степанівно,— мовив він схвильовано,— що останній час переживав щось подібне. Це позначилось не тільки на моїй роботі, але й на мисленні. Облудно виправдовуючи свою власну кволість, я почав був добачати щось непереможне в людській консервативності, похитнувся в певності щодо науки як абсолютної перетворниці людської психіки. За цей час я висловив більше дурниць, ніж сказав розумного за все життя.

— Не картайте себе,— сказала Ірен.— Це просто данина молодості, яку ми всі так чи так сплачуємо.

— Я не хочу сплачувати данину перебуткам нашого варварства, якої б прекрасної назви вони собі не прибирали,— сказав Славенко.— Тому я такий вдячний вам за вашу відповідь. Своім товариством ви рятуєте мене,— додав він ніжно.— Ваша відповідь додала мені сили... хоч вона й здивувала мене трохи, власне, мова її.

— Але я так само здивувалась, коли довідалась, що ви почали викладати по-українському,— сказала Ірен, сміючись.— І своєю відповіддю не хотіла дисонувати...

— Але на лекціях я виконую тільки обов'язок!

— Тільки обов'язок? — перепитала вона.

— Безперечно,— відповів він твердо.— Я не шовініст передусім, до того ж не забуваю, що російська мова рідніша вам.

— О, я теж ставлюся до українізації без великого захоплення! Але коли вам захочеться помріяти про ваших славних предків, я зможу бути вам за розмовницю.

— Ви жінка великого розуму, Ірен,— сказав Славенко в захваті і, схилившись поцілував їй руку, якої вона йому не відняла.

И ЛЮБОВЬ — ЭТО ТОТ ЖЕ КАМИН, ГДЕ СГОРАЮТ ВСЕ ЛУЧШИЕ ГРЕЗЫ...

Три перші дні дівчина прожила в солодкій і тихій нестямі. Свідомість, що вона вчинила щось надзвичайне й незрівнянне, весь час її збуджувала, переймала щасливим трепетом її душу, колисала її думки, як ніжна й монотонна музика. А втім, цими днями вона ще схудла, ще зблідла, шкіра її впрозорилась, очі потемніли й збільшилися. Щастя виснажувало її, легка повсякчасна стома була в її сповільнених рухах, у збляклому погляді, у м'явих, ніби змушених словах. Урочистість з'явилась у її вигляді, натхненна посмішка на устах, що беззвучно відбивали палючий захват її ества. Коли досі вона жила як у романі, то тепер почала жити в казці. Фантастичні, яскраві сни, де мінилися їй гарячі фарби серед полів із стрункими обелісками, де її підхоплювали й несли хвилі небачених морів, де віяв жагучий вітер пустелі й легка прохолода вечірніх гаїв, тепер сповнювали її ночі, і вранці дівчина прокидалась знесилена, зачудована цими видивами, що проти них весняне сонце надворі здавалось туманим і сірим. Але і він не наснився їй ні разу.

Часом Марта брала його цидулку, що він написав колись, чекаючи її, і покинув потім на столі, — єдину матеріальну річ, що від нього залишилась, вдивлялась у напис його літер, його слів і читала сама собі: «Марто, я схилиюсь перед твоєю мудрістю в коханні. Нікого я не любив так, як тебе, та й загалом не любив. Любив — це замало. Жив тобою, мислив тобою. Ти перша й остання, ти єдина, Марто. А тепер я йду назад у ту сірину, в ту похмурість, з якої ти мене викликала. Прощай, Марто, ти велика».

Цей лист не мав підпису — він не встиг тоді підписатись, бо вона якраз надійшла. Але й так вона почувала його в кожній літері, почувала силу його кохання, втілену в цих рядках, і свою силу над ним, свою велику любов. Цей лист, залишений тоді з геть іншої нагоди, здавався їй тепер одержаним допіру, був ніби віщим листом, де відгадано й стверджено її майбутній вчинок. Але не в сірину, не в похмурість вернувся він! Та любов, що ще не вичерпана лишилась у його серці, оگری і прояснить його путь, надихне його думки до потужної творчості. Їй здавалось тепер, що його наука тотожня з її поривами, що він тільки здійснює те, що вона в своєму серці накреслила. Він досліджує білок, це тасмниче твориво життя. Білок! Щось біле, чисте, легке як її мрії, як прийдешність людськості, що для неї він невсипучо прадкоє! Думаючи про це, вона

так яскраво ту прийдешність почувала, немов жила вже в майбутніх століттях тим життям, яке він створив і якому здійснитись вона своєю любов'ю допомагала. В цю мить вона глибоко й несхибно чула той поклик, що він думкою до неї зараз посилав, чула ласкаві й пристрасні слова, що він їй шепоче десь, сумуючи за нею. І вона йому відповіла. Між їх душами, яких взаємне прагнення було їй найвищою правдою, нав'язувався отакий дивний, таємний зв'язок, і дівчина почувала тепер, що справді створила незламне й вічне, відмовившись тимчасового, купивши ціною дійсних ласк, що мусили погаснути колись, цю витончену невмирущу ласку, що завжди над нею пробувала.

І все здавалося Марті страшенно давнім. Три дні, як вони розлучились? Ні, три вічності відтоді минуло!

Сусіди, нарешті, дали їй спокій. Тетяна Ничипорівна, довідавшись, що дівчину виселено, вважала свою помсту за довершену й у кухонних розмовах із ф'рау Гольц згадувала Марту вже в минулому часі: була, мовляв, така крутихвістка. А сам Давид Семенович увесь час був у службових відрядженнях, і останніми днями вона бачила його мельки раз чи двічі. Та коли й здібалася мовчки з своїми співмешканцями, то тільки легке здивування її брало, немов тіні якісь пова неї проходили, тіні нешкідливі, але чудернацькі. І всі люди їй такими тіннями здавалися, весь світ якимсь трохи примарним, відсунутим і маленьким. Тільки себе почувала вона дійсною, тільки нескінченний порив до нього, його відповідь і його далеке існування.

А втім, своїх життєвих інтересів Марта не занедбала. Вона зразу ж пішла по знайомих, дивуючи їх своїм хворобливим виглядом, і в одній колишньої подруги, тепер дружини молодого адвоката, здобула дуже корисні вказівки щодо помешкання — виявилось, що знайома тієї подруги бажає найняти комусь вільну кімнату. Але даючи дівчині до знайомої листа, подруга сказала:

— Ти страшенно бліда, Марто. А втім, до лікарів не звертайся, вони нічогосінько не тямлять у наших справах. Найголовніше, гуляй надворі якнайбільше і при першій же нагоді закохайся сторч головою.

Ця порада видалась дівчині найбільшим глумом, який вона колись чула: вона твердо заявила, що почуває себе чудово, й пішла з листом, що мав розв'язати її житлову кризу. На Садовій вулиці в окремому будинкові, одноповерховому, але чималому, її привітно зустрів поважна дама. Так, кімната вільна є, тільки чи придасться вона?

Цей будинок належав колись комусь значному, якомусь великому промисловцю, що займав сам із родиною всі два-

надцять кімнат, крім кухні й помешкання про прислугу, що було в півпідвалі. Тепер цю житлову площу розподілено між п'ятьма родинами, а що дванадцятьоро кімнат були розташовані зовсім у іншому плані, то їх довелося геть перепланувати, поробити перетинки, виділити довгий і темний коридор, щоб кожен пожилець міг мати безпосередній приступ до свого житла. Внаслідок такого переопрацювання в північній стороні будинку виник чудернацький закуток, сажень завширшки й чотири завдовжки, з одним вікном, де верхня рама була забита диктом. Тому рідке північне світло не сягало в другий край цієї довгої клітини, де завжди стояв холодний присмерк. Електрична лампка звисала з стелі на грубих дротах, а замість груби при стіні влаштовано незграбну лежанку з бляшаними дверцями. Кольору шпалерів у такому освітленні годі було достоту визначити.

І дівчина зразу погодилась. Їй байдуже було, де жити. Цей морок її навіть потішив. «Тут я буду сама, сюди ніхто до мене не прийде», — думала дівчина. І давши п'ять карбованців завдатку, вона заявила дамі, що з першого травня перебереться.

Не забула так само Марта й на перекваліфікацію піти — щоб віддаватись своїм переживанням, вона мусила жити, тобто служити й заробляти гроші, отже її практичними діями керувала не так життєва, як трансцендентна логіка. Показавши перед комісією свої вміння, що й саму її дуже здивували, — так бо здавалося їй, що вона нічого не вміє, — Марта Висоцька була залічена під літеру А, тобто посаду мала дістати в першу чергу. Це було четвертого дня чи краще — четвертої вічності від створення її нового світу.

Заощаджуючи пильно свою готівку, дівчина брала тепер на обід день першу, день другу страву в своїй їдальні. А по обіді читала, звичайно читала! Якби бібліотека видавала абонентові необмежену кількість книжок щодня, дівчина могла б спожити за вечір три й чотири романи. Але мала щодня тільки один, а ще до одної бібліотеки записатись не дозволяли їй кошти. То ж читала вона навмисне повільно, щоб заповнити вечір, іноді перечитувала ще раз усе спочатку або окремі, найбільш внодобані місця. Тепер, розгортаючи книжку, Марта ніби кидала виклик усій історії літератури й людського кохання! Після кожного прочитаного роману вона ще глибше, ще сп'яніліше свою вищість почувала, бо ж ніде нічого подібного на свою любов, на її незрівнянний кінець не знаходила. Ніхто ще не любив так, як вона! Про що пишуть романи? Про дівчат обдурених,

зраджених, про дівчат одружених наприкінці й щасливих від цієї нісенітничі, словом, про відомі їй буденні кінці, яких вона боялась і яких уникнула. Прочитавши половину книжки, вона думкою прикидала, хто кого зрадить, хто з ким побереться і рідко коли помилялась! До нудоти одноманітне було людське кохання, але кожна історія його ще і ще раз доводила їй, яких високих і нових щаблів вона в своїй любові осягнула. З почуттям гордошів та перемоги над всесвітнім шаблоном лягала дівчина спати й бачила ті променисті сни.

Добираючи собі лектуру, вона орієнтувалась найбільше за назвою, відповідною до своєї теми. Отак їй до рук трапила того дня п'єса Ібсена «Комедія кохання», яку дівчина своїм звичаєм почала читати повільно. Але від дії до дії зростала її тривога й разом швидшав темп її читання. В п'ятій дії очі вже стрілою мчали по рядках, а душа сповнювалась жахом і нудгою, як від раптового падіння в неглибну прірву. Дедалі голосніше билася їй кров у скроні, дедалі міцніше стискувались її уста, та вона трохи не скрикнула, трохи не застогнала, наприкінці читаючи натхненні слова дівчини Свангільд до Фалька, з яким розлучалася в ім'я чистого свого кохання:

Весни розкішної
ми дітя, Фальку, й осінь навісна,
туману і сльоти пора нудна,
коли замовкне соловей співучий
в твоєму серці — ця пора причинна
весни розквітлої змінити не повинна.
Й зима смертельна свій мороз давучий
не мусить кинути на наших мрій буяння —
ми не дамо цвіт нашого кохання
прибити, збридити це весняне тепло, —
хай чарівне помре, яке жило!

Це ж свої власні слова, свої власні думки й почуття вона бачила тепер перед собою, і ввесь її порив та марення ту мить ніби відходили в написане, лишаючи її порожню, покалічену, принижену. Всю складноту своїх таємничих почувань, своїх надій і намірів вона зразу впізнала в цих жорстоких рядках, що відбирали їй право на її багатство. З кожним прочитаним словом вона руйнувалась, убожіла, оберталась у жебрачку, і щире золото її мрій перемінялось на нікчемне черепа'я. Її немов викрито зараз, на влочині спіймано, пишноту з неї здерто, і в лахи, в ганчір'я одягнуто на глум та посміховисько! Її невимовне вже хтось інший почував, усі її надзвичайні слова були вже сказані перед нею, все нове, що вона гадала створити, давно вже викладено у віршах.

І вона, знемагаючи від туги, читала далі:

Тепер своє я діло доконала —
вогонь поезії надхнула я душі твоїй!
Лети! До перемоги мчи, соколе мій,
а Свангільд — пісню лебедину проспівала!..

Ці рядки справді забриніли їй лебединим співом, ба більше — пехоронним дзвоном над її запальним, наївним прагненням до нового й незрівнянного в коханні: в тому, що вона пристрасно чинила, теж нічого нового не було!

Ту ніч Марта Висоцька кепсько спала. Найголовніше, той радісний зв'язок, що вона між собою та коханим своїм увесь час почувала, раптом зрадницьки урвався. Фальшивий у своїй основі, витворений у засліпленні, у хибному відчутті новини, насправді не нової, цей примарний зв'язок перестав існувати ту мить, коли всохло його живильне коріння. Тепер, коли згадувала про нього, на неї вже не пашло тепло, не віяв тремтячий легіт, не линула прозора хмарка забуття. Тепер у темний льох трапляла її думка й тікала звідти геть, холодна, чорна й вогка. І серце їй стискувалось тепер від жалю, що, погнавшись за химерами, вона втратила дійсне. Вона ж могла б іще бути з ним, може й довго, дуже довго бути — хто зна, скільки часу тривало б їхнє чуття! Адже люблять роками. А так вона відтрутила його задля божевільної мрії, що розвіялась зразу, як дим над жалюгідним згарищем. Він був би ще коло неї! Якби був оце зараз! Вона розповіла б йому, сміючись, дурну історію свого шукання новини, призналася б щиро до своєї помилки, і він промовив би спокійно: «Я не раз казав тобі, Марто, що марна річ шукати чогось нового в людських почуттях. Доводиться тільки дивуватись, що люди ХХ століття не можуть цього гаразд утямити. Але розум, я певен, переборе зрештою ці нерозважливі пориви, і марнотратству людської енергії буде покладений край». Скільки раці! в цих суворих словах, що їх вона своїм прикладом хотіла похитнути! І вони сміялися б укупі, прочитали б разом ту п'єсу, що розвінчала її, і вона сказала б йому, що нічого немає над дійсне, хай коротке, хай минуле й шаблонове, але справжнє й живе!

Але його коло неї не було. Вернутись до нього, покликати його, написати? Вискреслити з життя ці чотири безумні дні, ці чотири вічності страшною омани? І раптом ці вічності видалились їй короткою миттю, одною тільки миттю маячні — так ніби читаючи ту «Комедію кохання», вона й собі щось подібне уявила! Так легко нав'язати ще порвану нитку! І заразом важко, неможливо, ганебно вертатись назад, спростовувати свої слова, жєбрати продовження. Може, якраз зараз, покінчивши з роботою, він віддається

спогадові про неї, кличе її тихим шепотом, як тепле видиво, як свою мрію-натхненницю, і раптом своїм поворотом вона, мов злочинниця та, знищила б цей скарб його душі... Ніколи! Хай думає, о єдиний, що знайшов з нею щось нове!

Геть уночі вона тривожно задрімала, виснажена й розбита, а прокинулась квола, немов і зовсім не спала. Виходити з хати їй не хотілось, надворі ніби холод був, і вона, загорнувшись у хустку, ходила по кімнаті; стеналась іноді з нудьги, сідала на хвилину й знову ходила. Потім узяла в руки «Комедію кохання» і дивилась на неї, вже не читаючи. З жалем думала, що була ставила життю надмірні вимоги. Бо є ділянки в ньому, де нічого нового не створиш і не треба творити, де мусиш користуватись даним, без великих надій і великих поривів. Є шляхи в житті обов'язкові, позначені віковими стовпами, шляхи вузькі й невибагливі, якими маєш іти покійно. І, може, тільки в кінці їх,—неминучих, як смерть і народження,—починаються широкі, гіллясті роздоріжжя з тисячами стежок, з безкінечним незайманим ланом, де можна вперше пройти. Але кохання туди не належить.

Ще вчора дівчина нікого не потребувала, зачарована собідостатнім маренням, а сьогодні їй уже хотілось бачити людей і серед них когось близького, гарного, щоб розповісти йому, не таячись, про все, що вона зазнала. І вислухати співчуття, пораду, знайти в комусь підтримку й заспокоєння! Це бажання зростало в ній і почало кінець кінцем її мучити. Почувши в порожній кухні Адині кроки, вона відхилила двері й промовила:

— Добридень, Адо! Йди-но до мене гуляти.

Дівчина пильно на неї подивилась і відповіла розважливо:

— *Нет, я не могу с тобой играть, папа сказал, что ты развратная.*

Марта в жахові відсахнулася. В цих словах дівчини вона раптом відчула всю гнітющу дійсність свого становища — що не має посади, що сусіди її ненавидять і що має вибиратись з помешкання за якийсь тиждень. І згадала майбутню кімнату, яка видалась їй тепер труною, де вона мусить лягти живою. Туга, дедалі ширшаючи, її обіймала.

Надвечір несподіваний стук у двері перелякав її, і до кімнати зайшов Льова-соробконівець, із бурцями, але вже без кожушанки, яку змінив на ньому весняний лейбик. Кілька разів він приходив чатувати до Махортресту наприкінці робочого дня, і не побачивши Марту серед службовців, що виходили після праці з установи, вельми збен-

тежився й вирішив нарешті навідатись до неї додому. Розпитувати в Махортресті він посоромився. Кілька припущень крутилося в його голові, а найбільше одне — що Марта віддалася заміж за Славенка, й тому покинула посаду. В усякому разі, він мусить пересвідчитись особисто — від цього залежали плани його дальшого життя, хоч він і не уявляв їх іще виразно. «Може, якщо вона заміжем буде, я від неї звільнюся», — думав він схвильовано.

— Льова! — скрикнула дівчина. — Ви прийшли!

Вона кинулася до нього, взяла за обидві руки й дивилась на нього як на доброго вісника, як на рятівника.

Він теж дивився на неї. І не пізнавав її! Де та Марта, промениста дівчина, що гнітила його своєю величчю? Перед ним стояла дівчина оспала, бліда, схудла, з побляклими очима й хапливими, сполошеними рухами. В її гордовитому колісї голосі, якого звук був підкоряв його, він почув раптом крик по допомогу. Потиск її рук був судорожний, благальний, — посмішка гарячкова й несмілива, сама вона якась менша, зібгана й ніби провинна. Він не пізнавав її геть зовсім! І разом з тїм його напружене й болісне чуття до неї якось зм'якло, немов дістало зразу теплого заспокоєння. Натомість нове чуття до неї виникло — жаль, безконечний жаль.

Він мовчав якусь мить, схвильований уже тим, що діялось у його серці, потім спитав:

— Що з вами, Марто?

— Я вам усе, Льово, розкажу! Сідайте! Роздягайтесь. Ви не забули мене... ви прийшли, Льово! Ах, я така самотня, як не була ніколи... Я нещасна, Льово! Сідайте отут коло мене.

— Що з вами, Марто? — перепитав він, сідаючи.

— Це довга і... страшна історія! Важко повірити... Я сама іноді не вірю. Ніби все вигадане, ніби здалося тільки... Ви слухатимете?

— Марто, я слухатиму, — сказав він.

І вона почала розповідати йому все з першого побачення, відновлюючи в пам'яті минулі хвилини яскраво й болісно, немов удруге їх переживала, і розповідаючи про них цьому довготелесому, мовчазному хлопцеві так, як не розповідала б матері, подрузі, сестрі. Часом вона стискувала йому руку, і раптом він подумав: «Коли б це було тоді, тоді!» І жаль його ще збільшився.

З того, як він слухав, вона почувала, що він розуміє її так, як ніхто не зрозуміє. Це надавало їй захвату. Льова мовчав увесь час, а коли вона дійшла до свого вигнання з посади, до сусідської підлої брехні, коли сказала, як спан-

теличила їй така ганебна поведінка людей, він тихо промовив:

— Люди, Марто, мають здебільшого два обличчя. Одне природжене, часто дуже дике, а друге вони набувають, живучи. І от часом те перше оголяється. Ви не знали цього, Марто, і ви здивувались.

Ці слова її зненацька стурбували.

— Два обличчя? — перепитала вона. — Кожен має два обличчя?

— Навіть три іноді... Людей з одним обличчям дуже мало, Марто.

— І в нього два обличчя?.. Ні, ні, — сказала вона, заспокоївшись. — Я всю душу його знаю! Скільки він мені говорив! Моя кімната — це справжня комора його думок... Але слухайте далі, Льово, найстрашніше слухайте.

І вона почала про проблему новини взагалі, а в коханні зокрема. Льова зразу напорошився, захвилювався й кілька разів хотів її спинити. Але вона сказала:

— Ні, ні, чекайте... я ось кінчу, тоді ви скажете.

Нарешті, кінчивши на «Комедії кохання» Ібсена, вона дозволила йому говорити, але додала:

— Але тут усе ясно. Що ж робити! Нічого не заперечити.

— Та що ви кажете, Марто! — скрикнув Льова. — Все треба заперечити! Все!.. Мені шкода вас, Марто!

— А мені? Ще більше. Але логіка, Льово!

— Яка логіка? — сказав він сумно. — Де ви бачили логіку в людському житті?.. Може, в тому, що ми... народжуємось і вмираємо? Це логічно, по-вашому? А коли в основному, в найпершому, Марто, нема логіки, то що ж уже в усьому похідному?.. Логіка — це обмеженість людського розуму, Марто. Логіка — це його границя. Ми втискуємо в ці границі життя... а це злочин, Марто, життя більше за розум... незрівняно більше... Що ви говорите! — скрикнув він знову. — Ви повірили, Марто, в якісь міркування, ви в літературу повірили... Все нове на світі, щомить усе нове!

— Льово, ви мрієте, — посміхнулась дівчина.

— Життя — це постійне оновлення, Марто! — казав він піднесено. — Щоранку сходить над землею сонце... Дні, Марто, розвиваються, як безліч листу, нового, свіжого листу... Щодня нові почуття прокидаються в нас. Життя не спляється і не повторюється! І ви, Марто, і я, і всі, хто є, — всі ми нові, бо ще ніколи не існували. На порозі душі в кожного юрмляться почуття, думки, наміри, вони всі хочуть зайти, вони б'ються за місце в нашій душі, їх тисячі, мільйони — а ви кажете, нового немає, Марто!.. Тільки не можна замикати себе... Ширше двері! Ширше двері!

Він зовсім захопився. Потім зразу замовк, засоромившись, і додав тихо:

— Це, Марто... я так кажу, бо сам про це багато думав. І мені шкода вас, дуже шкода... що ви так говорите.

Посмішка з її уст зійшла. Після розважливих міркувань, до яких вона звикла, його слова — незграбні, плутані — несподівано її зачарували. Вона здригнула, відчувши в коморі думок, що біохімік їй залишив по собі, якийсь давучий холод, і сказала, зітхаючи:

— Льово, ви добрий... Ви дуже гарно сказали, що над землею щодня сходить нове сонце. Але я його не бачитиму! Ох, ви не знаєте, в якій кімнаті я маю жити! Це на Садовій, якасьнора, довга, темна, обдерта, страшно навіть подумати... Вікно на північ виходить, там ніколи не буде сонця! І я мушу там жити.

— Ви не можете жити, Марто, в такій кімнаті,— сказав він.— Вам потрібна зовсім інша кімната — висока й світла. Щоб кімната до вас пасувала, от що треба, Марто.

— Але де ж її взяти?

— Я буду шукати, Марто. Я... я все зроблю. Почекайте трохи, Марто, ви побачите, як усе буде гарно. Ї здібність у людини, велика здібність забувати... Вона стирає з нашої душі порох і тлінь. Тому ми нові щоразу, Марто.

Незабаром він пішов, поспішаючи на вечірню зміну до крамниці.

— Я трохи ожила, вас побачивши,— сказала дівчина на прощання.— Приходьте ж швидше, Льово! Я вас чекаю.

І справді вона раптом збадьоріла. Розповівши з початку до кінця свою чудну й сумовиту пригоду, дівчина немов зменшила її тягар. Майбутнє їй якось прояснилось. Звичайно, вона накоїла чимало прикрих для себе дурниць, вона обікрала сама себе найбезжальнішим способом, але що ж — надалі матиме з того науку. Ах, дурненьке її серце! А все-таки в її коханні щось гарне лишилось — була спроба, хай нерозважлива, але шляхетна. І про нього вона думала лагідно й ніжно, як про загублену дорогу річ, що з утратою її нарешті помирилась. Спогад про нього був чудовий і зцілющий. Хай і він так згадує про неї, це те, чого вона хотіла!

От Льова знайде їй високу й світлу кімнату. Посаду вона, літеру «А» маючи, теж одержить, певно, за якийсь тиждень-два. І працюватиме! Житиме! Буде ще вчитися, зробить ще багато й багато. Раптом вона згадала, що за кілька днів Перше травня, і це видалось їй значущим. Їй хотілось вийти на вулицю, бачити демонстрацію, силу-силенну людей, прапори, чути бадьорий спів, міцні промо-

ви, самій ходити, перейнятиш цим святом праці й весни. І вона декламувала пошепки з Олеся:

Червоні прапори, куди не кинеш оком,
цвітуть на вулицях, як макові квітки...

Тому в дівчини склалось таке враження, що Льова прийде з добрими вістями вже завтра, і другого дня вона пильно чекала його цілий вечір. Ще два дні минуло, але він не з'явився, і Марта вдалася в безпросвітний розпач. Де ж Льова? Чому він не йде?

Годині о п'ятій у її двері постукали. «Нарешті», — подумала дівчина, але до кімнати зайшов зовсім несподіваний гість — інженер Дмитро Стайничий з Дніпропетровського.

— Добридень, Марто! — сказав він бадьоро. — Я оце приїхав з дружиною до Києва на травневі свята і, звичайно, вирішив до вас завітати. Обов'язково!

— Як живете, Дмитре? — сказала дівчина, коли інженер сів.

— Я живу прекрасно, — сказав Дмитро. — Улаштувався остаточно, працюю, як добрий віл, але завод наш гуде! Ви, певно, й заводу путящого ніколи не бачили? Хороша річ, надзвичайно бадьора... Годі слів, будемо соціалізм практично. Ви знаєте, Марто, яка в мене вдача — не люблю промов! Ну, на святах, як завтра, воно ще хай, а то так і хочеться сказати — краще б руками працював, ніж язиком. І все-таки в нас ще багато говорять, а засідають! Я вже кількох на заводі згуртував, закладаємо ТОВЗА — товариство боротьби з засіданнями. Правильна думка? Практична?

— Цілком.

— Я там потроху ворущусь. Лекції, наприклад, читаю робітникам у всяких там технічних питаннях. Приймають чудово. Робітники, треба сказати, так усім цікавляться, що ви тут, по канцеляріях сидючи, і не уявляєте. Літературу їм тільки давай! А література наша ні к бісу — нема чого дати почитати робітникам. Треба було б, мабуть, зібрати наших письменників та розказати їм, у чім річ, практично поставити справу. А то все більше про кохання пишуть.

— Справді, це дуже неприємно, — зауважила Марта.

— Ага, й ви зо мною погоджуетесь! Нещодавно обурливий факт у нас був з цим коханням, — молода робітниця отруїлась — милий, чи бачите, її зрадив! Ну що з такою робити? Оголосити прилюдну догану, так однаково вже не почує. Поховали її, як жертву буржуазної культури, та й годі... А ви ніби хворі? — спитав він раптом.

— Застудилась десь.

— Дарма, минеться. Дівчина ви здорова, хвороба вас не візьме,— сказав Дмитро, сміючись.— А я зайшов спеціально — сказати, що слова свого додержав.

— Якого слова ви додержали, Дмитре? — спитала дівчина.

— А що одружився! Хорошу дівчину взяв, їй-богу, не гіршу за вас! Не скажу, що кращу, але справжня українська жінка, ще й Оксаною зветься. Ми приїхали сюди на святки, бо вона сама киянка, родичів тут якихось має, навіть у гості до них ходили... Але, звичайно, коза, все тобі брик та брик! Дискусії у нас величезні, але звісно, практичні. Ось вам перше — працювати їй чи покинути посаду, коли буде дитина? Питання важливе! Вона за те, щоб працювати, а я проти. Дитбудинків, щоб віддати дитя, в нас ще немає, значить крапка. Ще бракувало, щоб усякі там доморобні мамки та няньки псували мою дитину! А їх же кілька буде, отже, треба брати з перспективою. І знову-таки мені незрозуміло, чому працювати десь за діловодку, одержуючи 50 карбованців, на які не можна жити, краще й почесніше, як виховувати свою дитину? Ну, правду я кажу? Там якийсь зав гримне, а в неї молоко зіпсується, і дитина захворіє. А здорова дівча — це ж наше майбутнє, ми тільки фундамент добрий муруємо, а вони вже соціалізм до кінця виведуть. Тому дитина передусім — от як треба міркувати.

— Що ж виходить,— сказала Марта.— Виходить, що ви з своїй дружини хочете зробити хатню робітницю, няньку, як і за капіталістичного ладу.

— Те, те, те! Оце саме й вона мені співає, і зовсім безпідставно. Буржуазна жінка — це така, що нічого не робить, живе собі лялькою та й годі. Головне — пролетарська жінка мусить працювати, а де, як — це питання практики. Де більше громадської користі з її праці, там і мусить працювати. Ви мене хатньою робітницею лякаєте! А що таке хатня робітниця — не рівноправний робітник? Це ви тримаєтесь буржуазних поглядів на хатню робітницю, а не я! За хатню робітницю вам, бачите, соромно бути. А вугілля довбати робітникові не соромно? А розвантажувати вагоні? А робітницям прибирати по цехах? Що ви мені аристократизму пускаєте, як у її родичів, де ми були — покоївка, вітальня, урочистий чай! Мамаша, папаша! Ось звідки цей дух іде... Там, до речі, я з тим балакуном здивався... Як його? Професор той, що я у вас тоді познайомився... Ага, Славенко! Чи, може, забули вже?

— Ні, пам'ятаю,— сказала Марта, похолонувши,— це

прізвище, з чужих уст почуте, видалось їй чудернацьким і жахливим.

— А я вже був зовсім забув, та от бачте — в родичів дружининих довелося побачитись — теж у професора одного, дядька її, чи що... Теж тип цей дядько — так і не добрав, я, чи він справді пришелепуватий, чи тільки прикидається. Та вони всі вчені з жуком у голові, робота же клята — думай і думай, от і морочиться в голові, я це розумію... Так отакі в нас дискусії, Марто, — ще й дитини тої нема, а розмов повна хата. Вона мені загальними ідеями про визволення жінки, а я її практикою, практикою. Що я, проти громадського виховання дітей? Тільки за. Ну, а коли його в нас ще немає, так жінці корисніше, якраз з громадського погляду, виховувати своїх дітей, ніж брати няньок-мамок, а самій бути за машиністку в канцелярії, де можна працювати бездітна.

Тепер Марті хотілось тільки одного — щоб він якнайшвидше пішов. І взагалі чого прийшов? Яке їй діло до того, одружився він чи ні і як збирається виховувати дітей? І крім того, він десь випадково бачив Славенка (тобто «Юрчика», подумала вона), отже, може знову за нього згадати, почне ще з нього глузувати — ох, яка це буде мука! Вона стеналась, уявляючи можливість такої наруги. Але Дмитро ще не збирався йти й почав розповідати про Дніпропетровське, про його промислове значення для республіки й про українізацію цього центру важкої індустрії. Загалом, він був задоволений.

— Сунемось уперед, — сказав він. — І дивно просто, як захоплює цей процес навіть такі елементи, що, здається, мусили б бути до нього цілком байдужі, коли не ворожі. Ви помічали, га? Недалеко по приклад ходити — в того професора, що з жуком, дочка є — двоюрідна чи там троюрідна вона моїй Оксані доводиться — так дружина, розумієте, дивом здивувалась, коли її оце побачила. Запекле, каже, було сдинонеділиме, ніяких тобі Україн, а тепер так по-українськи забалакала, що аж зазидки беруть. З усіма правилами, не те, що ми, грішники, як на язик навертається. Навіть кілька зауважень мені зробила — непоправно, каже, висловлюється! Ну, Марто, якщо таких узяло, то це вже факт!.. Правда, дружина каже, що тут без отого Славенка не обійшлося.

— А при чому ж він там? — спитала Марта ревниво.

— Як при чому? Наречені ж вони. Завтра й весілля, нас запрошували, та ми їдемо завтра ввечері... А що, пригадайте, не я вам казав ще тоді, що він з вами не пожениться! Не слухали мене тоді, Марто, а мені й досі, віри-

те, шкода. Дуже ви мені подобались,— додав він щиро.

Марта, тримаючись якомога на межі неприємності, прошепотіла:

— Не згадуйте, Дмитре... ні про що не згадуйте. Це так давно було!

— Де там давно! Чи й два місяці тому буде... Е, та у вас жар чималий... Аспірин є?

Вона кивнула головою.

— Випийте аспірину, на ніч тепло вкритись, щоб зіпріти, завтра не виходити, післязавтра здорова — це вам практична порада. Я так роблю і завжди допомагаю... Шкода, шкода! А я хотів вас запросити, щоб разом сьогодні до театру, з мою Оксаною познайомилися б. Ну, не виходить. Треба бігти. Вашу руку... Та не бійтеся, то я тоді погарячився трохи. Правду сказати, не люблю, як щось не на мого крутиться.

Він приятельськи попрощався з дівчиною і пішов собі. Марта справді ледве спромоглася подати йому руку — огидна новина відірвала їй усю решту сил, скувала руки, поїняла її тіло нестерпучим холодом. Він жениться! Та коли ж це сталося? Тільки тиждень вони не бачилися. Отже... отже, й раніше? Все плуталось у неї. Жениться... наречена... завтра весілля... А вона? Отже, весь час, коли вона жила тільки ним, коли безтямно прагнула створити для нього й для себе щось нове в житті, щось світле, вічне, прекрасне — він дунив, дунив її! Він присипляв її міркуваннями, ховався за наукою, і вона, сліпа, його не розгадала! Біохімія, майбутнє людськості... Тимчасова коханка — як це просто й звичайно!

Голова їй туманилась, але свідомість не покидала. Вона вже нічого не розуміла до ладу, тільки безформне, палюче відчуття їй лишилось, що ідучими ферментами стравленний білок її мрій. Раптом вона підвелася, охоплена болісною, надзвичайно виразною думкою — її зраджено? Що ж, у цьому справді нічого нового не було!

ЕЛЕГІЯ АТРАКЦІОНІВ

Другого ж дня після побачення з Мартою Льова Роттер розвинув шалену розвідку діяльність. До справи шукання дівчини світлої кімнати він зумів притягти добрий десяток людей, переконавши своїх колег у крамниці, що така кімната мусить бути доконче і найшвидше знайдена. Його люблячи за лагідність, товарицькість, шанували за чесність, правдивість і простоту. І прохання його було для всіх значуще,

бо досі він ніколи нічого не просив, а послуг кожному зробив чимало — не було жодного, за кого він колись не відчергував би чи не заступив би в незручній зміні. То ж коли Льова одного ранку сказав:

— Треба знайти кімнату, товариші... Тільки гарну кімнату — це не для мене. Дівчина в мене є знайома, це їй, товариші, треба знайти кімнату... Вона дуже нещасна, їй треба допомогти, товариші.

Всі погодились, що кімната потрібна дуже, що дівчина та справді нещасна, коли товариш Роттер це каже. І розшуки почалися.

В умовах перелюдності й житлової скрути розв'язати цю справу було нелегко. Тільки випадок тут міг допомогти, і Льова на цей випадок надіявся. Якби сила його бажання могла матеріалізуватись, то не тільки кімната, а й цілий розкішний будинок був би споруджений для Марти. Випалена в огні його колишнього чуття, дівчина зробилась йому ще дорожча, бо з попелу свого розпачливого, неподіленого кохання він дістав не жужелицю гідку, а зливок чистого металу. Його чуття не зникло, а перетворилось; він не втратив її, бо й не мав ніколи, і тепер дівчина була йому разом спогадом і надією, втіленням усього прекрасного, радісного й доброго, що мусить і далі його вести. Він не зруйнував її в собі, а ствердив, як невичерпну спрагу пізнання, і все, що він мав у житті ясного, тепер прилучилось до дівчини, як до свого джерела. Всі його прагнення, скуті колись її величчю, якої він ніби дорівнявся, тепер прокинулись ще міцніші й манили його, поривали. Льова виходив із зціпеніння, свіжий, насажений, він готовий був до безмежної путі! Тільки б знайти кімнату! Він не міг поїхати, покидаючи дівчину в кімнаті без сонця.

За три дні він дістав кілька адрес, і надія його справдилась — одна з кімнат, що він дивився, випала хоч і не дуже висока, але південна, невеличка й затишна. Додати ще сюди мелих стареньких господарів із гавкучим шпіцем та семилітнім хлопчиком — онуком, досить пристойний будинок, другий поверх, прекрасний район — Стрітенська вулиця, і бажати кращого було б необережно. Але повстали труднощі, що їх Льова мусив перебороти. Насамперед старенькі, за віковичною традицією, бажали в пожителі «спокійного, солідного, нежонатого чоловіка», але ніяк не молоді дівчину, що здавалась їм доконче галасливою, шаленою і загалом непристойною. І Льові треба було переконати їх, що ця дівчина, якої вони не бачили, зовсім не скидається на інших дівчат, що це дівчина надзвичайна й виняткова.

— Вона буде вам як дочка, — казав він. — Скільки ляха вона пережила! Ви жалітимете її, вона сирота, в неї нікого рідного.

Цей аргумент вплинув на стареньку, в якій дочка померла, залишивши малого сина, але старий, міцніший на нерви, запитав:

— А ви ж їй як? Родич чи як?

— Я?. Ні, я не родич. Я... знайомий. Наші батьки вкупі працювали... А може, ви... думаєте що? Так ні, я навіть їду звідси цими днями, і я хочу допомогти їй...

Старенька, переконана його словами, заявила:

— Все хлопці та хлопці! Хай дівчина ще поживе. Жив оце в нас хлопець, а воно не хлопець вийшло, а просто шалапут!

В цьому шалапуті полягала друга й остання трудниця, а саме грошова. Якийсь молодий чоловік, попередній посідач кімнати, жив собі та жив щось із півроку, не заплатив комірною ні шеляга й нарешті зник невідомо де. Отже старенькі, крім усіх хвилювань з цього приводу, мусили ще й оплачувати його площу домоуправі, а тепер хотіли справити втрати з нового пожилця, як це звичайно в таких випадках робиться. Рахунок сягав п'ятдесяти карбованців.

Ці невеличкі гроші треба було все-таки мати! Про те, щоб дівчина сплатила їх власним коштом, не могло бути й мови. І Льова пообіцяв п'ятдесят карбованців сьогодні ж принести.

Сьогодні, тридцятого квітня, він мав одержати за півмісяця свою платню, щось коло сорока карбованців. Лишалося ще здобути щонайменше двадцять, бо хоч мінімальну суму він мусив мати на свій від'їзд. Власне, вибрати йому не було з чого — гардероб у нього був дуже нечисленний і зовсім маломіцний, отже реалізація одягу, найперший спосіб грошової самопомоги, була виключена. Тоді тільки одне Льова міг зробити — продати свою бібліотеку.

За роки мандрівок вона склалася в нього не дуже велика, але пристойно добрана. Історія філософії, твори філософів, історія культури, релігій — оце було в ній за основне ядро, причому траплялися в ній книжки старі, раритети навіть музейної вартості, випадково куплені за безцінь по базарах. Все це він не тільки зібрав, але й перечитав, вистудіював, обмірковував. І коли зрозумів, що не знайшов і не знайде в них того, що пристрасно шукав — розуміння світу й себе — тоді тільки вони зробились йому справді дорогі. Він полюбив їх глибоко й безсторонньо, як сліпець сліпця, і з усієї пишноти систем, вірувань, подвигів людсь-

ких, з усіх поривів і блиску людської думки виріє скромний і невимогливий.

Вдень Льова Роттер одержав свою платню й подав коротку заяву: «До управи Соробкоопу. Льва Роттера, продавця з крамниці № 124. Прошу звільнити мене з посади через те, що я виїжджаю з міста». Котрий раз подавав він оцю мовчазну заяву по різних місцях та установах? У всякому разі не перший. І щоразу робив це дуже охоче, позначаючи звільненням своє дальше поступування. Як і завжди, нічого не сказав, про це своїм співслужбовцям, бо пояснити причину від'їзду було б йому надто тяжко.

Потім Льова привів до себе букініста й продав йому гуртом своє книжкове надбання, кількістю понад 500 томиків, за 25 карбованців. «Не треба буде возитися з ними», — це єдине, чим він міг себе потішити. І коли він негайно сплатив стареньким, як належало, п'ятдесят карбованців, йому лишилось ще півтора червінця на дорогу. Надвечір Льова вже спакував свої речі, які утворили досить портативний клунок та дерев'яну валізу, що вільно вкладалася в норму ручного багажу, визначену залізничним квитком.

Тепер він міг востаннє з'явитись до дівчини.

Дорога з Печерська до Жилинської вулиці була довга й знайома йому до найменших дрібниць. За два роки він вивчив на ній усі звороти, ліхтарі, тумби з афішами, дерева вздовж пішоходів, круті схили вулиць. І ось, ідучи тепер, пригадував інші дороги, якими ходив, інші міста, які бачив раніше, всі відтинки землі, де ступала його нога відтоді, як він себе пам'ятав. Він з'єднав ту мить думкою всі уривки в єдине ціле, в одну безперервну путь свою в житті. Він уявляв її надзвичайно виразно, так ніби йшов увесь час, не спляючи. Легкий і моторошний дриж торкнувся його серця, коли з'явилася йому думка, що це, власне, є путь до смерті, яка непохитним фінішем стоїть у різноманітності людських шляхів. Що ж робити? Протестувати? Піднести руки вгору й крикнути: «Земле! Я хочу тебе бачити вічно! Який жорстокий ти, всесвіте, що своєю вічністю породжуєш тільки тимчасове, даєш очам тільки розплющитись і устам тільки ворухнутись!» Від цієї справедливої і змістовної скарги не то всесвіт, а навіть листок на дереві не здригнувся б. Льова мимоволі підвів очі до неба інстинктивним рухом людини, що шукає рятунку. І побачив над собою ті самі зорі, незмінні сполучення блискучих п'яток, далекі й незабгненні світи, під якими був народився. Все життя він бачив тільки їх. Тільки їх! А єсть ще й інше небо, незнане небо Південного Хреста, Скорпіона, Вітрил, Фенікса, Золотої Риби! І він вирішив їхати до моря.

Зійшовши на Хрещатик, Льова побачив місто в святковому огні. Гірлянди кольорових ламп оточували будинки, горіли травневі написи, мінчилися декоративні вітрини, а в далечині, десь на шпилі кам'яниці, червоний прапор, освітлений невидимим прожектором, немов піднісся геть у повітря над містом, над людьми, над землею. Серед гомону й руху вечірньої щільної юрби, серед виру прагнень і чуттів тут, на вулиці, й там, під дахами, він спокійно й урочисто височів, прапор пориву, шукання, сираги, під яким рушить незабаром корабель, що його, мандрівця, повезе до країн іншого неба! Його серце радісно затремтіло, благословляючи життя і людську нескінченну путь.

Нарешті, він зайшов у будиночок на Желянській вулиці й постукав до дівчини у двері.

— Можна,— відповів йому хрипкий голос.

Спочатку він не побачив Марти й розгублено озирнувся по кімнаті. І зразу постеріг її в темнуватому кутку — вона стояла, прихилившись до стінки й спустивши руки, нерухома, зацькована, безсила. На мить він теж спинився, захлинувшись від безмежного жалю, потім підійшов до неї і взяв за руки.

— Нащо так хвилюватись, Марто? — спитав він.

— Я?... Ні... я зовсім спокійна,— прошепотіла вона.— Тільки жар у мене... обличчя горить.

— Ви бліда, Марто, у вас руки холодні.

— Може... Це ж дарма... дрібниці, нічого нового. Що нового в тому, що якусь дівчину покинуто і в неї похололи руки?

— Ви... знову це говорите!

— Знаєте, Льово,— сказала вона раптом голосно,— виявилось, що в нього теж два обличчя. А може, три, чотири — звідки мені знати?.. Словом, він жениться — не ао мною, звичайно. Я була так... між іншим, чи як там... Він жениться, жениться!

— А вам, Марто, що до того? — спитав Льова.— Хай жениться.

Дівчина глянула на нього спантеличено.

— А я ж, Льово?.. Як же я тепер? У мене ж нічого не лишилось.

— І ви почнете жити ніби спочатку,— сказав хлопець серйозно.— Спочатку, Марто! Ах, Марто, це ж добре, коли в людини нічого не залишається... Ви вийдете одного дня і побачите, що ви все хочете мати, що ви нічого ще не спізнали... І все заспіває у вас, Марто,— серце, думки. Ви прокинетесь, як прокидається вранці земля, у якої ніч теж усе відбирає... Але ви тремтите, Марто, вам треба зараз лягти.

Вона не опиралась і, хитаючись, дійшла до ліжка. Коли лягла, раптом відчула жахливий холод свого тіла, що здавався їй раніше жаром, і зіщулилась в маленьку грудку. Льова накрив її пальтом.

— Це холод з мене виходить, — прошепотіла вона за хвилину. — А що надворі? Мороз? Вітер?

— Надворі тепло, Марто. Все місто в огнях... Завтра свято, Марто.

Вона зітхнула.

— Я дурна? — спитала вона знезацька. — Скажіть, Льово!

— Ви прекрасна! — скрикнув хлопець і замовк, зніяковівши.

— Одверніть світло... мені боляче в очі, — промовила вона знесилено.

Він повернув до стіни лампу, що на столі, і їх обох обгорнув тихий присмерк, немов до кімнати раптом прийшов знадвору той теплий і нашорошений вечір. І далі вони розмовляли майже пошепки в цій півтемряві, що спроквола їй неохоче носила їх слова.

— Тепер гарно, — мовила дівчина.

— І я прийшов до вас з гарною новиною. Кімнату ви маєте, Марто... кімнату, яку ви полюбите. Вас приймуть там, як рідну, вірте мені, Марто. Ось я кладу вам на столі адресу. Ви підете завтра...

— Якщо я завтра ходитиму... Але спасибі. Що ж мені ще? А, посаду! Ну їй посаду дадуть... все буде чудово, Льово... Я буду вставати вранці в кімнаті і йти на посаду... Який жах! Розумієте, чому жах? Бо все буде так, ніби нічого й не сталося.

Він почав їй захоплюючись казати, що душа ніколи не стомлюється, що творчість веде людину вічно вперед, і минуле зникає, як ніч, як туман із вранішнього обрію... Та вона його перепинила.

— Знаєте, що мені хочеться? — спитала вона, судорожно сміючись. — Мені страшенно хочеться скуватись. Я так люблю ввечері купатись! Вода — це найкраще, що єсть... Всі люблять воду, тільки скажені бояться її. Знаєте, чому люблять? Бо, кажуть, життя вийшло з води, і вода нас вабить. Льово, як вабить! Підійти до берега десь, де нікого немає, де зовсім порожньо, тихо... Вгорі небо, а навкруги — ніч і пустиня. Тоді роздягтись швидко і... Ні, треба спочатку підвести вгору руки... Навкруги ж нікого, це не соромно. Потім спустити руки й дивитись на воду — вона рівна, блискуча, всі зорі в ній, вона ніби спинилась і чекає... тільки хлюпотить десь об берег: іди... іди...

Вона замовкла, та перше, ніж він, геть здивований, встиг їй щось відповісти, сказала далі:

— Тоді ступити вперед один крок, ще один... вода вже торкнулась... ні, це тільки перший дотик такий холодний! Ще... ще... вода підіймається, обіймає тіло петроху, все вгору, вгору, серце так стискується і... і...

— Марто, ще холодно купатися,— сказав Льова стурбовано.

Вона нічого не відповіла й заплющила очі. Хвилину, дві, три стояла мовчанка. Потім Марта раптом спитала:

— Ви ще тут? Ідіть уже, Льово.

— Ні, я ще побуду... поки ви заспокоїтесь,— сказав він несміливо.— А потім я зовсім поїду,— додав він.— Завтра я збираюсь, Марто, поїхати звідси назавжди.

— Від мене,— прошепотіла вона.

— Ні, Марто, не від вас. Я засидівся тут... мені хочеться великої дороги. Я почуваю себе, Марто, юнаком, яким був колись... Знаєте юнацькі мрії, які у всіх юнаків? Тікати з рідної хати... Де-небудь тікати, щоб побачити щось нове й жити не так, як жив раніше... Я знову хочу цього, Марто! Я хочу нового, того, що раніш не було, вічно нового, Марто... І ви, Марто, цього захочете, у вас порив єсть, ви не запліснявієте... Ви будете падати й підводитись, рухати свою маленьку вічність, як наша земля, як наше сонце і місяць свою велику, незмірно велику...

Він казав тихо, але піднесення бризало в його словах, що були дівчині болючим, нестерпним докором. Бо вони здіймали в її голові хаос, де тільки дві точки ясно світились — нічого нового й вічно нове!

— Так робить світ, так мусимо й ми робити, Марто, бо ми частина його, маленькі світи,— казав він.— Тоді здійснюєш те, для чого народився... тоді будеш щасливий, Марто... І ніколи не пожалкуєш за тим, як жив.

— Чому я така нещасна? — прошепотіла дівчина.

— Ви багато хотіли, Марто... І я багато хотів. Ви... зустрілись з таким, що мало хоче, а я... ні з ким не зустрівся. Але я знаходитиму вас, Марто, скрізь. Бачитиму вас, Марто, в людях, у світанках, у нових зорях... скрізь, по всій землі, яку я ще побачу... Кожного разу, як я здибаю щось гарне, щось добре, Марто, я буду згадувати про вас.

— А може, все це брехня! — раптом скрикнула дівчина, схопившись.— Може, він не жениться, Льово! Звідки я знаю? Чому я мушу вірити? Може, з мене поглузували, навмисно, підло поглузували! Льово, я нічого не знаю... Допоможіть мені! Це останнє моє прохання... Ви зробите? Скажіть!

— Що саме, Марто, зробити?

— Підіть до нього! Спитайте його...

Льова вагався.

— А ви не підете... купатись? — спитав він обережно.

Вона похитала головою.

— Ні. Я ж нічого напевно не знаю. Я чекатиму вас.

— Я швидко, — сказав Льова і вийшов.

Молодий професор був дома й працював коло важливої і забарної справи — пакував у ящики свої книжки, що му- сили, як і сам він, переїхати на помешкання до Ірен, яка мала завтра офіційно стати його дружиною. А формально вона вже була нею, бо сьогодні вдень вони розписалися в ЗАГСі. Він свідомо пришвидшував події, щоб витратити як- найменше часу на всю мороку, зв'язану з одруженням, і саме одруження негайно перевести в життя, щоб мати душевний спокій, потрібний для праці, а так само, щоб остаточно перекреслити червоням олівцем шлюбну свою жалюгідну любовну пригоду. До того ж у родині Маркевичів такий темп не викликав жодних заперечень. Відбулася тільки маленька дискусія про роль церкви в шлюбній справі. Марія Миколаївна, жінка релігійна, зняла це питання дуже обережно — можна, казала вона, зовсім не вірити в церковне благословення, але в церкві все-таки повинчатись, бо сам із себе обряд шлюбний є пишний і гарний, дуже художній, має своєрідну красу, якої ніде в житті не варт зневажати. Юрій Олександрович, що релігію, як противну розумові, категорично ненавидів, так само делікатно висловився про шкідливість традиції для людського поступу; Ірен різко виступила проти, і навіть старий професор наважився при дружині назвати відмертя релігії «фактом», як звичайно, чудовим. То ж Марія Миколаївна лишилася самотня в своїх поривах до краси.

Але в одному пані професорова не хотіла здатись — хай не вінчатись, але весілля мусить бути, мусять бути гості, великий бенкет, бо, казала вона, така подія в житті буває тільки раз. Ірен також хотіла цього, і біохімік, згнівтивши серце, погодився на учту, яку потай уважав за рівновартну з церковною церемонією. Мали запросити молодь, улаштувати танці, ігри, музично-вокальну вечірку, мелодекламацію, — «все це я мушу пережити», — думав сумовито Славенко. Стара мати його теж була повідомлена і, видобувши з скрині вбрання часів свого розквіту, готувалась до виходу з Подольських нетрів на довго сподіване весілля свого єдиного сина.

Свято одностайно призначене на Перше травня. Найбільше Ірен обстоювала саме цей день, що надавав, на її

думку, особистій їхній події сучасного, навіть громадсько-го відтінку. За доби прямиату громадських форм життя цим, казала вона, не можна легковажити. То ж беручи під увагу, що всі крамниці завтра будуть зачинені, Марія Миколаївна повинна була вже сьогодні з усім потрібним скупитися. Величезний список п'ятва та найдків вона склала вкупі з трьома своїми родичками, що їй мали допомогти їй у радісному клопоті. Запрошення розніс уже окремих посланець. До кухні взято фахівця-кухаря з помічником, а до столу двох покоївок у білих фартухах. Тим часом під доглядом Пелагеї, що була за відповідального виконавця робіт, вони прибирали в кімнатах, де пара мовчазних натирачів вилощували паркет за всіма правилами свого майстерства.

О дванадцятій годині Юрій Олександрович побував з нареченою в ЗАГСі, потім навідався ще до лабораторії і, підживившись дієтичним обідом, узявся впорядковувати свої особисті справи. Це було — скласти папери та спакувати книжка до переїзду на нове помешкання. Десятків зо два ящиків з-під садовини були вже прислані й заповрожили коридор. Ось зараз він має розчинити шафи з книжками, зрушити всю цю безліч томів, в'язати їх на купки й пакувати в ящики. Він ніби почував, як не хочеться їм покидати свої звичні, роками освячені місця, руйнувати свій довершений лад та пускатись у шлюбну подорож свого господаря. І потай визнавав їхню рацію. «Ім хоч не треба буде брати участь в бенкеті», — подумав біохімік.

Тоді скинув піджака, приволік першу пару ящиків і розчинив першу шафу. Робота була марудна, але їй доручити її комусь професор не зважився — щось могли подерти, щось могло й зовсім пропасти, десь випасти сторінка — словом, міг бути порушений порядок, а це в складило б упорядкування бібліотеки на новому місці. Години з чотири попрацювавши, Юрій Олександрович побачив, що сьогодні пакування не закінчить, що доведеться ще й завтра цілий ранок загубити на цю непожиточну справу. «Яке марнотратство енергії! — думав він. — Яка безглузда система нашого життя з його переїздами, одруженнями, з усім його жалюгідним клопотом, що відвертає нашу увагу від творчості й виснажує сили на нікчемні дрібниці! Які щасливі будуть прийдешні покоління, що житимуть в умовах цілковитої раціоналізації побуту, якого підвалини ми невтомно закладаємо! А тим часом мусимо приносити ці недоцільні жертви, вибирати менше лихо, щоб не спобігти більшого, невиправданого лиха — дикунства й поезії».

Отак міркував біохімік, складаючи книжки, і настроїв

Його туманився. Спокійний і стриманий смуток огортав його, і раптом серце його стиснулось на знак протесту проти дурниць людського існування й безтямності людського чуття: Він зітхнув, закурив і, присівши навкарачки коло ящика, знову взявся до книжок. Аж тут у двері його постукали, і до кімнати ввійшов товариш Роттер.

— А, старий зводнику! — скрикнув Славенко. — Щастя твоє, що потрапив мені під лагідний настрій!

— Добридень, Юрію, — сказав Льова. — Я зайшов на хвилину.

— Коли б прийшов трохи раніше, — казав біохімік посміхаючись, — наприклад, тиждень тому, я дав би тобі чосу. Це ж тільки подумати, в яку історію ти мене заплутав! І я, як наївний дурень, як абсолютно безлобий індивід, як середньовічний... як його?.. середньовічний трубудум трохи не надів плаща, трохи мандоліни в руки не взяв, я сам, чорт бери, трохи не почав писати віршів! Ось глянь, — сказав він, показуючи на купку книжок, відкинута в куток кімнати. — Я дійшов до того, що купував поетичні збірки й читав їх! Ти он бачиш у мене колекцію творів української поезії, проти якої варт було б видавати такі самі плакати, як проти алкоголю та венеричних хвороб, бо вона не менше шкідлива та заразлива...

В цю мить двері тихенько відхилились, і в щіливу спочатку просунув голову, а потім і зовсім увійшов сусідський кіт Нарцис — чистокровний ангорець, незалежний і пихуватий у поведженні. Він на мить спинився, неуважно глянувши до кімнати, і нечутно попростував до столу.

— Тпруськи! — скрикнув Славенко, нагло женучи кота. — Оце символ мого недавнього занепаду, — роздратовано звернувся він до Льова. — Я теж зробився був таким лінивим, випещеним тюхтієм, і ця підла тварина зразу до мене внадилась, цілком справедливо відчувши спільність між собою та мною. І тільки завдяки організованості своєї натури, завдяки здібності й умінню логічно мислити та панувати над своїми чуттями я врятувався з безодні, в яку ти мене, свідомо чи несвідомо, штовхнув.

— Ти женишся, Юрію? — спитав Льова.

— Я вже жонатий. Довгим міркуванням і прикритим досвідом я переконався, що найраціональніше розв'язання статевого питання є свідомий шлюб. Заспокоюючи потреби нашого організму, він вразом нормалізує їх, заводить у певну систему, яка заощаджує час та енергію. Я кажу — свідомий шлюб, бо це не шлюб з кохання, не шлюб з розрахунку, а той шлюб, що...

— Вона знає про це, — урвав його Льова.

— Вона? Можливо, що знає... Навіть напевне знає, і я здогадуюсь, до речі, звідки вона про це знає — їй переказав отой стрижений молодець, з яким я мав нагоду познайомитись у неї і який одружений з родичкою моєї дружини. Виходить, з нього не тільки інженер, але й добрий плетун... Але, зрештою, що їй до цього?

— Їй боляче, — сказав Льова.

— Відмовляюся будь-що розуміти, — роздратовано відповів біохімік. — Чи не вона ж сама звільнила мене, так би мовити, від любовних обов'язків в ім'я якихось високих та ідеальних мотивів? І тепер їй боляче! Нема прикрішого, як мати справу з людьми, що не уявляють собі добре, чого власне їм хочеться. Психіка цієї дівчини завжди здавалась мені химерною, але мені не пощастило її виправити, хоч я й уживав до цього заходів.

— Ти навіть не маєш до неї жалю, — мовив Льова розгублено.

— Жаль, жаль! — пробурмотів Славенко. — Найнікчемніше з людських почуттів, загалом теж досить нікчемних. На щастя, люди не так дуже йому піддаються. Про це свідчить історія, якої великі події не могли б відбутись, коли б людськість хоч трохи жалем керувалася. Жаль шкідливий і смішний. Він породжує дурні товариства проти вівісекції, вегетаріанство, пацифізм... А втім, жаль я все-таки маю. Ти ж знову від неї прийшов? — спитав він раптом.

Льова кивнув головою.

— Так пропу тебе переказати їй, що я з почуттям глибокого жалю згадую той час, який вона мені відібрала.

— Ти жорстокий! — скрикнув Льова, підводячись.

— А ти жордовий, — відповів Славенко.

Льова понуро йшов від біохіміка на Жиланську вулицю. Як могла вона покохати цю бездушну істоту? Чому сталося, що не йому, не Льові Роттерові, сповненому найясніших почувань, віддала вона свою любов? «Іноді ми не можемо зрозуміти людських вчинків», — подумав він, і це міркування його заспокоїло.

Зайшовши до кухні, він постукав у Мартині двері. Йому ніхто не відповів. Льова вмить похолов. Він постукав ще — дуже, настирливо. І знову відповіді не дістав. Невже немає? Він розпачливо розчинив двері й спинився на порозі.

О, ні! Вона була.

В м'якій напівтемряві кімнати, прикрита до пліч пальтом, дівчина спала глибоким непорушним сном, сном великої і довершеної стони. Її груди ледве помітно здіймались, вбираючи разом з повітрям спокій і затишок кімнати, а теплінь її крові, живий дух її естра осідав їй прозорим рум'ян-

цем на щоках. Вона спала! Усім тілом, усім серцем вона поринула в цей могутній спочинок, що з глибин болю підносив її назустріч новому сонцю, що зійде завтра над землею.

Льова, заспокоївшись, причинив за собою двері й обережно підійшов до столу. Тут, на аркушику, де адресу залишив, він унизу дописав: «Всьому правда». Далі йому хотілось висловити все те, що бажає їй, але слів він не міг добрати. Та й навіщо? Хіба не відчує вона й сама, прокинувшись завтра вранці? І він тільки додав: «Прощайте, Марто!»

ОСТАП ШАПТАЛА

ПОВІСТЬ

До початку Великодньої заутрені лишалось ще досить часу. Остап Шаптала поставив, як то прохали батьки, дві свічки — одну Христові, а другу — святому Миколаєві — і уважно оглянув церкву. Сіра й вогка, вона повна була незрозумілого шамотіння старого дяка й боязких згуків обережної людської ходи. В темних кутках невпинно шепотіли й глибоко зітхали баби перед напівосвітленими іконами.

Важке напруження панувало в церкві. В одчинені дверей навшиньках заходили люди, ніби ховаючись, ніби йдучи на злочин. Шаптала вийшов з церкви в садок, що її оточував. Там він ліг під деревами горілиць.

Ще не встиг він торкнутись головою землі, як широкий капелюх зліз йому на обличчя й затулив очі. Шаптала пролежав так кілька хвилин, відчуваючи під головою м'яку, холоднувату землю. Все тіло його мов прилипло до неї й злілось з її життям; мозок мов перетворився у вогку грудку, і думки з'явилися темні й крихкі.

Шаптала лежав не рухаючись і прислухався до того, що робиться в далеких глибинах землі. Почув, як звідтіля невпинно вириваються сили, розносяться вітром і накладають на все тавро жадоби. Він згадував, як жадібно випрошували в день два дерева своє зазеленіле гілля, як напружились їхні стовбури, утворюючи молоде листя. Трава з якимсь одчаєм з'явилась на степах, і кожна стеблина подібна була до широко розтуленого рота галчати.

Вдень дівора гасала по вулицях і птахи кричали на небі; від почуття весни широкі посмішки лазили по обличчях людей, — в їхньому серці теж щось оживало і тавро жадоби не минало й їх. Бажання було написане в посмішках людей, в їхніх побільшених рухах, на їхніх чоботях, вкритих весняним болотом.

Старий камінь край села теж бажав заслатися зеленим мохом. Так робив він впродовж сотень років, і мох захищав йому холодну душу від сонця.

Жадоба й жага обнялись та в легкому танку, регочучи,

пурхали над землею. А з їхнього реготу плодилося в повітрі безліч бажань, що ними труїлися навіть каміння.

Земля ж готувалась задовольняти. Спокійно-чорна повстала вона узгір'ями й розпадалась долинами, перетворюючись у велетенське лоно невидимої жінки. І все припадало до неї у м'ясолюбнім напруженні та бажанні.

Шаптала раптом підвівся й сів. Капелью упав йому на коліна, а погляд майнув у синю далечинь і зник там.

Ця спрага землі і людей, їхнє запекле шкварчання на багатті бажань були Шапталі незрозумілими й чужими. Він дивився навкруги, бачив рух та намагання, і це гнобило його, прикро вражало тепер, коли він і на мент не забував, що вдома конає його сестра. Думка про безглуздя її смерті спинила його серед світового руху.

Вітрець бігав між деревами, ніби гуляючи з ким у парку.

Шаптала підніс свою голову до неба. Але й там навіть найменші зірки випросялись з темряви і так яскрилися, мовби на кожній теж була весна і теж має воскреснути якийсь Христос.

Шаптала стояв коло церковних ґрат, притулившись до їх чолам, і дивився, як юрба шикувалась круг церкви, виставляючи наперед кошики з пасками, крашанками й салом. Біля кожного кошика запалювалась свічка, і круг церкви утворилось полохливе вогняне коло.

Одразу викинули в повітря згуки всіх дзвонів, від чого те зробилось важким і маснуватим. Разом з дзвонами підвелися папки й брилі з чоловічих голів та поспішалися на всі боки мовчазні хрести.

Свідомість, що свято це ще побільшить біганину людей і їхню радість завдала тремтіння Шапталі, і він, одвернувшись, почвалав додому.

В церкві облишили дзвонити. Шаптала озирнувся й побачив, як чорною хвилею сунулись за ним люди. А він не хотів, щоб вони наздогнали його та оточили своїм галасом; тому він завернув набік і дістався невеликого гайку. Став там обіпершись на стовбур дерева й дивився, як плазували люди по дорозі. Місяць клав йому тінь на половину обличчя і здавалось, що та половина спить.

Люди вже невиразною плямою сіріли за кучугурами. Пройшли, поспішаючи, старі бабусі, хитаючись на всі боки.

Коли все затихло і згасла церква темним дозорцем лишилась на порозі степу,— Шаптала відчув свою самотність і свідомість її залила йому душу теплом. Вже можна було

йти,— нікого він не зустрів. Всі вже пройшли. Але Шаптала не рухався і погляди його топились у синіх очах ночі. Земля кликала ближче до себе. Він хотів був лягти, та згадавши, що вдома його чекають розговляться, важко посунувся далі.

Коли він увійшов, очі батьків засяяли: він був їм єдиним сином, дорогим гостем з міста.

Мати підійшла до нього перша, бо була певна, що має більше прав на сина. З світлою, трохи наївною посмішкою вона нахилила до себе голову сина і тричі поцілувала йому губи.

— Воістину воскрес,— промовив Шаптала.

Потім підійшов батько, взяв синову руку, стиснув та сказав упевнено:

— Христос воскрес.

Старий Шаптала дійсно вірив, що Христос воскрес.

Батько й син поцілувались по-братерському — міцно й обривчасто.

— Олюся спить? — спитав він, і здавалось, що він ще щось скаже. Так він завжди уривав свою мову.

— Ні. Піди похристосайся з нею,— відповіла мати.

Шаптала повісив капелюха, пройшов через невеличку вітальню, освітлену боязким полум'ячком лампадки, та постукав у кімнату сестри.

— Ти, Остапе?

Він одчинив двері і увійшов. Тут також у кутку блимала лампадка і кидала непрозорі плями на ліжко. Ментами вогник надружувався, і тоді на подушці слабо визначались риси схудлого дівочого обличчя з великими, ніби тремтячими очима.

Шаптала знав, що сестра, як і він, не вірить у бога; тому не сказав їй «Христос воскрес». Він присунув до ліжка стілець, найшов сестрину руку під ковдрою і поцілував.

— Як твій бік? — запитав він, стараючись пом'якшити свій трохи грубуватий голос.

— Погано,— прошепотіла дівчина,— дихати тяжко. Кашляти боляче. Розмовляти важко.

Вона говорила запинаючись і від зусилля морщила чоло.

— Видужуй, Олюсю...

Шаптала нахилився близько до сестриноного обличчя й заглянув їй у вічі. Та затулила їх, провела язиком по сухих губах і прошепотіла:

— Добре.

Шаптала сів на стілець.

Ця кімната належала йому всі роки його навчання. Приїхавши влітку додому, він мешкав завжди тут. Ввече-

рі, коли дім засинав, він одчиняв вікно та споглядав, як виринають з недалекої річки вогкі мрії і тихим сміхом котяться в далечінь. Він вищукував серед них, яка легким танком по зоряних променях простувала до неба, ловив її й лягав з нею спати. Так було щовечора.

— Іди ж розговлятися,— шепнула Олюся.

Шаптала поволі підвівся й пішов до їдальні.

Там стіл був вщерть заставлений їжею.

— Ось заради тебе порося з начинкою,— казала мати.

— А мені вже й немає? — шуткував батько.

— Ти старий,— сміялася мати й поклала синові положину поросяти.

Батько налив горілки.

— Ми з сином сивенької,— казав він, радіючи з того, що може чимсь догодити санові.

Шаптала почував себе ніяково серед такої ласкавості й прихильності.

Батько розбив крашанку, посипав її сіллю та, куснувши, здивувався.

— Скільки за рік крашанок з'їдаєш, і всі вони однакові, а в цю ніч навіть крашанка робиться смачнішою. Куштуй, Остапе.

— Тільки паски не криши на стіл. Вона ж свячена...— докірливо зауважила мати.

— Не буду,— винувато промовив Шаптала.

Почувши себе дійсно винуватим, він, нахилившись над столом, позбирав крихти свяченої паски.

Мати вдоволено посміхнулася і глибоким поглядом оглянула сина. Потім вона зітхнула. Вона була певна, що син її любить, але любить там, десть у глибочині своєї мовчазної душі. А мати жадала, щоб колись на самотині син обняв її та, схиливши своє обличчя, сказав би:

— Матусю, любя й кохана! Хочеш я стану перед тобою навколішки і покладу голову тобі на груди, що дали мені сиду та розум, а ти, як у дитинстві моїм, спокійно й поволі розкажеш про пригоди хороброго лицаря у країні лютих звірів та огидних страховищ... Я хочу ще раз почувти, якою красою блискали очі його після перемоги...

Але він ніколи не скаже подібного, її син.

Батько обливив сало, яким зацікавився був, і прислухався.

— Олюся кличе,— тихо сповістив він.

Мати схопилася і подалася до хворої. За мент вона повернулася.

— Олюся хоче посидіти разом з нами... Ходім, Остапе. Її лякало уперте бажання доньки, хоч та запевняла, що відчуває себе гаразд.

Батько й собі поплентався за ними. Олюсю закутали в бавовняну ковдру, і Шаптала приніс її на руках до ідальні.

— Спасибі, спасибі,— дякувала дівчина, коли її посадовили на стільця.— Як давно... більше місяця я не бачила цієї кімнати. Як давно...

Вона ніби щойно прокинулась і була ще під впливом жахливих снів. Очі її блищали, ще не ймучи віри радості пробудження.

Шаптала сидів біля неї й підтримував їй стан рукою.

— Іжте, іжте,— прохала дівчина, посміхаючись,— тато, вищий горілки...

— Гм...— пробуркотів старий. Проте налив собі чарку.

— Хай ти будеш здорова,— промовив він.

Але Олюся напружилась відразу, випростала руки з-під ковдри і стиснула ними груди. Сама вона захиталась, і брат ледве встиг її затримати на стільці.

З грудей дівчини обривчасто посипались вибухи кашлю. Вони сухо летіли в кімнату, як удари сокири по дереві, і колючими дзвіночками бриніли по шклянках на столі. Од гострого їх згуку заблмали свічки на столі й прозорими краплинками покотився по них розтоплений лій.

Сили Олюсині вилітали разом з кашлем; вона жовгла і в'яла за кожним хахиканням і ледве встигала набирати повітря в легені.

Врешті хвора затихла та, підвівши голову, почала ковтати слину. Ніхто не ворухнувся, боючись небалим рухом викликати звіра з грудей Олюсі.

— Важко, боляче...— прошепотіла вона, і згуки її голосу, тихі й журливі, попливли повітрям, як дим ладану.

Вона задумливо схилилась над столом і казала до брата:

— Я знаю, що завтра не встану з ліжка ранком, в той час, коли сонце сходить за лісом... Ах, яке п'янюче ранкове повітря! А надвечір я не ходитиму біля Дніпра і не побачу... як падають од скель на воду хисткі тіні... Не почую буркотіння порогу... Ай, Остапе, я ж того не побачу й не почую!

Вона схопила братову руку й тискала її, великі очі її ще більш затремтіли.

— Олюсю, Олюсю, нащо так? — побивалась мати, пригортаючи до себе доньку.

Шаптала одніс сестру назад у ліжко. Вона була зовсім безвладна і мов завмерла у непритомі.

— Може, тобі холодно? Може, в голови низько? — турбувалась мати.

— Мені добре... — байдуже відповідала Олюся, — мені дуже добре... Лишіть же мене... всі...

Коли повернулись до їдальні, старий Шаптала вже докінчував карафку з горілкою.

— Петре! — докірливо промовила мати.

Вона схилилась на край канапки й заплакала. Батько смикнув собі сивий вус і відмовив зухвально:

— Дарма. Сьогодні ж Христос воскрес.

Шаптала поволі ходив вздовж кімнати, іноді спиняючись біля дверей, що вели до хворої. Йому здавалось, що Олюся має його покликати.

Потім загасили свічки й розійшлися спати. Заходив день. По вікнах у синій труні помирали зорі.

Вдень Шаптала сидів на стільці біля ліжка Олюсі. Вони розмовляли мало: вона через кашель, що душив їй слова, а він — з своєї природної мовчазності.

Коло ліжка сестри, що конала, Шаптала почував себе дитиною, яку обхопили дужі лабеті і яка виснажилась, пручаючись. І те, що ментами він відчував всю силу свого кремезного тіла, лише побільшувало йому безсилля.

— Дай мені руку... — прошепотіла Олюся.

Він простягнув їй правицю, й вона з посмішкою стала ворухити йому пучки. Потім піднесла його руку до свого обличчя й несподівано поцілувала.

— Олюсю!.. — схвильовано викрикнув той, але не намілювся відняти у неї руки.

— Не сумуй, брате, — прошепотіла вона, — мені важче буде помирати, коли ти сумуватимеш... Бачиш, я весела. То вчора я так...

Дійсно, її великі очі посміхались. І Шаптала не розумів, як здолають посміхатися очі, коли холодне тіло.

Вона закахикала, і Шапталі стало до болю соромно за своє здорове тіло. Він почав вшукувати необхідних слів, щоб висловити своє чуття, свій жаль до неї, та не міг, як і завжди, їх знайти. Тому він мовчав, близько нахилившись до ліжка, і кашель катував його не менш, ніж її.

Олюся затихла й знову посміхнулась.

— Я рада, ой, як я рада, що ти приїхав, — промовила вона. — А скажи, Остапе, чи був радий ти, коли я приїздила до тебе в місто?

— Був, — відповів Шаптала.

Вона зітхнула.

— Але ти ніколи мені цього не висловив...

— Олюсю...

— Вірю, вірю...

Ввійшла мати з обідом Олюсі. Шаптала натяг капелюха й вийшов на повітря.

Надворі сонце так сяяло, що він примружив очі. Сонце немов вихвалялось тим, що здолає блискати. Шаптала ще нижче насолопив собі ширококрилого капелюха.

Вулицею проходив мірошник Підгорний.

— Христос воскрес! — весело крикнув він.

Навіть цей, що з його жінка та семеро дітлахів безумомно ссали снагу, — теж радів.

— Воістину, — відповів Шаптала й поплентався на молочарню до батька.

Старий Шаптала відав молочарнею раніше у дідича, а тепер у радянськiм господарстві.

У молочарні гудів великий сепаратор і було повно народу. Старий Шаптала був вдоволений, що син зайшов його провідати.

— Бачиш? — питав він. — Навіть на Великдень треба працювати. Що ж робити? Не здоїш корови, вона й загине.

Далі він шуткував:

— Чи не хочеш, бува, поступити до мене за помічника? Далеко краще, ніж твоя хімія...

Шаптала уважно прислухався до гудіння сепаратора й полюбив його одноманітність.

— Йй-бо, у нас краще, ніж у місті, — казав батько далі. — Подивись, скільки молока, хоч купається! А дівчата — хіба ж рівня вашим панянкам?

Рички зареготали й їхній сміх оповив Шапталу гнітючою хмарою; їхній регіт душив його, і він облишив радісну молочарню.

Він минув свою хату й спустився у сад. Скоро на нього війнуло повітря занедбаного саду, скоро заслали його дерева своєю тінню, він відчув спокій у своїй душі. Він ніби потрапив у інший світ, і жодний закон тогобічного життя не мав над ним сили.

Дерева гускли і стежка губилась між ними. Пахоці молодого зілля, густі, як вершки, затримували ходу. Шаптала сів на землю й здійняв капелюха.

Тут непомітним був бог, що воскрес.

Повернувшись до міста, Шаптала не пішов на свою звичайну квартиру до бабусі Одарки, де він їв і спав, а спинився у своєму робочому кабінеті на Борисовській вулиці. Те помешкання було близько вокзалу, а Шаптала почував

себе настільки слабим, що не здолав іти десь далеко, у центр міста.

У кабінеті він довго сидів, схилившись до столу, млявий і байдужий, певність сестриної смерті виснажила його остаточно і позбавила всякого інтересу до оточення. Він спочивав, немов знесилений важкою працею або надутомлений безсонними ночами.

Над вечір йому зненацька наддалося сили. Він умився й пішов гуляти довгою вулицею аж до Дніпра, за яким уже сідало сонце. Шаптала спинився на березі та почав стежити, як борються на небі яскраві фарби гарячого сонця з прийдешньою пітьмою, як сірішає Дніпро і гудки пароплавів зовсім низько стеляться понад водою. Він бачив усі даремні потуги сонця у цій боротьбі: наблизившись до обрію, воно почервоніло з обурення і розсипало свою злобу на небо й Дніпро. Потім поволі, огинаючись, зникло за кручами, і лише хмаринки довго ще мліли та тавули в його червоному гніві.

Коли ж на високім комині гамарні сконав останній промінь сонця, на землю спустився вечір і швидко розіслав навкруги туманові серпанки. Місто вишкло. Дніпро ширився й починав шелестіти.

Шаптала пішов додому, з острахом почувуючи, що вже досить накупчилось в йому сили, щоб знову почалася в голові завірюха думок та безпорадних силкувань при звичаїтись до недалекої смерті сестри.

Коло саду він перестрінув Зінька Галай, і вони пішли поруч.

— Я допіру з саду, — сказав Галай. — Мене ваблять до себе великі зібрання людей своїми фарбами й різноманітністю. Не маючи знайомих, здолаю лише дивитись. Я люблю стежити, як з'єднуються й роз'єднуються люди, зникають і знову з'являються. Кожний рух їхній мені відомий і відбивається в моїй душі. Зараз, облишивши вже їх, я несу з собою їхні посмішки і мову.

Шаптала спинився, маючи повертати до хати.

— Ходім до Левка, — запропонував Галай. — Я йду перебалакати з приводу свого переходу до нього на житло.

— Ходім до Левка, — погодився Шаптала.

На дзвіниці гучно вдарило десять годин.

Перед будинком, де мешкав Левко, Галай спинився і, глянувши на небо, промовив:

— Остане, весняними ночами мене охоплює сум. Мені хочеться сісти на Великий Віз та проїхати Чумацьким Шляхом. Але я ще не зневірився щодо неможливості такої мандрівки.

Левка Вербуна вдома не було, але вони зайшли до нього в кімнату. Галай зараз ліг на ліжку, а Шаптала сів коло столу, простягнув руки й поклав на них голову.

Йому здавалось чудним, що він тут в той мент, коли на селі помирає його сестра. Він мусив бути там, у маленькій кімнаті, де вогник лампадки стежить, як кашель кромсає тишу. Нащо вона наказала, щоб він повернувся до міста? Дні й ночі просиджував би він коло її ліжка, без сну й спочинку, аби почути її слово, задовольнити її прохання... Але вона сказала:

— Остапе, я не хочу, щоб ти бачив, як я помиратиму. Ти прийдеш тільки ховати мене.

Це було сказано з тугою, і він зрозумів, що Олюся рада була б бачити його коло себе, але хотіла позбавити його від вигляду своїх страждань. Вона й тут офірувала собою задля нього.

Шаптала тисячний раз перебирав у спогадах її офіри. Почалося це давно, з дитинства. Вона ховала яблука й цукерки, що їх так рідко запопадала від батьків, щоб увечері віддати братові.

— Їж, Остапчику, їж,— казала вона.

— А ти чого не їси? — здивовано питав той.

— Мені так радісно, коли ти їси! Вони ж смачні. Їж, їж! Він їв, а воно, дівча, дивилося й раділо.

Маленька Олюся ходила у ліс та приносила братові суниць, вирізувала йому лука й робила стріли. Вона намагалася завжди взяти на себе його провини, а коли їй не щастило в цьому й Остапа карали, вона вела його в садок, співала й танцювала там, а коли це не розважало його, сідала й плакала з ним разом.

А саме страшно! — його почали вчити, а її — ні, бо в батьків і на одного не вистачало як слід грошей. Олюся доїла корів, бігала обшарпана, а він жив у місті й носив блискучу тужурку. Коли ж повертався додому влітку, вона сама, тільки сама стелила йому постіль і прибирала в кімнаті. Й ніколи ані слова догани.

Остап учився, а Олюся жила самим сподіванням його приїзду. Вона не мала подруг і була зовсім самотня, за це її вважали чудною. Брат був їй душею.

Він і надалі вчився, а вона доїла корів і виносила свиням. Як зробилася дорослішою, раз на місяць приїздила до брата в місто, привозила йому чисте шмаття, забирала брудне, латала йому штани й сорочки.

Врешті він зробився інженером, а Олюся лишилася неосвіченою ричкою. Він досі не завважав на її становище,

не гадав про те, наскільки був їй винним, і лише прийде-
ня смерть відкрила йому її вартість. Тепер він почував се-
бе готовим вчинити надзвичайне, аби лише врятувати сест-
ру. Але було запізно. Свідомість гнобила його, що він так
пізно оцінив офіри сестри, коли віддяка була вже немож-
ливою, коли всі думки й постанови його були даремними,
й він ментами напружувався, щоб рвонутись кудись, рап-
том випростатись і розірвати пута важкої туги, щоб у над-
людській потузі утворити світло, що розвіяло б примари
смерті, що купчилися над Олюсею. Та всі ці пориви лише
виснажували його.

Шаптала навмисне картав себе, пригадуючи, що Олюся
весь час була його рабкою, доброхитною і безоглядною. Зав-
дяки мовчазності своїй він так мало сказав їй ласкавих
слів... Якби можна було хоч востаннє висловити їй весь
свій жаль і свою покору!

Він хотів би сказати їй так:

— Олюсю! Сестро кохана! Не конай! Я візьму тебе до
себе й зроблю своєю царівною. Матимеш ти душу мою за
келим собі... Не конай, сестро!

Але він не сказав їй цього, коли був біля неї, не сказав
би й зараз, бо думка його боялася голосу. Хіба лише напи-
сати, але це було безглуздом вже з того, що вона, непись-
менна, не здолає прочитати.

— Ти заснув, Остапе? — запитав Галай. — Я тебе вдру-
ге питаю.

— Ні, — відмовив Шаптала, прочуваючись.

— Так відчини вікна. Будемо слухати, що співає весна.

Шаптала підвівся, розчинив обидва вікна й сів на під-
віконнику, звисивши ноги на вулицю.

Думки його не покидали Олюсі; вона збрала всі ни-
точки його душі й прикувала до себе. Кожний рух свідо-
мості, кожне хвилине почуття безумовно приводили його
до маленької кімнати, де помалу холонуло схудле тіло. То-
вісінькою павутинкою ще зв'язана була з тим тілом велика
душа, що здолала всі чуття свої бездоганно віддати одній
людині.

Олюся ніколи не піклувалась про себе і, коли брат пи-
тав її, чи добре їй живеться, вона звичайно недбало від-
повідала:

— Мені гаразд. Та що я? Аби тобі добре було...

Шаптала коцюрбився, пригадуючи клопоти, що їх вона
здавала собі через його, бо бракувало змоги за них від-
дячити коли. Здавалося, після її смерті він як старець блу-
катиме по світу, пригвічений боргом, якого несила буде
сплатити.

Він пригадував великі очі Олюсині, очі, яких не здолала покусувати тяжка хвороба, та, напевно, не переборе й смерть. Очі, в яких відбилися всі рухи її душі, чистої, як небо, що мав він над собою. Ті очі були книгою, де записались всі її офіри, самозречення й покора.

— Що ти робиш цілими днями? — питав Остап, коли наїздив до батьків.

— Я маю дві роботи, — відповідала вона, — працю по господарству і думку про тебе.

Щораз глибше відчував Шаптала, що не кохання він мав від сестри, а віру. Сестра піднесла його на височінь бога та все життя простояла перед ним навколішках. Недарма ж вона не вірила в звичайного бога, бо несла була їй поділяти на двох свою віру. Вона жила двадцять два роки й ніколи не кохала чоловіка — він це напевно знав, бо хіба ж здолала вона мати від нього тасмницю?

Шаптала похилив голову до колін, бо неможливо важке було кохання сестри і гнітило воно йому душу. І що далі гадав він про Олюсю, то дужче пригноблювала його вага її величного почуття, а спогади про сестру ширшали й глибшали, заступаючи собою батька, матір, людей і землю.

Похилий сидів Шаптала та в кожному дереві й будинку на вулиці вчував присутність Олюсі. Вона мовби розсипала щедрою рукою своє серце по всій землі, а після смерті застеле своєю душею ще й небо. І скрізь, де не повернеться він, Олюся пробуватиме в кожній порожинці землі, вона оселиться в очах незнайомих людей і скрізь буде вона, лише вона.

Шаптала никнув і в'янув, як папірець, обхоплений полум'ям. Навколо буяло кохання сестри і заливало його, як море.

Галай запалив електрику, і світло одразу розбило думки Шаптала. Від світла він зробився чужим собі самому.

— Мазмо лягати спати, — сказав Галай. — Левко запевно подався до Наталі й приїде аж ранком. Як я не маю вдома ліжка і весь час сплю на рядні, то заперечити мені права на Левкове не годиться.

Остап розташувався долі.

Раннім ранком Левко Вербун повернувся додому. Він глянув на гостей, що ще спочивали, зморщив обличчя, чому те зробилось подібним до печеного яблука, поправив на носі пенсне і врешті сів біля столу, не знімаючи ані пальта, ні кашкета. Добувши з шухляди свої зшитки й по-

трібні книжки, Вербун запалив цигарку та рядок за рядком почав обгрунтовувати на папері свої математичні теорії.

«Трансцендентальна математика», яку Вербун так довго обмислював попереду, посувалася тепер досить швидко. Розділ про єство математичного мислення сьогодні мав бути скінчевим.

Продукційності праці надто сприяло те, що фізіологічні потреби, яких Вербунові не вдалося зломити, хоч він і довів їх до можливого мінімуму, — а саме — їжа та жінка, — були цілком задоволені. Тіло мовчало тепер і не заважало творчості духа.

Гострі риси його обличчя, які вражали своєю поламаністю в звичайнім житті, в часи праці викруглювались і набували навіть деякої гармонії. Високе чоло, порізане глибокими зморшками, як зране поле, випростувалося, робилося гладеньким, як ставок. Звичайно розтурбовані очі набували чистого спокою, а губи іноді смикались по-смішкою.

В ті менти, коли думка його досягала вищих ступнів напруження, обличчя його скупчувалося в одну цілість, робилось урочистим і віяло суворою красою жерця перед престолом бога. В ці менти провідна думка всевладно скоряла собі мозок, немов вона не була породженням його, а приходила відкілься та оселялася в голові, як погідлива господиня. Вона охоплювала мозок своїми довгими пучками та ссала його снагу, щоб самій рости і міцнішати. Вона була як висока струнка тополя з гнучким гіллям, посицаним сріблястим листям.

Вербун хвилинами підводив голову й, примруживши очі, посміхався і смикав себе за борідку. Потім знову нахилився і, як струмок, котилася думка йому по руці та шикувалася на папері.

Він сидів, зігнувшись над столом, глухий до звуків, що плинули у розчинені вікна, відчуваючи радість скупчення всієї істоти в блискучу, бринливу думку. Та думка була йому струною, яку він розбуркав, надав життя, і ось вона заспівала. Він затаював віддих, щоб не прослухати жодного тремтіння цієї струни, що коливалась у петрах мозку.

— А Левко вже строчить, — здивувався Галай, покинувшись.

Обидва швидко вбрались і почали прибирати постіль.

— Огію! — гукнув Вербун, окидаючи порожній сірничаний коробочок.

Шаптала дав йому свого сірника й надів капелюха. Коли він пішов, Галай знову ліг і поглядав на Левка: той не розгинався.

— Он як його розібрало,— гадав він.— Години дві буде ще карамаркати, а тоді годину спочивати. Одначе почекаю.

Вербун між тим облишив писати. Він одхилився на спинку стільця, заплющив очі й почав колошматити волосся на голові, від чого кашкет його полетів на підлогу.

— Огню,— сказав він, застромивши в зуби цигарку.

— Вибачай,— відмовив Галай.— Не маю.

— Голодранець! — гукнув Вербун.— Що ж ти маєш?

Він хитаючись підвівся і добув з шафи сірники. Потім сів, стиснув голову руками й безушино засмикувався димом. Всі сили він перелляв на папір і спустошений мозок його ніби зібгався в голові.

Так він просидів з півгодини, припалюючи цигарку від цигарки.

Коли він врешті підвівся й став шарпати свою бороду, Галай наважився з ним розмовляти.

— Левко,— сказав він,— кімната, де я живу зараз, безумовно гарна. Але вікна її упираються в цегельний мур, а відтак і мій погляд теж. А мої очі люблять простори. Отже я постановив перебраться жити до тебе.

Вербун уважно подивився на нього, і губи його засмикались.

— А ти мені в душу не лізимеш?

— Боронь боже,— відповів Галай і його гарненьке біляве обличчя набуло поважності,— я всіх пускаю до себе в душу, але ніхто не може похвалитися, що я був йому в душі.

Вербун засміявся і сміх ніби клекотав йому в горлі.

— Люблю,— промовив він,— а то, знаєш, тільки вийдеш з кімнати, так і преться все тобі в душу... Будинки, люди, собаки, трамваї... Так і лучить посісти частину душі...

Він задоволено посміхався. Потім добув собі з шафи шматок хліба й почав його ремигати.

Шаптала вийшов на вулицю й повернув до саду над Дніпром. Там він заглибився у густі алеї, де вечорами й ночами ховались коханці, та заліз у високій траві.

Почуття самотності як кішечка прийшло до нього, почало ластитись та зігрівати тіло. Так вільно було розкинути руки по землі і, накривши обличчя капелюхом, дихати глибоко й повільно та зосередити всі думки на диханні, щоб нічого більше не помічати. Тоді дихання робилось шумливим, як подихи хуртовини, а потім тихшало й помалу зовсім ущухало. Почувалось лише уривкове стукотіння серця, а згодом той стукіт ставав мов далекий відгомін падання

крапель і вінець зникав. Як мертво лежало тіло і також завмерла свідомість.

Вночі Шаптала не спав, тільки ранком трохи забувся. Цілу ніч він пролежав з розплющеними очима, без сну й спокою. Він безутомно посилав до сестри зграї думок, а вони щораз натикались на її смерть. І падали, як травинки, підтяті косяю.

І врешті Олюся зробилася образом далеким і високим, до якого не можна було підвести обличчя. Вона зробилася прозорою, як гаївка, та оселилася у примарній країні тихих сутінків. І не можна було більш уявляти або мислити про неї, — лише відчувати, як мрію. Такою вона стала ціною власної смерті.

Тоді й сама смерть позбулася суворості й безглуздя, а зробилася бажаною й необхідною. І не холодом домовини пашіло від неї, а спокійними пахощами розквітлих степів. Олюся ніби все життя йшла до смерті з широкими обіймами, і та прийняла її, як сподівану гостю.

Тоді вгамувались в Остаповій голові думки, і розпач обличчя вогнутись у грудях. Шаптала задрімав. Але то було лише над ранок, а ціла ніч напруження геть опустошила йому душу. Тому Шаптала спочивав на траві і кожний нерв його спав.

Коли сонце підбилося на полудень, Шаптала почав опри томнюватись. Спершу він почув, як кров шугає по закурках тіла та кружляє в голові, потім здалеку, ніби наближуючись, задзвонило серце та враз все тіло налялося снагою і затріпотіло.

Він сів на траві, зітхнув на повні груди і довго затримав у собі цей, мовби перший, подих. Потім він підвівся, виїшов з саду й почвалав на свою квартиру до бабусі Одарки.

Бабуся не бачила його з того часу, як він виїхав на село, а тому зраділа невимовно.

— Соколе мій! — крикнула вона. — Ти ще живий! А я вже гадала, чи, може, його бандити підстрелили, чи, може, на війну забрали дорогою... Я аж плакала вечорами... Господи, думаю, Боже ти мій, скільки років прожив у мене, і ось тобі загинув безвісти... Дай же я тебе, голубе, поцілую.

Бабуся утерла набіглі сльози й нахилила до себе Шаптала, бо той був втричі вищий за неї.

— Істоньки, га?

Бабуся подалася до кухні й загуркотіла там посудом. Шаптала скинув тужурку та надів на себе широку мережану сорочку, що склалася великими бванками на його дебелим тілі.

— Я цілий лантух харчів привіз,— сказав він бабусі.

— От і добре, от і гаразд,— гомовіла бабуся,— хіба тепер заробиш? Ой, сину, лихо прийшло, лихо... У Насті Захаркової, знаєш у Крикунів живе,— усе забрали, усе як є доценту... І я, сину, ховала все... та й твоє збіжжячко у чулані тріскаками закидала... От, думаю, наскочуть...

Бабуся Одарка почала свої довгі розповідання про реквізиції й дорожнечу, що лились з неї, як вода з жлукта. Потім вона почала висловлювати свої негативні погляди на комуністичну революцію, зміцнюючи їх віщуваннями старих людей, своїми власними спогадами та словами, які, їй здавалось, сказав колись бог. Шаптала слухав ці розміркування щодня і незабаром призвичаївся не чути їх.

— Тепер хоч є з ким побалакати,— раділа бабуся,— а то ж я сама з котиком... Що ж котик? Він не розуміє нічого, знає собі мугикати... Котику, піди поздоровкайся з дядьком Остапом.

Але рудий кіт, на ім'я Ковелько, війнув хвостом і втік під ліжку.

— Ач який,— умлівала бабуся,— лишень не заговорить...

— Спасибі,— сказав Шаптала, скінчивши страву.

Але він не встав з-за столу. Він не мислив навіть. Тепер він чекав лише звістки про Ольсину смерть. Коли так мусило бути, то хай це скоїться швидше. Хай швидше запанує вона в його душі як світлий образ, що в ім'я його треба буде скермувати своє життя.

Ввечері надійшли Вербун з Галаєм.

— Ми до тебе в гості,— сказав Галай.— Левко шахувати, а я тому, що мені однаково де бути.

Їхнє завітання подало бабусі Одарці ідею відсвяткувати приїзд Шаптали. І вона заявила, що наготує їм чаю й вечерю. Вербун спершу поставився до цього неприхильно, бо він прийшов шахувати, а не вечеряти. А втім, махнув рукою і скинув своє сіре пальто, яке носив влітку і взимку, та потертого кашкета, що теж без зміни стирчав йому на розкуйовдженому волоссі.

Він став сновигати по кімнаті, влаштуовуючи в голові матеріал для дальшої праці.

Бабуся Одарка щораз кликала до себе Шапталу й раділася з ним по господарським питанням. Той притяг їй лантух з харчами з Борисовської вулиці, і бабуся упала коло нього. Вона дуже клопоталася про сьогоднішній вечері — треба ж, щоб усе було до ладу. Дарма, що вона стара! Он вона встигла навіть нанекти різних лекисосиків до чаю. Взагалі, бабуся чомусь надавала значення цьому чаю.

Кіт Ковелько теж плигав поблизу, залицяючись до бабусі.

І поки Вербун сновигав, а Галай розповідав Шапталі про свою недавню гулянку і те, що під час її звернуло на себе увагу, двері кімнати розчинились і ввійшла бабуся Одарка з приладдям до чаю. За нею-слідом майнув кіт Ковелько. Бабуся прибралася в новий зелений очіпок і білу, вишивану занизуванням сорочку. На обличчі їй написано було свято.

— А чай розливатиме Зінько,— саркастично промовив Вербун.— Він з нас усіх найбільш подібний до жінки.

— Пре мене,— відповів той,— на жінок теж приємно дивитись.

А втім, він запропонував цю посаду бабусі, бо та справді була жінкою. О, бабуся згодилась! Вона розтурбовано казала, що рада їм догодити, та з великого чуття принесла додатковий шматок ковбаси.

Всі сіли до столу.

— Я люблю все, що підтримує мене,— сказав Галай, беручись до ковбаси.— А відтак, люблю і всесвіт, без нього мені нудно було б існувати.

Вербун палив і пив лише чай.

— Швидше їж і менше їж! — гукнув він Шапталі, бачачи, як той довго і поволі копирсається в своїй тарілці.— Однаково подохнеш врешті.

Бабуся Одарка зрозуміла, що їй теж належить пристати до розмови в цей мент.

— А правда, сину,— промовила вона, витираючи сльози,— скільки б не їла людина — все одно помре. Всім перед богом одвіг держать доведеться. Грішні ми... Страшно, сину, смерті...

Вербун засміявся, підійшов до неї й поклав їй руку на плече.

— Не журіться, бабуся,— сказав він весело.— Помирати не страшніш, як народжуватись. Еліксир безсмертя, нам ще невідомий, я певний, надзвичайно простого складу. Це щось подібне до тих резинок, що багатьох урятовують від народження.

Бабуся не зрозуміла його мови, але вона заспокоїла її.

— Дай те, боже, щоб воно так було, як ти кажеш, синку,— зраділа вона.

— Дурна,— прошепотів Вербун і розхвилювався.

Він почав маячити по кімнаті, стискував кулаки, рухав руками і дер свою борідку. Потім він раптом спинився перед Шапталю.

— Шахи, Остає?

— Добре, — відповів той.

Вони сіли край столу, нахилились над шахівницею й застигли над нею. Їхні чорні тіні на стіні були як два великих заснулих птаха.

Галай розмовляв з бабусею Одаркою. Але вона була з його невдоволена: він не слухав її мови й іноді казав їй незрозуміле.

— Є квітки, бабусю, — казав він, — що мають щасливу долю — квітнути, не лишаючи насіння. Людина назвала їх пустоцвітами і в цій назві, крім зазначення факту, є дещо зневажливе. Бо людині, звичайно, вигідніше, щоб квітка лишила плод, який можна спожити. Але ті квітки — несподімі пустоцвіти, що не здолають одінувати своєї мудрості.

Коли він пішов геть, бабуся Одарка стерла з столу, побажала на добраніч і попленталася спати. Кіт Ковелько слідкував за нею, як щирий лицар.

На Борисовській вулиці мав Остап Шаптала другу кімнату, напівтемну й маленьку, що її вікна виходили в сад. То був його робочий кабінет, заставлений великими шафами з книжками та різним хімічним приладдям. Він працював тут вечорами, коли служив на гамарні.

Вічна тінь панувала в кімнаті, бо дерева заступили їй вікно від сонця. Вона здавалася таємничою завдяки тиші й мовчазним шафам вздовж стін. Немов дух який оселився в ній та задував світло своїм заохолоділим тілом.

Купами лежали на столі товсті зшитки, довгі плани, розрахунки й кошториси, колись такі близькі й необхідні, а тепер заведбані й запорошені. На підвіконниках розставлено було пляшки, реторти з барвистими плинами, загусклыми й поцсованими часом. Поміж шафами заснувалося павутиння, серед якого сиділи череваті павуки, що іноді споживали одного з своєї громади, за недохватом здобичі.

Шаптала прийшов і розчинив вікно. Молода галузь розквітлої бузини завітала в кімнату і розлила там свої пахощі.

Він сів коло столу й почав розглядати свої папери. На їх бачив він довгі рядки, винизані його рукою, охайні стовбці цифр та тонко вирисовані химерні форми шкляних посудів. Він гортав зшитки, де записано було його спостереження, та товсті доклади по різних питаннях практичного досліду металів. Все це було далеко, ніби не ним зроблене, непотрібне і зайве.

Тепер, коли душа його була захоплена одним рухом, ко-

ли він всі думки свої уперто, мимоволі відносив до одного осередку, а той поширювався на всесвіт,— ці папери були поропинками чужої землі, що поналипали до ніг і яких потрібно струснути на порозі. Шаптала дивився на недокінчені проекти, складні кошториси і всіх їх складав у велику, незграбну купу.

Потім він поклав ту купу в куток між шафами і пішов до гамарні, що розкинулась містом разом з великим робітничим виселком.

Шаптала зайшов у хатину до сторожа, Мусія Вибрика. Той здивовано привітався з інженером та запропонував сідати.

— Ключа дайте від брами,— попросив Шаптала.

— Ключа? — неймовірно перепитав Вибрик.— А навіщо? Все ж спивилось. Нікого немає.

Проте він добув ключа, і вони разом пішли вузькими вуличками робітничого виселку.

— Тут теж мало хто липився,— казав Вибрик, показуючи на зачинені вікна будинків.— Кудись розтеклися, як вода з битого глечика... А куди? Скрізь... Хто на села пішов і землю копірсає, хто спекуляччати, хто воює, хто промови каже... Спинулась гамарня, спинулась...

Вони дісталися брами, одімкнули її та зайшли у середину заводу.

— А пам'ятаєте, скільки народу тут вешталось? — запитав Вибрик, віддаючись радісним спогадам.

— Пам'ятаю,— відповів Шаптала.

— Смерть прийшла,— зітхнув Вибрик,— що робити з малими дітьми? Революція... Спинулась гамарня...

Вони посунулись між купами руди та чавуновими скибами просто до машинного відділу. Сторож одімкнув двері павільйону і спинився на порозі.

— Дивіться, все завмерло,— з тугою сказав він Шапталі.— А пам'ятаєте, як кипіло?

Шаптала зайшов усередину. Там у холодку дрімали машини, як притомлені дивовида. Нерухомо повитягались сталеві швенделі, і спочивали великі маховики. Парові казани немов скупчилися та схилились один до одного у спокійному сні.

Шаптала ходив між блискучими велетнями й торкався їх рукою. Вони були холодні: не сон, а смерть спинула їх. То смерть прийшла серед стогону й зітхань напружених рухів, серед мегушливого дзиччання колес і пазів. Тоді білою паркою вийшов дух з металевого тіла, з сичанням застрягли швенделі в останнім пручанні та помалу захолонули казани.

Він піднявся драблянкою на примосток і зверху дивився на залізний цвинтар. Щось привабливе таїлося в смерті коліс та в звислих ланцюгах горішніх кранів. Насолода вічного спочинку вилискувала на вигибах криці й мерехтіла на мідяних частинах держальн та гаків. Всевладно панувала тиша над потужними працівниками, що в зойках і шаленстві тіпались своїми тілами, бездоганно віддаючи свою силу і рух.

Вони заробили собі тишу і спокій в перелогах під важкими ярмами ремінних павів, у гromі бійки заліза об крицю. Тепер вони спочивали, і радість нерухомості відчував кожний гвинтик цього знеможеного тіла.

Смерть, така бажана, прийшла сюда, приголубила чужих всім рабів, і в захваті раювання вони заснули навіки. А купа мовчазного металу була смерті пам'ятником і хвалою.

Остан Шаптала сидів у фотелі в темному кутку кімнати, підперши голову долонею. Він розстібнув комір своєї широкої сорочки, і той звисав, відкриваючи його міцну, м'язливу шию.

У відчинене вікно доносились з вулиці то кроки людей, то гуркотіння повозки. То, зненацька, все стихало, немов смерть пройшла поблизу й приснала місто.

Коло світла примостилася бабуся Одарка, а їй на колінах безтурботно спав кіт Ковелько. Бабуся в'язала панчохи й без упицу розповідала про жахні речі. Та мова її була позбавлена захвату і точилась, як безбарвний солоний струмок, з якого не можна вгамувати спрагу. Голос її не підносився й не стихав і коли бабуся починала розповідати, кіт Ковелько облишав свої іграшки й спокійно засинав.

А бабуся гомоніла, навиуючи нитку на нитку, і все, що коїлось на базарі, де вона продавала ковбаси, в кого був трус, де зайнялося повстання проти влади, скількох людей розстріляно з наказу Надзвичайної Комісії,— про все те можна було дізнатися від неї.

Вона іноді починала пророкувати, заглядала своїми старечими очима в майбутнє, але сповіщала про це також спокійно, як і про ціни на хліб. Навіть плакала вона спокійно.

Шаптала не слухав її. Тепер він лише чекав того часу, коли прийде сподівана звістка, він завмер. Він почув, що має знову родитися. Все існування його до того часу, коли смерть сестри зробилась такою необхідною,— інженерування, плани, мрії — все це було купкою сірого пороху, що розвіялася одразу. Шаптала почував, що не має минулого, що ось лише має почати життя й жадав цього початку. Він

був тепер тінню, яку смерть Олюсі мала викликати на простори й убрати тілом; він був тепер пусткою, яку мала заповнити смерть сестри.

— І чого б я ходила? — провадила бабуся. — Сидів би дома — був би живий... Ні, поліз революцію робити... Розстріляли... Мати шукає... Де, питає, він, єдиний? А не знайде, ні, ні...

Шаптала раптом підвівся з фотелю. Наближались кроки, первові й хапливі. Ці кроки, можливо...

Дверина розчинилась, і в кімнату шугнув Левко Вербун з цигаркою в зубах. Не вітаючись і не знімаючи ні кашкета, ані сірого пальта, він почав бігати між стінками.

Кіт Ковелько прокинувся від гуркоту його ходи та став зацікавлено стежити, як довга й незграбна постать манячила по кімнаті.

Вербун помітив, що кіт дивиться на нього.

— Ти чого баньки вирячив? — гукнув він і, перше ніж кіт оговтався, стусонув його кулаком.

Бабуся злякано подалася з кімнати, несучи зневаженого kota.

Вербун кинув на ліжко пальто й кашкета та зморщив своє обличчя. Пенсне йому перекошилось і стало сторчкосу.

— Ну, — захрипів він, — вона дограється! Я візьму її отако... та й нівечитиму, нівечитиму...

Він стиснув кулаки і ворушив ними в повітрі, мов викручуючи мокру ганчірку.

— Наталка дитини від мене хоче! Дивись, оце батько!

Він витягнувся перед Остапом на весь зріст, худий та розкуйовджений, і вказував на себе пальцем.

— Бачиш батька? — придушено зареготав він. — Яке безглуздя! Та я візьму її за горлянку — отаково, та й стискуватиму потихеньку... Нехай дохне!

Потім він різко махнув рукою.

— Вчора захистив дисертацію — приват-доцент. А мені що? Більше грошей, значить спокійніше.

Він заворушив руками волосся.

— Шахи, Остапе?

— Добре, — відповів той.

Обидва схилились над дошкою й безшумно посували фігури.

— Мат! — гукнув врешті Вербун.

Він ще кілька хвилини сидів нахилившись над дошкою та смакував потихеньку свій вус. Потім він запаляв, натяг пальто й кашкета та вийшов, не прощаючись.

Коли за Вербуном зачинилися двері, в кімнату зайшла бабуся Одарка та знову розташувалась коло світла з своїм в'язанням.

— І що воно за людина, — казала бабуся про Вербуна, — біжить, кричить, лютує... А що йому треба — він і сам до ладу, мабуть, не тямить. Котика он побив... Хіба це добре?

Вона нахилилася до кота, що вже спав у неї на колінах. Переконавшись, що він живий, вона знову почала низати разом з петельками свої оповідання, тихі й одноманітні, як стугоніння далекої машини. Вітрець давно уже завмер над містом і не залітав у вікно, розсипаючи по підлозі дзвінкі шуми весняної ночі. Кімната здавалася зовсім порожньою, і бабусяна мова була джюрчанням часу над пустелею.

Знову підвівся Шаптала з фотелю, рвонувся до дверей і спинився, весь у чеканні. Кроки все виразніше брили і наближались до дверей. Лише вони відчинилися, Шаптала кинувся до батька й схопив його руку.

— Вже? — запитав він.

— Здоров був, Остапе, — в'яло промовив батько і сів на ліжко.

Шаптала став одягати свою шкіряну тужурку. Батько промимрив нечутно, а далі почав терти пальцем чоло.

— Куди ти? — спитав він, бачачи, що син надів капелюха.

— Іхати... до вас, — відповів той.

Знівечена посмішка скривила батькові губи.

— Я спочину, Остапе, — сказав він прохливо. — Посидьмо тут, Остапе, тут гарно... А там свічада простирадлами запнуті, — додав він з раптовим жахом.

Бабуся Одарка здивовано дивилась на них, спантеличеная їхньою мовою.

Приїхавши на село, Шаптала зранку пішов у поле, виліпив там гірлянду з диких квіток і нею оповив сестринє тіло.

Олюся лежала у білому вбранні на столі і дві свічки танули їй у головах.

Шаптала поставив стільця біля тіла, сів та, поклавши руки на стіл, дивився на обличчя Олюсі. Воно лежало перед ним наче вирізьблене з білого дерева, наче складене з мозаїки рукою талановитого майстра.

Потім він переводив очі на скрещені руки, оглядав грезетові черевички, що висувались з-під довгого вбрання, окидав зором усе схудле тіло сестри. Ніколи не підіймуться віі,

де сховалися очі, не ворухнуться руки, не бризкне слово. Смерть.

Шаптала споглядав смерть. Ось вона залила собою це тіло, оповила його, дихала навкруги, і подихи її були тихі, як бриніння далекої пісні. Жодної тасмвиці не заховувала в собі смерть, жодної злости не кидала в душу, і тонкі пахощі, солодкі, як зів'ялі квітки, розливала вона навкруг себе.

Смерть була розсипана по кімнаті, як порошинки в сонячному промінні. Смерть була ласкавим струмком, що ли- не між скелями, несучи з собою притомлене листя.

Шаптала насолоджувався близькою присутністю смерті. Він вітав її, але не словом або думкою, а просто віддавався їй увесь і, заплющивши очі, почував, як вона пестить йому тіло. А потім знову дивився на мертву сестру і думку за думкою клав коло неї поруч з квітками.

День гаснув, і поволі яснішало світло двох свічок, запалених у головах Олюсі.

Морок поставав з підлоги й завішував вікна. Свічки миготіли, розкидаючи плями, й ворухнули їх на обличчі померлої; то іноді заспокоювались вогники і здавалося, що світиться саме обличчя та бережно сипле світло навкруги.

Шаптала запалив ще свічку й почав читати псалтиря. Так прохала його мати. Читав він тихо, мов розмовляючи до себе, і його шепотіння сипалось по кімнаті, як пушливий сніг. Воно пливло над мерцем і тануло по темних кутках.

Згодом Шаптала облишив читати, загасив свічку і пиль- но дивився на обличчя Олюсі.

«Сестро, — думав він, — ти зараз полинеш відсінь... А з тобою зникне запахність смерті і лишиться в кімнаті порожнеча та темрява. Досі ти була ще тут — я бачив скрізь твої очі, тиха посмішка твоя бриніла в повітрі. Я розмов- ляв з тобою й ти відповідала. А зараз ти йдеш... Треба про- щатись нам, сестро».

Він знав, що востаннє говорить з Олюсею, і тремтіння почало хвилювати йому тіло. Він зітхнув і схилив очі.

— Спи, сестро! Засни в тьмяних присмерках, де тиша застелилась, як мла. Там спокій обійме тебе та пригорне до своїх великих грудей. Там згуки ушухли і рухи завмер- ли в далечині...

Несподівано бризнули йому з очей сльози. Вони лилися без ридань і лоскотали щоки. Він підніс руку до очей, а потім задумливо роздивлявся її, змокрілу. Коли сльози спи- нились, він ще нижче похилив голову.

— Іди ж, сестро. Хай думки мої застелять твій шлях, а мрії проводять до країни сутінків. Тоді я витчу зі спо-

гадів образ твій та поставлю його непорушно в своїй душі. Вічну свічку подяки я запалю перед ним і все, що ти дала була мені, всі нестощі й покору — я віддам... Я шукатиму й найду когось невідомого ще, кому віддам життя, кому скориться моя сила та розум в ім'я твоє...

Коли він підвів очі, в кімнаті було порожньо і так тихо, що кожний рух його голосним дзвоном лящав у голові.

На столі лежало чуже тіло, і дві свічки освітлювали засохле обличчя.

Олюсю вже було поховано на сільському кладовищі. Невеличкий залізний хрест був поставлений над її домовиною.

А в хаті Шапталів ще жило тасмне передчуття чуда. Батько й мати у глибинах своїх душ чекали, що відчиняться зненацька двері і Олюся завітає в кімнату, свіжа й весела, ніби повернувшись з далекої гулянки. Ніхто не здивувався б її приходу. Вона засміялася, сіла б разом обідати, та все було б так просто і гарно.

Напружено жили батьки останніми днями. Батько, йдучи до молочарні, несвідомо сподівався зустріти дорогою дочку, а мати, порякуючись по господарству, зненацька облишала все та радісно повертала голову — їй здалося, що Олюся пройшла коло неї.

Мовчки підводилась родина ранком, мовчки снідала й розходилась. Розмовляти про щось, крім смерті Олюсі, не можна було, бо то була б люта зрада її пам'яті, а кожний жахався одверто вимовити слово «смерть», коли це ще не було певним, коли Олюся могла несподівано повернутись.

А Остап не гадав більше про сестрини смерть. Ще тоді, коли всі підходили востаннє цілувати небіжку, він нахилився над тілом, що лежало, але не поцілував. Спокійний він слідував за труною на кладовище, мов ховав кого мало-відомого й нецікавого.

Бо дедалі, то певнішим здавалось Шапталі, що Олюся ніколи не помирала, бо ніколи й не жила. Він не міг пригадати живої Олюсі, своєї сестри.

Тоді він зрозумів, що в дійсності Олюсі не існувало. То була мрія, що прилинула й захопила йому всю душу, затьмаривши й затерши ранішні думки й почуття. Душа його робилась незайманою, як пелюстки щойно розквітлої лілеї, а мрія про сестру, що нібито віддала йому своє життя, була тлом, на якому мали заслатися прийдешні пригоди.

Поволі відбувалось народження нової душі Шаптала.

Він ходив у сад, що розлігся поблизу їхньої хати, старовинний сад, загусклий і занехаяний. Ще за часів кріпацтва було його насаджено, і він перетворився у ліс, переплутаний розмаїтим гіллям. У гушавині його з'явився ставок, порослий високим очеретом, і вода в ньому заховалася під густою ковдрою зеленої ряски.

Там він сівав на широкому пні підтятого дуба, якого стовбур валявся поблизу, чорний та пліснявий. Нерухоме зелене вбрання ставок, набрякла трава, заставлена навколо, очерет, що колихався з боязким тріпотінням, — все це було ніби страшенно притомлене, ніби втекло від життя, прагло лише спокою і знайшло його.

Шаптала сидів, схиливши голову на руки, дивився на ряску, слухав шепотіння очерету. І згодом все навколо робилось зеленим, як ряска, і не було інших згуків, крім шарудіння очерету. Потім і це сірішало, відступало та з'єднувалось з невидимою вогкістю, що м'якшила мозок, і тіло розливалось, розтоплювалось у повітрі і лише рятмічні хвили вогкості котились у просторі.

В ці менти замертвіння тіла і мозку, в глибинах свідомості творився образ Олюсі — її мрії, що вселилися в душу і все скорили. Навмисно завмирили всі рухи, щоб не шкодити напруженій праці утворення мрії, і тіло відпадало, як зайвий тягар, щоб всі сили віддалися на її втілення.

Шаптала підводився цілком виснажений. Ніби всі нерви його були порізані та залляті кров'ю, а тіло закатоване і тому безсиле.

Минув тиждень, а Олюся не приходила. Тоді зрозуміли батьки, що вона дійсно померла і страшною новиною вразила їх несподівана свідомість цієї події. Рознач вирвався із їхніх грудей та звірем розлігся по кімнатах. Чекання чуда змінилось зневірою.

Тільки тепер почулось, що в хаті скоїлось щось жорстоке. Тиша, що панувала допіру в кімнатах, перетворилась у стогони матері та голосні зітхання батька, що тинявся, розчавлений безнадійністю.

Облишили варити обід і їли, що трапиться. Пил застелився на вікнах та підлозі і ніхто не стирав його. Довго не лягали спати, сиділи за північ та все думали й катувались.

Мати не плакала лише тоді, коли сухі ридання самі спинялися їй у горлі. Батько прилюдно лише зітхав та ніяково посміхався, а по куткам ховав свої важкі сльози.

Лише тепер залунало в повітрі слово «смерть». Немов смерть щойно прийшла велика й нахабна, розсілась по всіх стільцях, захопила все повітря і ніде було повернутись, нічим було дихати. Все загарбала смерть.

Мати здебільшого сиділа на канапці, виснажена лихом та риданнями. Тільки-но поверталася до неї хоч краплинка сили, вона знову перелякано заціплювала пучки та припадала до столу.

— Де ти, Олюсю? — вила вона. — Де ти, доню? Іди ж сюди! Йди до нььки! Чусш, Олюсю?..

Вона стихала на мить, прислухаючись, і, зневірившись, кричала ще голосніше:

— Боже, навіщо це? Навіщо смерть? Навіщо вмирати? Боже!

Йй ніхто не відповідав. Батько, заціпивши губи, сновивав з кімнати до кімнати, і скарги дружини падали йому на зважнілу голову, як удари довбні.

Коли ж Остап повертався з лісу, мати кидалася до нього та в болісних обіймах притискувала до себе. Вона перелякано дивилась на нього заблуканими очима та стогнала:

— Не вмирай, Остапе! Живи! Живи!

Мати не хотіла відпускати його від себе. Він мусив сидіти коло неї та слухати її нарікання. Він мусив дивитися, як вона, розпатлана й розхристана, тіпається йому на колінах, як підрізана курка.

— Скажи, що ти житимеш, Остапе! Сину, скажи, що ти не помреш! — гукала вона, засапуючись від ридань.

— Добре, — відповідав той.

Іноді мати хапала його обличчя руками та починала шалено цілувати, заливаючи слізьми. Вона гортала його, кремезного, до своїх усохлих грудей, мовби дійсно хотіла захистити від смерті.

І Шаптала не міг липатися довго вдома, бо бачив страшне непорозуміння, що там колось. Дедалі, то чужішою ставала йому мати з її недоладним жахом перед смертю. Часом навіть прикро було слухати її скарги на смерть — таку тьмяну, що родить великі мрії.

Те, що стало матері прокляттям, синові було за молитву. Бо розквітнула йому мрія в новій душі, і він з насолодою відчував свою фізичну міць та духову волю.

Шаптала став ще більше мовчазним та ще більш уподобав самотність, бо ніколи не лишався наодинці: мрія жила в ньому, і коли тихо було навкруги, вона неясними об-

рисами мерехкотіла перед очима, і Шаптала побожно схиляв перед нею голову.

Ночами він довго лежав, розплющивши очі, та почував, як котиться снага йому в тіло через те, що мрія жила йому в грудях.

Він гадав:

— Я народився наново... Я снядів був за розрахунками, а ось мене викликано жити. Я не зауважав на людей, а ось маю віддати комусь свою міць та волю. Я любив напівтемний захисток свого кабінету, а ось маю вийти на вулицю й обнятись з сонцем... Мрія втілилася в мені, і я мушу жити во ім'я її. Те, що я вважав досі своїм, — належить їй. Вона володіє кожним клаптиком мого тіла, кожним рухом моєї думки. Бо я маю її у серці.

Потім він казав до Олюсі:

— Чуєш мене, далека сестро? Я дізнався врешті, що ти — смерть. Смерть, що запалила в душі моїй смолоскип, то ти, сестро. Як чудово мати смерть за сестру! Ти чуєш мене, сестро-смерте?

Затаївши віддих, він почував тихі сміхи в кімнаті та невидиме коливання повітря. Тоді він спокійно засипав, знаючи, що з кожним подихом цілує свою сестру.

Між тим почали дохнути кури. Ряба корова Шапталів забігла невідомо куди, та її й не шукали. Город заріс, бо його забули полоти. У хаті бруд укрит підлогу і купою лежав на столі неприбраний посуд. Іноді ранком забували відчиняти віконниці й лишались у темряві.

Мати стала вигонити чоловіка з хати.

— Іди, йди собі, — злісно казала вона, — чого б я тут вештавсь?

Старий Шаптала покійно виходив, ішов вулицею, спинався непомітно та стояв замислений. Потім, прочунавшись, перелякано простував далі.

А мати кликала до себе сина і, коли той приходив, садвила коло себе й починала голубити.

— Прости мене, сину, — казала вона, — що я стала така... Гримая на батька, не роблю нічого... Я боюся смерті, я не хочу її, а вона никає тут поблизу. Іноді вночі чую, торохтить стільцем... То вона блукає.

Мати злякано притиснулася до сина і боляче здушила йому руку.

— Чую вночі, — шепотіла вона, — шарудить, ніби книжку гортає... Чого вона ходить? А то підійде до ліжка, спиниться та дивиться, дивиться на мене... Ой, ой! Не кидай хоч ти мене, сину!

— Я маю їхати завтра, — промовив Шаптала.

— Не жартуй, Остапе. Чого ти пойдеш до міста? Адже ж твоя гамарня стоїть? А то поживеш з нами... Я догоджати тобі... Хто так догодить, як мати?

Остап повторив упевнено:

— Я завтра поїду.

— Ти навсправжки, Остапе? — неймовірно питала мати. — Ну скажи, що шуткуєш, і я засміюся. Ну скажи, скажи...

Вона захопила його руки та смикала до себе, немов хотіла стягти його додолу. Він спершу сидів непорушно, а потім почав поволі підводитись. Але мати одразу кинулась його обіймати.

— Ах ти, дурненький, — шепотіла вона. — Чого ж ти не кажеш? А я давно помічаю — чого він задумливий такий? Так вези її сюди, свою коханку... Я прийму її як сподівану, я слугуватиму їй, я за покоївку їй буду, — тільки лишися тут, біля мене!

— Я не маю коханки...

Тоді мати впала йому до ніг і заридала, обвивши їх руками.

— Не покидай мене сину! — стогнала вона. — Що я маю сама робити? Батько такий заляканий, як і я. Навколо смерть торохтить маслаками... Сину, не їдь! Сину, лишися!

Ввійшов батько. Мати похапцем підвелася й почала витирати сльози волоссям.

Батько, винувато посміхаючись, запитав:

— Василю, я ще як снідав учора, та й досі... Хліб, може, є, га?

Мати гукнула:

— Немає хліба! Нічого немає!

Старий Шаптала надів шапку.

— Тоді я в Панченко позичу...

— Куди ти йдеш? — верескнула мати, стиснувши голову. — Он Остап завтра їде! Син мій мене лишає! Син мій мене катує!

Шаптала дивився, як вона впала на ліжко та скигліла, зарившись у подушки. Його зненацька вразило слово «син», яким його зивали. Він не почував більше, що ця жінка йому мати, що він народився у цій хаті і що все навкруги бачило його дитинство. Він знав, що мрія його зрадила і не мав рідні, крім неї.

Галай образ собі кімнату Вербуна за мешкання головне з того приводу, що вона була на горі. З вікон її можна було бачити все місто навкруги, річку, а за нею лани та

гаї. Ранком видно було звідти, як тяглися з сіл вози та скупчувались на майдані, що розлігся ліворуч; як з усіх кутків міста виринали ранком люди та сунулись на поторжу чи одинцем, чи цілими юрбами. Видно було головну вулицю й її безмежний рух, міський сад, що прокидався вночі, коли засипали будинки, і далекі передмістя, що, здавалось, спали день і ніч, бо їхній гуркіт не дістався вуха.

Отже, стоячи біля вікна, можна було мати все життя міста на очах та тішитись його різноманітним виявленням. Можна було, перехилившись з вікна, брати участь у цій житті, вдихуючи його в себе, рости в його галасом і конати в неясними шумами річки.

Вербун дав згоду, і це скоїлося лише тому, що вони, всі троє, ставилися один до одного інакше, ніж до всіх інших.

Випадок уперше з'єднав їх у пансіоні пані Чужинської, яка, будучи вдовою, віддавала одну кімнату з харчуванням. І одного року в села привезли туди маленького Остапа, Зінька з невеликого повітового містечка, а до їх — Левка, якого мати кинула його батькові, а той, не любивши худорлявого сина, що змалечку ставився до всіх зневажливо, що позбувся, завдав до пансіону, дарма що сам мешкав у місті. Всі троє мали вчитися.

Пані Чужинська сказала їм у перший день:

— Дітки, матері ваші доручають вас мені. Я постараюсь справдити їхнє довір'я. Гарне поводження — перша окраса людини, а пильне навчання — друга. Мені належить стежити, щоб ви досягли їх обох, бо, не забувайте, я вам усім — замість матері.

Вона посміхнулася їм і погладила кожному голівку. Сказала вона так не тому, що дійсно гадала виховувати й стежити за ними, а щоб зробити перше враження, що, на її думку, мало позбавити її необхідності робити ці враження надалі. Їй же, дійсно, було не до хлопчаків — було їй за тридцять, і підтримування штучної краси та силкування зачарувати багатьох прихильників, що безутомно товклися у неї день і ніч, забирали всю її снагу і весь час.

А слова її дійсно вразили хлопчаків. Вони виразно відчували, що починається їм нове життя. Пані Чужинська, мов чорна риса, відокремилася їм їхнє минуле. Гнітюче почуття невідомої майбутності опанувало ними і тому, що кожний прагнув лише самотності, вони зненавиділись на той день, бо заважали один одному.

Мовчки вони повечеряли й самі постелили собі ліжка, як замовила їм робити пані Чужинська. Вона потурбувалась про те, щоб одразу поставити їхнє життя у певні рамки, одразу напрямити його, аби після менше було з на-

ми клопіт. Обов'язки їхнього співмешканства були ретельно розподілені в той же вечір: на два тижні наперед були призначені чергові, що мали стежити за порядком у кімнаті, гасити ввечері електрику, читати вголос молитви рано і перед сном та відповідати перед панією за всі непорозуміння й шкоди. На стіні був повішений розпис їхнього дня, де зазначено було години, коли йти на прохід, коли готуватись до лекцій, а коли лягати спати.

Їм стала гидкою пані Чужинська, що з прихильною ніби посмішкою, без жалю зламала всі їхні звички й колишню волю в батьківських ролинах. І душною, ненависною зробилась їм велика кімната, куди їх утиснуто було силоміць, і три охайних ліжка, що стояли рядком, й ікони, що до їх треба було разом молитись.

Але жоден не висловив того, бо вони ще не йняли віри поміж собою.

І лише вночі, коли зробилось нестерпуче важко від тисні, маленький Остап заскиглив, нудьгуючи за матір'ю і степами, що він їх кинув на селі.

Зів'як, що його ліжко стояло поруч з Остаповим, схопився й прошепотів:

— Цять! А то ще «вона» почує...

Левко теж підвівся і підійшов до Остапа.

Виявилось, що ніхто не засинав ще. І хоч не мовлено було тоді між ними жодного слова, хоч за хвилину вони знову розійшлися до ліжок— вони заснули спокійно, бо кожний вже не був самотнім. Вони відчули спільність своєї долі і мовчки утворили в ту ніч міцний союз.

З року на рік щораз більше виявлялись різниці їхньої вдачі, а втім, щільнішими робились між ними зв'язки. Вони ставилися один до одного з безмежним імовір'ям, не мали між собою тазмиць і те, що вчилися вони по різних школах та поза мурами кімнати жили кожний окремим життям, ще близькішими робило їх, коли вони сходились до купи.

Їхнє невеличке товариство було їм кутком, де панували інші закони, ніж в останнім житті. Позбавлене брехні, заздрості і злоби, воно було їм відпочинком і розвагою після негод та борні, що їх кожному довелося зазнавати. І вони, сходячись, відчували це, і росла їхня взаємна пошана.

Згодом вони опанували життям, і шляхи їхні розбіглись. Проте, хоч час і зробив їх далекими один одному, вони звикли вважати себе мов галуззями одного стовбура.

Отаборившись у Вербуна, Галай повісив над ворітьми

будинку свою «візитну картку» — вивіску, де намальовані були два чоботи: один великий, а другий — дитячий.

У кімнаті він посів куток коло листівного столу та поставив там свої речі — невеличку скриньку з майном і таку ж з приладдям до шевства. Спав він долі на рядні, вкриваючись другим. Вечорами електрична лампочка, що стояла у Вербуна на столі, освітлювала й куток, і Галаві було вільно працювати.

Все було гаразд і зручно, але перший час Галай почував себе напевно. Перш за все він приніс з собою в кімнату пахощі шкіри і вважав себе за них відповідальним. Крім того, майже щодня приходили до нього добродії й добродійки замовляти взуття. Все це могло врешті роздрочити Вербуна.

А саме головне, що Галаві випадало працювати дома після обіду, саме в той час, коли Вербун або теж працював, або, сновигаючи по кімнаті, обмислював свою працю. Бо зранку вони розходились: один до університету проводити лекції, а другий до військової майстерні, де був мобілізований. А шевцювати й не стукотіти молотком було неможливо.

Він сказав Вербунові в день переїзду:

— Слухай, Левко. А я стукотітиму тобі під вухом.

Дійсно, вони сідали майже поруч, бо лампочка була одна.

— Стукоти, співай, гвалтуй,— зневажливо відмовив той.

Він закурив і, витягнувшись на стільці, додав:

— Ти гадаєш, я багато уваги звертаю навколо? Он там,— він показав на вікно,— багацько шведяє й розмовляє,— ти гадаєш, я зауважаю? Ще б пак! Та тільки зверни найменшу увагу, так і прилипнуть... так і скрутять...

Помовчавши трохи, він зморщив обличчя.

— Це ж подібне до пастки,— промовив він похмуро.— Сальце там, ідеали різні. Поластивсь — хляп! — і в пастці, і бринчить на тобі якийсь ланцюжок. Ні, під три чорти!

Здебільшого він з Галаєм не розмовляв. Іноді, правда, розмірковуючи, він дивився на співмешканця довго і пильно, але так само дивився б він і на шафу, коли б та в той мент була йому на оці.

Одначе днями на Вербуна находив «сказ», як охрестив цей стан Галай. Це траплялось, звичайно, тоді, як Вербун мав йти почувать до Наталі.

Тоді він починав до всього чіплятись та прискіпуватись, немов усе навкруги зненацька звернуло на себе його увагу і драгувало. Він починав ретельно оглядати стіл, за яким працював, та, скінчивши огляд, зневажливо казав:

— Гарно зроблено! Попомучився, певно, який йолоп, поки доп'яв! А ось я сиджу і мені належить його праця...

Галай стукотів собі молотком або мовчки сучив дратву.

Вербун підводив до нього своє заросле обличчя та, глузуючи, пропонував:

— Ану, давай молоток, я тебе по головешці стукону...

І ніби дійсно збираючись виконати свій намір, підводився й, засунувши руки в кишені, підходив до шевця.

— От ти чоботи майструєш,— провадив він,— потієш, гнешся... А якесь мурло за півроку їх зіб'є. Так чи не краще я зараз черкону тебе по голові...

Галай мовчав, бо знав, що, почувши слово наперекір; Вербун прив'язне до нього години на дві. А так він лише вилає його добре, почне гасати по кімнаті та махати в повітрі стиснутими кулаками.

І врешті побіжить до Наталі.

Повернувся Шаптала до міста з новим жалібним настроєм. Ні благання матері, ні безпечний вигляд батька, якого вже, здавалось, нічого не обходило, не вплинули на Шаптала. І всі пригоди на селі були легенькою хмаринкою, що одразу ж розтанула в променях його душі. Від минулого лишилися ватерті образи, що не викликали хвилювання.

Ним опанував щемлячий потяг до світу. Він поставив тавро на минуле і виходив у життя мовби уперше, у темне життя, якого не знав і якому мусив віддатися. Виникали надії, легенькі, як тріпотіння крилець бабки, невідомі доти сподівання влади над собою, але все неоформлене і все це ще більше турбувало його та тягло до людей.

Він був певний, що повинен віддати комусь своє життя в ім'я мрії. Тому-то став надзвичайно обережним до себе. Мовби він лише тимчасово володів своїм тілом та думками і мусив незабаром передати їх тому, хто прийде панувати ним. Став він більше спати, ніж звичайно, хоронився від протягів, яких ніколи не боявся, і, хоч було вже зовсім тепло, не починав купатися.

Щоранку виходив Шаптала з хати і блукав по вулицях. І що більше скупчувалось на них народу, що більше гомону й стуку нависало в повітрі, то розхвилюванішим почував себе Шаптала. Адже з натовпу мала вийти людина, якій він буде коритися. Він шукав. Придивлявся до облич, що миготіли перед очима, ходив довго, з вулиці на вулицю, і дріж проходила йому по тілу, коли візники гукали на нього або дзвоник трамваю несподівано бринів йому коло вуха.

Серед юрби, в її широких хвилях, він почував себе со-

ром'язливою жінкою, що з голоду вийшла сюди продаватись, але ніхто не запитував її, а сама вона не насмілилась ще признаватися за свій крам. І коли люди розходились з вулиць обідати, Шаптала дивився навкруги з почуттям безнадійної образи, що ворушилась, тоненька й гостра, та лоскотала горло. Потім він теж ішов додому, виснажений сонцем, ходячиною та невгавучим галасом юрби, що ще довго бринів йому в вухах.

Тому, що він жив чекаючи, він став нервовим. Він мав одне жадання і все, що не стосувалось до того, він з розпукою відкидав геть. Так, балаканина бабусі Одарки одразу зробилась йому нестерпучою. Вербуна, що забіг був до нього пошахувати, він зустрів надто холодно і гуляти відмовився, за що той послав його під три чорти і вилив на нього всю свою зневагу.

Щоб забезпечити собі спокій та відпочинок після денної блуканини, почав Шаптала і ввечері облишати хату, повертаючись аж за північ. Ходив він на берег Дніпра, лягав там і, силкуючись не думати, стежив, як згасало сонце, як човни снували по річці майже без шелесту, а раптові вигуки й пісні рибалок стелились над водою, повні вогкості й тепла.

А коли все стихало, коли робилось чутним, як дзюрчить вода та хлюпотить об каміння на березі — відчував Шаптала ще глибше свої неясні поривання і тиск серця, що щеміло, як легенька рана. Він пригадував минулий день, байдужий натовп і себе, що тинявся між юрбою, та почував себе мандрівником, якого блукливий вогонь без мети водить серед простору. Острах, що він під час блукання загубить свою мрію, що вона загине, непотрібна, ніким неспізнана, охоплював його і, стиснувши тремтячі руки, він заплющував очі та шепотів:

— Сестро! Я готовий... Де ж ти? Не облиш, не облиш мене...

І серед стукоту серця починав відчувати теплу запашиність, що повставала круг нього з землі та річки і лилася з неба. Зогрітий нею, як покинута дитина коло теплих грудей, оп'янілий від її гущини лежав непорушно на траві, а в серці вже живилась бадьорість.

Квітнула його мрія.

Так тягнулися один за одним дні і кожний заносив з собою частину сил Шаптала.

Ранком він підводився та йшов на вулицю. І хоч було світло навкруги — все здавалось йому сірим: хоч сонце

пекло — холодні струмки морозу прокочувались іноді йому по розм'яклому тілу.

По обіді він лягав і пролежував аж до вечора з посмішкою непорозуміння на обличчі. З кожним часом важчало йому на душі і пуста зростала в середині, як провалля.

Він почував, що з кожним днем падає нижче, замість йти до мрії. Почував, що виснажується, а мрія блідне в його свідомості. І коли він гадав, що мрія, якій він віддасться, — омана, його охоплювала млість, тягуча, липка, що робила тіло купою тіста, а думками опановувало безволля, бо, зневірившись у мрії, він губив усе. Усе робилось нікчемним, дрібним, і шлях страждання, яким він дійшов до мрії, яскраво виступав перед його на доказ, що марні ті його поривання.

А слідом виступало наперед питання — що робити з кремезним тілом та думками, що він їх мав? Він ніс їх, як подарунок, і ніхто не прийняв його. Навіщо ж вони?

А втім, серед млості тіла й зневіри думок, як тоненька півочка невидимого джерела, струмилась запашна надія. І коли почував Шантала, що кублиться вона між думками, а тіло міцнішає від неї, заплющував очі і захоплено гадав:

— Сестро! Ти ще не покинула...

Але сили падали, й голова палала від напруження.

І ось прийшов той день, що підтяв Шанталу.

Як звичайно, він сновигав по вулиці, напружений, самотній серед галасу міського життя. Ходив тихо, не хапаючись, іноді спинявся і докірливо дивився на людей, що линули повз нього. В голові йому притомлено ворушилась думка, що неподільно посіла його після смерті сестри:

— Ось я, дужий... візьміть мою силу...

Несподівано він почув, як хтось назвав його ім'я. Він шарпнувся, кинувся в юрбу та допитливо зазірав у вічі перехожим, шукаючи. Серце йому задзвонило, і очі стали нерухожими. Хто його кликав? Хто кликав його?

Перед ним миготіли незнайомі обличчя і жодне не відповіло на питання, що клекотіло в його душі. Він пішов нацереріз юрбі, штовхався, дерся кудись уперед, заціпивши губи. І враз так знесилів, що хитаючись, мусив був прихилитися до паркану.

Йому стало нестерпуче задушно, хотілось сховитись за сорочку й роздерти її, щоб повітря освіжило груди. Очам стало боляче дивитись на залляті сонцем будинки, а зневіра різнула йому душу, як батіг по голому тілу. Шантала зрозумів, що він зайвий зі своєю мрією, і ніхто не зверне на нього уваги. Він зрозумів, що люди, які сунуться повз, не потребують його душі.

Голова йому хилилася і коліна стали вгинатися, Коли він збагнув, що має зомліти, він пручнувся й потер рукою спітніле чоло. Всі думки йому потьмарилися, тіло боліло й до незмоги хотілося спати.

Вдома він упав на ліжко й лежав. Образа і біль за свою непотрібність обхопили його полум'ям, і він з ненавистю гадав про своє м'язисте тіло, що лежало ось купою зайвого м'яса.

Надвечір він ясно зрозумів, що гасне його мрія. Він широко розтулив очі й схопився за груди: ось тут вона жила, а тепер зникла. Ось тут вона кублилась і гріла, а тепер холодно... Він знав, що гине.

І коли почуття власного загину опанувало ним, в уяві йому виник берег Дніпра, легенький плюскіт води і нависле пасмате небо. Він похапливо добув капелюха і облищив хату.

Була ніч, і місто принишкло. Блідими плямами маячили ліхтарі серед темряви, немов обриси неясних надій серед моря одчаю і суму. Незграбними скибами лежали далекі будинки, страшні, як чудо. Він ішов сам, кроки його дзвінко лунали в порожніх провулках. Здавалось, усе життя міста скупчилось в нім, і він ніс на плечах його вагу.

Коли він забачив темну стьожку річки, то ще наддав ходи і, врешті, спинився над водою. Він з жадобою озирнувся навкруги, підвів голову до неба і, почувачи, що серце його щемить, як стиснуте, побачив, що небо з хмарами, річка й земля також чужі йому, як і місто з юрбою й трамваями. Зникла вже запашисть води, що живила його ще вчора, і небо схилилось над ним, повне суворого спокою.

Шаптала сів на камінець. Він чувач себе вигнанцем цього світу. Він гадав про місто, що заснуло йому за спиною, про людей, що спочивали зараз, та про себе, вигнаного й непотрібного. Що вдіяли ті люди, що віддали вони, щоб зробитися потрібними іншим, щоб дістатися життя? Невже мали вони мрію, величншу за його? Невже кожний з тих, хто спокійно спить, зараз міг би бездоганно віддати душу і тіло, як він це жадав зробити?

— Де ти, сестро? — шепотів Шаптала, — прийди... бо конає моя мрія...

Зібравши сили, він підвівся і, простягаючи руки, заблагав:

— Сестро! Ти, що пануєш у тьмяних присмерках тиші! Невже правда, що смерть руйнує душу і вселяє жах, а не радість? Невже загасне твій образ, сестро, і засохне моє серце, покинуте мрією?

Коли він замовкнув, навкруги було тихо. Шепіт його благання безслідно покотився над річкою і затоп у ній.

Тоді Шаптала опустив руки й поволі почав лягати на землю ниць. Він підклав руку під голову, почувачучи, якими великими зробились йому очі. Коли рукав сорочки змокрів, він підклав другу руку, і думки його затонули в слюзах.

Здавалось, що річка коло ніг його, хмари на небі, вогкість землі та повітря — породження сліз його. І сам він пливе на хвилях сліз.

І раптом — крик! Серед потоку сліз, що затопив собою землю і прислав усі звуки, — крик гнітючої розпуки, чужий несподіваний крик!

Шаптала схопився, збентежений. Крик перервався, заглушений виплеском води, і Шаптала вмент майнув до скелі, звідки той повстав був, та кинувся в річку. Вода буяла там виром і гризла виступи скелі.

Він пірнув і виринув захлинаючись, бо чоботи його налилися водою і набрякла одежа гальмувала рухи. Змагаючись з течією, він удруге пірнув — і добув. І тому, що волосся, яке він ухопив зубами, було довге й рясне, він збагнув, що то — жінка.

Коли він виплив на берег, тремтячи від холоду й втоми, стогін зірвався йому з уст. То був крик перемоги.

Заціпивши зуби, щоб не втратити решту сили, Шаптала кинувся бігти, перекинувши жінку через плече. Діставшись кімнати, він обережно поклав її на ліжко і притиснувся вухом до її грудей: вона дихала і тихенько стукотіло її серце.

Шаптала стягнув з жінки мокру одежу, натяг на неї свою білу сорочку та щільно загорнув її в ковдру. Потім сам перебрався.

Тепер лише мав змогу придивитися до неї. Світло лампочки падало так, що Шапталі довелося схилитись навколпшки, щоб розглянути її обличчя.

Спершу він не поиняв віри своїм очам: Олюся лежала перед ним. Він нахилився низько до неї. І тільки тоді, коли відчув тьмяні пахощі квіток, змішані з теплим подихом розтопленого воску, — зникло його хвилювання і величний подив налив йому груди. Ширшало його серце, і кожний удар його дзвонив хвалу.

Непритомніючи з захвату й втоми, схилив Шаптала голову на ліжко і заснув, посміхаючись.

Через кілька хвилин він прокинувся, охоплений хвилюванням. Він обережно нахилився над жінкою, та ще лежала в забутті. Шаптала загасив електрику, бо заходив уже ранок й у вікні червоніло світання. Він сів у фотель і чекав.

Незабаром жінка застогнала, а потім враз схопилась і жахно крикнула, тримаючись за ліжко:

— Де я?!

Шаптала підвівся, та, бачачи, як ще більше поширились її очі і вона сполотвіла вся, пручнувшись, ніби хотіла бігти, спинився і тихо промовив:

— Не лякайтесь...

В його голосі було стільки ласки й проханья, що вона заспокоїлась і вже здивовано дивилась на Шапталу. Та раптом вона зойкнула і сховалась з головою під ковдру.

— Це ви мене... переодягли? — хвилюючись, запитала вона звідти.

— Я... — несміливо відповів Шаптала.

Згодом вона поволі одхилила з обличчя ковдру та, стиснувши її пучками, журно спитала:

— Навіщо? Навіщо? Нічого ж немає, нічого...

Вона дивилась Шапталі просто в вічі, і, той здригнув від її журби. Жахаючись, щоб вона не заридала, він похапливо наблизився, стиснув руки, мов на моління, й промовив:

— Не плачте! Сльози ваші — мої сльози... Ви кажете — нічого немає... Дарма! Я піднесу вас... Я знайшов вас й не можу позбутись. Ваша смерть буде й моєю.

Жінка підвелась трохи й незрозуміло дивилась на Шапталу. Той же жахливо казав далі, нахилиючись до неї:

— Все моє — ваше і ніщо ваше не є моїм. Душа моя житиме вами, і коли ви відкинете її, вона, порожня, загине. Скільки я шукав — шукав і страждав.

Він був виснажений чуттям і словами, яких ще ніколи не вимовляв досі, і її зневажливий регіт запаморочив його.

— Порожня душа! Шукав і врешті знайшов! — жорстко промовляла вона, сміючись. — Я чула це, не раз чула. Я досить приваблива, щоб таке чути. Одійдіть від ляпця, — люто додала вона.

— Не те, — прошепотів Шаптала, — не те...

Він посунувся до столу, схилився на нього й дивився у вікно.

Там бував ранок.

— Я шукав, — казав він тихо, — обливаючи жалем свої слова, — шукав між людьми, а вони мовчали. Те мовчання внесило мене, та я бачу, їхня мова жорстокіша за мовчанку. Бо їм непотрібна душа.

Вона зачудувалась його повільною мовою, образа її зникла і, ніби у відповідь, повстали у неї слова, яких вона досі не знала, що мала:

— Я не мала нікого... А життя не любить самотніх, і я гадала, що річка милосердніша за життя.

Вона замовкла, захлинена спогадами.

Коли вона, Лася, була в останньому класі школи, померла її мати. Це було чотири роки тому. Та вона не злякалась, стала лише бадьорішою, відчувши на собі всю вагу життя. Революція скоїлась, коли вона скінчила вже школу, приборнала її й розстроїла її плани. Замість іти до консерваторії розвивати свій голос, вона почала викладати історію в початковій школі, а щоб здолати жити, набрала ще купу приватних лекцій. Все це було страшенно непотрібне, і неможливість віддатися тому, що її поривало, позбавляло її енергії, гнітило до ридань. Дорожнеча росла, і життя ставало жебрацьким. Щораз більший опановував нею жах пригадки, що, поки життя вгамується, мізерія існування настільки виснажить її, що вона нездатна буде підвестись до артизму. Отже й життя навіть не вгамувалось і в незрозумілому їй пориванні тягло її на низ, і вона, нарешті, пішла до річки.

Вона перебирала в свідомості свої спогади, що ожили відразу й набули фарб. Вона ніби споглядала чуже чинсь життя, страждала чужим лихом і слізьми. І через те, що воно здавалось їй чужим, вона збадьорішала.

Шаптала надів капелюха і пішов до дверей.

— Куди ж ви? — спитала Лася. — Хоч правда, вийдіть на хвилину — я розвішу своє убрання, бач яким жужмом лежить! Воно й за день не висохне, коли так лежатиме... А я ж повинна врешті вдягтися?

Вона весело глянула на Шапталу та, побачивши, яке знеможене й похиле в нього обличчя, зніяковіла і сказала, схиливши очі:

— Я образила вас, пробачте... я так схвилювана була... Ми ж приятелями будем, правда?

— Правда? — теж запитав той, неймовірно.

Через чверть години бабуся Одарка вже знала про пригоду. Тремтливими руками вона добула з глибини скрині своє дівочьке убрання та прибрала ним Ласю, як наречену до вінця.

— Невже ти, доню, топилася? — докірливо питала бабуся, влітаючи в Ласину косу стьожки. — Гріх же то великий, дитино, перед богом... Та й перед людьми — навіщо ж марно губити таку красу? Сьогодні ж підеш молитися святій Діві за врятування.

— Не буду, бабуся, — сказала Лася, обіймаючи стару, — більше не буду.

Убравшись, Лася дивилась у свічаді, як м'яко лежить

їй стрічка на темному волоссі, а щоки ще пашіли від хвилювання. Мимоволі вона посміхнулась собі, і радість життя залила її щирть. Вона перекинула косу на груди, випросталась і переможно забринів її голос:

— В чарах кохання мое дівування.

Бабуся Одарка охала, здивована її потужним співом, а Остап слухав з своєї кімнати й, відчинивши вікно, вдихував у себе ранок землі.

У майстерні, де працював Галай, тимчасово припинилась робота за браком матеріалу і кілька день він мав гулятих. Він використовував їх на далекі мандрівки за місто.

Захопивши шмат хліба, він ішов берегом річки до притоки, а тоді роздягався й спочивав голий на піску. Лежав здебільшого горілиць, прикриваючи рукою від сонця очі, дивився на небо, стежив за повільною ходою хмаринок і сам, ніби відірвавшись од землі, плинув з ними разом. Так, лежачи не порушило, він брав участь у небесному русі, і небо було йому також близьке, як і земля.

Повертаючись ввечері додому, приносив з собою жмутки тирси та квітчав ними куток над своїм шевським приладдям.

— Це рослина, якій я заздрю, — казав він собі. — Вона не квітне і не вмирає. Я хотів би бути їй подібним, але, на жаль, мені доведеться померти. Бо радість життя полягає не в тім, щоб квітнути й помирати, а в тому, щоб бачити, як це роблять інші.

Беручись до шевства, він ще жив недавніми враженнями. Він перебирав їх, сполучав, роз'єднував і почував себе між ними, як скунець біля захованих скарбів.

Сьогодні він утішався образом дівчини, яку перестрінув був на шляху. Він забачив її мельки і тому, ладнаючи підметки на великих чоботах, повинен був до болю напружити свою уяву, щоб викликати бажаний образ.

І врешті він мав його перед очима, яскравого, мов пофарбований мармур. Він тішився ним, як розкішним подарунком, і захоплено спостерігав те, що так дужо тягло його до нього: в очах дівчини приглушено бриніли мелодії осені, коли вітер такий різкий і всевладний. Там захована була остання туга пожовклого листя, що стелиться гнити на землі. На губах їй завмер сум пишних верховіть, яких осінь розвінчує, мов королів.

Вона ніби співала колись, бачивши, як сиплються пелюстки квіток, співала, мішаючи пісню з слізьми, що котились по щоках. І ці згуки давньої пісні; отяжені прозорими

краплинками, застигли їй на обличчі, сховавшись між пасмами волосся, розсипавшись по щоках та звісившись в довгих вій, як рухи в'язнів з-за ґрат в'язниці.

І ось він тепер пив росу її очей.

— Так,— сказав він, розглядаючи докінчений чобіт,— жінки, як і всі речі в житті, здалеку привабливі. І завдання людини — відчутти привабливість речі, але не спокуситися нею. І я дивлюсь на жінок, щоб не перечепитись.

Опівночі прихід Вербуна урвав його міркування.

Останніми днями Вербун щораз більше налягав на працю. Пригода з Остапом, коли той odmовився з ним шахувати, зробила його ще більш замкненим і дратівливим. Щораз з більшою зневагою говорив він про людей, з якими йому ще доводилось зустрічатись, і частіше став чіплятися до Галая, шарпав його іноді за плече або руку і щоденно лаяв та ганьбив його за те, що той завжди стирчить йому на очах.

Шахувати Вербун любив дуже, і Остапова відмова спантеличила його зовсім. Іти до когось прохати він не міг. Він навіть гадати спокійно не міг про те, щоб ще з кимсь «зв'язатись». І він почав був навчати Галая цій грі. Але той зовсім не зацікавився нею, не виявив до неї жодного хисту, і Вербун, розлютований його невдалістю, шпурнув одного разу шахівницю додола і потропив її ногами.

До Наталі він став не так часто ходити, повертався від неї щораз розлютованішим, а сьогодні прийшов зовсім безсилим.

Снаги йому бракувало настільки, що він не здолав навіть лягати і бігати по кімнаті.

— Не стукоти,— гучно сказав він Галаєві,— кинь свої дурні чоботи...

Той облишив працю і глянув на Вербуна.

— Ти щораз худнеш, Левко,— зауважив він,— це може скінчитися кепсько.

— Коли мені кажуть про мою худобу,— відповів той зневажливо,— я починаю шкодувати, чому я не жінка. Ті мають певну змогу потовщати.

Згадавши жінку, він пригадав і Наталю, схопився руками за голову і поволі підвівся на свій високий зріст. На обличчі йому відбився вираз скаженого болю.

— Вона не дійде добра,— прошепотів він,— я скалічу її... Ще слово — і знищу!

Він почав ходити, хитаючись, не відводячи рук од голови. Наталя не розуміла, що йому потрібне лише її тіло, потрібне, як шматок хліба, і він ненавидить те тіло, як і хліб, що його ковтає. А вона силкувалась прикрити своє

тіло якимись серпанками, непотрібними йому, яких він рвав, скаженіючи в щочасній борні з її недоладним прагненням чистих пестоців. Вона хотіла мати до і після тіла: пестоці й дитину. Вона хотіла посісти частину його душі й посісти певно.

Йому стало душно.

— Одчини вікно,— сказав він.

Галай відчинив вікно й перекився з нього. Перед ним лежало місто, над яким, мов очі, зорили ліхтарі. Гамір і музика линули з міського саду.

— О, чорт! Коли вони вже вгамуються,— гукнув Вербун.

— Вони рухаються,— відповів Галай,— але я не цікавлюсь, коли вони спиняться і не хочу казати їм спинитися. Не варто будити того, хто спить, і спиняти того, хто йде.

Вербун сів до столу, розташував свої зшитки і взяв перо, і враз зникла музика, затерся образ Наталін: кімната розступилась, і з далекої безкрайності прийшла та розгорнулася сяйлива думка. І не було світла, крім її блиску, і згуків, крім її шепотіння. Вона була прекрасна своїм колиханням і чистоті її можна було вклонятися, як богіві.

А Галай слухав, як стихало в саду, і місто засинало, оповите ніччю.

Було постановлено, що Лася займе кімнату в квартирі бабусі Одарки під своє мешкання. Тоді ж Шаптала доскочив, щоб вона негайно подала заяву про вступ до консерваторії.

— Слухайте,— казала йому Лася,— мені страшно. Ви хочете до кінця врятувати мені життя. І врешті, чим я віддячу вам?

— Дарма, дарма,— посміхався той.

І вона спершу дійсно боялася його. Йій здавалося, що ця чудна людина, яка почала одразу грати виключну роль в її житті, даючи їй змогу досягти, чого вона довго марно прагнула й у чому вже зневірилась була; має з цього якусь заховану, страшну мегу. Він піклувався про неї, стараючись робити все їй бажане, ніколи не турбував її й не починав перший розмови. Він силкувався бути їй непомітним і це ще таємнішим робило його в її очах.

А втім, вона гнала від себе міркування щодо становища, в якому несподівано опинилась, і, маючи змогу здійснити свої мрії, постановила йти до них, не гадаючи, звідки повстала та змога. Вона почувала міць свого хисту, свій дужий голос, завдяки якому вона посіла майже перше місце

серед співучениць по консерваторії, і щодалі, то певнішим здавалось їй, що саме за голос її такий чудно прихильний до неї Шаптала, і свідомість, що він дає розвинутися її хистові, тішить його так, що він не потребує іншого за піклування й харчі.

Проте, навіть не розмірковуючи, вона враз усвідомила, що з якоїсь причини вона зробилася над ним королівною. І згодом її облишила цікавити причина цієї події.

Вона співала.

Шаптала ж всією істотою переживав радість заповнення своєї душі. Він почував у собі надвишок сил і не міг лишатися довго на однім місці. Йому з'явилась потреба багато ходити, вбираючи повітря в широкі груди, потреба бачити людей, бути між ними, посміхатися їм. Він відчував міць свого кремезного тіла і полюбив його знову, бо воно зробилось йому необхідним — воно повинно було працювати.

Він майже не лишався вдома. Його радість потребувала простору і часто, взявши човна, він гнав його річкою далеко проти течії, а тоді, завернувши його вниз, лягав на дно його й був щасливий, чуючи в собі биття серця і шум легенів. Кожний прояв власного життя був йому цінним, бо його життя йому вже не належало.

І тому, що він полюбив життя в собі, він любив його і в інших. Вечорами, сидячи на березі річки, він помічав, що вночі життя не припиняється, а набуває лише іншого вагляду, тоншого й ніжнішого. Він дивувався вибагливості життя, силкувався охопити його все та скупчити в своїх грудях.

Він захлинявся, спостерігаючи життя в собі й поза собою, та, почувавши, що серце його ледве стримує натиск бурхливої подяки, він простягав руки й шепотів:

— Сестро, сестро! Якої радості зазнаю я, ідучи за твоїм заповітом! Будь же благословенна благословенням життя!

А втім, треба було гадати про майбутнє. Лантух з харчами, що він його привіз колись з села, не був чарівним і тягти з нього безкрайно було неможливо. Він був уже напередодні спорожнення. Треба було працювати.

Никаючи коло річки, Шаптала надібав працю, яка його цілком задовольнила собою й тим забезпеченням, яке давала. Він давно уже бачив, що в порту вантажать зерно з берлин на вагони, а тепер зацікавився й дізнався умов. Виявилось, платили сорок карбованців з навантаженого пуда, а партія з десятих чоловік могла навантажити за день три вагони по тисячу пудів кожний. Отже, виходило по дванадцять тисяч карбованців у день на душу. Цим можна було задовольнитися.

Шаптала запросився до партії, де недохватало одного. Його прийняли залюбки, зважаючи на його кременість і силу. Взавтра у схід сонця треба було ставати до роботи.

Тепер, коли влаштування матеріального клопоту було наміченим, перед Шапталом ніби послався широкий і світлий шлях, яким він мав іти радісно й легко.

А бабуся Одарка була широко невдоволена з становища, що утворилося під її дахом. Незважаючи на те, що в хаті побільшало однією людиною, її життя стало самотнішим. Вона торгувала, варила їсти на всіх, часто-густо додаючи власних харчів до Остапових, а крім словесної, хоч і досить щирої, подяки, від них не мала.

Бабуся ж хотіла іншого. Їй хотілося, щоб вечорами вони посідали біля неї, а вона, в'яжучи панчохи, розповідала б їм те, що бачила й чула за день, мішаючи сучасне з минулим і майбутнім. Бо вона вже кепсько розрізняла часи й майбутнє було їй також відомим, як і минуле.

Але Остап проводив свої вечори над річкою, а Лася майже щовечора була на концертах, а то просто до ночі гуляла, і нікому було слухати бабуся Одарку.

І вона почувала себе глибоко ображеною неухагою своїх співмешканців, а тому, що не висловлювала їй й переховувала в собі, образа та робилась важкою й гнітючою.

Причину всього лиха бабуся вбачала у Ласі. Це вона прийшла, втиснувшись між нею й Остапом, який, доки не було цієї жінки, так уважно слухав її розповіді. Вона відняла в бабусі Остапа і тому глуха злість повстала в тієї до Ласі.

І всю ласку своєї старечої душі бабуся Одарка направила на бога та рудого kota Ковелька. Першому вона щиро молилася, а другому давала якнайкращі шматки страви, дозволяла ходити в кладовку, де кіт злизував вершки з молока, а після дощу не випускала з кімнати, щоб не застудився бува.

А кіт, як на те, робився щедалі маніжнішим. Гарчав, коли його ненароком турбували, а коли бабуся схилилась до нього з різними запитаннями або хотіла приголубити його, він дряпався без жалю.

Вночі ж кіт розташовувався спати на животі своєї господині, бо то була найм'якша частина бабусиною тіла.

Отже приїхали батьки з села.

Шаптала шойно повернувся з порту, чорний від сонця і пілу, як вони завітали. Він здивувався їм, бо вже їх забув і з того часу, коли бачив їх востаннє, не згадував. Здиву-

вався він не тому, що руки матеріні стали тремтячими, очі великими й полохливими, а обличчя їй порізали смуги; не тому, що батько зробився якимсь несміливим і заподавлива посмішка щораз злітала з його уст,— вони здивували його своїм існуванням, бо повстали, як привиди забутого минулого.

Вони своєю появою викликали вже зниклі спогади про страждання і смерть, а він жив і був радий. Він відчув, що вони намагаються частини його чуття, а він не здолав поділити.

Мати поцілувала його в чоло і батько, посміхаючись, стиснув йому руку.

— Який ти заפורошений, Остапе,— сказала мати, ледве втримуючи радісні сльози,— сядь же біля мене! Бже ж більше місяця не бачились... Ти не забув ще нас, Остапе?

— Забув,— відповів той.

Від несподіванки такої відповіді матеріні руки, що нахилили його до себе, затремтіли ще дужче і впали їй на коліна, а батько винувато посміхнувся й кахикнув.

По хвилі мовчанки мати промовила, кусаючи губи:

— А ми привезли тобі харчів... Певно, всі вийшли, що взяв був?

— Уже вийшли,— відповів Шаптала.

Мати раптом обняла його й міцно притиснула до себе.

— Ти поїдеш з нами, Остапе,— вигукнула вона між риданнями,— ти будеш зі мною, мій любий єдиний сину, дитино моя кохана! Я живу тобою! Я ж мати твоя! Пам'ятаєш, маленький, ти казав мамо, мамо...

І від того, що він не перечив і не рухався, вона заспокоїлась трохи.

— Коли ти будеш зі мною, я набуду сили. Ми покинемо ту хату й переберемся до нової. А то та скула мене, не пускає від себе своїм жахом... Ти не знаєш,— вона нахилилась до Остапового вуха й зашепотіла: — Олюся там ходить кімнатами... Опівночі ходить... Ми ночі не спимо... Та кажи ж, Петре!

Старий Шаптала наблизився й промовив синові:

— Та ну ж бо, поїдемо, Остапе, до нас! У нас гарно буде, їй-бо!

В двері тихенько постукали, і ввійшла Лася.

— Обідати, Остапе,— сказала вона, похапливо повертаючись, забачивши сторонніх.

— Стривайте! — гукнула мати.— Познайом же мене, Остапе. Я досі гадала, що крім тебе з бабусею, тут ніхто не живе. Це онучка бабусина?

— Ні,— відповів Шаптала.

Напруження опанувало всіма. Лася, перелякана, прихилилась до стінки, а старий Шаптала облишив посміхатися й став поруч з дружиною.

— Хто ж ви? — майже плачучи, запитала мати, кинувшись до Ласі.

Та одсахнулась від неї й схилила очі перед її пильним поглядом.

— Я... учусь... співати, — уривково відповіла вона, посуваючись до дверей.

Мати підійшла до Остапа і взяла його руку.

— Хто б вона не була, сиву, я ж казала тоді тобі: вези її до мене. Навіщо ти кришся від мене, мій сину? Я любитиму її, як і тебе. Вона поїде з нами разом... Боже, яка я буду щаслива!

— Куди їхати? — спантеличено перепитала Лася.

— До нас, — сказала мати, даючи волю радісним сльозам, — доню моя, доню! Мій син полюбив тебе, а я любитиму тебе над кохання його. У мене померла дочка, а ось я нахожжу другу! З вами я живу! Ми покинемо хату, де припари! Геть їх!

Вона палко обіймала Ласю та цілувала її руки й обличчя.

Старий Шаптала теж взяв її руку й весело промовив:

— Та звичайно, поїдемо! Чого ж там, хе, хе!

Лася перелякано силкувалась спершу лагідно визволитись від них, а далі почала дуже пручатись.

— Остапе! — жахно кричала вона. — Хай пустять мене! Я нікуди не поїду! Остапе!

Шаптала силоміць одвів батька й матір від Ласі, що плакала, упавши від знесилля на стілець.

— Ми нікуди не поїдемо, — сказав він.

— Не поїдете? — грізно перепитала мати, не витираючи сліз, що котились і спивались між зморшками її обличчя.

І не чекаючи відповіді, вона піднесла руку.

— Будь же проклятий! — гукнула вона. — Будь проклятий! — син, який забув матір, що страждає! Хай до смерті не матимеш ти спокою, як я не маю. Хай привиди, що мучать мене, мордуватимуть тебе щочасно! Хай тіло твоє лежатиме непохованим і вітер хай розвіє порох проклятого сина!

Вона пішла геть. Батько ж, схиливши голову, поханцем простяг Остапові руку.

— Прощай, — промовив він.

Той мовчки провів його до дверей, тоді, підійшовши до Ласі, тихо поклав їй на голову руку.

— Заспокойтесь...

Вона схопила його руку та питала, захлинаючись:

— Що ж це? Що ж це? Чого вони? Навіщо... прокльони? Я піду... я піду звідси...

— Забудьте, — сказав Шаптала, — я вже забув. Ніщо не стане між мною і вами.

Після пригоди з батьками стала Лася інше ставитися до Шаптала. Досі вона якось не надавала значення йому самому. Вона захлинувшись улюбленою працею, забувала іноді, чи існує він навіть. Він ніби вже зробив своє діло: дав їй змогу вчитися, і він тоді став нецікавим.

Отже, вона тепер побачила, що Шапталі вона більша за матір і батька. Вона стала придивлятися до його життя, розпитувала про нього бабусю і зробила висновок, що, крім неї, Шаптала не має. Були, правда, в нього, як дізналась вона від бабусі, колишні товариші, але він майже до них не ходив, і вони облишили його відвідувати. Вона бачила, що все він робить для неї. Вона відчула, що в своїх грудях Шаптала таїть до неї велике чуття, і з того виникла їй насолодна задоволеність.

Лася зацікавилась ним, мов побачила його щойно. Вона помітила його величезну фізичну міць, тихий усміх, що виникав на обличчі, коли він звертався до неї, його мовчазність, і зрозуміла, що сам він був такий, що йому належало мовчати, а не мовити.

І все, помічене в ньому, вразило її новиною, і разом з чуттям, що він мав до неї і якого вона не здолала збагнути, зачарувало її.

Їй стало цікавим його життя до найменших подробиць. Вона захотіла знати його, як себе саму.

Вона зауважила на його заплеленість, коли він повертався обідати, і запитала, в якому такому порохливому місці працює добродій інженер.

Шаптала посміхнувся.

— Порох — то дарма, — відповів він.

— Тепер всяка праця брудна, — додала бабуся Одарка, — бо праця тепер не благословенна богом.

І, не дізнавшись нічого, Лася встала одного ранку вдома та послідувала нишком за Шапталю, що поволі йшов з порожнім лантухом під пахвою. Здивовано дісталася слідом за ним порту, а там він приєднався до гурту людей в лахміттях.

Вона ледве не викрикнула й хотіла було тікати, коли побачила, що люди ті й Остап теж, починають роздягатися. Але цікавість в ній перемогла, й вона дивилась. Всі зня-

ли сорочки та штани, лишившись у спідніх. Вона дивилась на Шапталу, не відводячи очей: груди його мов прорізани були глибокою канавою і ребра звідти випинались напівколом. Вона не уявляла досі, що людина може бути такою м'явистою. Навіть серед тих людей, що подібні були до волів, Шаптала видавався велетнем. І неясний, безспідставний страх перед його силою опанував Ласею.

Люди, голосно розмовляючи й лаючись, посунули до берлин, що стояли в штучній бухті. Там вони підкотили по рельсах вагони, вмент накиннули до них східці з берлин, розбилися на гуртки та почали вантажити, накиннули собі порожні лантухи на голі спини.

Один за одним вони виринали з-під ляди берлин, зігнувшись від п'ятипудової ваги, що лежала їм на плечах, підіймались східцями до вагонів і через мить повертались назад з порожніми лантухами. І так один за одним, без спочинку, як добре накручена машина.

Лася щораз чекала, поки підійматиметься Остап. Він майже не згинався під вагою і повертався з вагона також повільно, тоді як інші, позбувшись ваги, несвідомо прискоряли ходу.

Поверталась Лася з порту приголомшена баченим і відчутим. Хвилювання опанувало нею від думки, що Остап працює на неї і його велике тіло, хоч скісно, їй належить.

Вдома її обхопив жартівливий настрій. Вона поцілувала бабусю Одарку, допомагала їй чистити картоплю й співала:

Як поїхав мій миленький
до млина, до млина...

Шаптала прийшов на обід свіжий і посміхливий. Лася не могла помітити на нім ані притоми, ані відбитку тієї скаженої праці.

Пообідавши, він посидів трохи й пішов далі вантажити до вечора. Кунаючись після праці, він далеко і довго плавав, тішучись бадьористістю річки, що своєю прохолодою мовби повертала йому витрачені сили.

Убравшись, він довго сидів на березі. З річкою він почував себе рідним. Ще тоді, коли, повернувшись з села, він важко відчував пустку своєї душі, вона підносила його, навіваючи своїм плюскотом надії. До неї він приходив вночі з своїм лихом, і вона зміцняла його запашністю. І тепер, після виснажливої праці, вона постачала йому сили. Вона плакала його, річка, і він був прихильний до неї.

Відтак спочивши, Шаптала пішов гуляти містом, і, як часто траплялось, перестрів Галаю. Так часто блукали вони вдвох.

— Сьогодні день дванадцятого травня, — сказав Галай, — день, який мені варто згадати. Якраз п'ять років тому студент третього курсу філологічного факультету Зіновій Галай збагнув, що учитися треба лише доти, поки зрозумієш життя. А після — всяка наука зайва. Він облишив учитися. А як він ще дійшов, що всі засоби до життя однакові, то почав шевцювати, бо багатства душі він постановив переховати про себе, а оточенню давати чоботи. Так він шевцює й досі, ні разу не пошкодувавши за вдіяним. Він зрозумів тоді, що життя чудове, коли скупчити його в собі самім, і отруйне, коли віддавати себе іншим; що чуття, коли їх виявити, в'януть, мов вірвані квітки, і живуть вічно барвисті, коли їх переховати в душі. І цей урочистий день я проводжу, як і звичайно. Бо що може бути кращим, коли звичайні дні настільки урочисті, що й урочистий робиться звичайним?

Вони йшли поруч, кожний відчуваючи свою радість.

Шаптالی почалися казкові дні.

Любов до життя запалила його, і він носив скрізь з собою світло. Він забув, що то є темрява, бо й ночі осяював блиском своєї душі.

Увечері він, скупавшись, ішов просто додому, не лишаючись сидіти коло річки. Лася чекала його щовечора.

Вона почала відмовлятися від концертів. Вона хотіла його присутності, хотіла розмовляти з ним, чи краще, мовити йому, бо він був надто мовчазним. Хотіла ще більш скупчити на собі його увагу й доценту запаанувати ним.

Шаптала сідав в улюблений фотель, в кутку кімнати. Лася присувала стілець до столу, клала лікті на стіл і, схиливши голову на руки, іноді спиняючи на Шаптالی погляд, який ставав ніби засмикнутим прозорим туманом, казала, а потім мовчала, мов прислухаючись, і знову казала й мовчала.

Мова й мовчанка її були повними ніжності. І коло неї Шаптала почував себе мов на березі річки. Він почував себе то надзвичайно великим і поширеним, що до його звертаються в молінням, то немовлятком, що йому співають колісанку.

Лася розповідала йому про себе. Вона відкривала йому своє життя з дитинства, присвячувала його до своїх найтаємніших мрій та, іноді, мимоволі показувала йому серце, що прагнуло пестощів.

Він же мовчки слухав те, не ворущаючись у своєму фотелі. І не стільки хотів зрозуміти зміст її слів, скільки віддатися тому теплому легкому повітрю, що, здавалось йому,

повставало з її уст. І кожне слово її було віби пухом, що м'яко стелився йому на обличчя і груди. І іноді, почувавши себе зовсім ним засипаним, почувавши, що він мов позбувся тіла і прозорими хвилями сунеться в просторі, він шепотів:

— Сестро! Ти не мала від мене цього зачудування. Я щасливіший за тебе, і хай ще щасливішими будуть, хто піде за мною.

Схвильована своєю мовою і його мовчанням, Лася починала уперто наvertати розмову на самого Шаптала. Вона починала казати про своє врятування, про ті простори, що їй відкрив Шаптала. Вона казала, що кожною хвилиною життя повинна йому і гідна на все, щоб йому віддячити.

— Не треба, не треба,— відповідав він, посміхаючись.

— Ви кажете,— не треба,— казала далі Лася,— як ви можете так казати? Замість лежати на дні річки я їду високими шаблями. І маю підійматися ще вище... Це ж ви, ви! І хіба я не маю нічого, щоб вам віддати?

В пориві подяки й безсилля вона підвелася й пішла до нього, простягнувши руки. Та, дїставшись його, несподівано захиталась і впала йому навколїшки, приникши головою до грудей.

— Ви нездужаєте? — злякано спитав її той.— Вам негарно?

Він обережно підвів її. Вона стояла, притулившись до нього, тремтлива.

— Дякую...— відповіла,— надутама... уже гаразд.

Вона приволила себе посміхнутися й вийшла.

Шаптала погасив світло. Взавтра він встане з сонцем разом і піде вантажити.

Лася ж упала на ліжко. Її душив регїт, холодний, колючий, що рвався з грудей, як оскаженїлий собака. Та вона перемогла себе і трохи заспокоїлась, пригадавши, що Шаптала, як принїс був її вперше до хати, роздягав її. Свідомість, що його руки торкалися її голого тіла, вїгнула на неї запаморочливим палом. Йї хотїлось без кінця уявляти, як він ніс її на руках, як поволї здїймав з неї одежі.

З рудим котом Ковельком трапилась пригода, що одразу переломила його дряпливу вдачу.

Зледачївши, він взяв собі за звичку швендяти до сусїдського курника та виїдати там крашанки. Одного разу, спїяманий на місці, він був побитий нещадно. Крім дрібних ран, два ребра і задня нога були йому перебиті кїем.

Ледве додбавши до рідної хати, забився кіт під скриню і там вилежав два дні, безумовно зализуючи свої рани. Це заняття захопило його так, що він навіть не приймав їжі.

Лежав він у своєму захистку так тихо, що бабуся й не намислила його там шукати, і, будши певною, що кіт забіг, гірко скаржилась на його невдячність, ще глибше відчувуючи свою самотність.

Бо, бабусяна спроба приєднатись до товариства Ласі й Остапа скінчилась невдачею, — за Ласею вона не встигала говорити. А сидіти й слухати, що інші кажуть, коли в самої душа повна слів — що може бути тяжчим? Крім того, вона почувала, що між Ласею й Остапом утворюється щораз щільніший зв'язок, а вона не здолала урвати його і втиснутись до їхнього життя. Відтак вона відчула себе їм чужою, і робак образи ще дужче колував їй під серцем.

— Невдячні люди, — гадала вона, зітхаючи на самотині, — ой, які невдячні люди...

І вона останній час майже не розмовляла з Ласею, вважаючи її за єдину причину свого лиха.

Тому вона вибачала була котові його дряпанину і примхи. А тепер, коли й кіт зрадив, їй лишалось тільки молитися богові, але самим богом вона задовольнитися не могла. Тому вона здебільшого прохала бога, щоб той повернув їй kota, обіцяючи богові свічку, а котові — ковбасу.

І, як кіт, прочунавшись після бійки, виліз з-під скрині, схудлий, і настобурчений, тягнучи за собою перебиту нуту, та закричав диким пронизливим голосом, якого досі не мав, бабуся була ошерешена його появою. Упевнившись, що ті сурелі — не примара, вона нагодувала його, перев'язала білими хусточками йому рани, розчесала йому розкуйовдану вовну і поклала на сонечко грітись, пильнуючи, щоб ніхто не потурбував хворого.

З новоявленням рудого kota Ковелька життя бабусине потекло бадьоріше. Вона майже не відчувала самотності, бо кіт заповнив їй душу.

Нога котова потроху зросталась, хоч ходив він ще шкандибаючи. Проте облишив дряпатись, коли його голубили, й взагалі набув більш поважної вдачі. Він випив ківш лиха і, можливо, котячі думки про облуду і марність цього світу повстали йому в котячій душі.

Вечорами бабуся робила в подушках кубельце й клала туди kota. Нахилившись до нього, вона щодня питала:

— Ну, розкажи, котику, що ти робив сьогодні?

І, прикивши вухом до kota, вона ніби слухала його відповідь та за хвилину казала:

— Ти кажеш, мало м'яса даць... Так м'ясо ж дороге! Ти не ходиш, котуку, на базар і не знаєш. Ти не знаєш, що сьогодні оточили були базар та одбирали харчі. Ай, котуку, я сама ледве проскочила з ковбасами...

Так вона довго розмовляла з котом, бо їй, старій, уже не хотілося спати. І що кіт повіхав і засипав врешті, не шкодило провадженню їхньої жвавої розмови.

— Ти шевцюєш, хе, хе! — гукнув Вербун, ляскаючи Галая по плечі. — Ти, мабуть, гадаєш медаль за чоботи одержати!

Він щойно прийшов і, засунувши руки в кишені, спився перед співмешканцем. Було о дев'ятій ранку.

Галай зиркнув на нього й побачив йому на обличчі зневажливу посмішку і глум у блисків його очей. Вербун був у доброму гуморі, дарма, що його йому завжди бракувало, коли він повертався од Наталі.

— Ось,— казав він далі, здіймаючи чобіт з ноги,— дивись, яка дірка! На, задатай. Скільки?

— Помиримось,— відмовив Галай, розглядаючи знівечений чобіт.

Вербун засміявся, і сміх його був подібний до тріскотіння сухого палива, обхопленого вогнем.

— Ні, ні,— казав він, регочучись,— дзуськи! Я за послуги плачу грошима. А то знаєш, ще доведеться мені теж послуги робити. Одну за одною, а там і закрутять люди, дивись... Під три чорти! Грошима спокійніше. Скільки?

Галай сказав ціну.

— На,— промовив Вербун, добуваючи гроші.

Після він сів коло столу, закурив і знову задоволено зареготав.

— Вийшло гаразд! — гукнув він, підхоплюючись і шарпаючи борідку,— коли вона почала свої антимонії, я сказав: ще слово — й каюк тобі! Ну, вдарив її двічі по виду... Дарма! Обіцяла мовчати надалі. Руку мені поцілувала. От, як гарно!

Він був надзвичайно радий, розв'язавши жіноче цитання. Цей день був йому святковим, і йому забажалося шахувати. Але він одразу зморщив обличчя та розкуйовдив собі волосся, згадавши про недотепність Зінька щодо ції гри.

— У, недосок,— але гукнув він за Галая,— вікчемство! Коли ти навчишся вже шахувати?

Він наблизився до Галая і силоміць повернув його обличчям до себе.

— Ти посміхався,— захрип він,— завжди, я повбиваю молотком фігури у твій дурний верх, а на спині виріжу тобі шахівницю!

Він сплюнув додола недокурок і несподівано заспокоївся.

— Подамся до Остапа,— похмуро промовив він,— а коли не захоче — уб'ю його.

Він став надягати пальто й кашкета.

— Я залюбки пішов би подивитись на цю подію,— сказав Галай,— та я вже не раз бачив загубства. Бачив, як забивали з пістоля й ножем. Ножем мені краще сподобалось — більше видовища.

Вербун подався. Ходив він швидко і завжди йшов серед вулиці, а не пішоходом. Від швидкої ходи поли його пальта розвіювались, а кашкет підплигував на голові.

Діставшись Остапового помешкання, він завітав у хату та спинився здивований коло дверей Остапової кімнати. Там співали:

Ой казала ж мені мати,
ще й приказувала...

Незважаючи на ранок, Остап був дома. Лася прохала його не виходити сьогодні на роботу, і він лишився.

Вербун смикнув дверину й увійшов. Спів урвався, й Лася викрикнула з ляку. Гість не вітаючись і не здіймаючи кашкета, почав бігати вздовж кімнати, рухаючи руками. Потім він зненацька спинився перед Шапталюю, що сидів на фотелю в кутку, й запитав:

— Шахи, Остапе?

— Після,— відповів той.

— Зараз! — гукнув Вербун.— Зараз! Де шахівниця?

— Згодом,— повторив Шаптала.

Якийсь час Вербун простояв перед ним мовчки, шарпаючи бороду.

— Не хочеш? — спитав він врешті зловісно і за мент кинувся до Шаптала, піднісши руку.

Той поволі взяв його руку й опустив геть.

— Чо-ррр-т! — захрип Вербун і вискочив з кімнати, спантеличений, що шахове питання складніше за жіноче.

— Хто це? — непевно спитала Лася, коли чути стало; як Вербун ляснув вхідними дверима.

— Співучень колишній,— відповів Шаптала,— тепер доцент математики.

— Ах, він палякав мене,— засміялась Лася,— а як ти спокійно йому руку опустив.

Вони розмовляли на «ти». Лася за обідом якимось сказала Остапові «ти» і так лишилось.

— Ти, мабуть, дужий, Остапе?

— Дужий,— тихо, ніби соромлячись, відповів той.

— Побори мене, Остапе! Давай поборемось,— напружено сміючись, промовила Лася, підходячи до нього.

— Нащо? — здивувався Шаптала.

Обличчя їй потьмарніло. Вона раптом одійшла до вікна і замуликала напівголосно якийсь мотив.

— Я так утомлено себе почуваю,— мляво сказала вона за хвилину,— я так притомляюсь останній час, не знаю, через що...

Вона повільно присунула стілець до його фотелю й сіла. Потім несміливим рухом обняла йому шию і з тихою посмішкою схилила голову йому на груди, заплющивши очі. І несподівано почала тискатись до нього, шепечучи:

— Остапе, Остапе...

Той став неймовірно визволятися з її обіймів, почувачи, що брудним холодом нашить йому її шепіт. Та як він мав звичку не застібати комір сорочки, вона, затремтівши, припала до його грудей губами й почала цілувати.

— Невже? — безсило прошепотів Шаптала.

— Так, Остапе... так, Остапе... — шепотіла Лася.

Вона облишила свій стілець і майже сиділа йому навколішках. Вона, хапаючись то гладяла йому волосся, то цілувала шию, то замирала в тремтінні, припавши йому на груди.

— Облиш мене, облиш,— розгублено промовив він, і огида зморщила йому спокійне обличчя. Він став незграбно пручатись, але йому остільки забракло сили, що боляче було ворухитись. Врешті вона, виснажена, розв'язала свої обійми, і Шаптала важко підвівся. Лася ж у нестомі впала на порожній фотель.

Він спинився серед кімнати. Він почував, що хвиля багна захлиснула його, і огида вив'ялила йому тіло.

Лася теж за мент підвелася і з радісною посмішкою пішла до нього, простягаючи руки. Він одійшов назад і прихилився до стінки.

— Ідіть... ідіть геть,— прошепотів він.

І, поки вона стояла в неймовір'ї, він вийшов з кімнати й посунувся вулицею. Через кілька кварталів він спинився й замислився. Йому було холодно, він їжачився і тер собі руки. Коли він згадав про свою кімнату на Борисовській, таку теплу, маленьку напівтемну кімнату, він жахливо забажав там бути. Але там господиня з жалем заявила йому, що кімната його вже з місяць як зареєстрована якимись військовими, приладдя його побите, а книжки частиною пограбовані й покурені, а частиною лежать у неї в коморі.

— Ви б забрали їх, Остапе Петровичу,— прохала господиня,— одне те, що можуть вони загинути, а друге — мені всю комору посіли. Нема де глечика поставити.

— Добре,— відповів Шаптала.

Він сів. Господиня запропонувала йому чаю. Він погодився й випив дві шклянки. Потім підвівся й вийшов.

Що кімнату йому було реквізовано, ще більше наддало йому безсилості й байдужжя. Не халаючи він вийшов за місто, пройшов полем і ліг у жито. Йому було холодно. Від холоду в ньому заніміло все.

Надвечір повернувся Шаптала до хати і сів на ганку. Бабуся Одарка, забачивши його, викрикнула з ляку і, роздивившись, оскільки зморщилось і звисло йому обличчя, перехрестила його тремтячою рукою.

Вона за руку повела його в господу. Там добула з мисника пляшку з свяченою водою, налила шклянку й дала йому випити. Він випив.

— Отак краще, синку,— гомоніла вона,— а та пішла... Зібралась,— та що їй і збиратись — нічого не має,— та подалась собі. Не попрощалась... Та й краще — нащо вона нам? Нащо нам її пісні? Лиха вона нанесла нам, лиха... Ти не знаєш, котик був ледве не помер, ковбаси мої гірше йшли і мене, стару, вона не шанувала... Та й ти, нівроку, став був чудний. Не то, щоб побалакати зі мною, як раніше... А все через неї... А тепер, хвала Господеві, важивем...

— Так, так, бабусю,— відповідав Шаптала,— піду я спати...

— Спочинь, дитино, та й мені час.

Вона нахиліла до себе його голову, перехрестила й поцілувала. Потім почала шукати kota по закутках.

Шаптала пішов до себе в кімнату. Його не цікавило, чи була тут Лася, чи її вже не було. Чи то від присмерок, чи то від утоми, він не так виразно почував той шар липкого багна, що обліпив йому тіло, обважнив його й зробив безсилим. А вдень він так яскраво відчував бруд, що поглинув його, як тягар. Бачити своє тіло було йому мукою, і він там, у житі, заплющував очі.

Він зазнав цього дня те, що й не уявляв ніколи. Він зазнав болю від свідомості, що тіло його — м'ясо, купа м'яса, нависла на маслаках, м'ясо, що обхопило його з усіх боків, і він почував себе у в'язниці, огидній в'язниці живо-го м'яса.

І коли зрозумів, що той липучий бруд, що він його на собі відчував, є його власним тілом,— ще більший холод і жах запанував ним. Бо бруд можна було б одмити, а тіло — ні. Він коцюрбився, бгався, згинав ноги й руки, щоб

поменшити своє тіло, а воно нило, тремтіло і ще більш відчувалося.

Він блукав увесь день, не здолаючи лишитись довго на місці. Бо місце, де він спинявся, здавалося йому загідженим дотиком його тіла, і він хатливо йшов далі, несучи на собі свою в'язницю й бруд.

І тепер, коли п'яťма заховала йому від зору його тіло, він почув себе вільнішим і спокійнішим. Він стояв нерухомо серед кімнати і мороз заснував його непрозорим павутинням. Коли він почув, що мліє і хитається, він дістався ліжка й заснув.

Ранком його розбудила бабуся Одарка, щоб доручити йому догляд за котом і будинком. Він уважно вислухав її вказівки і, коли вона зникла, вийшов зачинити віконниці своєї кімнати. Йому спокійніше було в напівтемряві.

Відтак він сів на свій фотель і замислився. Він перебрав у спогадах свої вчинки, заглиблювався в минуле і щораз жорстокіша туга стискувала йому серце. Він гортав ті дні, які провів з Ласею, і вони не здавались йому тепер світлими чи щасливими, — бруд лежав в основі їх, бруд, якого він не помічав і який раптом виявився. Жаль постав у ньому, бо спогади показали йому марність його намагань.

Він не винуватив Ласю й навіть мало спинявся на її вчинку. Вона прийшла від життя, яким він засліпився, якого не зрозумів і яке його ошукало. Вона принесла життя. І він гадав про життя, а не про Ласю.

Він ішов був чистий, а життя споганило те, що він ніс. Воно війнуло смородом йому в душу, воно розтрощило там образ, якого він мав. Тепер він не мав уже його. Тільки згадки, тільки порожнеча на місці, де він стояв, лишилися від образу, що грів його колись. Душа його була руїною, душа його була купую трісок.

І що він сам був частиною брудного життя, завдавало йому лютого болю.

— Сестро, сестро!

Він голосно промовив ці слова, і вони чудернацькою луною покотились порожнім будинком. Він не слухав, чи не спалахне іскорка йому в серці від цих слів, чи не порскнетоненькою цівочкою живуча вода йому на душу. Але душа його була подібна до порожнього будинку, що його кинув мешканець напризволяще.

Він заговорив тоді, захилинаючись від мови й чуття:

— Сестро, де ти? Сестро, дивись, я ішов за твоїм запо-вітом... Де ти, сестро?

І, кличучи сестру, він пригадав запапність квіток і свічки, що танули коло столу. І враз підвівся, облишив.

будинок і подався за місто. Там, на ланах, він нарвав купу квіток і приніс їх назад в оберемку. І, знову сівши, з тихою посмішкою став виплітати гірлянду. А скінчивши, оповив нею стіл й запалив у головах свічки.

Потім, схилившись навколішки, слухав, вдихаючи на повні груди тьмяну запашисть. І, в темній кімнаті, почув він присутність смерті, що коливалася в повітрі. Це коливання, як оманливі хвилі невидимої води, змивало з нього тіло, і він почув себе вільним, як ніколи. Він почув, що з'єднується з повітрям і лине в обіймах смерті серед кімнати, напахченої квітками і воском.

— Сестро кохана,— шепотів він,— я піду до тебе, бо в тебе воля, а тут в'язниця.

Він підвівся спокійний. Він знав уже свій шлях.

Шапталом запанував спокій.

Це був спокій непорушний, цілковитий. Спокій, що походить з певності, що підносить над життям, його пригодами й сутічками. Спокій з свідомості, що ніщо не здолає спинити на шляху до мети.

Він облишив ховатися від світла. Бо світло, рух і люди не змогли вже проникнути йому до душі та зчинити там розгартіяш. Життя точилось круг нього, як вода коло скелі, що стоїть непорушно й не перепускає хвиль у кам'яну середину.

Ранком з наказу бабусі Одарки він ходив до річки по воду, бо міський водоспад зісувався на час. І коли він проходив місто з коромислом через плече, то чуввав себе серед людського хвилювання тимчасовим гостем у нецікавій господі. Потім він рубав дрова на плитку й полов город у дворі. Все це з наказу бабусі Одарки.

Квітки ж він полюбив до божевілья. Він наносив їх лантухами разом з пахучими травами степів; і його кімната була прибранна, як на Зелені Святки. Упоравшись з господарством, він сідав у фотель і, накопичивши собі квіток на коліна, ворухив їх, поринаючи в їхню запашисть, бо вона зміцнювала йому спокій і в гушавині її народжувалося йому передчуття країни, де панує його сестра, де він побудеться свого великого, дужого, огидного тіла. І ментами з цих хвилин він уже облишав його та разом з пахощами кублився по кімнаті в повільних руханнях.

Підвівшись, він одчинив вікно і ставав коло нього. Він дивився просто перед собою, і будинки, ставши прозорими, не стримували йому погляду, що, перейшовши світло дня, затоплювався у темряву, де не було ні світла, ні тіла.

Приїздив батько.

— О, як гарно в тебе, Остапе,— промовив він, зайшовши в кімнату.— Трава, квіти... Здоров був! Чи не пізнаєш?

— Пізнаю,— відповів Остап, не підводячись з фотелю.

Старий походив по кімнаті, а потім сів коло сина й сказав йому з ляком:

— Сину, що ж це таке, га? Вона ночами не спить, вдень гвалтує, ходить розпатланою, а я тиняюсь по сусідах за Христа ради... Ми старці, Остапе... Я прийшов раз був до неї, кажу: Василю, я піду повіюсь... А вона мені заборонила. І тебе, то кляне,— ой, як кляне! — то впаде навколішки й благає повернутись...

Батько надсилу посміхнувся.

— Га, Остапе? Може, поїдемо оце? Мати впростить... Замордувала її Олюся. Здається їй, що вона блукає вночі і хоче чи то кров висмоктати, чи в домовину до себе зтягти... Га, Остапе? Може, подамося?

— Я нічого не хочу,— відповів той.

Старий осунувся враз і поменшав.

— Я ж казав їй, що не варто мені й їхати,— прошепотів він.

Вони скількись просиділи мовчки, а потім батько підвівся.

— Он воно як,— промовив він, несміливо посміхаючись,— ну, прощай.

Він простяг синові руку, той дав йому свою, і старий пішов геть.

На обід повернулася бабуся Одарка з своїми кошиками. Вона швидко наладнала страву та нагодувала Остапа й кота Ковелька.

А ввечері бабуся зайшла до «празникової» кімнати, як називала вона Остапову, і там, сівши коло Шантали, почала ванизувати ниточки й оповідання. Ці години вечірньої балачки давали їй таке задоволення, що вона ладна була б вдвічі напружувати свої старечі кістки, тягаючи важкі кошики, аби його дістатись.

Кіт Ковелько не бував присутнім на цих бесідах. Він мало цікавився бабусиною душею й вечорами, щойно оговтавшись після каліцтва, тікав з хати в садок. Він знюхався з кішечкою з сусіднього двору і щовечора викликав її під вікном чи прохливим нявканням, чи з невдоволеним бурчанням. Коли та приходила, вони починали пирскати вдвох, шипіли, дряпались та гасали за кущами. Між ними розпочалось справжнє кохання з ревностями, жартами і бійками. Все це, звичайно, було котяче.

Сьогодні бабуся розповідала з великим задоволенням таємницю, що їй пощастило почути на базарі. Свята лю-

дина, що живе за містом, у печері, дійшла врешті розуміння самого слова «Махво». Воно складене так, як оті більшовицькі чортовиння, яких і не вимовиш натщесерце. І от свята людина дізналася, що літери його означають: «Михайл Александрович Хазяїн Нашої Отчизни».

Праця Вербуна посувалася швидко. Останнього розділу «Трансцендентальної математики» він написав уже половину. Це була його друга велика праця. І що більше вона посувалася до кінця, тим виразніше повставав йому план третьої, а саме: «Проблеми варіаційного рахування».

І тому, що мозок його був повним, він звичайно був у доброму гуморі, посміхався, багато курив і до всього ставився зневажливо. І Наталя була покірливою. Їсти і курити було що. А от шахи...

Бажання шахувати труїло йому хвилини відпочинку. І часто нестримана злість повставала йому проти нетямучого Зінька. Він іноді підходив до шевця і жорстоко штовхав його під бік.

— Що таке? — здивовано питає той, ледве не давши сторчка.

— За шахи, — коротко відповідає Вербун.

І від того, що Галай починав посміхатися, Вербун патрав собі волосся, бігав по кімнаті, лаявся й загрожував зарізати співмешканця, а труп його викинути на подвір'я.

В такі менти його думка природно зверталася до Остапа. Той сказав: після, згодом. Коли ж те «після» буде? Чорт би взяв того Остапа!

Одного разу він голосно заявив:

— Піду до Остапа. Пора вже, мабуть.

І Галай заохотився з ним іти. Але встигнути за Вербуном бракувало можливості: той вийшов на середину вулиці й майнув так, що через мент його кашкет уже плигав на другому кварталі.

Коли Галай дістався Остапової квартири, Вербун уже переможно розташував фігури на шахівниці.

— Ти принципово не голишся чи так? — запитав Галай, забачивши Остапову бороду.

— А-а-а, — протягнув той.

Галай зліг на ліжко й замислився. Сьогодні він брав участь у комуністичній маніфестації, як робітник певної професії. І те, що бачив він тоді й чув, почав тепер виявляти перед очима.

Згадуючи маніфестацію, він слухав, як шумували круг нього. З незграбного тупотіння він виловив ритм і од себе вклав гармонійність у рухи людей. Перед заплющеними

очима йому була вже не різнобарвна юрба з гострими рухами, а величезний казковий балет, люди в убраннях, що до найменшої хвилястості підкресливали плинні риси їхніх постатей, жінки і чоловіки в плавних рухах наближались одні до одних, як хвилі зливались, шалено крутились буйним виром і враз, як бризки, розсипалися знов — жінки з облудливими посмішками, а чоловіки з полум'ям незадоволення на обличчях. І знову починалося повільне, жагуче наближення...

Галай напружено ловив звуки музики, якій скорявся утворений ним балет. Почувалися звуки тромбона, але такі далекі й неясні. Ось враз озвалися флейти передсмертним тріпотінням заляканих чайок і, мов білі покришечки хвиль, полинули над усім звуки скрипок. Різко крикнули кларнети радістю буревісників і нестерпуче-настирливо, як напруження морської безодні, завив контрабас. І був ритм — болісні й люті удари хвиль об загартовані скелі, і все частіші й грізніші, оскраженілі й безглузді...

Коли він прочувався, шахмачі вже скінчили.

— Ти давно не торкався їх, — уважно казав Вербун, задоволений перемогою, — тому й мат тобі. Тобі треба вправлятися... Правда, нема з ким... Гм, а ти спробуй сам собі, — може, вийде. Я пробував — не вийшло...

— Так, так, — ніби зрадівши, промовив Шаптала, — я спробую...

І надалі, впоравшись з господарством, він розташовував шахи і гуляв сам з собою. Він почував себе мандрівником, що, опинившись на далекій станції, оточений чужою обстановкою, має чекати жаданого потягу. А чекання нудне, і треба було чимось забавитись.

Бабуся Одарка все в'язала свої панчохи. Виявилось, що в'язання панчохів — необмежене і вдячне поле праці. Скільки не вив'яжеш, можна до вив'язаного додати ще одну пару.

А надто коли оздобити працю добірною розмовою в добродушному товаристві. Робиться тоді легко жити, і лихо, що його маєш, забувається.

Так казала бабуся Шапталі. А той, присунувши до фотеля шахівницю, замислено ворухив фігури на ній та відповідав майже з поправними перемижками:

— Авжеж... звичайно... так, так...

Іноді приходили Вербун та Галай. Перший сідав за шахівницю, а другий на ліжку, бавився своїми враженнями.

Бабуся Одарка щораз була невдоволена їхнім гостюванням. Вони заважали їй розповідати Остапові про дорожнечу та інше, чого в неї було багато, як грошей на поторжі.

ПОВІСТЬ БЕЗ НАЗВИ,

до того ж цілковито неймовірна, вигадана від початку до кінця автором, щоб показати сутичку деяких принципів, важливих для нашого дня і майбутнього

Від автора

Коли хто прийде до мене, скажи, що немає вдома. Скажи, що він давно вже в парку. А якщо питають, що він робить там такої глибокої осені, коли вітри вже видули, мабуть, від підніжжя дерев згріклу жовтизну, скажи, що обмислює своє передне слово до читачів.

*О, мій любий і дорогий читальнику,— скажи, мислить він, загортаючи в пальто свій малокровний тулуб,— як прагну я від тебе теплого вітання! Як хочеться мені застерегти тебе від прикрих помилок щодо короткої повісті, що ти знайдеш, перегорнувши цю сторінку! Як хочеться запевнити тебе словом честі, що події, описані в ній, ніколи не відбулися, і постаті, які ти в ній побачиш, ніколи не існували. Ти зробив би найбільшу честь моєму хистові, якби прийняв їх за живі і дійсні, але я вважаю [...]**

Бо хоч що зай каже письменник, хоч якого спокійного до твоїх вироків він буде удавати з себе, а, повір мені, ніщо його так не зогріває, як твоя зичлива увага. Навіть коли він, як похмурий Михайль, загрожував тобі презирством, і тоді він був не байдужий до того, як купував ти його книжки.

1

Раптовий постук у двері прокинув його з задуми. І хоч тут він не міг когось до себе сподіватися, хоч його думки в ту мить перебували на безконечній відстані від цього будинку, Городовський звичним голосом, як у своїй власній кімнаті, спокійно й негайно відповів:

— Можна.

Власне, в цьому помешканні він пробув ще тільки годину. Воно складалося, як і сказано йому напередодні, з чотирьох кімнат, що з них одну займав постійний пожиалець, а решта три були впродовж місяця до його розпорядження — на час відсутності дійсних господарів. Але, прийшовши сюди й передавши тому пожилицеві рекомендацій-

* Текст уривається.

ного листа, він сів у першій кімнаті коло стола, поставив поруч свій чемодан і спочивав. Бо справді почувався далеким пішохідцем, мандрівником з торбинкою і ціпком після довгої путі, що стелилася перед ним без краю. І це житло, якого він навіть не оглянув, було немов куренем при степовому шляху, зичливо покинутим на радість подорожньому.

Звичайно, не тіло його стомилося, адже останні дні він ходив зовсім небагато. Інші сили його вичерпувались, не фізичні. Виснажені маренням клітини мозку давали відчувати в голові страшенну сухість; безумне прагнення, яким він був керований, кричало, не знаходячи поживи. Голод душі мучив його, пожерши всі крихкі сподіванки, в які звиродніли його надії.

Тепер, підвівши голову до дверей, що були напроти нього, Городовський побачив себе у чужій їдальні, чистій і дуже скромній. За ширмою праворуч стояло ліжко; буфет, чи, власне, сервант, що закривав те ліжко збоку, був застелений вишиваною серветкою виробу Укркустпрому, і така сама скатертина лежала на столі, об який спирався його лікоть. Крім двох дідівських портретів у темних рамках і кількох сучасних фотокарток, на стіні висів невеличкий олійний натюрморт — розрізаний кавун у товаристві огірків і помідорів. Цей наївний затишок і глибока поміркованість обстанови огорнули Городовського ревнивим смутком. У кімнаті ліворуч, куди провадили другі двері, він відчув спальню з одним чи, може, двома дитячими ліжками під білими ковдрами, а праворуч — кабінет хазяїна, церагову канапу в квітчастим килимком, сосновий стіл до письма і шафу книжок з золотом на корінцях. Його розбурхана істота мимоволі з гирким докором схвилася перед тихим подружжям ладу і згоди, що панувало тут, випромінюючи ясну щоденну радість, оперту на працю, обов'язок і застарілу, хронічну любов.

Двері розчинилися. Увійшов досить літній чоловік з вусями, бородою і взагалі зарослим обличчям — постійний квартирант цього помешкання.

— Ви вибачте, — промовив він густим і трохи штучним голосом лектора, — що я турбую вас у перший день вашого приїзду. Але — формальності. Канцелярія нашої домоуправи працює ввечері, і я сьогодні ж мушу вас заявити.

Городовський дістав з кишені військовий білет.

— Вистачить? — спитав він.

— Безперечно, — сказав одвідувач трохи лагідніше, немов перед тим сподівався від нового поживльця якогось опору. — З вас належить ще один карбованець на заявку. На-

діюсь, ви не заперечуєте? Дякую,— сказав він, ховаючи документа й гроші.— Скажіть, даруйте цю цікавість, ви довго маєте в нас побути?

— Тижнів два... може, три... залежно від справ,— додав Городовський, щоб виправдати свою непевність.

— Звичайно. Але скажіть,— провадив він, сівши збоку,— як, власне, ви потрапили сюди? Тобто в цю квартиру, розуміється?

— О, я тут зовсім випадково,— посміхнувся Городовський.— З хазяїном квартири я зовсім не знайомий. Це влаштувалось через одного приятеля.

— Якого ви теж зустріли випадково? — засміявся гість.

— Коли хочете.

— Чудово! Але ж цікаво,— промовив квартирант у несподіваному захваті.— Лишається, щоб ви взагалі приїхали до цього міста випадково.

— Якнайвипадковіше, коли можна так висловитись,— спокійно відповів Городовський.

— Ну, я викладаю фізику, а не мову, і в справах вислову не розбираюся. В такому разі будемо знайомі: Пащенко Анатолій Петрович.

— І будьмо добрими сусідами,— додав Городовський, назвавши себе.

Вони підвелися, подали одне одному руку й сіли знову — Городовський, як і перше, а Пащенко — верхи на стільці. Він не приховував свого задоволення.

— Розумієте, це чудесно — ваш випадковий приїзд і ваша випадкова зустріч. Як людина, що викладає точні науки й мусить знаходити скрізь суворі закони, я, мабуть, краще від інших навчився цінити випадковість. А через те, що в моєму власному житті випадків було до смішного мало, хоч і серйозних, я навчився, крім того, любити їх. Що ви на це скажете?

Городовський ввічливо погодився, застерігши, що він має на увазі тільки щасливі випадки, а не якісь інші.

— Незалежно,— відповів Пащенко.— Незалежно від їхньої якості!

Він раптом посміхнувся, від чого його обличчя зразу перемінилось. І Городовський здивовано помітив у його рисах щось неприємне, щось уперте, тупе, навіть хиже.

— Вся річ у тому,— казав далі Пащенко,— що випадок не може бути нещасливим. Суть випадку у тому, що він своїм втручанням ламає звичну чи завбачену лінію життя. А це завжди плюс. Чим було б людське життя без випадковості? Подумайте, і ви не зможете уявити собі нічого сірішого.

— Людське життя без випадковості не можна уявити,— сказав Городовський.— На жаль, вона становить його частину.

— Одначе,— Пащенко зненацька підвівся і сухо надів окуляри,— ви, певне, хочете вмитися в дороги і, може, спочити. Я вас затримую. Навіть можна затопити ванну.

Від ванни Городовський відмовився, але признався, що охоче вмився б і полежав. Було вже близько п'ятої години дня. Минулу ніч він спав зовсім але і, вставши з ліжка, справді забув умитися. Але він ладен був умитися вдруге, аби тільки збутися розмови взагалі й зокрема на тему, що не могла бути йому приємна.

Показуючи йому ванну кімнату, Пащенко тримався дуже офіційно і вживав лекторського голосу, давши цим Городовському надію, що принаймні на сьогодні його стосунки з сусідкою закінчені. Та коли він хвилини за десять вийшов з рушником назад у коридор, з бічних дверей з'явився Пащенко і запропонував одвідати його кімнату порядком відповідного візиту.

— До речі, мушу дати вам ключа від квартири,— додав він.

Перше, що вразило Городовського в цій кімнаті, була похмура пітьма, хоч помешкання містилось на четвертому поверсі. Але вікно тут виходило в тісний закуток, утворений двома перпендикулярними стінами будинку і замкнений, крім того, височезним муром, що стояв замість паркана на межі сусіднього подвір'я й сягав вище половини вікна, яке більшою своєю частиною дивилося таким чином у глибокий і гидкий колодязь. Але й не треба було багато світла, щоб роздивитися внутрішність цієї достатньої розміром і досить охайної кімнати: в ній, власне, нічого не було. При одній стіні звичайна дерев'яна розкладачка, в кутку коло вікна кухонного типу стіл, застелений зеленим папером, на ньому лампа, олівці в мідній підставці, велика попілниця; коло стола один у хаті стілець і коло другої стіни, вже зовсім несподівано, старовинний, важко інкрустований комод з опуклими шухлядами й круглим будильником зверху.

— Вас дивує спартанська простота моєї обстанови,— сказав Пащенко строго, присуваючи Городовському стільця і сам сідаючи на розкладачку.— Але кожне життя має свій стиль. Про це ми неодмінно поговоримо при нагоді. А зараз дозвольте докінчити попередню думку. Ви кажете — на жаль. Ні, громадяни, смію вас запевнити — на щастя. Головне те, що випадок примушує нас побачити речі з нового боку. Не буду наводити вам зараз прикладів, скажу просто:

трудно заперечувати, що наше життя полягає в певній сумі вражінь від речей — розуміючи це слово в найширшому значенні. Чим яскравіші наші вражіння, тим наше життя цікавіше. Але ми живемо в такому обмеженому колі речей, що вони, кінець кінцем, притираються для наших чуттів. Ви, я думаю, з цим цілком згодні.

Городовський відповів, що взагалі і в цілому він має рацію. А сам не так дослухався до мови свого сусіди, як донохувався, так би мовити, до чудного, ледве помітного запаху, що чувся в повітрі кімнати. В ньому було щось гіркувате й легке, як павутинка на тлі прозорого неба. Можливо, то був дух давно розлитих пахощів, дивно поєднаний із запахом житла, або не розвіяний ще дим якогось ароматного тютюну, або повільні випари давніх тканин чи килимів, замкнених, може бути, в старовинному комоді,— але Городовський з певністю міг би сказати, що такий пряний запах він чув уперше.

Тим часом викладач фізики говорив про випадковість, сидячи на розкладачці. Головні й найзліші вороги нашого життя — звичка і мета. Перша примушує нас зовсім не пізнавати вражінь від речей, які нас звичайно оточують; друга — пізнавати ці вражіння лише службово, у їх відношенні до уявної речі, яка невідомо чи здійсниться для нас коли-небудь.

— Безперечно,— казав він,— люди б задихнулися від своїх звичок і цілей, якби не благородна випадковість. Вона вибиває їх з колії, ламає звички, перевертає мету, і вони бачать те, чого не думали побачити, потрапляють туди, де ніколи не гадали бути, і для них воскресає те, що вже зовсім зів'яло. Від її поштовху оживає яскравість вражіння — ось у чім суть! Якщо ж випадок калічить їх часом,— додав він різко, скинувши окуляри,— доводить до сліз, до розпачу, до самогубства, то, повірте, ці тупі свині кращого й не заслужили. Він хоч таким способом трохи освіжає їх не одноманітне кривляння.

Він підвівся і підійшов до Городовського.

— Якби я довідався, що ви потрапили сюди не випадково,— сказав він,— я з вами не розмовляв би.

В його тоні було щось таке, що могло налякати або розсмішити. Але Городовський байдуже промовив:

— Я дуже радий, що потрапив сюди саме тим способом, який вам подобається.

І тільки зараз, вимовляючи це коротке речення, він відчув, до чого дійшла його втома: язик його майже заплітався.

Фізик помітив його стан і стурбувався.

— Одне,— сказав він майже ніжно,— ви стомлений з дороги. Спочиньте. Відкладемо нашу розмову на потім.

Городовський, напружившись, підвівся. Йому здавалося, що він підтримує сам себе, як щось стороннє, щоб воно не повалилось. Хитаючись, він дістався до кабінету, залитого сумирним осіннім сонцем, поволі зліг на канапу й заснув відразу.

2

Ця повість почалася, власне, трохи раніше у вагоні поїзда Дніпропетровськ—Київ. Городовський не міг заснути вночі, хоч і вжив до цього належних заходів: скинув піджака, черевики, постелився на верхній полиці й лежав, стараючись слухати невпинний стукіт коліс та розмірені поштовхи вагона. Але ці звуки, що мали нав'язати йому потрібний сон, зливалися поступово у невиразний туркіт, що тоншав і видовжувався, як дріт між вальцівницями, аж поки не починав рватися і зникати геть. І знову звільнене поле його уяви запосідали думки, зраду досить безладні, але невдовзі, стаючи у зв'язки та сполучення, вони звертались до мети, яку обрали ще вдень — до нього самого, того життєвого спрямування, що він собі навчав, і до його життя взагалі.

Щоправда, мислити про себе він не любив і лише зрідка дозволяв собі цю розпусту. Атож — іншої назви він не мав для того пристрасного самоспоглядання, що не містить у собі ніякої здорової критики, ні нових аргументів на користь зміни чи ствердження обраної поведінки, а тільки зворушує всю істоту, доводить розумові сили до вищого напруження, гримить і блискає, але проминає, як марна хмара, все сполохавши і не зронивши на ґрунт ні краплі плодючого дощу. Йому, людині з уявою і темпераментом, аж надто відомі були ці гарячки душі, що могли б його зовсім розхитати, якби він не вмів чинити їм постійного опору, протиставляючи їм волю й звичку панувати над собою, здавна вироблену. Але разом з тим, будучи щодо себе обачним, він розумів усю небезпеку безоглядного стримування своїх нахилів і вважав за доцільне поступатися їм інколи, щоб потім тим певніше над собою владувати. Тому він давав часом хвилину волю всій жагучій поривності своєї приборканої натури, всій глибині свого затамованого почуття любові й ненависті до себе, поринав у цей кошлатий вир, що раз у раз викидав його, трохи стомленого й пошарпаного, на твердий ґрунт ще більшої певності.

Нагода до такого психічного кровопускання здалася йому зараз слушною. Отож, облишивши слувати себе до сну,

Городовський почав чекати, поки обяжуться останній з його трьох сусідів у купе, якийсь трестівець, що спокійно читав книжку, запиваючи її нарзаном. Нарешті з його пляшки вже нічого більше не полилося, коли він перехилив її над склянкою. Немов здивований цим, господарник замислився, потім погасив електрику, гадаючи, що всі його супутники вже сплять, і стримано захропів у недовгому часі.

Тоді Городовський швидко взувся, взяв наопашки піджака й тихо вийшов у довгий коридор м'якого пульмана, освітлений матовими лампами попід стелею. Всі, крім нього, вже справді спали.

Відхиливши стільчика коло вікна, він сів і притулився обличчям до шибки. За склом у сяйві захмареного місяця нескінченно й темно розгортався рівний степ за чорними хвилями чагарів і дерев, посаджених понад залізницею. Час од часу цей неосяжний краєвид землі починав миготіти під ліхтарями полустанків, що швидкий поїзд поминав, не спляючись, і зовсім зникав за будівлями там, де належалася зупинка. Тоді Городовський відсувався од вікна і якусь мить піби засинав, чекаючи, поки не почнеться знову рух, за яким так вигідно й рвучко стелилися його думки. І поїзд знову рушав.

Спочатку він перебрав події останнього часу. Днів десять тому він у складі газетної бригади виїхав з Харкова до Дніпропетровська на ліквідацію прориву у вальцівному цеху металургійного заводу. Його дописи про це вже з'явилися в газеті трьома підвалами. Звідти він і їхав зараз до Києва. Ця поїздка була зв'язана з подією, яку не можна було назвати інакше, як подарунком долі. У центральній пресі він працював уже п'ять років, здебільшого в сільсько-господарському відділі, і за цей час написав майже сотню нарисів, на які дивився, як і належить журналістові, як на явища одноденного характеру. Зовсім не їх він уважав за мету своєї роботи, і як тільки його становище оформилося такою мірою, що заробіток почав давати йому деякі лишки, він узявся ретельно складати їх із смаком закоренілого скнаря. Бо поставив собі доконечне завдання забезпечити собі, починаючи з цієї осені, принаймні на рік уперед матеріальне існування, щоб мати змогу цілковито й спокійно віддатись написанню великої, надзвичайно важливої для нього речі, в якій він щиро вбачав усю рацію свого дотеперішнього існування. Але, немов на потвердження старої приказки, що багатому чорт діти колише, півроку тому знайомий редактор одного з видавництв запропонував йому скласти з друкованих нарисів збірку про соціалістичну реконструкцію села. І те, що здавалося йому спрацьованою

парою, несподівано ще раз закрутило маховик його фінансової машини: його збірка була ухвалена до друку. А що друк цей відбувся в Києві, він і вирішив заїхати туди на день з Дніпропетровська, щоб переглянути коректуру, простежити за оформленням книжки, яку він почав кінцем кінцем шанувати,— не тому, що вона належала саме йому або мала якусь визначну вартість, а просто як облігацію позики, що раптом виграла в черговому тиражі. Але все-таки почував і гордість. Виходить, він справедливо може пишатися, що додержує кроку темпів життя і що третій рік п'ятирічки теж в вирішальній у здійсненні його особистого плану! І якраз ця свідомість власних здобутків сприяла його рішенню віддатися саме цю ніч великому блудодійству самоаналізу.

В міру переглядав Городовський внутрішнім зором це щасливе й остаточне зміцнення свого матеріального становища, цікавого для нього тільки тим, що воно давало йому на довший час змогу заглибитися в свою власну працю, його обличчя прибирало дедалі напруженішого виразу, немов шкіра на ньому залякала. Разом з вогнем на чолі він відчув дивну легкість голови і холодок очей — знаних супутників його піднесення. І його думка, уява, розуміння, всі здібності, що тільки мав його мозок, зголодніло кинулися гризти його вчорашнього, позавчорашнього, його з-перед місяця, року, двох років, його з тих часів, як він почав бути свідомий, його минулі вчинки, його замислені й тепер доконувані наміри і заразом його завтрашнього, його прийдешнього, що мав здійснити важке завдання, до якого нині він підступав. Правий він чи ні?

Ти не маєш абсолютної певності, ятрила його думка, якби мав її, чи могла б я в тобі виникнути, нікчемний хвалько! Я отрута, і ти дозволяєш мені жити в собі. Я свідчення кволості твоєї душі, і ти неспроможний мене знищити. Але він уперто відповідав на ці звинувачення: я сильніший від тебе, тому терплю тебе в собі. Ти добродійний зародок неспокою, що не дає мені забути про мету. Ти гострий докір, що примушує мене йти вперед. Я люблю тебе як частину себе, як те, без чого моє життя стало б безбарвним животином самотника без спокуси!

Як людина, що звикла ховати свою тасмницю так пильно, що навіть сама перед собою уникає до неї дотикатись, він мислив про неї і в спокій, і в бурю лише абстрактно, вживаючи безособові зврати та займенники. А втім, здавалося йому, ні він, ні ціла мова не знала на означення його задуму одного всеосяжного слова. І це невимовне він ще і ще раз у своїй тузі заприсягавсь зробити.

Раптом у коридорі вагона погасли лампки, і вікно, в яке він безтямно дивився, зайасніло молочним світлом. Так швидко минула ніч! Він підвівся, дуже обважнілий, але спокійний. Він навіть посміхнувся, вилазячи драбинкою на свою полицю. «Хай на цьому окошиться»,— подумав.

3

Його книжка була вже зверстана і обкладинка подана художником. Цей художник, з яким Городовський познайомився тут, при цій нагоді у філії видавництва, невисокий і білявий, з м'яким розкошланим волоссям, страшенно зрадів, коли автор похвалив його роботу.

— Ви знаєте,— сказав він Городовському якимось зворушено й по-дружньому,— ніщо мене не тішить так, як моя вдала обкладинка. Здаючи обкладинку, я почувую себе до деякої міри просто нахабою. І разом з тим винахідником. Бо я ж графік ніякий. Моя спеціальність і моя любов — пейзажі, всякі, знаєте, красвиди, але любов рідко дає прибутки. Так і во мною: мої пейзажі прикрашають стіни моєї кімнати, можуть бути приємним презентом друзям, з'являється й на виставках, але, на жаль, не дояться. А за обкладинки платять. Тим краще, що я роблю їх пристойно. Дякую вам! І неодмінно прийдіть подивитися на мої пейзажі.

Він примусив записати свою адресу й пішов дуже задоволений.

Покінчивши справи у видавництві, Городовський близько четвертої пообідав і подумав про решту свого дня до вечірнього поїзда на Харків. Годилося б йому поспати якусь часинку, але брати кімнату в готелі задля двох-трьох годин він уважав за розкіш, а знайомих, таких, щоб до них можна було прийти перепочити, він не мав не тільки в Києві, ба навіть у Харкові, де жив уже п'ять років. Тому Городовський вирішив поїхати просто за місто й повалитись самою на траві. Радіючи з того, що Київ на такі притулки багатий, він перебрав їх усі думкою і спинився на околицях Лук'янівки, де його вразила колись незвичайна свіжість повітря й соковита рослинність, що пашиє таким потужним духом землі, який відчутти можна хіба що в низинах Полтавщини. І він пішов за окриконком до зупинки четвертого номера.

Київ не був ні його батьківщиною, ні навіть місцем довгого перебування, але він знав його чудово. Під час випадкових одвідин Городовський оглянув його зсередини і зокола. І його юнацькі домисли про місто краси й давнини себе потвердили. Весна була чудова в білому цвіті каштанів, але осінь він любив більше. Щось величне було

в ній на сміливих схилах широких вулиць, що мов дрімали під ударами копит і шелестом шин, зберігаючи невронено свою колишню дикість. Кам'яниці й брук, трамваї, авто не змогли подолати цих гордих горбів, що прийняли вагу міста не як тягар поразки, а як корону перемоги. І коли вересень, привітний і сумний, як мудрець, що пізнав марноту світу, але не зрікся її, посилає з-за Дніпра прощальні помаху тепла, дерева й трава на узбіччях відповідають йому пристрасною запашистю мрущого зела, зворушеного раптовими нічними дощами. Весна тут була рожевим дівчам, що бездумно марніє від жадиби літа, а осінь — голубою жінкою, що не хоче пережити свою вроду.

Трамвая не було досить довго, і Городовський, ставши в чергу, мав час розглянутися навколо. Передусім, супроти харківських звичаїв, ставання в чергу до трамвая було йому новиною, бо в столиці пасажири чекали вагонів юрбою, що здобувала місця штурмовим чином. Це свідчило, міркував він, про більшу активність харків'ян, тобто про меншу їхню культурність, коли вважати культурність за звичку стримувати природні порухи, підлягаючи правилу, що стримує їх. Адже природним порухом кожного індивіда, що має пересунутись трамваем на певну віддаль, завжди буде бажаєння захопити собі місце у вагоні, який не може вмістити всіх охочих, і коли харків'янин доконує це навально, він користується первісним правом сили й спритності, а киянин, утворюючи чергу, шанує вже культурніше право першого займання. Хоч обидва ці способи всідання в трамвай були однаково несправедливі, бо в першому разі людина з найбільшою потребою їхати могла бути не найдужчою, а в другому разі — не найпершою в черзі, Городовський усе-таки потішився душею, почувавши себе в приємній атмосфері ладу.

Він любив лад. Але не так, як любить чи, сказати краще, потребує його людина, що народилася для нього або безповоротно до нього пристосувалася, отже, більше страждає від його порушення, ніж радіє його збереженням; для нього лад був повсякчасним здобутком у боротьбі з різнобіжними поривами, щоденною перемогою над собою, щохвилинною боротьбою з хаосом. Якщо не так часто доводилось йому витримувати, як цієї ночі, генеральні бої з собою, то скільки разів траплялося поборювати дрібні на позір забаганки, що блудно прикривали лице справжніх, великих небезпек! Хіба не почував він іноді солодкої приємності лягти спати, покинувши на столі гамузом папери й книжки, а вранці йти з хати, лишивши позад себе неприбрану постіль? І тим суворіша була його радість, коли він, оханувшись, ретельно

прибирав по собі все до найменшої порошинки. Тому він любив лад ревниво — не як щось природне для себе, а як доконечне, чого раз у раз боявся позбутись.

Черга вигиналась спокійним, досить мальовничим півколом, і Городовський, стоячи майже в кінці, міг бачити її майже три чверті. Київ, як то кажуть, славиться чи хоч був славився гарними жінками, тож він узявся перебирати досить байдужим поглядом жіночі постаті та обличчя перед собою. Так, так, жінки були тут загалом приємніші, ніж у Харкові, і не так великою наявністю вродливих, як меншим відсотком бридких. Вони були свіжі і вдягались виборніше, хоч засобів до цього мали видимо менше. Мимоволі Городовський пригадав несмак строїв столичного жіноцтва у фойє «Березоля», але зразу й покинув ці порівняння: з'явився трамвай.

І зразу черга втратила весь свій позірний спокій і щільнилась, ламаючи приємну заокруглість своєї лінії. Гуртки людей, що досі ніби зовсім незацікавлено стояли осторонь, кинулись перші до вагона, відтручуючи ліктями повноправних претендентів. У дверцях сталася жахлива тиснява із криками, і чудова черга вмить обернулася на безладну, розлючену юрбу, що безоглядно пхнулася вперед. А що Городовському не було куди, власне, квапитись і достатньої чинності в руках він не виявив, то натовп, ніби помщаючись йому за пасивність, щораз далі відштовхував його назад до крайнього кола старих жінок, калік та всякого іншого легкосилого й непромітного люду. «У Харкові це все-таки чесніше», — з посмішкою подумав Городовський.

Але тільки це встиг подумати. Побіч нього пройшла жінка, яку він чи й міг добре постерегти за миготінням голів і тулубів. Але вражіння від неї дістав дуже чудне, таке яскраве, що мимоволі вийшов геть, щоб краще її роздивитись. Хоч справді не тямив, що він робить, чому і нащо. Поки плутався хвилину між людьми, жінка вже встигла відійти кроків на сім-вісім, і він, не збільшуючи, але й не сміючи зменшити цю відстань, безглуздо пішов за нею. Тобто йшов він досить повільно, але серце в ньому задихалось, як від довгого, скаженого бігу. Він почував, що вже ледве може переступати. І до цього прикрого сквоління тіла раптом долучивсь різкий голос сорому, гордоців, обурення. Він, серйозна людина, що має свої важливі завдання і може допуститись такої нісенітници, як уганяти за випадковою спідницею, отак, з доброго дива, стерятися, як жовторотий хлопчак! Ганьба, просто ганьба! Спинись, Андрію, ти смішний!

Андрій Городовський спинився, але досить жалюгідно,

як заблуда в лісовій гушавині. Йому здавалось, що він ступав за нею нескінченно довго, але, озирнувшись навкруги, побачив, що й півкварталу не відійшов Хрещатиком від вулицьки, де щойно стояв. Він повернувся, він мусив повернутися в протилежний бік і тихо посукув геть, пригвічений і похилий. Аж ось побачив перед себе великий напис: «Пролетарський сад. Музика. Атракціон. Естрада», що ввечері мав зайнятися електрикою, і пробрався згору широкими сходами. Він потребував посидіти, спочити після несподіваного струсу, що так глибоко його збурило.

В саду такого раннього часу людей було обмаль, здебільшого діти з няньками, підлітки, стареча. Городовський сів на першу-ліпшу лаву навпроти порожнього оркестрового кону і, поклавши на коліна свого плаща, спробував передусім здати собі справу з дивного випадку, що допіру йому трапився. Його сліди він почував у собі доста виразно, щоб сумніватися в його незвичайній силі. Якась огида до себе, похололість рук і невичерпна стома — усе свідчило за те, що він дізнав сильного, виняткового переживання, трохи подібного до страху, якби страх міг бути такий привадний.

Що він цієї жінки не бачив досі ні вочевидячки, ні, як то буває, уві сні чи в любосній мрії, — цього він був цілковито й абсолютно певен. Він побачив її щойно вперше, це було ясно. Чим же вона його так нагло причарувала? Городовський мляво посміхнувся. Причарувала! Це слово здається смішним людині, що має як-не-як за плечима двадцять дев'ять років, з яких більша половина проминула в добі революції. А втім, узявшись міркувати щиро, він мусив собі признатися, що й це чуже слово — причарувала — заблуде. Тієї хвилини, яку він зараз, стелючись, уявив, його обернуто зненацька на щось мале, нікчемне, але несамовито прагнуще — з цього й виникло в ньому почуття ущербленого говору. І що ж вона мала в собі таке притяжне?

Він зараз гаряче пошкодував, що бачив тільки так побіжно її обличчя і що вона, ідучи поперед нього, жодного разу не обернулася. Ні, ні, ніякою надією він себе не тіпив, що, озирнувшись, вона могла б спинити на ньому погляд і вирізнити його серед інших: як один із загалу, він зовсім не виглядав так, щоб на нього могла, зокрема, звернутися жіноча цікавість. У всьому зовні він був приблизно середній, особливо обличчя — він знав це — мав якесь мляве і очі досить невиразні. Хоч знав також, що такий вигляд він сам собі почасти виплекав і що в хвилини, коли він розв'язував себе, у хвилини піднесення і пристрасної задуми прокидалось, оживало його лице і спала-

хували очі. Але ж не серед вулиці і не з такої нагоди могло це статися!

Ні, коли зараз йому заболіла думка, що не придивився до неї ближче, то тільки через те, що сподівався тепер знайти в її образі хоч якийсь пояснення своєму пориву. Тому напружив, яко міг, уяву, викликаючи її постать перед очі. І вона стала перед ним, яка була в ту мить, коли він постеріг її з юрби, напівобернена до нього, досить висока, в сукні... але якого кольору? Яке волосся мала? А, вона була в капелюшку! Чи ні? І де її обличчя? Нічого, крім невизначеного обрису, він не бачив і не побачив, хоч скільки докладав зусилля.

Зрештою він досить весело покинув цю марудну працю, це викликання духів, цей спиритизм, мовляв; бо хоч не уявив нічого, саме зусилля його дивним чином полегшило, розвіяло круг нього каламуть, обернуло на жарт його тривогу. Якщо «чарівниця» не полишила в його душі хоч стільки сліду, щоб він міг її пригадати чи пізнати, вдруге зустрінувши, вікчемне ж її чарування! Побіжний дотик вогню. Крапля окропу. Несподіваний укус комашини, що не містити у собі запальної отрути. Хвилинна мана, що згине тим швидше, чим менш дошукуватися її причини, і своїм впливом сягне в життя не глибше, ніж жахи й химери сну.

Він заспокоївся так відразу, як був сполошений. Відчув зненацька ясний, чистий дух Дніпра з глибокої низини за садом, осінні пахощі клумб, вільгу землі, сонячне тепло з-під кошлатих, легких хмарин. Посміхнувшись іще раз на думку, що таке може трапитися цілком дорослій людині серед білого дня, Городовський глянув на годинника. До поїзда було ще три години, і хоч за квитка він із своїми посвідками міг не турбуватись, перешкоджений намір одвідати Лук'янівку більш не спокушав його. Тому він вирішив, не кваплячись, пройтися пішки на вокзал, повечеряти там і спокійно рушити до Харкова.

І, йдучи поволі містом, Городовський почував задоволення з усього — з того, що його фінансові плани так бездоганно здійснюються, з того, що минулої ночі дав дошумувати своїм сумнівам і цим заходом здобув собі на довгий час душевну тишу, і навіть з легковажного поводження щодо жінки коло трамвая, яке зараз здавалося йому чимсь ніби доказом молодості його істоти, виявом не зужитих іще юнацьких сил.

Було третє вересня. На Харків йому, власне, не лишилося ніякої роботи, а з 10-го він мав на місяць путівку в Сочі до будинку відпочинку. І після того ніщо вже не перешкоджатиме йому віддатись давно замисленій роботі, працювати

рік-півтора вільно, а далі... Хоч, правда, далі його думка не сягала, про «далі» він не хотів і не потребував міркувати. Йому буде тоді тридцять один рік; якщо вважати ці літа за половину його віку, мету цієї половини він здійснить, тоді ж і в наступними роками зуміє якимось дати собі раду. У всякому разі, в ту мить ніщо не заважало йому почувати себе переможцем, і зараз, напередодні доконання, ця перемога виглядала такою простою і зрозумілою, ніби не мала за собою років дбайливого готування, днів прихованого розпачу, страшних ночей сумніву й гризоти.

Як на образі вправного різьбяр, на стежці, що він проторував, не лишилося слідів чорної роботи. І сьогодні це захоплювало його так глибоко, як учора гнітило, але захоплювало тихо, без бурі, як вибагливе мінення прекрасних зір.

4

Зійшовши з трамвая на розі Пушківської і Юмівської, Городовський звичайним діловим кроком рушив на Басейну, де була його кімната. Не почував навіть сліду недавніх зворушень — думка була чиста, душа прозора і строга, єдина і певна, і обрана путь не менш ясна, як шлях від зупинки до помешкання. Гризучі сумніви передминулої ночі і дитячу мрійливість минулої він викинув разом з проїзним квитком на харківському пероні як знецінену й не потрібну вже річ, що все-таки йому послужила. «Прочистив себе, — думав він спокійно, піднімаючись сходами на третій поверх. — І це вже надовго».

Відімкнув входні двері, потім двері до кімнати з коридора. Увійшов, відсунув фіранку й розчинив вікно. Тоді скинув плаща, виклав з валізки на письмовий стіл папери, вмився, передягнувся. Потім, поміркувавши хвилину кілька, сів до столика при вікні й заклав у свою випробовану машинку чистий аркуш.

Але в ту мить двері до його кімнати тихо прочинились, і в них увійшла Зінаїда Михайлівна, сусідка по помешканню. Була в добірному, блілого шовку халаті, блакитних пантофельках, лагідна в рухах, з своєю несміливою усмішкою і, як завжди, привітно заклопотана. В руці тримала кілька листів — його пошту, що зібралася за час відсутності. І привітала з поверненням.

Городовський подякував і підвівся. З її вбрання, з того, що вона увійшла без попередження і не зробила руху відійти, виконавши послугу, і з невимовної м'якості її постави він зрозумів, що її чоловіка немає вдома, ба більше — що він десь у відрядженні і що взагалі в помешканні, крім

них двох, немає і не буде ближчим часом нікого. Коли він підходив, вона дивилась на нього нерухомо-ясними, синіми очима, і її усмішка стала мрійною. Він узяв її руку, він цілував ту руку, почувавши тиху млявість її тіла й любовний дріж, що лоскотав пушинками її шкіри йому уста. Невимовлена згода і разом з тим непричетність до неї, дозвіл, немов даний тільки з доброти в немисленому ваганні, безоглядна готовність і, попри неї, мовби змушений опір у кожному кроці, в кожному лінивому, тягучому русі — вся досконала гра, так добре йому відома, знову ятрила його, знову збурювала, розв'язуючи в ньому шалені, розхристані сили. Він задихався в запамороці, і що дикіший, що неподібніший до себе ставав, то щільніш облягали його соромливі обійми переможеної і вдячної незащанованості.

Так було щоразу вже два роки. Так сталося воно й уперше, коли ця жінка, ним чи й помічена добре у випадкових хатніх зустрічах, несподівано прийшла і своєю мовчанкою, потаємними, змовницькими поглядами і витонченим непротивленням злу за півгодини примусила його себе ввяти.

За все своє життя він ніколи не шукав жінок, але й не уникав їх ніколи, коли випадала нагода зручно, без зовнішніх і внутрішніх ускладнень з ними зійтися. Від цих взаємин він, звичайно, не зазнавав глибшого переживання, але взагалі почував до своїх партнерок легку прихильність, що не ставала ні прикрістю, ні жалем після розлуки, також випадкової, як і саме поєднання. Обмірковуючи побіжно цей бік свого життя, Городовський доходив висновку, що за нашої доби міжстатеві стосунки передусім відсунулись на задній план, тому зробилися простіші, наблизились до свого первісного виду, втративши на гостроті, але вигравши на зручності. Йому здавалося, що він скрізь помічає незаперечні й масові potwierдження цієї правди — загальна поведінка в цій галузі, на його думку, приблизно дорівнювала його власній з характерною відсутністю почуття обов'язку й того запалу духовних сил, що звався коханням. Це й не було, гадав він, дивним, бо самий час був надто напружений, щоб давати і людині змогу напружуватись без кінцевої потреби. Адже життя поставило перед сучасною людиною незрівнянно вищі за кохання, вищі за все індивідуальне й особисте цілі, і в світлі цих вимог не могла не потьмарити яскравість любовного пориву. Так він коротко формулював свої нотатки про стан духовного життя — власного і своїх сучасників, тому цілком спокійно ставився до невблагливої форми своїх любовних зв'язків.

А втім, поза всіма загальними поясненнями, що він давав цьому фактові, оснoвним було те, що його власні на-

міря на життєвому полі лежали зовсім у іншій площині. Він нагадував собою ті натури, що звуться цільними, тобто мають у своєму існуванні домінанту, якій усі інші потреби й пристрасті підпорядковуються або зовсім відкидаються. А втім, тільки нагадував. Бо ознака справжньої цільності натури та, що вона лишається цільною без спонуки; тим часом йому для підтримки своєї настанови потрібне було щомить зуселля над собою.

Але саме цієї хвилини він був надто далекий від самокритики. Почував себе надзвичайно добре. Коли Зінаїда Михайлівна пішла, він ясно й радісно усвідомив, що справді неушкоджений вернувся до попереднього життя і неسخибно спіймав його звичну нитку. Своїм одвіданням ця жінка немов потвердила незаперечно цей його поворот до звичності, і в подяку за це сьогодні він навіть помріяв про неї хвилин кілька зичливо, сидячи на канапі.

Але барився з цим недовго і легко пересів назад до машинки. Ті кілька днів, що лишались йому до від'їзду на курорт, він міг би, власне, й не працювати. Зобов'язання перед редакцією виконано. Грошей зароблено навіть з деяким перевищенням наміченого плану. Річну творчу відпустку забезпечено як формально, так і матеріально. Отже, причин трудити себе не було ніяких.

І він справді не подумав би щось писати, якби вчорашня київська газета, прочитана сьогодні вранці в поїзді, не дала йому до цього приводу. Із оповісток на останній сторінці й чималої статті в жалібних рамках він довідався, що позавчора вбито видатного київського партійця Загірного, посланого в один з важких районів на хлібозаготівлі. Убито звичайним куркульським способом — увечері з-за рогу, коли Загірний вертався в загальних зборів. Переглянувши сьогоднішнього «Комуніста», Городовський переконався, що це вбивство набуло республіканського значення й стало приводом до передової статті про потребу нещадної боротьби з куркульським терором. Тому він визнав політично потрібним відгукнутись на цю свіжу подію нарисом про кілька подібних актів класової помсти, відомих йому з перших часів колективізації села, в якій він брав активну й тривалу участь.

Тільки перше речення завдало йому, як і завжди, мороки. Довелось попрацювати гумкою і навіть викинути один зовсім протертий аркуш. А потім рядки полились спокійно і досить доладно. Через годину він сидів уже коло столу, виправляючи надруковане. Як і всі його писання, воно не відзначалось якоюсь особливою художньою силою. Він знав це, але це ніколи не стримувало його й не бентежило.

З нього було досить, що його цінять як сумлінного й відданого працівника преси, і сам цілком щиро був далекий від думки про якесь видатне у ній місце.

Перечитавши й підкресливши для курсиву коротку присвяту «Пам'яті Сергія Загірного», він, забравши рукописи в портфель, пішов його здати й підготувати до від'їзду свої справи.

5

Десь тільки близько сьомої він вернувся, пообідавши, додому з повним портфелем свіжих газет. Було ще досить світло, але він спустив завіску й засвітив коло стола електрику. Та перше, ніж розглянути принесене, окинув оком свій минулий день і визнав, що зробив багато, майже все, крім кількох дрібниць, отже, решту днів перед від'їздом матиме цілком вільні для читання, для одвідин кіно і театрів. Потім — місяць абсолютного спочинку, місяць моря, безтурботності, незнайомих людей, до яких почуваєш мимовільну прихильність тому, що не сподіваєшся зустріти їх ніколи більше, місяць безмислення і генерального неробства. Тоді — праця, найвідповідальніше з усього, що він робив, у якій мусив скласти важкого іспита перед самим собою. Ця праця і її наслідки справді покажуть йому, чи йшов він до певної мети, чи тільки афішував цією метою, тільки задавався, як брехливе хлоп'я, не маючи сміливості визнати свою нікчемність. Пекучі мрії про момент, який ось через місяць мав настати, не покидали його майже з того часу, як він вирішив піти в газету, протягом п'яти років, повних захвату, що сягав іноді якихось екстатичних марень і зневаги, що повертала його хвилинами в стап безформної нечутливої плазми. В цих стінах сам-один у кімнаті, де на всіх речах зовні лежала печать найрівнішого духу, він падав і підносився, був вічним прокляттям собі й безмежним благословенням. І от майбутній рік мав розв'язати ці нестерпучі сумніви, лишивши його спосіб життя таким, який він є, або змінивши його в корені, або й зовсім це життя урвавши.

Але зараз почував, що здійснить легко своє заповітне, так легко, як написав сьогодні газетного нариса.

І хоч обмірковувати деталі замисленої роботи не входило до його передкурортних намірів, він усе-таки не міг стриматися, щоб не оглянути господарчим оком свої шухляди. О, порядок у них був досконалий! Розташування зошитів і тек, що там лежали, від настроїв свого упорядника було зовсім незалежне. Він виймав їх одне по одному й поволі гортав. Уривкові записи, назви місцевостей, хапливі замальовки, діалоги, порізнені влучні вислови й окремі слова — ба-

гатючий матеріал пильних спостережень, який воскресав під його нечутним поглядом, повднувався в окресленості, обертаяся в пам'яті на живих людей, оживав з натяку широкими подіями, набував кольорів такої яскравості, що Городовський мусив перемогти себе, щоб не кинутися в роботу зараз.

Посміхнувся сам собі, як нетерплячій дитині, що поривається здобути бажане без дозволу старшого. Але цей порив його неймовірно потішив, і, щоб не спокушати себе далі, він замкнув шухляди і взявся до новин.

Проте не встиг розрізати й першої книжки, як дзвінок забряжчав тричі, тобто до нього, і Городовський вийшов відчинити досить охоче, бо, зрештою, нічого не мав проти візиту, який би він не був.

Відчинивши двері, він усе-таки трохи здивувався, і, треба сказати, радісно.

— Прошу, прошу, — сказав він.

У кімнаті він послужливо прийняв від одвідувачки пал'то й капелюха. І коли та досить бурхливо поцілувала його, він відповів їй тим самим.

— Звідки ти довідалась, що я вже повернувся? — спитав він, не випускаючи її рук.

— У редакції. Звичайно, ти сам і не подумав зголоситись, поганий!

Так, він не тільки не подумав зголоситись, а навіть ні в подорожі, ні вернувшись додому, не згадав жодного разу про її існування. За день перед від'їздом він познайомився після зборів з цією присяжною стенографісткою видавничих і літературних нарад і випадково вийшов разом з нею. Розмова по дорозі дуже легко, без великого намагання з його боку, привела її до нього в кімнату, звідки вона пішла досить пізно. Звали її Тоня. Це була негарна, дебела жінка, але жвава, весела, напориста. Вона збудила його відразу. Щодо неї він не питав, які саме міркування примусили її зійтися з ним так несподівано, але був певен, що ці міркування теж не сягали глибоше забаганки або просто незадоволеності, бо під час минулого побачення, віддаючи належне його потузі, вона разів кілька поскаржилась на теперішній занепад чоловічої статі під цим поглядом.

— Просто сором за них, — сказала вона. — Але в тобі я не помилилась. Ти непоказний тільки з вигляду.

Поводилась вона невимушено, як людина, що йде навпростець до своєї користі, і своєю примітивністю якимсь глибоко задовольнила його морально. Її вульгарність здавалась йому особливим і досить високим стилем, який не кожна жінка спроможна мати. Тоня сміливо стояла понад уся-

кими надбудовами кохання, а оскільки він теж шукав у ньому тільки бази, ця жінка йому приємно заімпонувала. Він навіть пригадав, що минулого разу, прощаючись з Тонєю, він подумав про неї як про рубенсівську жінку сучасності. Але вражіння від неї, як і від інших компаньйонки його інтимного життя, зблідло й зникло наступного ж дня, заслонене незрівнянно важливішим клопотом його роботи. Але зараз, крім того, що в ньому віджила ця неабияка оцінка її цілеспрямованості, крім того, що її поява була цілком доречна, зважаючи на його грайливий настрій,— ця гостя, як і вранішня, знову незаперечно засвідчила йому те, що він вернувся і вступив у свій побут. Бо йому невимовно цінним здавалося відчуття, що його майже півмісячної відсутності і всього, пов'язаного з нею, ніби не було зовсім.

Єдиною невигодою товаришки Тоні було її куріння, бо Городовський не тільки не палив сам, а й насилу терпів курців близько себе. Він органічно не зносив тютюнового диму, що псував йому всі збори й засідання, прокурені звичайно до найбільшої змоги. І не тільки до цього запаху, а взагалі мав ніс, мабуть, вищої, ніж середня, чутливості. Тому після минулих одвідин товаришки Тоні він мусив побризкати вранці кімнату подвійною порцією лісової води, якою вряди-годи освіжав повітря від власного перебування і того прикрого чужого духу, що непомітно просочувався в його житло з решти помешкання. Він зразу пригадав її неприємну звичку і сказав їй примирливо:

— Тільки не кури, будь ласка, часто.

— Це залежить від тебе,— відповіла вона. І, пригорнувшись до нього, додала: — Ти, будь ласка, не давай мені на це часу.

Звичайно, час на цигарку їй неважко було вигадати. І поки він, заклавши під голову руки, лежав поруч неї в приплющеними очима, Тоня, спершись на лікоть і звисаючи майже над його обличчям виступами свого багатого тіла, смаковито затыгалась димом і говорила. Вона висловлювала подив, чому це він уперто не курить, тобто позбавляє себе однієї з насолод за доби, коли насолод так мало і життя таке одноманітне. Жінки, казала вона, і ті курять тепер страшенно, бо що ж їм робити, коли чоловіки зробились такі недолугі й черстві, коли вони перестали за жінками впадати, коли загальна вбогість не дає змоги тишити себе вбранням і замість розваг та радості маєш нескінченну працю й невідступні думки про хліб, картоплю і жири. Мимоволі закуриш від досади. І він, казала Тоня, мабуть, ще лиха не знає, якщо не курить, а як прикрутить нудьга, рука сама потягнеться до цигарки, хай тоді пригадає.

Городовський слухав її, відчуваючи в усій істоті якусь гнітюче, всеосяжне заціпеніння. Спочатку він подумав, що це наслідок звичайної в таких випадках стоми, і тільки здивувався, що ця стома прикра. Але ні! Її вага не меншала, а збільшувалась, і це була навіть не млявість знесиленого тіла, що прагне спокою. Це була нестерпуча гіркота душі. Від задоволення, з яким він зустрів свою гостю, не лишилося сліду: тепер вона збуджувала в ньому тільки безжальну зневагу своїми оголеними розкошами, своєю плоскою мовою, в якій справді видно було вбогість, але внутрішню, і послужливим чеканням грубої ласки. Ба, більше — за її спиною він немов побачив ще жіночі тіла, такі самі холодні, неймовірно чужі, що протягом років поділяли по черзі з ним цю незмінну канапу. І відчув ненависть до них за те, що приходили, і до себе за те, що приймав їх. Якусь хвилину він силкувався погасити в собі це безглузде, бурхливе почуття або хоч стримати його, але раптом здригнувся від огиди й затулив руками обличчя.

— Що з тобою? — стиха крикнула Тоня, побачивши, як він зблід і перекривився. — Тобі погано від диму? Більше не буду.

— Ні, я, мабуть, заслаб; — пробурмотів він. — Обідав рибою в ідальні.

Він, тремтячи, підвівся; загорнувся в халат і зігнувся в кріслі. Справді, його нудило. Але риби сьогодні він не їв.

— Рибні консерви тепер теж небезпечні, — озвалась Тоня.

І, повагавшись трохи, почала неохоче вдягатись.

Городовський сидів похмурий і злий, напружуючи всю волю, щоб перемогти себе, щоб вернутись до жінки на канапі. Зціпивши зуби, він кричав сам собі, що у відповідь на цю дику розгвинченість мусить затримати Тоню до ранку, а передусім заборонити їй одягатись. Але кожне його зусилля викликало тільки нову спазму огиди, і він мовчав, охоплений колючим нервовим холодом. До відрази його чуттів дедалі помітніше долучалася туга й незрозуміле, вчеписте каяття — так, ніби в ньому оголилась і защеміла від цього струсу далека, давно вже забута провина.

Нарешті Тоня впорала себе і запропонувала йому кілька відомих засобів проти шлункового захворювання: краплі Іноземцева, ріциву, гарячий компрес, причому вона ладна була сходити в аптеку й навіть нагріти на примусі воду. Але Городовський відмовився, запевнявши її, що ця дрібничка зліквідується сама собою.

Тоді Тоня заявила, що мусить принаймні завтра одвідати його, що якраз завтра вона вільна цілий день, а для перевірки, чи справді він видужав, вона зуміє добрати спосо-

бу. І пообіцяла прийти не пізніше, як о десятій вранці.

Ця обіцянка вжахнула його так, як не вжахнула б найстрашніша загроза.

— Я завтра їду на місяць до Сочі,— відповів він.

І ця відповідь, висловлена тільки для того, щоб відвести від себе гидотну близькість цієї жінки, відразу стала його дійсним рішенням. Справді, що йому робити ці кілька днів у Харкові? Чому не використати їх додатково для спочинку? Якщо його навіть не приймуть до будинку перед строком, він вільно може перебути цей короткий час у готелі.

— Ну да,— сказала Тоня,— але ж поїзд на Сочі ввечері, і ми зможемо чудово провести день на прощання. Побачиш, як буде гарно. Влаштуємо в тебе трапезу. А потім я проведу тебе на вокзал.

Охоплений розпачем від її напосідання, він намірявся вже послати під три чорти, вигнати геть цю хтиву тварину, але знову рятівнича думка спала йому, і він спокійно відповів:

— Так, то поїзд, але я вирушаю літаком, тобто о восьмій ранку.

Це роззброїло Тоню цілковито. Вона могла взяти з нього слово не забути її, як цього разу, і конче писати їй на редакцію.

— А все-таки вискочу перед обідом,— додала вона.— Може, ти спізнишся або не дістанеш квитка.

Коли вона пішла, ніжно поцілувавши хворого в чоло, Городовський люто схопився з крісла й відразу відчинив вікно, щоб спровадити цигарковий дим і нудкий дух її присутності. Потім добув із шафи пульверизатор і, блідий, розхристаний, ходив по кімнаті, бризкаючи по всіх кутках сосновим екстрактом.

6

О пів на восьму в плащі й з чемоданчиком в руках Городовський був уже на аеродромі. Квитка він потурбувавсь замовити собі ще вчора ввечері телефоном і за свій відліт почував себе цілком спокійним.

Але інші справи його помітно непокоїли. Сівши на дерев'яну лавочку коло дерев'яного ж будинку аеропорту, що трохи нагадав йому китайську пагоду, Городовський поволі обводив очима широке, вкрите поруділою травою поле, де там і там стояли привітні білі апарати. В основному його клопотали дві речі: по-перше, раптова нехоть чи, сказати щиро, просто збридження до бідної Тоні. Чи справді завинила перед ним ця жінка? Адже справедливість вимагала визнати, що вона шукала в ньому тільки те, що він у ній, а коли робила це одвертіш, ніж усі інші, то її можна було

тільки похвалити за прямодушність. Якщо він мав право звести цей бік життя до примітиву, то, безперечно, друга сторона цим правом могла користуватись так само. Якраз Тоня була жінкою, про яку він навіть мріяв іноді, справжньою і невимовною товаришкою в насолоді, якою не варт ні гребувати, ні себе зв'язувати. Так чого ж він, зрештою, хоче?

А втім, не цим збридженням до даного об'єкта він дорікав собі найгірше. Тоня могла йому розподобатись, це не важить. Хай він навіть занадто ясно побачив у ній самого себе, але хто може примусити людину довгий час дивитись на себе в дзеркало? Адже так бувало раз у раз: або він жінкам, або вони йому переставали подобатись. Хай цього разу він виявив зайве й дивне роздратування, але не в цьому, зовсім не в цьому полягала його провина!

Він міг мати які завгодно почуття — раптові, бурхливі, химерні, суперечні, і мав їх справді. Але досі не було ще жодного випадку, щоб він не міг їх перебороти, щоб свідком їх став хтось інший, щоб вони випорснули з нього перед людські очі. Вчора було порушене те вміння панувати над собою, яке він уважав за досконале. Хтось бачив його перекривлене лице, хтось почув його здушений голос — ось у чому була його вчорашня поразка. Дрібність нагоди, з якої вона сталась, не мусила його обманути, бо він, інженер з освіти, якнайкраще знав, що найменша поломка, коли її не залагодити вчасно, згодом розладить усю велику машину. Його механізм дав перебій — ось що його тривожило, щоб не сказати — лякало.

Городовський прикро здригнувся, пригадавши ніби вмисне яскраво, як він у халаті на голе тіло, босий, несамовитий, оббризував учора кімнату, вирікаючи прокляття. Це, безперечно, нерви, наслідок перевтоми, перенапруження душі. Треба тільки відпочити глибоко, і всі ці неприємні симптоми минають безслідно. Цей спочивок збереже і зміцнить його, захистить від сил руйнування, які несуть у собі кожен, хто підважує в житті великі наміри. Отже, його рішення податись на курорт негайно було усіма сторонами слушне і рятівниче. І дивно тільки, що разом з радістю від'їзду в ньому знову бривіла скорбота, що нечутно спрямовувала його погляд назад, у збляклі літа юності.

Тим часом зібрались пасажири, і в авіабудиночку, що, здавалось, дрімав ще досі, почався рух. Коло одного з апаратів ожили постаті, що й раніш там поралися помалу, і ось розлогим подвір'ям у всій урочистості й самоповазі поволі пройшла закутана постать літуна. Невдовзі від апарата, що зичливо загудів пропелером, зроблено кілька пома-

хів білим прапорцем, пасажири, прийнявши це запрошення, підійшли щільно і за допомогою незручної драбинки одне по одному проникли в черево велетенської бабки.

Тепер літак, узявши вищу ноту, поволі зрушив з місця. Тремтячи всім своїм єством, він, як покалічений птах, пересувався колом по грудкуватій землі, незграбно стаючи проти вітру. І раптом з переможним, оглушливим шумом понісся вперед.

Городовський, що літав уже не вперше, щільно дивився у віконце поруч сидіння, як і завжди, стараючись спіймати момент, коли апарат відірветься від ґрунту. Але й цього разу підйом він помітив лише тоді, коли літак був уже на добрий метр над землею. І, як завжди, він по-дитячому цікаво споглядав у діл, де невпинно меншали речі, окреслювались контури й наростала радісна, неозора глибина.

Сьогодні він мимоволі пригадав той день, коли теж бачив місто згори вниз, хоч з далеко менш поважної височини — це було одинадцять років тому, коли він, Андрій Рудченко, що й гадки не мав про свій майбутній псевдонім, після двотижневої неймовірної мандрівки з глухого Гадяча вісімнадцятилітнім хлопцем під'їжджав на даху вантажного вагона до Москви. Яка різниця між цим вигідним літаком з м'якими, пружистими кріслами і тією труською, смердючою «теплушкою», де він прихистивсь тоді серед лантуків, вузлів і липучого сміття, серед густої маси спітнілих людей у шинелях, сіряках і лахах! Яка різниця між певною, розвіданою дорогою, що стелилась перед ним тепер, і тим туманом, що зависав тоді над його шляхом, невирозним і сутужним! Він пускався тоді в невідоме, він відчував це невідоме, як моторошну височінь, як безодню, у яку звергався, але колеса йому кричали — вперед, вперед! Як і багато юнаків, сповнених непоборної і боязкої віри в себе, він робив тоді свій «великий крок» у життя.

Накресливши широке коло над містом, що з тієї точки зору здавалось потоплим у садках, літак пішов угору на південний схід. Сонце, що пробилось нарешті з-поза врапінних хмар, щедро кинуло промінням у шибки, примусивши Городовського присмикнути заплющити очі. І хоч сонце потім не раз знову пірнало в пухку гушавину, він довго не розкривав їх, віддавшись нечутній дрімоті. Рівний рев мотора колисав його, і хвилини, коли літак напружено набирив височінь, даючи відчуття могутнього фізичного пориву, наповняли його душу піднесенням. Разом з апаратом, що перемагав вагу, він ставав легкий і вільний, немов полишив на землі себе самого — маленького, смішного чоловічка, що з рабською заздрістю стежив за шуганням свого власного

щасливого випромінення. Величезна блакитна брама розчинилась перед ним у просторі, де тихо пливе безперервна життєва ріка, спалахуючи вогниками спогадів.

Може бути, він знову заснув спочатку, але цього не пам'ятав. У всякому разі, йому здавалось, що нитка марення, не перериваючись ні разу, привела його до незначної, зрештою, події, що стосувалась до його безумної подорожі Гадяч—Москва. На станції, назви якої він уже не пригадавав, йому разом з усім загалом пасажирів довелося зробити чергове висідання з вантажного поїзда, що не йшов далі, і чекати залізничної нагоди продовжити свою путь. Маленька станція не могла вмістити всіх прибулих до її скромних берегів людей, що обсіли навколо просто на землі, як важка згряя сірої і стомленої сарани. Ніяких надій на поїзд до завтрашнього ранку не могло навіть бути. Перспектива ночувати під чистим небом, хоч би й до початку осені, була б молодому мандрівникові зовсім не приємна, якби трапилася йому ще тільки вперше. Але таких випадків протягом двохсот верст пройденої вже дороги він зазнав досі п'ять, і справді першого разу не міг уявити, як може людина, звикла бодай до елементарної чистоти, лягти долі, в порох, у бруд, під муrom або на приступках, і спати в такій ганебній позиції! Його брав щиро людський сором на думку про це приниження до становища бродячої тварини, він бадьорився довго, ходив уперто, тягнувши за собою мізерні речі, щоб цим розвіяти сон, він страшенно мучився морально, аж поки не настала щаслива мить, коли всі міркування вискочили з його голови і він упав під деревом, пригорнувши обіруч до себе своє манаття і заснувши з якоюсь одчайдушною насолодою.

Тепер така ночівля його вже не дивувала, і він спокійно зважував можливості розташування. Місцевість за водогінною баштою з двома-трьома кущами здалась йому найпридатнішою, але, підійшовши, він знайшов цей пункт зайнятим, до того ж дівчиною чи, може бути, молодою жінкою з великою кількістю вузлів і кошиків. Було очевидно, що, з огляду на свої речі, вона шукала захисного куточка, де б її могли найменш потурбувати люди, зокрема злодії, тому поява Городовського її глибоко збентежила. Але молодий хлопець сам так стурбувався і так щиро виявив бажання відступити, що дівчина чи молода жінка, відразу переконавшись у його чесності, запропонувала йому по черзі спати й вартувати, як це часто практикувалось за тогочасних подорожей навіть між незнайомими людьми, охонченими раптовим і здебільшого безпомилковим довір'ям. Він охоче погодився, і, щоб зміцнити дружбу, запропонував негайно

повечеряти хлібом, салом і цибулею, які він у достатній кількості захопив в дому, а від себе його нова попутниця додала пиріжків з картоплею. Тим часом зовсім смеркло, і вони, умовившись про порядок вартування, першу чергу якого взяв на себе Андрій, зручніше розмістились під кущами.

Почуваючи себе в безпеці, дівчина чи молода жінка спокійно заснула, а він сумирно сидів на своєму клунку, підперши голову кулаками. Чудні почуття виникали в ньому. Тоді він ще не знав жінок, хоч залицявся до симпатичних гімназисток. З кількома навіть ходив під руку й цілував їх під ворітьми на прощання. Це було цікаво й дуже приємно. А зараз почував щось урочисте. Спочатку довго дививсь на обличчя жінки, де місяць клав крізь неспокійний лист легкі й мінливі відсвіти. І перед очима в нього це обличчя набувало щораз більшої краси. В його душі розросталась велика, неосяжна ніжність, і він, не мігши витримати цього споглядання, узяв її руку й почав торкатись до неї своїм лицем, торкатись до кінця, не помічаючи часу й заворожуючи себе цими дотиками. Потім нахилився і тихо, в таємничому екстазі цілував її волосся, чоло і очі. Дедалі більше й могутніше сп'яніння його стискало, і раптом він заплакав від щастя, що вихлюпнулось за вінця його ества. Плакав беззвучно, не витираючи сліз, бо кожна з них спливала по його щоках краплею незглибної насолоди. Чи довго це було? Можливо. Потім настав спокій, світлий туман свідомості, в якому ледве чутно ворушилось його серце. Він приліг, розплющивши очі, вслухаючись у далекі відгуки щойно пережитого.

Так застав його туманний, вогкий світанок. Прокинувшись, жінка щиро вилаяла його за ненотрібну самопожертву, але все ж подякувала за змогу так прекрасно відпочити. Він бурмотів невизразні пояснення свого вчинку, охопленій убивчим соромом — чи не помітила вона його шаленства? Але ні, вона просто виспалась, посвіжіла, але як далеко їй було до тої, кого він так пристрасно любив цю ніч! З тугою в серці, неймовірно виснажений неспанням, він допоміг їй сісти у вагон, а сам умісне сів у інший, щоб більш ніколи її не побачити.

Звичайно, він міг би крок по кроку пояснити увесь хід своїх тодішніх захватних переживань: стома самотності, високий тонус усієї психіки через страшну відповідальність його молодечої поїздки, тисячі його надій і острахів разом з тривожним потягом до жінок, тоді ще не спізнавих, дійшли в присутності сплячої і такої ніби приступної дівчини свого раптового й природного вибуху. Це було надто зроау-

міле й просте. Але разом з тим таке глибоке й знадливе, що він знову переглянув увесь цей епізод, повільно пропускаючи кожен його кадр у своїй розпаленій пам'яті. І та туга, якої тінь він відчув ще вчора ввечері, тепер згнітила його вже відверто.

Невже на тій станції тієї ночі він навіки покинув свою юність, поневоливши й закріпачивши себе завданнями? Невже у неспокої життя його серце збудилось, утративши велику здатність бути ніжним і зреченим? Невже не можна вдруге — тільки вдруге! — зазнати тих хвилин, коли простори такі безмежні й світлі, коли час такий густий, що кожна мить його здається намистиною коштовного разка, який перебирають невиситими руки? І хіба позавчора не почув він зненацька, може, останній поклик...

Думка про це глибоко вразила його. Він розплющив очі, і шум пропелера здався йому диким, ніби щойно почутим гуркотом.

Коли в глибокій долині почало окреслюватись згуртування Ростова, Городовський облишив сперечатися з силою, що ним заволоділа. Він скорився, і після п'яти років зупинки ніби продовжувалась його перервана путь.

Діставшись з аеропорту на вокзал, він узяв собі квиток до Києва.

7

Вийшовши з поїзда на київському вокзалі, він жадібно вдивлявся в обличчя, маючи незрозумілу й цілковиту певність, що зустріне її вже зараз. Незважаючи на всю навальність зламу, що стався в ньому, він почувався на диво спокійним. Він вірив, що його прагненню мусить бути негайна відповідь, бо для нього ця жага була надто велика, надто руйніницька, щоб звичайна справедливість могла допустити їй лишитись зойком у порожнечі. Як на зятій, різкий дзвінок телефону, друга сторона мусила ту ж мить озватись. І його солодко тішила думка, що близько нього вже лунають так само сповнені шукання зустрічні кроки. Справді, чому в цю мить вона не могла б бути саме тут? Який обрахунок імовірностей спроможен був довести цю неможливість його завогненим очам? І що такий всякий обрахунок для людини, що може бачити тільки своє устремління?

А втім, його огляд платформи скінчився безрезультатно. Той самий голос, що впевняв його в близькому знайденні, шепотів йому також, що зустріч мусить відбутися конче на вулиці. Тому, проходячи величезний вестибюль вокзалу, Го-

родовський майже не звертав уваги на людей — його далеко більше займала думка, що саме він скаже, коли її побачить, з якими словами звернеться до неї, коли ось зараз, вийшовши на площу, помітить десь праворуч чи ліворуч у юрбі її постать. Але ці слова надто гарячково кидались у його голові, тож він з недбалістю генія вирішив цілком покластись на своє натхнення.

Однак на привокзальній площі йому поталанило не більше. Що ж далі? Хвилину він міркував, чи краще йому поїхати трамваем, чи піти пішки. Дарма, що, йдучи пішки, він мав би змогу краще придивитись до зустрічних і ширше коло спостереження, Городовський, скоряючись голосові віри й азарту, сів у трамвай.

Оскільки він був абсолютно переконаний, що не зустріне її в приміщенні, навіть такого рухомого типу, як трамвайний вагон, його очі вп'ялись у смугу вулиці, що розгорталась перед ним безліччю облич. Сидів коло вікна напготові, ладний зірватись і вискочити зразу, як тільки помітить. Але марно відсувалися квартали, як пекучі відтінки пустелі.

Зненацька він стріпнувся, зрозумівши, що може бачити тільки один бік вулиці. А то він не встане на кінцевому пункті і поїде назад, маючи перед очима вже другий бік! Так і зробив. Проїхав назад кілька вулиць. Але хіба за цей час не змінилися люди з того боку? Хіба не бачитиме він завжди тільки половину вулиці, хоч скільки б їздив туди й назад цим жалюгідним трамваем? І чому він вибрав саме цю колію? Чому він на єдину мить не може стати повсюдним, як сивий бог, щоб обняти поглядом усі вулиці й прозирнути всі стіни цього міста? Чому не дано йому сили виладнати всю цю людність у довгий шеренг і пропустити перед собою, як парад?

Думки його почали плутатись у диких фантазіях. Кілька секунд йому здавалось, що, вперше перестрінувши ту жінку, він виразно відчув запах ліків, отже, вона, ймовірно, працювала в лікарні, можливо, в негайній допомозі. І коли зараз зробити собі якесь ушкодження, хоч би підкласти трохи ногу під трамвай, він матиме деякий шанс побачити її знову! Він ледве дочекався від збудження чергової зупинки і рвучко вийшов. Але з розначем пригадав, що цей запах походив тоді від нього самого, бо перед від'їздом з Одеси він, загострюючи олівця, порізав собі пальця, який довелось залити йодом і перев'язати.

Тепер він стояв біля опери, але мусив зробити зусилля, щоб пізнати місцевість так, ніби за ці два дні з часу, як він проходив тут востаннє, в місті сталися катастрофічні

зміни. Будинки справляли враження гумових, немов готові були відскакувати геть, якщо він спробує наблизитися, і люди проходили мимо так байдуже й відчужено, немов тільки для того, щоб спинитись за рогом і підстерігати тисячами злорадісних очей його дальші заходи.

Стояти було нестерпно, але йти кудись ще важче. Праворуч чи ліворуч, вперед чи назад — всі ці можливості роздоріжжя були однаково страшні й безглузді. І серед цього світу, що змовивсь захвати від нього річ жадання, він зненацька схопивсь за думку, що має десь спинитись, і, мов тікаючи, подався чим швидше до найближчого готелю.

На щастя, в першому ж він знайшов кімнатку і взнав усіх мук нетерпіння, коли після належних формальностей його провели нагору. Коли піднімався ліфтом, йому знову промайнула надія, що вона теж, може бути, з якоїсь не відомої йому причини живе в цьому самому готелі, але ця надія була така перекивлена й потворна, що він з жахом прогнав її. Тепер йому хотілося тільки одного — лишитися на самоті.

Передусім він, здається, потребував здати собі негайно справу в тому, що в ним діється. Але замість будь-якої відповіді на це питання рантом помітив, що в нього тремтять пальці. Ледве помітне стискання їх відразу почало ширитись, проникаючи в п'ясть, у цілу руку, і скоро все його тіло затремтіло огидним дрожем, якого йому несила було спинити. Пробував підвестися, але ноги ламались під ним. Вода, що він хотів напитись, вихлюпнулась на коліна. Задихаючись від слазм, кривлячись від болісних ударів серця, він витягав руки, випростувався, згинався, струшував головою, щоб зберегти притомність. І втримався десь на крайній межі.

У цій кімнатці він прожив шість днів, чи, краще сказати, сто сорок чотири години, безладно поділені на сон і пильнування. Перший день він до глибокого вечора не виходив з готелю, охоплений хворобливою слабкістю після пережитого першого нападу. Лежав дуже довго на канапі в забутті, але не міг ні заснути, ні мислити. Потім спромігся сісти коло столу і випити склянку чаю, бо від самої думки про тривнішу їжу його нудило. Зовнішній світ ніби випав на цей час з його відчуттів, і навколишні речі здавались не більше як умовними знаками, які він сам мусив з доконечності поставити. Потім майже зненацька його охопив прилив колосальної, різкої енергії, що не згасала більше і не вичерпувалась. Всі м'язи налились залізною снагою, зір став ясний і гострий, і думка чітко сказала йому: шукай і мусиш знайти!

Цілу ніч він проходив містом, як палаючий смолоскип. Винишпорив передусім густу мережу вуличок у центрі, що плетуться між Володимирською і Сінним базаром; далі піднявся на Печерськ і пройшов величезний парк, що тягнеться звизу майже до Лаври. Потім, уже під ранок, плу-тався темними ярами Звіринця, де навіть удень нечасто здибаш людину. Він знав чудово, що не зустріне тут нікого, бо навіть не шукав серйозно цієї ночі — робив піби випробу своїх сил, дізнавав міць свого прагнення. Свіжа ніч колихалася круг нього, повний місяць черкався краями об виступи хмар, що пливли на північ, вітер, як невсипущий сторукий велет, ворухив листям, зітхаючи в заростях і в темені кущів, що вогким гіллям сягали йому обличчя, надмір його душі бризнув зненацька у принишклий всесвіт. Він співав.

Але десь о восьмій ранку він сидів уже на лавці за облвиконкомом коло зупинки трамвая № 4. Звичайно, йому здавалось найлогічнішим скерувати свою увагу саме на те місце, де він побачив незнайому вперше. Адже міська людина, хто б вона не була, здебільшого проходить щодня в місцях, де її один раз перестрінуто, докончено змушена до цього вузьким колом посади, знайомих, розподільника й розваг. А проте поволі точилися години, минув день, нечутно настав новий вечір, нова ніч, не давши йому ні крихти здобутку.

Цим марним вартуванням він вичерпав усі свої конкретні плани. Віднині він ставав віч-на-віч з величезним містом, кількома сотнями тисяч жінок, які в ньому жили і серед яких він мав відшукати тільки одну, яка не мала для нього ні прізвизца, ні адреси. Думку про те, що вона теж могла бути в Києві тільки проїздом або вже виїхати з нього за ці дві, він відкидав як смертний вирок. Так само ніякі доводи про дрібність його пориву, ніякі натяки на важливість шляху, з якого він так раптово збочив, не мали більш над ним ні найменшої сили, бо почуття, що його опанувало, потурбувалось підняти і знецінити в його душі колишній зміст її ще перед тим, як виразно об'явилося. Ці спроби скривдженого минулого тільки підхльскували його, тільки доводили до нестями і обертали на ще більший хаос його добу.

Йому весь час здавалось, що він не там, де мусить бути. Тому, не дійшовши кінця якоїсь вулиці, він раптом повертав назад, забивався зовсім у протилежний край, з якого відхилився несподівано в інший бік, ще в інший і так без краю, перестаючи добре розуміти, шукає він чи сам тікає від когось. Одного разу в дощ і вітер його опанувала боже-

вільна певність, що саме в цю негоду, попри всяке сподівання, його намір dokonається, і він блукав під зливою кільका годин з виглядом людини, що поспішає у невідкладній справі. Після того цілий день кашляв і хрипів. Але в ньому вкорінилася надія, що знайти він може тільки там, де найменше цього сподівається,— і він поринув у околиці з глиняними хатками, з невиводним болотом, з кривими вуличками, де вдень і ввечері однаково безлюдно й тужно. Іноді сівав, де трапиться, на лаві в цілковитому остовнінні, заплющивши стомлені від вдівляння очі, але за хвилину підхоплювався знову, чуючи в собі, як удар металу, невтішні слова: шукай і мусиш знайти!

Але одного разу таки сталося те, чого він найбільше боявся: зустрівся знайомий, до того ж зовсім мало знайомий — той білявий художник, що оформляв тут, у Києві, його книжку. Уникнути розмови не вдалося,— і дивна річ! — зіткнувшись з іншою людиною, Городовський від своєї нової таємниці зумів відмислитись так само легко, як був ховав роками від чужих очей свій перший намір. Заявив просто і незмушено, що збирався їхати до Сочі, але передумав і вирішив пожити місяць у Києві, щоб опрацювати деякі матеріали у Всенародній бібліотеці. Почувши, що Городовський живе в готелі, художник сказав йому:

— Так я можу стати вам у пригоді. Вчора якраз виїхав з родиною на дачу один мій знайомий і просив мене знайти когось, хто б пожив у нього цей місяць. У них там лишився, правда, квартирант, але дивак, на якого вони не хотіли б звіратись. Я обіцяв і пропоную цю роль вам. Чому б вам не заощадити на готелі? Але з умовою, що ви неодмінно прийдете поглянути на мої пейзажі.

Крім цієї поважної матеріальної причини, Городовський радо схопився за пропозицію ще й від таємної сподіванки, що всяка зміна, навіть просторова, мусить посувати його до мети. Він не раз уже подумував, що треба вибратися з цього нещасливого готелю в якийсь інший, тому, одержавши тут же від послужливого художника рекомендаційного листа, поспішив другого ранку переселитися на нове помешкання, де передусім вирішив відіспатися.

8

Велика густа крапля червоного чорнила поволі розпливалася на сірому аркуші. Фіалкові бризки її країв, витягуючись у довгі струмені, рожевим і срібним димом без кінця клубилися на прямокутнику, що не міг вмістити їхнього безмежного мінення. Потім пухка синява, спалахуючи і бліднучи, як млявий водоспад, поглинула блиск, розчинила

кольори в своїх сумірних глибинах і стала рівним морем над погаслим полум'ям, що за мить прозирнуло з глибокого дна крихкими цятками вогню.

Він прокинувся вже давно, але перухомо лежав на капаці. Перехід від сну до пильнування, що відбувається звичайно за коротку мить, розтягся йому зараз у цілу гаму наростання ясності, немов обнявши собою весь розвиток дитячого сприйняття протягом перших місяців існування. Очі, коли він розплющив їх, відчували йому спочатку двома плямами молочного туману, потім вони заснувалися невиразними контурами речей, що були ще злиті в одну неосяжну й сплутану масу. І все життя його ту хвилину зосередилося в очах, широких і самодостатніх, що плавко й радісно поглиблювали щоразу далі розчленування світу. Але разом із зоровим проникненням пагінки свідомості тихо сягали і в глиб його ества, несучи йому пізнання знайомих, рідних, ніби загублених на час і тепер віднайдених звуків: він пізнав у своєму тілі м'ясний обіг тепла, пізнав свій подих, ще оповитий напівсонною розміреністю, пізнав дію свого серця з трепетом, з яким пізнав би воскреслий його перший удар: він вступав у володіння собою, він ніби відроджувався одночасно з тим, як прозоріла й розвіювалася завіса сну, що вастилала досі його очі.

Але й опанувавши себе цілком, не підводився довго, годину, може, більше, проводячи поглядом сонце, що сідало за обрій перед ним у вікні кімнати, проводячи його з незрозумілою вдячністю, як друга, що відходить у далеч з важливим від нього дорученням. І в зоряному присмерку, що невпинно розгортався, як величезна тінь землі, думав про те, що його життя змінило домінанту. Він любив цей вислів з психології, як любив усе те, що допомагало йому знайти або зафіксувати точку опертя, напрям, форму своїх прагнень. Бо знав, що життя, не спрямоване в якийсь фокус, ніколи не може бути повноцінним життям, а тільки безбарвним борсанням, яке не полишає після себе нічого, крім пустки, гіркоти і втоми. Він знав також те, що людина не вмирає вся гармонійно, як тварина, що жах людської старості полягає в триванні розуму навіть тоді, коли все, з чого цей розум себе почерпував, уже схитнулося, спорохніло, і він тільки сам лишається, безвладний і покинутий, недоречний на тілі, вже не здатному жити його: тоді проходять перед ним дні, від яких він відкинутий немітчно крові; і в страху перед власною марністю, на порозі небуття, куди тягне його обмерла матерія, він викликає тоді свої спогади, шукаючи в них великого, незаперечного сенсу, бо поза ними йому не зостається надії.

Тому Городовський віддавна привчав себе дивитися на самого себе здалека, з якоїсь фінальної точки. Він міг простити собі будь-які вагання, зриви й стрибки, але ніколи не простив би моменту нерухомості. Культ мети проймав його так глибоко, що зміст самої мети якось непомітно ніби відходив на другий план, ставав лише необхідним додатком до неї. Отже, тепер, коли його життя «змінило домінанту», він після струсу з гордовитим незадоволенням переконувався, що його істота, як і раніше, лишалася збіраною в один жмут, що його бажання не розпоршилися, набувши нового напрямку. А це було найголовніше! Щоправда, друга домінанта була незмірна з першою, вона лежала зовсім у іншій площині, але це була також домінанта, також директриса його душі. Жадання жінки, якби воно було дрібне й хитливе, він без думок відкинув би або задовольнив би побіжно, як було досі. І коли він віддався зараз цьому бажанню, то тільки тому, що воно проїняло його наскрізь, як він подумав. Крім того, це жадання давало йому змогу зазнати відчуття такої чистоти, такого ніжного й zarazом могутнього піднесення, що він мимоволі, тихо усміхався, як усміхається замріяний, почувши у вечірньому повітрі далекі акорди музики. Він носив тепер у собі голос, що був молитвою і бойовим кличем. Справді, він же не любив ще ніколи. І йому здавалося зараз, що через свої брудні й ниці зносини з жінками він тільки й став підготований до справжньої любові, що вона можлива лише тоді, коли дізнано вже й перейдено грязь статі, якою він мусив насититись, щоб зрозуміти в жінці прекрасне. І в тому, що ця жінка з'явилася так несподівано, в тому, що вона була невідома йому цілком, він тільки бачив доказ, до якої міри спрагло його серце в своєму зацебанні: для нього потрібен був цей удар грому. Так, тепер він був здатний кохати й приносити жертви цьому чуттю, яке без жертв мертво й банальне.

Кінець кінцем, домінанта в його житті змінилася вже не вперше. Його юнацькою мрією було інженерство — не для чого іншого він подався юнаком із свого містечка до Москви, де працював несамовито чотири роки в інституті. Але тоді перелом був менш раптовий: кінчаючи інститут, він відчув, що обрана професія не може задовольнити його цілком, і саме її обрання чи не було просто наслідком дитячого захопленого споглядання містечкової електростанції. Проте його сумніви ще залишилися невизначеними. Аж ось одного разу він під їхнім впливом запитав професора, з яким працював і здружився, чи задовольнений сам професор зі свого фаху. На це старий просто відповів:

— Ні, незадоволений.— І пояснив чому: — Колись, коли я був сільським хлопчаком і ходив узимку в подертих черевиках — це було давно,— я пристрасно захотів бути вчителем, може, через те, що в десять років у мене були такі конкретні імпульси. Не буду розказувати, чого мені коштувало здійснення цього бажання; важливо те, що в двадцять п'ять років я свого домігся. Але тим часом я захотів стати інженером: ще вісім років, бо я був бідний і двічі вигнаний за революційну діяльність. Три роки я працював на виробництві, але мене вабила наука, для якої я віддав стільки сил: я захотів стати ученим. Про такі вершини, погодьтесь, я не міг навіть мріяти ні в десять, ні в двадцять п'ять років. З погляду мого вихідного пункту й тодішніх соціальних умов це було зухвальство. Ще десять років — і я став ученим і залишаюся ним, так би мовити, уже п'ятнадцять років на кафедрі парових турбін, як вам відомо. Мені п'ятдесят дев'ять років. Бажати більше мені нічого. Ви скажете, що я можу ще зробитися завідувачем навчальної частини, деканом інституту, головувати в якійсь комісії Наркомважпрому. Але погодьтесь, що все це не те, що з обірванця стати вчителем, з сільського вчителя — інженером і з початківця-інженера, зовсім непомітного в одному з заводських цехів, — видатним, я знаю, спеціалістом. Те, чим я ще можу стати, дрібниця, порівняно з тим, чим я став. Тому я його й не бажаю, а коли людина не бажає, тоді — і тільки тоді — вона, розуміється, незадоволена. Ви можете сказати ще, що я можу писати далі наукові праці, посувати вперед науку, але, друже мій, я скажу вам, що я не знайшов і не знайду в ній того, що я шукав: сам простий, я шукав у цій науці якоїсь великої простоти. А погодьтесь, що я не можу нічого пояснити студентам, не вживши інтегралів. Коли я працюю, мене гризе одна думка: чи не можна простіше? І я з туюю бачу, що простіше не можна. Я бачу просто з жахом, що для того, щоб зрозуміти мої схеми, людина мусить витратити п'ять років, найкращих, прекрасних років, не рахуючи ще десять років середньої освіти. Тому я кажу вам щиро, що незадоволений своїм фахом.

Тоді Городовський зовсім не був спроможний поставитися критично до думок професора й назвати його, наприклад, старим бурчуном. І хоч ці думки не мали, здається, ніякого стосунку до його власного вагання, вони якось остаточно оформили його рішення: не бути інженером. Як людина обережна, він усе-таки здав дипломну роботу, але робота над нею була вже тільки інерцією, ще більше розрахунком, позбавленим того внутрішнього запалу, який мобілізує всю людину до кінця. Вернувшись з дипломом до рід-

ного Гадяча, він вступив до редакції тамішнього органу й через два роки переїхав до Харкова. Отже, в житті з погляду свого прагнення він був досі інженером, потім журналістом, тепер став закоханим. І все це з однаковою силою пристрасті. Він був закоханий так, як інший буває мучеником і героєм: невідома сила поривала його до величі й подвигу.

Лишалося все-таки знайти її. Він підвівся, вмився, опрядив свій костюм, бо спав одягнений. Їсти йому хотілося страшенно — вперше після довгого часу. Це почуття він узяв за сприятливий симптом, за ознаку глибокого одужання після тижневого розгартіяшу його нервів. І вийшов. Надворі його зустрів вечір, що здався йому на диво густим і спокійним; звичайні міські шуми: гомін, тупіт юрби, ріжки автомобілів, гуркіт вантажних машин, вищання вуличних гучномовців — надзвичайно м'яко поглиналися ним, як порошинки нерухожим водозбором. Може, тому, що вітру не було зовсім. Вечір пахнув далеким полем, простором річки й важким потом стомленого каменя; десь спереду ледве помітним струмком пролинав масний дух свіжофарбованого даху, але майже щохвилини ці запахи зникали, захлеснуті хвилику нафтового перегару, який примушував мріяти про часи, коли мотори працюватимуть нарешті від акумуляторів.

Ось і ресторан: два ліхтарі, на вході ліврейний бородань — чому все-таки бородань? — брязк покришок, ріденький джаз, столик у кутку під неодмінною пальмою. Вся помилка його дотеперішніх розшуків полягала, звичайно, в хаотичності їх. Як можна зробити щось серйозне без плану? Він покладався досі на випадок, щастя, несподіванку. Але справжній, великий випадок трапляється вельми рідко; він уже трапився — ним була перша зустріч з нею, і більше він може не повторитися. Ні, треба шукання ввести в систему, поставити його на більш-менш твердий ґрунт якогось розрахунку. Але для розрахунку потрібні дані! Їх він мав до смішного мало, але зараз, перевіривши ще раз якнайпильніше свої спогади, не міг сказати, що не має їх зовсім: по-перше, він був зараз певний, що незнайома, зустрінута ним, несла в правій руці портфель — отже, вона десь працює; по-друге, лишається неваперечним, що вона надзвичайно цікава і, як така, конче повинна мати певне коло знайомих, прихильників, може, чоловіка чи коханця (це його не турбувало зовсім), з якими вона не може не відвідувати кіно, концертів і театрів. Установи й видовища — ось куди мусить бути скерована його увага. Щоправда, частка випадку лишається і в цих обставинах, але відповідно зменшена обмеженням, так би мовити, об'єктів

спостереження: установ, кінець кінцем, не так багато, видовищ і поготів. «Не було нічого дурнішого, як шукати її на вулицях і передмістях», — подумав він поважно. Заплатив і вийшов.

Для початку чи, як він подумав, для почину вирішив цього вечора відвідати один з театрів. Найближчий: це був театр ім. І. Франка. Коли він з'явився, дзвонив другий сигнал, зал був повний. Оглянувши його вміть увесь згори донизу, вадовж і впоперек якимсь одним суцільним поглядом, Городовський переконався, що тут немає. Але не схвилювався: не міг же він справді розраховувати, що йому так відразу поталанить! Здивувався трохи, коли піднялась завеса — п'єса йшла не та, що була зазначена проти сьогоднішньої дати на афіші, а та, що була призначена на завтра, і то без попередження з боку адміністрації і без ремства з боку публіки. Але до вистави йому було цілковито байдуже.

9

У Франка він просидів, звичайно, тільки першу дію, після якої покинув театр з наміром відвідати ще один цього ж вечора, щоб не марнувати часу. По дорозі йому трапився цирк, де гастролювала оперета, але квитків більше не продавали; отже, йому залишалось тільки кіно. Побувавши в одному, він устиг ще на останній сеанс другого, причому помітив, що, виходячи після закінчення фільму до фойє з достатньою швидкістю, можна ще оглянути всю публіку, яка має бути зараз пущена на останній сеанс: це його дуже потішило. Наслідків він тим часом не досяг жодних. Але принаймні для нього став ясний план щовечірньої роботи: один театр і два кіно.

Тепер Городовський з усією свідомістю виконаного обов'язку міг спокійно вернутися додому, але він ще якусь годину поблукав — уже тільки для розваги й спочинку. Нічне місто виглядало однією суцільною істотою, здавалось зрослим докупи, як кораловий острів серед широкого темного моря, блукаючи яким, він прибився нарешті до цього дивного суходолу, як Робінзон, рокований на незвичайні пригоди; у всьому тілі він почував лоскіт невідомості, близької до розв'язання і кінця.

Десь тільки на початку другої Городовський вернувся додому. І дивна річ — заходячи вдруге до квартири, вже обізнаної ним, він мав вражіння, що ступає в неї вперше: не міг збутихся відчуття новизни. Ні, спати він сьогодні не буде! І з захватом завбачив перед собою ніч, проведену в збентеженому пильнуванні, першу ніч у незнайній, потрап-

леній країні, у знайденому захистку кімнати серед земель, які він ще тільки має розвідати. Не засвітивши, він знову сів, як і перше, на стільця коло стола. Але яким яснішим здавалося йому тепер його власне становище! Тільки тепер він міг усвідомити, що довгий тиждень нестями й болю не минув усе-таки для нього марно. Тепер мусив собі признатися, що, ідучи сюди у всій гарячці свого бажання, він не міг би навіть змалювати жінку, яку так пристрасно заповзвся шукати. Неймовірна річ, але це питання перед ним майже не ставало так, ніби його вабило більше дізнане відчуття, ніж певний образ. До того ж він був зовсім переконаний, що пізнає несхибно чи, краще, відгукнеться десь, як тільки побачить, як тільки знову буде вражений силою, що вже раз так глибоко його діткнулася. Але розпач втрати, страждання щоденних поразок примушували його щораз настирливіше допитувати пам'ять, і поки його очі невпинно спостерігали юрбу облич, у душі була колосальна праця відтворення. З ледве помітних уривків він відновив поволі повне, всебічне уявлення. Він уже знав тепер не тільки її лице і постать, а й одяг, вауття, навіть форму годинника на її руці. Сьогодні до її зовнішніх ознак раптово додався ще портфель, — як він міг досі не згадати таку помітну річ! — і тепер її образ став абсолютно викінченим і близьким, майже належним йому неподільно. В цілковитій тиші, що його оточувала: вуличка, де стояв будинок, була відлюдна. І раптом рипнули вхідні двері — він згадав відразу, що живе тут не сам, що це, певне, вернувся його сусіда, про якого він забув зовсім, маючи виняткову здатність ігнорувати людей, не потрібних або не цікавих для нього. Але що йому до того типа? Не прийде ж він сюди зараз, такої пізньої години! Проте через недовгий час у двері досить енергійно постукали. Городовський озвався неохоче, і сусіда ввійшов до кімнати.

— Радий вас бачити, — сказав він, і в його голосі почувалося тремтіння.

— Вітаю вас, — відповів Городовський.

Пащенко постояв хвилинку, високий і темний, потім сів без запрошення.

— Радий вас бачити, — повторив він. — Ну, знаєте, так поводитися не годиться! Того дня, як ми познайомились з вами, я зайшов увечері — ви спали. Вчора вранці і ввечері теж, сьогодні вранці так само. Ви спали більше, як сорок вісім годин! І непробудно. Я пробував будити — марно.

— Сорок вісім годин? — перепитав Городовський здивовано і раптом засміявся: заміна п'єси в театрі стала йому ясна.

— Вам це тільки смішно,— сухо провадив Пащенко.— А мені це не було смішно, повірте. Я був майже певний, що це летаргійний сон. Уявіть моє становище.

— Безперечно, вам довелося б поклопотатися — виклик карети, формальності, може, й слідство,— весело відповів Городовський.— Вас могли б обвинуватити в замаху на отруєння з метою грабунку, правда? Ви вже вибачте, що я завдав вам турбот. І разом з тим прийміть мою подяку за уважність...

— Не дякуйте,— грубо урвав його Пащенко.— Людина завжди цікавиться іншою людиною тільки для самої себе. Вам це невідомо? Смішно! Мені немає ніякого діла до вас, до вашого життя, до того, що ви робите й робитимете,— додав він роздратовано.— І я ніколи про це вас не спитаю, будьте певні. Але втратити вас — це був би грім, землетрус для мене... Можливо, я збожеволів би.

Він зненацька зареготав так голосно, що Городовський здригнувся. «Ти вже й так божевільний, мій друже», — подумав він.

— Але я ще не божевільний,— провадив Пащенко, ніби відповідаючи на його думку,— і за вашою допомогою надіюся не збожеволіти до смерті.

Останнє слово він підкреслив досить двозначно. І зразу сказав зовсім іншим голосом, тоном глибокого, меланхолійного розпачу:

— Ну, спитайте ж мене про що-небудь!

— Ви завжди так пізно вертаєтеся з роботи?

— З роботи! — скрикнув Пащенко.— Так, ви вгадали: з роботи. Але з якої? Якщо ви маєте на увазі мої лекції, школу, то глибоко помиляєтеся, запевняю вас. На цю дурницю я витрачаю дві-три години щодня, не більше. Чи не уявляєте ви мене одним з тих йолопів, що з головою навантажуються працею, лізуть із шкіри, щоб висунутись, заробити грошей, одно слово — досягти становища й можливості, як тепер кажуть? Такі люди — а їх же безліч, ними кишить земля — нагадують мені жуків, що з поважним виглядом качають гнойові кульки. Хто більше наробить таких кульок, той славетніший жук. Але я не длубаюся в гною.

— Ви спрощуєте,— озвався Городовський.— Ну, як можна сказати, що людьми рухають лише ці ниці мотиви — гроші, становище? Ви зовсім ігноруєте те, без чого людське життя стає просто незрозумілим...

— Тобто кульки духовного гною? Всі так звані вищі пориви душі? Не ігнорую. Але не будемо повторювати з цього приводу те, що давно вже відомо і що люди воліють, звичай-

но, забувати або недовтямлювати з причини своїх гордоців. Людина — це передусім горда тварина. Вона не любить, щоб мотиви її вчинків були оголені, вона ласться, кусається, коли їх пробуєш оголити. Я скажу тільки, що немає в людині нічого, що не зводилося б до її гордості й голоду...

— У вас також?

Пащенко не завагався:

— Ні,— сказав він гордо,— я вільний від цього прокляття, від неминучості, яка там модифікується в кожному, тобто так маскується, що ви перестаете пізнавати її, особливо в собі самому... Вся річ у тому, щоб пізнати, але не словесно, не для того, щоб когось здивувати своєю прозорливістю й сміливістю, не для філософських розваг і псевдожиттєвої науки,— облиште: навчити можна, що двічі два чотири, але навчити жити — вибачте! Вам можна голову продовбати якоюсь мораллю та правилами, та коли вам буде треба, справді треба, ви не тільки вб'єте й пограбуєте, а ще й прикриєте це високими мотивами, якщо це можливо — бо треба, ось що вами керує, а не якась мораль... Доля? Ні! Доля немає, це теж вигадка людської пихи — мовляв, у мене є призначення, наперед накреслений план, ха-ха, яка я цяця! Все це зарозумілість: ніхто вам нічого не призначав і не накреслював, ні вам, ні вашій собаці, ні босі, що вас кусає, ніякий фатум вами не цікавиться, і взагалі ви нікому не потрібні. Але вам потрібно багато що. От з цього й варто починати: у вас, усередині вас, сидить оце потрібно, і воно кричить усіма голосами — ніжними, ідеальними, аматеріальними, величними, якими хочете, але під ними всіма гуде примітивний, цинічний бас, зовсім, повірте, не ідеальний! І ви весь, те, що ви знаєте душею,— це роз'ятрений клубок цього потрібно, яке прагне безупинно: дай, дай! Ось вам універсальний механізм людської душі, встановлений у музичну скриньку гордоців. Оце й треба пізнати — не для того, щоб, зітхнувши, заспокоїтись і продовжувати далі свою мелодію, а для цілковитого усвідомлення, тобто для припинення всякої такої музики... Чи можливо це для всіх? Ні, безглуздо й думати. Тому що навчити жити людей, кажу ще раз, неможливо: всяка правда відскакує від їхнього мозку, коли вона їм не потрібна, бо мозок теж тільки знаряддя наших потреб, не більше. Щоб справді усвідомити всю цю історію, треба відповідно народитися, тобто, сказати інакше, бути вироком, якщо тільки вважати за нормальних усіх інших, тих, що з поривами, завданнями й пристрастями. Дозвольте представитись: я в один з рідкісних винятків з цієї маси.

— А я, за вашою кваліфікацією, здається, цілком належу до основної норми, до тих, що з завданнями й пристрастями,— сказав, посміхаючись, Городовський.— Отже, наше знайомство набуває цікавості.

— Воно обіцяє бути *trez sieux* *, як кажуть французи,— відповів Пащенко.— Я в цьому ні хвилини не сумнівався. Але вернімося до наших двох китів: гордість і голод... хоч китів усе-таки три, бо голод я розумію також і статейний. Передусім, що я зробив з цим подвійним голодом? Не буду довго спинятися на статовому — я його просто відкинув, не зазнавши від того ні найменшого ушкодження. Це тільки торочать, що жити без жінки шкідливо, але ж за це їм платять. Складніша справа з голодом шлунковим. Але я його обмежив до мінімуму. Ось що я скажу вам: перед вами людина, яка півтора десятка років тільки обідає. Як це розуміти? Це треба розуміти так, що я їм лише раз на добу — звичайний обід у вчительській їдальні, тобто доволі скромний. І фізично почуваюся прекрасно.

— Гм,— промовив Городовський,— вам можна позаздрити.

Пащенко, що досі стояв перед ним увесь час, задоволено посміхнувся і почав ходити, чорніючи на синіх вікнах і розпливаючись на стінах.

— Так, так,— провадив він.— Тепер ви можете уявити, як ви насмішили мене припущенням, що я можу працювати без заробітку до другої години ночі! Абсурд! Я не роблю в житті нічого понад те, що доконечне для підтримки мого існування: кімната, сяке-такє опалення, обід, дещо з одягу, дуже рідко. Для цього всього, я вирахував, мені вистачило б півтори години лекцій на день. Але умови шкільного розкладу примушують мене витратити щодня дві й три години, на превеликий жаль. Через це, як ви можете зрозуміти, у мене за багато років зібралось, може, кілька тисяч заощаджень — вони валяються там у моїй шухляді. Якщо хочете, я подарую їх вам.

— Дякую, я також маю гроші,— відповів Городовський.

— А, то вибачте... Так що офіційна частина мого життя страшенно сіра. Та хіба за нею можна будь-кого пізнати? Облиште! Людина не те, що вона читає лекції, не те, що вона сидить в установі, не те, що вона говорить і робить на людях. Вона те, що вона для самої себе, в неофіційній частині своєї програми. Отам її справжнє пізнання. Поворухіть її самотні, затасні думки, зазирніть у її родину, у її пристрасті — і тоді ви побачите людину: голу, без комірця,

* Потішней (франц.)

без половин слів, якими вона так спритно навчилася прикривати своє життя. Орден п'ювка — ось єдина відзнака, якої варті всі людські подвиги. Але повірте, на людей я навіть пошкодував би плюнути. Я волю їх краще просто обминати.

— Чому ж у такому разі ви приходите до мене? — спитав Городовський.

Від цього запитання Пащенко спинився в протилежньому кінці кімнати. В темряві не видно було його обличчя, але голос його захрип.

— Ви мені потрібні, — поволі промовив він. — Людей я вневажаю, а вас люблю... любов'ю смерті, — додав він похмуро.

Він замовк, зовсім зливаючись в темрявою. Городовський мимоволі намагався вирізнити хоч як-небудь його постать.

— Ви мене просто лякаєте, — сказав він.

— А ви мене ні? — сказав Пащенко, швидко підходячи до нього. — Ви знаєте, чому я так пізно вернувся сьогодні? Тому що я боявся йти додому, боявся застати вас знову сплячим або... мертвим..

Городовський здригнувся.

— Чи не могли б ми поговорити про щось веселіше? — спитав він.

— Веселіше? Будь ласка: про мою неофіційну вечірню роботу останніх днів приблизно з дня вашого приїзду. Ви уявіть собі індивіда такого, як я, — пізній вечір, пальто, портфель. Що в портфелі? Секрет для всіх, крім вас, звичайно. У портфелі саперна військова лопатка. Це індивід, тобто я, спокійно їде трамваєм на Печерськ — кому яке діло? Адже я взяв квитка. І потім іду далі, далі, туди, куди не ходять люди, де яри, провалля, кручі. І там копаю годину, другу... Ніч, темрява. Весело, правда?

— Копаєте — що?

— Про це довго розповідати. Попереджаю вас.

— Я не збираюся зараз спати.

— Тоді давайте зараз... щоб відбути чергу, — злегка зашміявся Пащенко.

Він присунув стільця до стола напроти Городовського і сів, поклавши голову на зсунуті руки, здаючись тепер карликом з великим волохатим обличчям, який стоїть коло стола. Городовський дивився на нього. «На землі є несподівані люди», — подумав він, переводячи погляд на розчинені вікна, що синіли, як прозорі отвори у світ, що дихав у кімнату далекою тишею, з якої неясними стогонами долітали протяжні гудки вокзалу...

— Щоб ви краще мене зрозуміли, я переберу по черзі всі великі випадки мого життя. Їх, я казав уже вам, небагато. Тому почну з першого і разом з тим найголовнішого. Ви про нього не здогадуєтесь? Ні? Дуже просто: цей кардинальний випадок — моє народження. Вдумайтесь в цей факт. Чи була якась закономірність у тому, що я народився саме даного моменту і саме такий, який я є? Ні, не було. Спробуйте, якщо ви можете, пізнати дику вакханалію випадку у найважливішому акті людського життя — народженні людини. Яка-небудь тупиця, чванько від науки скаже вам з почуттям цапиної зверхності, що ви доконечно народилися від статевого єднання ваших батьків. Облиште! Доконечно народилось щось, а не я. Все має якусь реальну причину, скаже вам далі той самий науковий ферт. Ах, так? — скажу я: тим краще! Тоді визнайте, будь ласка, що коли б мій батько того вечора, як зародив мене, був, припустимо, трохи більше стомлений чи заклопотаний і відклав би цю справу на годину, на одну лише годину, — через годину вся сукупність причин — настроїв батьків, а також їхні фізіологічні умови — були б уже інші, отже, й наслідок був би інший, тобто мене як такого не утворилося б, утворилася б інша дитина, така сама випадкова, як і я, але інша, кажу вам, а я не існував би. От вам і доконечність! Додайте сюди ще всю безліч причин, що впливають на розвиток плоду в матерньому лоні, всі ті дрібниці, що складаються в процесі життя зовсім без того, щоб бути доконечними: їжа, прогулянка, хатні обставини, той самий настрої і всякий подібний дріб'язок, який так само міг би бути інший у всякий даний момент, і ви побачите, яке гнітюче випадкове народження кожної даної людини, такої, яка вона є. Цим я не хочу сказати, що причинного зв'язку немає, але він байдуже складається в процесі свого складання і з такою самою доконечністю міг би відхилитися на один пункт, давши через це найнепомітніше відхилення зовсім новий наслідок. Дозвольте вам сказати прямо, що я був би інший, тобто мене не було б, якби мої батьки, стараючись, так би мовити, о зародження якогось X — нічим іншим не була для них і для світу майбутня дитина, — були б тільки більше або менше пристрасні в своєму заході, ніж вони були насправді. А спробуйте проаналізувати, чому вони були пристрасні саме в тій мірі, а не в іншій, і ви зразу дійдете таких нікчемних, мізерних і далеких причин, що вам соромно стане говорити про їхню доконечність, якщо тільки

ви взагалі не втратили совісті. Коли подія сталася, всі бачать, що вона сталася і, потіщають свою тупість запевненням, що вона сталася доконечно. А там десь у душі вже ворухиться приємний здогад, що це так судилося — ким? — що це так призначено споконвіку... Але я вже казав вам про це: дурість і гонор.

Але ходімо далі, поставмо собі запитання іншого роду: як би я не народився, доконечно чи ні, байдуже, але чому в мене цей певний, визначений характер? Від батька? Але ж це псевдопояснення псевдоспростовують інші діти тих же батьків, зароджені й виплекані в тому самому лоні, діти тієї самої крові, виховані в одних з мною обставинах — мій брат і дві сестри. Запевняю вас, що вони були зовсім відмінні від мене — кажу: були, бо вони вже всі померли. Дитиною я був недовірливий і нерухливий: братові й сестрам, певно, ніколи на думку не спадало гратися з мною, вони мене обминали й боялися. От вам і діти одних батьків! Так що визнайте, що між мною і моїми однокровними *geschwester** не було нічого спільного, як це дуже часто буває між дітьми в родині. Чому один брат буває червоний, другий білий, один винахідник, а другий просто бухгалтер? Чому? — питаю я вас і всіх. З якої, даруйте на слові, доконечності? Що ви можете сказати, крім жалюгідних «так судилося» і «так вийшло»? Але «так судилося» разом з призначенням, фатумом та іншим чортовинням на зразок вроджених ідей, здібностей, характеру — я вже послав до чорта. Лишається «так вийшло» — так справді вийшло. Але ж це випадковість! Справді, характер дитини, її здібності й нахили складаються тільки після її народження протягом перших років її життя. Складаються під впливом найрізноманітніших дрібниць, очевидно, цілком непомітних і неприступних, інакше людство із своїм тисячолітнім досвідом уже навчилося б цими дрібницями керувати. Ніхто не виховує баягузів, а їх ніколи не бракує. Всі діти вчаться малювати, а безліч після того не вмє навіть окреслити найпростішу річ. Ось ваше виховання — воно безсиле, бо в найкращому разі може тільки розвинути те, що вже є. І ось вам висновок: фізично й духовно всяка людина є утвір випадковості.

Треба було минути тринадцяти рокам, поки в моєму житті трапився другий вирішальний випадок: одну з моїх сестер на смерть переїхав трамвай. Ви не можете уявити, яке вражіння справила на мене ця загибель. Я вже казав вам, які стосунки були між мною й іншими дітьми в родині — вони були мені цілком байдужі, більше того — чужі. Та ко-

* Сестрами (нім.).

ли сестру привезли додому з потроченими ногами, розчавлену, закривавлену, зо мною сталося щось неймовірне: я ридав, я бився на підлозі, кричав, ревів. Перед моїм розпачем якось навіть зблідло горе, викликане смертю сестри: вона була вже мертва, а я живий; усі турботи того дня звернулися на мене. Я чув, як мати казала батькові, що от, мовляв, доказ чудості мого серця, що я тільки з вигляду похмурий, а душа в мене золота,— і справді, брат і сестра, які дружили й гралися з померлою, спромоглися лише тихо схлипувати, а я виявив якусь безумну, у всякому разі, не дитячу тугу. Все це дійсно так було, але чому? Не сестра, не її втрата були причиною мого відчаю — зовсім ні! Для мене не важило, що цей труп — моя сестра. До того часу я ніколи не бачив смерті, тим більше такої наглої, кривавої й безглуздої. Я не думав про смерть, я її не уявляв. А тут я її побачив. Я побачив труп людини і завив так, як вие на труп собака. Звичайно, я не міг думати тоді нічого виразно, не міг скласти ні тверджень, ні висновків, але я щось таке відчув, щось пронизало мене навіки — це була певність, наочність нікчемності людини: досить трамваєві переїхати людину, яка жила, сміялася, ходила, і вона робиться трупом. Ви вдумайтесь у це, будь ласка; інакше сказати, я, батько, мати, брат, друга сестра і всі інші люди існуємо лише остільки, оскільки нас ще не переїхав якийсь трамвай! Відтоді люди стали для мене ще дальшими і, головне, дрібними, крихкими, жалюгідними, як мухи. І страшенно марними... Ви не спите ще? («Ні, я слухаю уважно»,— озвався Городовський). Отже, будемо продовжувати? Гаразд.

Проминаю все неістотне. Я вже вчився, звичайно, в школі. Без ніякого ентузіазму, запевняю вас: люди і все, пов'язане з ними, в тому числі наука, були для мене найвищою мірою нецікаві. Але мені просто легше було вчитися, ніж терпіти сварки й розмови з батьками в тому разі, коли б я перестав учитися. Щоправда, моє ставлення до науки згодом трохи змінилося. Батько почав брати мене до суду — він був адвокат, досить видатний. Можливо, він тишив себе надією повернути мене до юриспруденції, бо в мого брата на той час уже цілком визначився нахил до наук економічних, які невдовзі привели його до марксизму й згодом до заслання. Але повірте, що мене це мало обходило. Також не справила на мене ніякого вражіння смерть другої сестри. Проминаю все це. Отже, я був раз-другий у суді — і зацікавився страшенно. Батько мій ожив, я ж тепер був його єдиною надією. Але ви можете здогадатися, що в мене зовсім не прокинувся спадковий нахил до юридиктики, як це міг подумати мій батько. Просто на суді я був вражений диво-

вижною річчю: уявіть собі — дорослі люди, очевидно, більш-менш розумні прокурор, судді, присяжні, адвокати. Вони розглядають справу. Але як? Зовсім диким, несподіваним чином! Замість того, як це було б природно, нормально для розумних людей, щоб один обізнався з справою, вдумався в неї і розв'язав її, потрібен, розумієте, цілий синедріон, де один говорить одне, другий зовсім протилежне, потрібні всі ці промови, докази, напади і оборона, ніби це футбольна гра, де комусь треба забити гол! Ви тільки вдумайтеся в це, але глибоко, до кінця, і ви зрозумієте те, що зрозумів я: нікчемство, злидні людського розуму, якого не вистачає навіть на те, щоб самостійно розв'язати справу про якийсь там злочин. І після цього той самий розум береться пояснити світ! Яка нісенітниця! Я збагнув у судовій залі хисткість людського розуму так само, як зрозумів хисткість людського тіла після смерті першої сестри. Для мене людина стала ясна: квота, недолуга істота, що пробирається у всесвіт з блимаючим каганчиком свого розуміння. Як же до неї ставитися? Шанувати нема за що. Любити й жаліти, як можна любити й жаліти, наприклад, сліпого, безрукого, хворого на невилгойну недугу? На це питання треба було відповісти. І я з таким запалом, як була доти моя байдужість, накинувся на людей і науку. Я спостерігав приступних мені людей з усією затаєністю й пильністю, які можливі лише тоді, коли вперше прокидається вся жадоба пізнання. У шістнадцять років я пізнав і жінку, але зразу ж відштовхнув її з огидою, як прилад, що найяскравіше здатен показати, яка кожен з нас тварюка. Я був дуже вдячний жінці за цей показ, але не мав охоти перевіряти його вдруге. Уявіть собі ці зчеплені тіла, цей вираз обличчя, слину, варешті, запах... Ви протестуйте? Ну, я ж не маю наміру вас переконувати. Скажу тільки, що я цілком зрозумів тоді несамовитість і злобу, з якою Амнон прогнав Тамару, що віддалася йому. Вам відома ця пригода? Ні? Біблію все-таки варто переглянути. А скільки я прочитав книжок! Я читав, як хронічний алкоголік. Я бачив, яка кривава й нища людська минувшина, яка сліпа й безпорадна історична дія людини. Всі ці смішні держави, війни, розбрати, ями й багновища, в які систематично провалюється людський рід. Це ж не історія розумних істот, це історія недоумків, йолопів, маніяків! І зауважте: так буде завжди, бо так було завжди. Можна винайти нову машину, але не новий спосіб життя. Зрозумійте: спосіб життя дано. У цьому все: дано. Чотири літери, з яких люди не вилізуть, як із своєї шкури. Історія — це моторошний маскарад розбійників і біснுவатих. Хай. Але, може, людина виглядає пристойніше, так би мо-

вити, сама по собі? Не буду говорити вам про те, що всі люди в основному негідники, лицеміри, неймовірно себелюби, одно слово, без винятків тартюфи, і що відрізняються вони лише способом вияву своїх якостей, тобто лише формою їх прикриття. Тільки сила, тільки людська підлота рупить і так званим праведником, що накладає своїм життям за ближніх, і так званим бузувіром, що винищує праведників. Задоволення пихи, не більше. Але вам це відомо, я думаю. І не тому я перекреслюю людей, що вони злі. Ні! За їхнє вдавання. Я простягнув би руку тигрові й гієні, які задовольняють своє єство без мотивів, ви розумієте, без масок, без надбудов. Пожер — і все. Це благородно. Але я закладаю руки за спину, коли бачу кривляння і пишномовство для прикриття цього самого пожирання. Звір не соромиться своєї дії, а людина соромиться; звір прямо й чесно виявляє себе, а людина боягузливо ховається за бундучними чуттями, за високими спонуками, за ідеями: вона підліша за звіра. І найогидніше те, що це людське вдавання ввійшло в плоть і кров, що людина битися лізе, коли почнете доводити їй, що вона просто мізерний блазень. Що б ви сказали про акторів, які зненацька справді повірили б у те, що вони графи, князі і лицарі, яких вони грають, і зійшли б зі сцени в своїх костюмах, із своїми монологами й діалогами? Ви сказали б, що вони збожеволіли. Але довести цим божевільним ви не змогли б нічого. Безнадійна річ. Людину ні в чому не можна змінити; в найкращому разі вона прикинеться, що змінилася, а насправді лишиться тією самісінькою. Коли її стара маска від довгого вжитку дала вже тріщину, крізь яку випинають її справжні риси, вона підлатає її або виробить нашвидкуруч нову — і це зветься системою, філософською чи політичною, історичною тичиною, поворотним пунктом, чим хочете. А які претензії! Скільки вигадано для людини завдань, ідеалів, скільки безглуздя написано, щоб надати глузду людській історії! З «ізмами» просто не розминешся. І кожен такий «ізм» — калюжа самоомани, в яку люди лізуть гуртом, як і належить свиням. І все це подається з підливою — абсолютною чи відносною, як до смаку, з гарніром прагнень і кінцевих цілей, чи бачите. Барани в циліндрах! Погасне сонце — і тоді буде дурня клеїти. Ви згодні? Тепер ви розумієте, чому вони так казяться, коли їм сказати, що людина — просто випадкове й непривабливе нікчемство? Це означає викривати їхнє шахрайство, а щодо цього в них кругова порука, будьте певні. Любити й жаліти цих розпринджених вдавців? Ні! Їх можна тільки зневажати, від них можна тільки відвернутися, і я від них відвернувся.

Десь дуже рідко трапляється в комашинні людського життя випадок, щоб народилася людина з немилосердним зором, вільна від усіх забобонів, якими отруюється людство. Я така людина. Життю потрібні покликачі, оборонці старих методів облуди або вигадники нових. Я не замилювач очей, я не декоратор голоду й гордості! Я часточка, що випала з загального руху, доставши тим самим змогу побачити збоку весь процес. І за те, що я збагнув життя, воно засудило мене на самотність. Для всіх я тільки виродок. Для вас також, напевне.— («У всякому разі цікавий»,— промовив Городовський).— Тим краще. Тоді я переходжу до третього й передостаннього випадку свого існування.

Вибачте, я навіть не пробую пояснити вам своє життя — життя людини без ілюзій: це річ неприступна для того, хто має хоч якісь ілюзії. Байдужість, відчуженість? Безсилі слова. Самодостатність — це підходить краще. Я звів до вузького мінімуму стосунки з ближніми, але жив, бо не мав ніяких підстав уривати життя, яке не обходило мене навіть у тій мірі, щоб його урвати. Проте я запасся завбачливо належним препаратом на той випадок, коли б життя стало для мене незручним, наприклад, коли б я захворів. Але я почувався цілком добре, отже, не мав причини якось реагувати на те, що мене, по суті, не торкалося. Спробуйте зрозуміти мене, якщо ви зможете!

Революція мене не здивувала: я ж знав людську історію. Доконечна чи ні вона була? Питання, не важливе для вас. Мушу тільки сказати, що, у всякому разі, не було доконечності в тому, щоб вона збіглася в часі з моїм існуванням. Це по-перше. По-друге, признаюся щиро, я ніколи не міг сподіватися, що ця революція, яку я сприйняв ну просто як звукове чи слухове враження, не більше, матиме для мене такі кардинальні наслідки. Слухайте уважно — передусім революція призвела до того, що з заслань і еміграції вернувся мій брат. Гаразд, у цьому ще немає нічого дивного. Він почав відіграватитут видатну комуністичну роль — його особиста справа. Я не здивувався також, коли він розшукав мене, — старі забобони кривдності. Він поговорив зо мною півгодини, побачив, що говорити зо мною нема про що, і не намагався продовжувати знайомство. Все здавалося вичерпаним. Про те, що він помер два роки тому, я міг би з успіхом і не знати. Але мене викликали — і, уявіть собі, в характері спадкоємця, як висловлюються галичани. Я мав розпорядитися братовим майном. Брат був неодружений і, крім братових книжок, які я подарував інститутіві, власне не мав нічого. Собі я взяв одну тільки річ: це була невеличкого розміру скляна банка, упакована дуже дбайливо в ко-

робку з написом: *Bandja*. У банці рудого кольору сухе зілля. Я не міг здогадатися, що таке банджа, тільки й тому забрав її з собою. Ця річ стовбичила в мене довго, може, рік, нарешті я вирішив її розшифрувати. Порившись у словниках, я з'ясував, що банджа є не більше і не менше, як один з численних препаратів індійських конопель. Тобто мені до рук несподівано потрапила банка з гашишем.

Будь ласка, простежте зв'язок причин. Револуція — забутий брат — його смерть — гашиш — з одного боку, а з другого — я, людина, що найменшого стосунку не мала до причин першого ряду. Який приголомшливий випадок! Скажу більше — просто трапунок! — («Ваш брат куриє гашиш?» — спитав *Городовський*). — У тому-бо й річ, що ні, це ще збільшує пікантність даної випадковості. Не куриє зовсім, це абсолютно вірогідно. Але я знаю, що в своїх політичних блуканнях він довгий час пробує у Азії і там, очевидно, для курйозу придбав собі цю банку з наркотиком. Бо в нього ще були всякі екзотичні дрібниці, тропічний шолом, наприклад. Мій брат не куриє гашишу. Але я почав курити його. Вже рік. І не жалкую. Не жалкую ні в якому разі. Навпаки, запевняю вас! Бо світ збудований таким ідіотським чином, що сприйняти його, який він насправді є, можливо тільки за допомогою наркотику. На цьому мушу спинитися. Що б ми не говорили і як би не викручувалися, ми всі чудово розуміємо, що світ існує поза рамками простору й часу. Його координати — безконечність і вічність. А наші, навпаки, — скінченність і часовість. В цьому коріння людської немочі й смішності: координати людини не збігаються з координатами світу. Всі системи, які пробують замазати цей факт і довести, що для нашого людського розуму приступне пізнання світу, є лише латанням старої і жалюгідної надії на те, що світ створений *ad usum hominī**. Тобто вияв тієї самої невичерпної людської пихи. Ви хитаєте головою? Що ж! Можу тільки ще раз сказати, що не маю на меті ні переконувати вас, ні сперечатися з вами: мені треба тільки висловитись. А що ви разом з безліччю людей залишаєтесь навколішках перед розумом, мені ж байдуже. Бийте йому поклони, молитесь! Це ж ви молитесь своїй власній гордості. І це природно. Ви вірили колись, що Єгова виведе вас у обітовану землю, а тепер вірите, що це зробить розум, — наслідки будуть ті самі. Сумні наслідки, бо ніякої обітованої землі немає. Є тільки та земля, до якої ви прикуті. Чорна й брудна. Я скажу більше: оскільки розум не співмірний

* Для людини (*лат.*)

з світом, він тільки здатен віддаляти нас від пізнання світу. Це пізнання можливе наперекір розумові, через усунення його, через те, що ми безпосередня частина світу всупереч тому, що ми розумні. Злитися з світом у його безконечності й вічності — ось дійсний шлях світопізнання. Воно одне. Воно досягається тільки тим, з чим розум не має нічого спільного: вчуттям, прозрінням, екстазом. Тому якийсь дикий шаман глибше і дійсніше пізнає світ, ніж наш найбільш надутий учений. Останній це просто сухар, від систематичного харчування яким вас обпадає духовна цинга.

Звичайно, я знав це давно. Про це надто багато думано й написано, і тільки тому, що люди вмисне затуляють вуха від правди, яка їх викриває, ці думки можуть здатися кому-небудь новою. Але знати мало. Ви помітили, що знання ніколи ні в чому не задовольняє? Ми завжди потребуємо пережити. Побачити, діткнутися. Діткнутися світу, який він є, сприйняти його без посередників, відчути себе світом — ось у чому вічна принадливість наркотику: він убиває ваш нужденний розум, не вбиваючи в нас життя. Ви зрозуміли мене? Не зовсім? Це ж просто — уявіть, ви викурили гашишу. Все, що ви знали, бачили, що ви були, зникає. Ви скидаєте з себе все, що накинulo вам виховання, суспільство, освіта, традиції, ви робитеся незайманим згустком життя. Ви струпуєте з себе найдошкульніші кайдани, які вам приречено тягати по землі, — простір і час. Ви вільний, вічний, незалежний, ви всемогутній. Ах, правда, цього не можна уявити! Це поза межами. Їх треба переступити. Ви шугаєте, для вас немає більше перешкод, ви мчите в шаленому вихрі світотворення, ви сам творець, ви те єство, що рушить усе світом; ви все, поза вами немає нічого. І ви, ви розгортаєте світ перед собою в невпинній і пристрасній зміні, ви запалюєте й гасите сонце, женете повз себе молочні струми сузір'їв, розчахаете і замикаєте безодні. І все це ви. А потім ви заглиблюєтесь у лісі, колихані вічним вітром, у пущі, де з корінням вистрибують і знову занурюються в ґрунт дерева, де пурхають величезні яскраві квіти, де виростають і перетворюються перед вами велетенські тварини; ви линете далі над сніговими горами, що рухаються, як незчисленна комашня, ви пірнаєте в прірви океану, що викидають вас з глибини у піну й шум розбурханої поверхні або втягають у підводні печери, у несамопиті гроти, що, стискаючись, як стравохід, проштовхують вас крізь палаючий центр землі в пустелі, з яких ви в ураганах піску підноситеся знову у високості. І все це ви, ви якась всеєдність, ви щось всеосіяжне, неперевершене, нездоланне. Ви неситима воля, яка діє сама в собі. Зрозумійте це, якщо ви можете! — («Розу-

мію, — сказав Городовський, бо в голосі фізика було занадто розпачливе благання. — Розумію, але що ж потім, після всього?») — Пащенко зробив паузу: — Після всього... після всього, звичайно, реакція: гіркота, стома, каламуть, пригнічення, якими світ мститься за те, що ви прозирнули в нього. Зрозуміла річ.

Але слухайте далі, кінець уже близький. Поки я не курив, у моєму житті не було міри. Бо в мене не було нічого з того, чим люди міряють своє існування: ні бажань, ні цілей, ні дітей. Тепер ця міра з'явилася. Це банка з гашишем. Ви знаєте пісочні годинники? Велика зручність їх полягає в тому, що ви можете їх перевернути, коли пісок у них пересипався. Але моя банка з гашишем не перевертається, вона порожніє безповоротно. Тому вона й стала мірою мого життя. Спочатку я курив раз на десятиденку. Потім непомітно виникла восьмиденка. Потім я подумав, чому б мені не перейти на загальноживану систему шестиденки? В міру того, як зменшувався вміст банки, зростала й потреба ще зменшити його. Я запровадив п'ятиденку. Ви розумієте — кожна викурена цигарка для мене — удар сигнального гонга, що звучав раніше здалека, а ось усе ближчає, ближчає і лунає вже на моєму порозі. Останнє моє досягнення — чотириденка. Я курив учора. У мене залишається дві цигарки — на 17-е і на 21-е. — («І все?» — спитав Городовський). — І все. Я ж казав вам, що кінець уже близький. Ви думаєте, я журюся? Ні! Мені навіть подобається відчувати це повільне, невідступне наближення. Скажу більше — якби хтось дав мені ще одну банку гашишу, я б викинув її. Вона мені більше не потрібна. Я все пізнав і пережив. Прощайте.

Він підвівся, незграбно човгнувши стільцем. Поки він говорив, за стінами непомітно насунулися хмари, і вікна почорніли, кидаючи в кімнату мертву сутінь, у якій людина здавалася лише своєю тінню.

— Стривайте, — промовив Городовський, — ви, здається, підкреслювали мою особливу роль у вашому житті. Можливо, це теж лише вияв моєї людської гордості, але мені хотілося б зрозуміти цю роль докладніше.

— Невже ви її не зрозуміли!? — скрикнув Пащенко, підходячи до нього. — Мені просто цікаво вам пояснювати: ваша роль у тому, що ви вислухали мене. Ви ж четвертий великий випадок мого життя. Скажу вам просто: мені не хотілося покинути цей світ, не розказавши про своє життя. Хай це примха, але разом з наближенням часу мого відходу це бажання зростало дужче й дужче. Зрозуміло: поява міри в моєму житті породила це бажання.

Нарешті воно почало душити мене. Кінець мій близький, а кажуть, у момент конання люди з неймовірною яскравістю переживають ще раз ущільнено всі свої життєві події. В мені прокинулося нове життя — життя сіюгадів. Все, пережите й затаєне в мені, я сказав би, все, замкнуте в мені, почало уявлятися часом так яскраво, що голова моя туманилася. Я годинами просиджував у маренні, живучи вже тільки собою. Бували хвилини, коли мені треба було натискувати на всі свої гальма, щоб не зірватися з місця й не вибігти на вулицю у вигляді нового пророка. До речі, всі пророки, релігійні й цивільні, були, як ви знаєте, психопатами. Щоб урятувати себе від такої ганьби, а це ж страшна ганьба: цілий свій вік зневажати людей для того, щоб наприкінці заходитися їх повчати! — мені спадало іноді на думку все це написати. Але передусім безглуздо писати те, що давно відомо, тільки тому, що ти теж це знаєш. І яка претензія — намагання увічнити себе, залишити себе в пам'яті нащадків! Я ж не письменник, даруйте на слові, не індивід, який у бундючному самозахопленні тиче всім у вічі за допомогою книжок своє «я»: ось як я бачу, ось як я чую, ось який я надзвичайний! Тому для мене залишався один шлях: відбутися усним оповіданням. Але кому розповісти? Знайомим, наприклад, колегам по школі? Та це ж безумство! Незнайомим? Справді, мені потрібна була людина стороння й zarazом приступна, яка вислухала б мене й залишилася б мені чужою. Складне завдання, яке міг розв'язати тільки випадок! Цю людину, яку я мав якось зустріти, я наперед почав любити, я обіцяв зробити для неї все, що тільки зможу. Іноді я сідав на лавці в парку з надією, що хтось сяде поруч, ми розбалакаємося, і я матиму змогу розказати. Марні заходи! Правда, кілька разів доходило навіть до розмови, але тільки я починав розповідь, від мене тікали, вважаючи за божевільного. Дурні, тушиці, йолопи, одно слово — люди! Я вже почав зневіритися. І раптом, як весняний грім, ваш дзвінок. Ви невідомий й, вибачте, нецікавими для мене стежками прийшли сюди.

Він узяв Городовського за руку.

— Дякую, — сказав він схвильовано, — я до ваших послуг. Ви перший, кому я говорю такі слова, і останній, звичайно. Я більше не прийду до вас, а ви приходьте до мене, як тільки матимете в мені потребу. Але поспішайте використати мене, — засміявся він, — у вашому розпорядженні тільки тиждень. 21-го я викурю свою останню цигарку. Це буде ввечері. Десь уночі я отямлюся і, стомлений, виснажений, поплентаюся через усе місто, прихопивши з собою портфель з саперною лопаткою. Але в нього я покладу ще

препарат, запасений, як я казав вам, про той випадок, коли життя стане для мене незручним. Я йтиму звичайним кроком — послішати було б нетерпінням, баритися — ілюзією. Я йтиму так, як пройшов ціле життя, — без забобів. Промину місто, де я народився й жив, з якого не виїздив нікуди піколи; промину і не оглянуся. Я ж нічого тут не залишаю. Потім йтиму пустокою до місця, яке собі обрав. Там уже майже закінчена моя могила: викопана мою лопаткою печера в сторчовій стіні на звороті яру, прихована чагарником і обвалами. Бо я не хочу, щоб мій труп мацали й розгинали люди. Я не хочу, щоб вони навіть по смерті заволоділи тим, чим я був. Тому моя печера викопана так, що, ввійшовши в неї, легко завалити за собою вхід. Після цього мені не залишиться чим дихати на чверть години. Але навряд чи я встигну використати все повітря, бо мій препарат подіє швидше. І це буде все. Добраніч.

11

Вранці, вийшовши до коридора, щоб рушити в свою першу розвідку по установах, Городовський після хвилинного вагання підійшов до дверей сусіди й різко постукав. Не чекаючи відповіді, постукав ще раз. І все-таки йому вдалося, що Пащенко озвався не досить швидко.

Як і раніше, його вразила сутінь кімнати з вікном, затуленим до половини високим чудернацьким муром. До того ж це вікно було розчинене й не зачинялося, очевидно, цілу ніч, бо темне повітря тут було прикре й холодне. «Такий один може й узимку спати з відчиненим вікном», — подумав Городовський злісно. І підійшов до столу, за яким сидів Пащенко, підвівши до нього обличчя, зараз лагідне й навіть сумовите.

— Ви можете скласти собі хибну думку про моє ставлення до вас, — сказав Городовський суворо. — Вчора ви потурбувалися вийти раніше, ніж я встиг що-небудь відповісти. Але, можливо, я вчора й не сказав би нічого. Тому я хочу тепер попередити вас.

Пащенко кивнув головою.

— Я вас слухаю.

Ще ввійшовши до кімнати, Городовський помітив, який він розхвилюваний. Спокій, з яким зустрів його фізик, ще більше обурило його, а останні слова Пащенка, якісь гордовиті й байдужі, просто його стьобнули. Його серце закипіло справжньою люття, але, стримавши себе, він промовив рівним тоном:

— Прощу вас передусім не помилятися щодо вражіння, яке справило на мене ваше оповідання. Я вислухав вас

учора тільки тому, що сам був у трохи незвичному настрої. А втім, це вас не торкається. Я не дивуюся, що люди, яким ви досі намагалися розповісти цю вашу маячню, тікали від вас, як від божевільного. Але мало сказати, що ви божевільний і виродок, як ви самі себе називаєте. Ви безсилий злобитель, безсилий невдаха. Ви не виродок, а викидень життя. Ви потвора. Якраз ви бундючна тварина. Але свою несамовиту гордість ви прикриваєте брехливим викриттям гордості інших. Це підло. Так, людині є чим гордитися. Але, як собака, з яким ви й порівнювали себе, ви маєте смак до людського калу, ви пожираєте його і робите собі насолоду з того, що внюхуетесь в нього. Що ж, про смаки можна було б не сперечатися. Але цим калом ви намагаетесь забруднити все велике в людині — її розум, натхнення, її пориви й любов. Для вас жінка міститься між пупком і коліньми. Я читав десь про дивну породу комах, у яких учені довгий час знали лише самичку, а самця не могли знайти з тієї причини, що він, незрівнянно менший розміром, усе своє життя безвихідно проводить у піхвах своєї подруги. Ви дуже скидаєтеся на такого самця, який виліз із свого місцеперебування і претендує по собі судити про кохання інших істот. Це підло. Але я ще міг би вас шанувати, якби ви справді жили без пристрасті. Ви ж і на це нездатні. Така вже безвихідність усіх, хто хоче заперечити світ. Давні святі теж проклинали й покидали його, натомість неминуче створюючи свій власний світ, свого бога. Але ж у них був хоч бог, хоч високе уявлення, у них була історична й соціальна значущість. А ви просто покидьок, який може трапитися байдуже за всякої доби, бо він позбавлений усякого значення. Ви замахнулися на те, щоб бути самодостатнім, тобто бути сам собі богом, але схилили, і богом вашим стала гашишна цигарка. Ось який трюк зробило з вами життя, над яким ви хотіли стояти. До речі, випадок випадком, але... революція збила вас з вашого картонного п'єдесталу. Ніякі пихуваті думки і вся ваша злобна слина не змогли захистити вас від колосальних процесів, які породила революція. Ви відчули свою нікчемну дрібність перед ними, ці процеси вас повалили і стерли. Ви довго боронилися, адже банка гашишу цілий рік пролежала у вас без ужитку. Але п'ятирічки ви не витримали. Не будь у вас гашишу, ви зацнячили б, форма отрусення не важить. І от замість надлюдського плаща ви стоїте в жалюгідному дранті. Тепер, як ті звичайні люди, яких ви хотіли покарати презирством, ви теж збираєтеся покінчити життя самогубством, коли у вас уривається те, що надавало змісту вашому життю. Зрозумійте це, коли ви можете, — сказав він з іронією, наслідуючи вчо-

рашню інтонацію Пащенко.— І зрозумійте, що я з самого малку терпіти не міг жаб. А мені досі здається, що вчора вночі по мені полазила холодна тупоока жаба. Тому я прощу вас — надалі не заходити до мене, не підходити до мене, не розмовляти зі мною. Чуєте?

— Чую,— відповів Пащенко.— Але ж я сам сказав вам, що більше до вас не прийду. Це ви приходите до мене,— додав він, явивши на обличчі посмішку, яка надавала огидної хижості його рисам.

Городовський відвернувся і вийшов. Серце його напружено билосся, у вухах він почував далекий шум. «Чому я так розійшовся? — подумав він.— Яке мені, зрештою, діло до цієї гниди, яка збирається сама себе розчавити? До чорта ці вигадки»,— сказав він півголосом, ідучи вже вулицею. Справді, безглуздо порівнювати себе з Пащенком. Сьогодні вранці його несамохіть вразила думка, що Пащенко теж шукав зустрічі, як і він її шукає. Ця думка була йому надзвичайно прикра, немов усе, що було хоч би зовні подібного між ним і цим маніяком, ганьбило його. Йому здавалося хвилинами, що ця, хай зовсім формальна, подібність якось зв'яже його з Пащенком. І він відчув глибоку потребу висловити сусідові свій погляд на нього без манівців, покласти край їхнім стосункам, одно слово — відмежуватися від нього. Але все-таки заспокоївся остаточно лише тоді, коли дійшов до майдану III Інтернаціоналу, звідки він вирішив почати свої обходини установ.

Він вибрав саме центр, бо йому здавалося, що жінка такої якості не може працювати в другорядній установі. Самий огляд установ уявлявся йому досі справою легкою, але відразу він натрапив на чималі труднощі. Далеко не всі відділи, контори, управління й представництва містилися у великих залах банківського типу, які обдивитися справді не становило труду. Навпаки, здебільшого вони були розташовані в приміщеннях з коридорною системою, яка вимагала втручання в кожному з кімнат. До того ж він вважав за непризливе і навіть небезпечне безцеремонно заглядати у всі ці двері з табличками й номерами: кожен його крок мусив бути обгрунтований, щоб замаскувати його справжню мету, й також для того, щоб своїм блуканням не викликати здивування й підозри. У першій же, що трапилася, крамниці канцприладдя, він потурбувався усунути незручність, що його бентежила: придбав портфель для надання собі належного ділового вигляду. Цей портфель, цей ніби щит у своєму поході на установи, Городовський задвоїв для ваги газетами і відразу почав почуватися набагато краще.

Передусім він поклав собі не поспішати, бо похапливість

якнайбільше могла його зрадити. Тому в кожній установі він затримувався не менше як чверть години. Добро, коли це було популярне й кипуче місце, яке приваблювало до себе юрби відвідувачів — відділ видачі забірних документів, житлова секція міськради, центральна ощадкаса; тут він, як риба в воді, пропливав між натовпом. Гірше стояла справа в установах пустинних і аскетичних, таких як «Утильсировина», «Сільрозробка» або представництво Білдержкустпрому. Тут він довідувався про уявного знайомого, який за всіма припущеннями мусив би саме тут працювати, дізнавався, чи немає вільних посад і яких саме, пропонував налагодити бібліотеку чи діловодство за останніми вимогами, або просто, помітивши порожнє місце під написом «секретар», «керсправами», «юрисконсульт», запитував, чи скоро буде цей товариш, і, в разі, коли його не сподівалися в ближчому часі, міг вільно почекати його хвилини десять. Ось де несподівано придалася йому звичка панування над собою і вміння надати собі потрібного тону! Кожна його поява в новому місці стала тепер свосвідним творчим актом. Одного керівника він зацікавив широким проектом підсобних підприємств, перед другим виступив у ролі поширювача літератури. Але з другої половини свого робочого дня обачно перекинувся в протилежний кінець міста, щоб не впасти кому-небудь у вічі на вузькому просторі вулиці, де він досі товкся.

Нарешті пів на четверту, кінець праці, обід і змога підбити підсумки. На купленій карті Києва він старанно відзначив обстежені вже квартали й намітив орієнтований план дослідження на завтра. На сьогодні скінчено. Але... Яка хибна була його думка про те, що установ не дуже багато! Навпаки, їх безліч, деякі будинки примудряються вміщати їх по півдесятка, вони ховаються часто за непомітними вивісками, в глибині дворів і завулків.

За теперішньої системи побуту в нього утворилася прогалина в часі між четвертою годиною і восьмою, коли починалася в театрі вистава. Ці три-чотири години треба було заповнити. Зі своїм дурним характером він почував, що ця щоденна порожнеча буде його драгувати. Читати йому не хотілося такою мірою, що з часу свого останнього приїзду до Києва він навіть не переглядав газет. До того ж читати на вулиці чи в бібліотеці він не зміг би; процес читання, одна з найглибших насолод його життя, був неодмінно пов'язаний з кімнатою, де немає нікого іншого, де можна лягти на канапі, вільно підклавши під голову подушку й присунувши лампу близько, щоб проміння з-під абажура падало лише на книжку, щоб лише вона світилася в тихій

навколишній сутіні, як алегоричний екран, оживлений контактом душі.

На його думку, не було гарних і поганих книжок; книжка могла бути лише гарна, а погана — це лише зовні замаскована під книжку збірка сторінок, щось ніби фальшива кредитка, яку теж з недогляду можна взяти за справжню. І для нього читати завжди означало читати саме книжку, а не її підробку, з якою в крайньому разі можна було тільки ознайомитися. Отже, поза нехиттю, для заглиблення в книжку він мусив би вернутися на свою квартиру, що було йому відразним. Він зовсім не вірив у те, що Пащенко додержить свого слова й не приходитиме більше, навпаки, йому здавалося безперечним, що ця зголодніла на людей людина не раз ще спробує використати його як слухача свого навіженства, особливо тепер, коли наближається час його оскаженілого самогубства. Звичайно, всі ці розмови про самозасипання можуть бути просто нахвалянням і саморекламою; такий безглуздий індивід у критичний момент може повестися, як герой одного гумористичного оповідання, який, маючи застрелитись за правилами американської дуелі, пішов би за куц з револьвером і після зробленого пострілу рантом вийшов і радісно заявив секундантам, що він не влучив. І хоч Городовському не було, власне, ніякого діла до думок і поведінки свого сусіда, Пащенко здався йому таким гідким, що він без вагання змінив би квартиру, якби вона не була безплатна. Беручи на увагу, що з усією імовірністю в Києві йому доведеться затриматися на довший час, перехід назад у готель був би необачним марнотратством. Фінансова доцільність радила йому не хтувати дармовим притулком, а щоб уникнути по змозі прикрого контакту з Пащенко, помешкання використовувати лише для ночівлі, причому на ніч замикати свої двері. А вільний час сьогодні, за браком чогось кращого, можна повернути на відвідання білявого художника, який уже двічі запрошував його подивитися на свої пейзажі.

Цей художник звався Євген Безпалько і жив на Лаботорній вулиці в двох досить великих кімнатах. Одна з них була ідальнею, дитячою, будуаром дружини, друга — його ательє або робітнею, як він висловлювався, куди потрапити можна було, тільки пройшовши через чергу всезагальну кімнату. Але художник був сам, був у сірому халаті, що скидався на спецівку прибиральниць у цехах, і з розгублено-радісним виглядом.

— Ну, ви застане мене в убранні, — сказав він, потискуючи руку Городовському. — Я працюю. Ні, ні, ви мені не важаєте! Я радий трохи спочити. Заходьте.

Він провів його до ательє, увішаного акварелями.

— Це моя робітня або виробничий відділ. Ви розглядайте все на стінах, а я тим часом перевдягнуся. Вибачте.

Він пірнув за ширму в кутку, де стояло його ліжко та шафа, і, поки Городовський роздивлявся одну по одній його картини, художник увесь час говорив, іноді з'являючись по плечі над перекладниками.

— Я зараз на становищі нежонатого,— може, де не зовсім прибрано, вибачте. Я стараюсь, як можу. Дружина виїхала з дітьми на дачу. У мене дві дівчинки, уявіть собі! Прекрасно. А ви бездітний? І зовсім неодружений? Це жахливо. Ви не знаєте більшої половини життя. Безліч переживав для вас пропадає зовсім. Я теж з цього починав, як і кожний, звичайно. Присвятити себе мистецтву, тільки мистецтву, щоб ніщо не заважало, воля, незалежність і таке інше. Одно слово, виступив у костюмі весталки. Так що я знаю, яка холодна кімната нежонатого. Ерр! Заходиш, як у морг, і ніяке мистецтво тебе не гріє. Моя весталочка змерзла, зажурилася і з горя бу-бух, стала вахханкою. Сторч головою. І закрутилося: спідниці, кучері, теплі коліна, млюсть, як у Володимира Сосюри. Я розказую вам і сам не вірю: невже це справді було? Неймовірно! Міраж, fata morgana. І знову пустка, холод, той самий морг. Тоді я зажурився вдруге і піднявся до Бажана. Пам'ятаєте:

Кінчається ночей вільготне половіння,
І ясних зір достиг багатий урожай.
В чарованих гаях ти, дівчино, шукай
Собі ядерного і чистого насіння.

Тобто одружився. Зверніть увагу, все це я проробив, як у підручнику діамату: теза, антитеза, синтеза. І вийшло правильно. Треба тільки дуже закохатися. Щоб ця жінка стала для вас усім *conditio sine qua non**, та й тільки. І коли ця жінка скаже вам «так», ви відчуєте себе удавом, який проковтнув кроля і якому більше нічого не треба. Ну, ось і я.

Городовський обернувся до художника й побачив його вже в комірці й коректній шерстяній піжамі. «Він сміється так, як квокче курка»,— подумав Городовський.

— Ви собі дивіться,— провадив художник,— а я ще хвилинку помотаюся. Ви на мене не зважайте... Ви вже кінчили стіну? Тепер альбоми. З чого почнемо? Ви звідки родом? А, полтавчанин! Так ось Полтавщина.

* Неодмінна умова (лат.)

Він узяв з широкої етажерки велику теку, розв'язав її і почав демонстрацію зібраних у ній акварелей, даючи принагідні пояснення про місце й сенс їх малювання.

— Це Дикав'яка... ціла серія... вітряк — ви чуєте, що він працює?.. Ліс... тут головне — ефект світла на галівинці... Ось криниця в яру: яка вогкість!.. Над нивою сходить сонце — колосся ніби прислухається до перших променів, правда?.. Я покажу вам ще Поділля, мою цьогорічну роботу, і кінець. Ви й так уже стомилися від споглядання. І в душі, певне, проклинаєте мене, га?

— Ні, я люблю малярство, — промовив Городовський.

Після Поділля художник запросив гостя до маленького столика, який він тим часом устиг накрити, поставивши на ньому пляшку вина, тарілку яблук та груш, другу з пакованими бісквітами.

— Яка може бути глибока розмова про мистецтво і взагалі приємна розмова без вина? — сказав він, сміючись. — Старі греки це чудово розуміли, тому свята Вакха були в них мистецьким дійством. Отже, я проти пияцтва за вина. Єдність протилежностей! Дозвольте ваш келих.

— Дякую, я не п'ю, — сказав Городовський, відсуваючи від себе склянку. — Я візьму з вашого дозволу сухарик.

— Зовсім не п'єте! — скрикнув художник розчаровано, і його іржаві очі потьмяніли. — Ну, я не вмю наполягати. Але шкода! Як можна зневажати вино? Я завжди уявляв, у мене навіть така теорійка, що всі щирі й гарні люди неодмінно мають любити вино, а цураються його тільки понури добродії, які вмисне хочуть не бути такими, як усі, які щось ховають або вдають. Ви вибачте, що я кажу так, — звичайно, у вас інші причини, може, чисто шлункові, якийсь катар, наприклад...

— Систематичне нетравлення, — сказав Городовський. — Мушу додержувати режиму.

— Ну от! — радісно скрикнув художник. — Значить, вас просто треба жаліти. За ваше здоров'я, за ваше одужання!

— Дякую, — чемно відповів Городовський.

Художник, як делікатний хазяїн, чекав, щоб гість перший почав мову про його роботу, — зробивши легкий натяк на розмову про мистецтво у зв'язку з вином, більше не наполягав на цьому пункті. А щоб не утворити паузи, вернувся до своєї попередньої теми.

— Я все вихваляв вам родинне життя, — сказав він, — але воно має і великі невгоди. Власне, одну, головну: надзвичайно важко терпіти коло себе одну й ту саму людину протягом довгого часу. Вона нам просто обридає. Вона починає нас дратувати. Серйозно! Ніякого кохання не виста-

час, щоб задрапувати хиби і обмеженість істоти, з якою ви щохвилини стикаєтесь. Бо кожен по-своєму хибний і обмежений. Шкода, звичайно, але факт. Або взяти дітей — ви щодня силкуєтесь втовкмачити правила моралі, зробити їх «пристойними», «вихованими», і все нібито гаразд, аж раптом вони вступнуть вам такий вчинок, що у вас опадають руки й разом піднімається волосся. І до всього того ще спробують вас обдурити. Ви ображені в своїх найкращих прагненнях. Діти починають здаватися вам моральними каліками, вашою ганьбою, і ви з жахом думаєте про їхнє майбутнє. Дружина, діти — це стає задушливим для вас, як повітря в кімнаті, яким ви довго дихали без провітрювання. З дружиною ви починаєте сваритися за нікчемні дрібниці, на дітей кричати, дружина надимається, діти плачуть, а вам хочеться просто взяти на плечі мольберт й тікати куди-небудь, тільки з цього родинного пекла. Який прекрасний був час вашої самотності, — думаєте тоді ви з гірким каєттям. Правда, трагічно?

— Виходить, зачароване коло? — промовив Городовський, мляво жуючи бісквіт.

— Виходить, нібито. Ні сюди Микита, ні туди Микита, як казали наші предки. Але лазівка є, товаришу Городовський, — сказав він, знову наливаючи собі вина. — Я називаю її курортною кампанією. Ось суть цього методу: щороку на місяць я їду без дружини, дружина без мене. Винахід надзвичайно простий: я двічі на рік маю відпустку від родини. За цей час повітря ґрунтовно провітрюється і набирається киснем. Уже хочеться ним дихати. Уже воно манить. Єдність розлуки й співжиття! За бадьорість у житті! Геть трагедії!

Він з приємністю випив і почав чистити грушу.

— Ось вам конкретний хід переживань, — казав він далі. — Дружини немає вже два тижні. Гаразд. Перший тиждень я жив тільки радістю того, що її нарешті немає. Зараз, на другому тижні, мені вже приємно відчувати, що вона взагалі десь є. На третьому тижні я почну писати їй любовні листи. Четвертий тиждень я буду повний чекання і солодких мрій про момент, коли вона нарешті буде вже тут, коло мене, разом з моїми милими дівчатками, яких я знову з захопленням почну повчати відрізняти добро і зло. Правда, я хитрув? І, крім того, на тлі цієї меланхолії змайструю якийсь свіжий пейзаж.

— Одначе ваші пейзажі зовсім не позначені меланхолією, — сказав Городовський, і художник вдячно насторожився. — Вони всі перейняті радістю, яку я не можу назвати інакше, як дитячою. Ваша природа не знає ні бур,

ні грози, ні ночі. Все в ній квітує. Можна подумати, що природа складається тільки з ранку й весни.

— Значить, мої пейзажі вам зовсім не подобаються? — важурено спитав художник.

— Вони гарні в своєму жанрі, — провадив Городовський. — Хоч як матеріал я люблю більше олію, що здається мені єдиним повноцінним матеріалом. Я ж кажу зараз не про їхню майстерність, яку я очоце визнаю. Але все значення мистецтва починається після його майстерності.

Вія говорив сухо, як суддя, розуміючи, що саме цей тон для його хазяїна найприкріший. Але художник раптово піднісся духом.

— Добре! — скрикнув він. — Ви вибачте, що, мої пейзажі майстерні? Це для мене найголовніше. Дякую, ви мене підтримали. Добре! А про значення моїх пейзажів давайте сперечатися, бо про значення творів мистецтва можна тільки сперечатися. Я вас розумію: ви хочете сказати, що мої малюнки просто нікому не потрібне заняття. Чому? Бо вони по-дитячому, як ви сказали, тобто по-справжньому радісні. Оце так причина! Ні, стривайте, я скажу першу. Оскар Уайльд писав, що життя творить мистецтво, а мистецтво життя. Це видима правда. Але в цій думці є своє зерно правди: мистецтво доповнює життя. Інакше нащо воно здалося б? Питання — чим доповнювати? Темрявою чи сонцем? Мені здається, в людському житті цілком досить горя і бур, щоб їх ще треба було доповнювати в мистецтві. Тому я малюю тільки світле і ясне. Я люблю людей і бажаю їм радості. Ви проти цього? Що, ви людоненависник? За ваше здоров'я!

— Від вашої теорії про доповнення життя мистецтвом один лише крок до відриву життя від мистецтва, — сказав Городовський. — А у вашій практиці це вже сталося. Ясні поля, світлі ліси — все це дуже добре, але що це має спільного з нашим життям і особою, повною страшної боротьби? Де у ваших картинах, я не кажу вже відбиток, а хоч би відгомін тих колізій, що розв'язуються зараз? Смішно малювати зараз картини, які могли б бути з таким самим успіхом намальовані п'ятдесят чи сто років тому, а також і згодом сто років? Смішно, але вони випадають з доби і втрачають свою основну цінність. Ви скажете, що важко відбити людську добу в природі, яка живе в основному незалежно від людей. Але навіть тоді малювати тільки природу, якою цікавляться тепер, крім природознавців, тільки мисливці?

— От я й хочу нагадати про неї, — відповів художник. — Вона заслонена зараз заводами й класовою боротьбою, але

існувала; повірте, до п'ятирічки і, надіюся, існуватиме після неї. Її ніхто не хоче знати, а я кожним своїм ескізом стверджую її. Я зберігаю її. Так, вона радісна, бо вона вічна. Любити її — велике щастя. Ніякі вибухи й домни не заслонять її. Чи вам хочеться пудлінгування і блюмінгування в мистецтві? Казанів і дизель-моторів? Боїв з трупами, розстрілів і буро-зелених, понурих робітників, що топчуть ногами палаци? Але ж цього вже намальовано досхоцху!

— Ні, я хотів би не цього, — похмуро сказав Городовський.

— Так чого ж іще? Адже ви так легко закидаєте, що природа не відбиває доби. А люди її відбивають? Що, у відважного червоноармійця не вираз римського воїна? Гарненьку, веселу дівчинку можете назвати «Комсомолкою» і «Гімназисткою». Сучасний буржуа виглядає середньовічним... [перозб.]. Правда, інший костюм. Так давайте так і скажемо, що доби відрізняються костюмами! Адже добу найбільше характеризує антураж. В нього люди встромляють обличчя, як актори в лубкових виставах. А чим природа гірша за антураж? Вона принаймні жива. Ваші аргументи повертаються проти вас, товаришу Городовський! І я не маю ні найменшого сумніву, що через п'ять-сім років я зроблю свою виставку, і всі здивуються, всі будуть вдячні мені за пейзажі. Вони відкриють їм новий світ. І я ще одержу орден, не думайте! Не тільки теперішні покоління, навіть майбутні будуть мені вдячні, бо вони побачать, що наше суспільство мало в моїй особі очі, щоб, незважаючи на всі завади, споглядати також і природу. Я підтримую честь, всебічність нашої доби, а ви кажете — недоцільно!

— Наше покоління, а також наступні будуть вдячні тільки тим митцям і публіцистам, які зуміють правдиво відбити в своїх творах наше життя, — сказав Городовський. — Показати людей і ідеї нашого часу в їхніх сугличках і перетворенні — ось справжня мета для того, хто хоче залишити щось цінне для нащадків: їм не потрібні будуть ваші радісні пейзажі, їм буде потрібна лише правда: жива, реальна епоха. Все інше буде здано в музей, тільки ці твори житимуть. Їх любитимуть і вивчатимуть. Вони служитимуть людству. Звичайно, немає нічого легшого — обрати собі такий байдужий об'єкт, як природа. Спокійна робота! Ні, ви пірніть, будь ласка, в саму гушину життя і розберіться в ньому. Тоді ви не спатимете ночей. Ваші думки витимуть, як голодні собаки. І кожен рядок ви писатимете власною кров'ю, а це єдина фарба, що ніколи не втрачає блиску.

— Кров! — скрикнув художник. — Ви страшенно трагічний.

Городовський сам зрозумів, що його останні слова звучали зайвою урочистістю.

— Я хотів тільки сказати, що стосунки людей фіксувати багато важче, ніж природу, — спокійно додав він. — І багато відповідальніше...

Художник розкрив рот, щоб відповісти, але Городовський підвівся, глянувши на годинника.

— Вибачте, я мушу йти. Я сам лише скромний газетний робітник, але ви знаєте, коли б у мене був хист маляра чи художника, о, я використав би його зовсім інакше, ніж ви, зовсім інакше. Тому ви не повинні бути до мене в претензії, що ваші картини не задовольнили мене як сучасника і громадянина.

— Хіба я можу на кого-небудь сердитись? Ах, я тільки жалкую, що ви вже йдете! Я міг би вам відповісти на все чисто. Ви думаєте, я про це не думав? Хоч, правда, вночі я сплю прекрасно. У вас, звичайно, від нетравлення. Бідний! У мене в самого був одного разу катар. Як я перемучився! Але моя дружина лікарка, і вона швидко поставила мене на ноги.

Говорячи це, він швидко перебирав одну з своїх тек і нарешті вийняв з неї ескіз, напосний весняним сонцем.

— Ось він! Це ж ваша Полтавщина, коло Опішні. Я вам його дарую, щоб ви не думали, що я не задоволений. Прощу! Неодмінно повісьте в кімнаті, побачите, він вас трохи грітиме. І лікуватиме, бо при болях на живіт кладуть грілку. — Приємно похихикуючи, він передав Городовському згорнутий трубочкою малюнок і провів його до виходу.

— Заходьте неодмінно ще. Ах, зовсім забув! — скрикнув він уже коло дверей. — Як же вам живеться в моєму підшефному помешканні? Не турбує вас той дивак... як його?

Городовський на мить спинився. Коли він ішов сюди, в нього справді була думка розпитати дещо про Пащенка. Але зараз запитання художника його просто обурило. Яке йому діло? Теж опікун знайшовся! Він раптом відчув знову напружене биття серця, як і сьогодні вранці під час розмови з Пащенком. Але знову стримав себе і відповів спокійно:

— Дякую, мене ніхто не турбує.

«Мені не треба зараз бачитися з людьми, — думав він прикро, йдучи вулицею. — Люди мене дратують». Та й як може не дратувати такий паскудник? Завівся дружиною, дітьми, попиває вино й маже свої сонячні пейзажі! Хлопчисько, обиватель. І ще розводить про кохання й мистец-

тво свою філософію радісного осла. Горобець, піжон! Вазі-
кало нещасне! Але й він, Городовський, теж, треба сказати,
розпустив язика: про безсонні ночі, кров. Перед ким? Тьху,
яка гидота!

Він помітив, що мене щось у руці,— це був ніжний ескіз
художника. Не сплячучись, Городовський подер його на-
четверо й кинув під ворота. Потім, як кару за свою нестри-
маність, ухвалив собі пройти п'ять разів з центру до вокза-
лу й назад. І, тільки відбувши цю покуту, рушив виконувати
свою вечірню програму: один театр і два кіно.

ЗМІСТ

Одухотворене життя. <i>Фролова К.</i>	5
Невеличка драма. Роман	12
Остап Шапгала. Повість	206
Повість без назви	264

Литературно-художественное издание
Пидмогильный Валер'ян Петрович
НЕБОЛЬШАЯ ДРАМА
РОМАН, ПОВЕСТИ
Днепропетровск, издательство «Промінь»
На украинском языке

Літературно-художнє видання
Підмогильний Валер'ян Петрович
НЕВЕЛИЧКА ДРАМА
РОМАН, ПОВІСТІ

Редактор *В. І. Старченко*
Художник-оформлювач *В. І. Хворост*
Художній редактор *М. Ф. Меланчук*
Технічний редактор *С. В. Запольська*
Коректор *Г. І. Давиденко*

ИБ № 2494

Сдано в набор 05.02.90. Подписано в печать
15.05.90. Формат 84×108^{1/32}. Бумага типо-
графская № 1. Гарнитура обыкновенная
новая. Печать высокая. Усл. печ. л. 17,22.
Усл. кр.-отт. 17,48. Уч.-изд. л. 20,39. Тираж
15 000 экз. Заказ № 41. Цена 1 р. 90 к.

Издательство «Промінь»,
320070, Днепропетровск, просп. К. Маркса, 60
Областная книжная типография,
320091, Днепропетровск, ул. Горького, 20

Підмогильний В. П.

ПЗ2 Невеличка драма: Роман, повісті / Вступ, ст. К. П. Фролової; Худож.-оформ. В. І. Хворост.— Дніпропетровськ: Промінь, 1990.— 326 с.

ISBN 5-7775-0342-X

До книги увійшли різножанрові твори видатного українського радянського письменника, котрий народився на Катеринославщині. Творчість В. Підмогильного (1901—1941) після довгого і несправедливого забуття повертається до читача.

Твори відбивають складні соціальні та культурні процеси, притаманні пореволюційній Україні,— утвердження нових морально-етичних цінностей, що ґрунтувалося на ідеалах і традиціях українського народу, та боротьбу високої духовності з ерозією прагматизму.

П 4702640201-046
М219(04)-90 БЗ-7-49-90

ББК 84Ук7-4

1 крб. 90 к.

«ПРОМІНЬ»

ВАЛЕРІАН ПІДМОГИЛЬНИЙ

1 крб. 90 к.

ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

ВАЛЕР'ЯН
ПІДМОГИЛЬНИЙ

Невеличка ДРАМА

«ПРОМІНЬ»